سنڌوءَ جو سفر

1831

اليگزينڊر برنس

Sindhica

سنڌوءَ جو سفر

1831ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوءَ جو سفر

1831ع

اليگزينڊر برنس

سنڌيڪار
عطا محمد ڀنڀرو

سنڌيڪا اڪيڊمي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب نمبر
19

ڇپائيندڙ جا هر قسم حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: سنڌوءَ جو سفر (1826ع)
ليکڪ: اليگزينڊر برنس
ڇاپو پهريون: جولاءِ 1994ع
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
ڪمپيوٽر لي آئوٽ: نياز حسين ڳبول
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
ملهه: 100 رپيا

All rights are reserved for the publisher
'SINDUA JO SAFAR'
Sindhi Tranlation of Book "Journey into Bokhara' Vol. II
by Alexandar Brunes
First edition: July 1994
Printed at Azad Communications
Karachi Ph: 7737290
Published by: Sindhica Academy
Karachi, P.O Box No:7363

Price: Rs. 100.00

لکيڙهه لاءِ
سنڌيڪا اڪيڊمي
پوسٽ باڪس نمبر 7363 ڪراچي 74400

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ

پبلشر پاران
تعارف
باب پهريون
سفر جي شروعات 13
باب ٻيو
ٺٽي کان حيدرآباد 31
باب ٽيون
بکر جو سفر 44
باب چوٿون
بهاول خان جو ملڪ 62
باب پنجون
سنڌوءَ جو درياهي سفر 77
باب ڇهون
لاهور 100

واڌارا

باب پهريون
سنڌوءَ متعلق لکيل يادگيريون 131
باب ٻيون
سنڌوءَ گنگا وچ ۾ ڀيٽ 133
باب ٽيون
سنڌ جي سرزمين 139
باب چوٿون
سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو 148
باب پنجون
سنڌوءَ جو درياهي سفر 160

باب ڇهون
ٺٽي کان حيدرآباد تائين سنڌوءَ جو احوال 164
باب ستون
حيدرآباد کان سيوهڻ تائين سفر 167
باب اٺون
سيوهڻ کان بکر تائين سنڌوءَ جو سفر 171
باب نائون
سنڌو بکر کان وٺي پنجاب جي ندين جي ملڻ واري جاءِ تائين 176
باب ڏهون
سنڌو مٺڻ ڪوٽ کان اٽڪ تائين 180
باب يارهون
چناب جو ستلج سان سنگم 183
باب ٻارهون
بهاول خان جو ملڪ 185
باب تيرهون
پنجاب 188
باب چوڏهون
چناب (Acesines) ۽ راويءَ (Hydroates) جو سنگم 191
باب پندرهون
لاهور کان هيٺ راويءَ جو احوال 194
باب سورهون
سنڌوءَ جي اوڀرندي شاخ ۽ ڪڇ متعلق يادگيرن تان ورتل احوال ۽ ڪڇ ۾
1819ع ۾ آيل زلزلي ڪري آيل تبديلين ۽ رڻ متعلق ٻه چار ڳالهيون 196

ضميمو
باب پهريون 213
باب ٻيو 228
باب ٽيون 245

سنڌوءَ جو درياهي سفر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پبلشر پاران

سنڌيڪا جي اشاعتي سلسلو شروع ڪندي ٽي سال مڪمل ٿي چڪا آهن، ان عرصي ۾ اسان سنڌ، سنڌي ثقافت، سنڌ جي تاريخ، لطيفيات ۽ ٻين علمي ۽ ادبي موضوعن تي پنهنجي حال سارو جيترا ڪتاب شايع ڪيا آهن، تنهن لاءِ سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن جي طرفان سوين خطن ۽ روبرو ملاقاتن جي ذريعي نيڪ جذبن ۽ تمنائن جي اظهار سان سچ پچ ته اسان جي سفر جا سينئي ٿڪ لهي ويندا آهن ۽ سڀ ڪان وڏي ڳالهه اها ته هي علمي ۽ ادبي ذوق پنهنجي ماڻهن جي لاءِ ڪجهه ڪرڻ جي احساس ۾ سيني ڏکيائين کي اورانگهي سفر کي پوري همت سان جاري رکڻ ۾ مصروف رکندو پئي آيو آهي. ساڳي وقت ائين به ٿيو آهي ته ڪجهه مهربانن هن ڪم ۾ ريس ڪرڻ جي سٺي روايت بجاءِ حسد جو سهارو وٺي پاڻ کان ڪجهه سرانجام نه ٿيڻ جي محروميءَ کي تاتيندي اداري کي لوڙڻ جون ڪوششون ڪيون آهن. انهن ڪوششن ۾ اهي ماڻهو پيش پيش رهيا آهن، جن ماڻهن جي شاعري، ناولن، ڪهاڻين ۽ سفرنامن کي، اسان پنهنجي لاءِ منتخب تحقيقي موضوعن جي مجبوري پيش ڪندي ڇاپڻ کان معذوري ڏيکاري.

اسان هيستائين انهن ماڻهن کان ڪابه شڪايت ڪونه ڪئي آهي ۽ ان کي غلامن جي نفسيات جو مظهر سمجهي پنهنجي سفر کي جاري رکيو آهي، بلڪ اسان کي پنهنجي سوسائٽيءَ جي لاءِ ڪم ڪرڻ واسطي وڏيڪ موضوع سامهون آيا آهن، جن تي تحقيق ۽ تشريح جي ضرورت آهي.

محترم بدر ابڙي صاحب جڏهن 'سنڌوءَ جو سفر ١٩٨٩ع' جو مسودو اسان جي حوالي ڪيو ته انهن ڏينهن ۾ ئي Travels into Bukhara ڪتاب اسان جي نظر مان گذريو، جنهن جي ٽئي حصي کي ترجمو ڪري، ان کي 'سنڌوءَ جو سفر ١٨٢٦ع' جي نالي سان پڌرو ڪرڻ جو عزم ڪيو ۽ محترم عطا محمد ڀنڀري ان جي ترجمي لاءِ هائوڪار ڪري معاملو سولو ڪري ڏنو. انهيءَ عرصي ۾ اليگزينڊر برنس ٽئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب "Quabul" جو مطالعو ٿيو ته ان ۾ ڪابل جي سفارت لاءِ ويندي سنڌ مان سندس گذرڻ جو احوال پنجن بابن تي مشتمل هو، تنهن کي پڻ ترجمو ڪري ضميمي طور هن ڪتاب ۾ شامل ڪري رهيا آهيون ته جيئن اليگزينڊر برنس جو سنڌ متعلق احوال هڪ ئي ڪتاب ۾ يڪجاءِ پڙهندڙن کي ملي وڃي.

اهو حصو پڻ محترم عطا محمد ڀنڀري مختصر نوٽيس تي ترجمو ڪري ڏنو، جنهن لاءِ هن ڪيرون لهڻيون. ترجمن جي صورت ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ سندس خدمتون هميشه يادگار رهنديون. محترم علي حسن چانڊيو ڪتاب جي پروفن ڏسڻ ۽ محترم طارق هيسباڻي ڪمپوزنگ ۾ هميشه وانگر پاڻ ملهايو، ان لاءِ هنن ٻنهي جس لهڻي.

نور احمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻه اکر

سنڌا دوست ڪنهن ڀاڳ واري کي ملندا آهن. منهنجي خوش قسمتي آهي جو اسان جي چئوياريءَ سان سيد محسن علي شاه بخاري، مرحوم محمد زمضان اعوان ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق شامل آهن. انهن سان هوندئن ته ازل جو انگ هو، پر اهو 1956ع ۾ ممتاز ڪاليج خيرپور ۾ پڙهائي دوران پڌرو ٿيو، جڏهن اسان چئني جو اٿڻ ويهڻ مڪا ميلو ٿيو.

انهن دوستن جي صحبت ۾ علم ۽ ادب سان دلچسپي ان دور کان ئي قائم رهي. حيدرآباد اچڻ کانپوءِ سنڌ جي متعلق انگريزي ڪتابن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جو عزم ڪيو ۽ مون ٻسم الله سورلي جي ڪتاب 'Shah Abdul Latif of Bhitt' جي ترجمي سان ڪئي، جيڪو سنڌ جي معروف اداري 'سنڌيڪا' پاران 'ڀٽ جو شاهه' نالي سان ڇپجي چڪو آهي. ان کان پوءِ سنڌيڪا جي چيئرمين نور احمد ميمڻ جي چوڻ تي برنس جي ڪتاب 'Travels in to Bokhara' جو ترجمو ڪيم، جيڪو هينئر اوهان جي هٿن ۾ آهي. ڪجهه ٻيا ڪتاب ترجمو ڪيا اٿم، جيڪي مختلف ادارا ڇاپي رهيا آهن.

هي حقيقت آهي ته ارڙهين صديءَ جي پهرين اڌ ۾ روس ايراني دربار ۾ اثر رسائي حاصل ڪري چڪو هو. ان دور ۾ انگريز هندستان ۾ پنهنجا پير وڌيڪ پختا ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو هو. روس اڳتي سمنڊ ڏانهن وڌڻ تي گهريو. روس جي ان ارادي انگريزن کي پڙڪائي ڇڏيو هو. ڪين اهو به ٻڌ پ وڪوڙي ويو ته متان روس، افغانستان، پنجاب ۽ سنڌ رستي اڳي وڌڻ شروع ڪري. نيپولين بوناپارٽ کان پوءِ روس، انگريز جي آفريڪي پاليسي هندستان تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي. ان ڪري هنن افغانستان جي وڳوڙي صورتحال مان فائدو وٺي، اتي پنهنجا پير پختا ڪري روس کي روڪڻ جو منصوبو ٺاهيو، جنهن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ هنن پنهنجو لشڪر سنڌ وسيلي افغانستان وٺي وڃڻ پئي چاهيو. ان کان سواءِ دهلي تي پوري ريت قبضي ڪرڻ کان اڳ سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪرڻ ٿي چاهيو.

تاريخ پڙهڻ سان اسان کي پتو پوي ٿو ته تُرڪ دور ۾ دهليءَ جي بچاءَ واسطي سنڌ جا هميشه طاقتور گورنر مقرر ڪيا ويندا هئا. اڪبر بادشاهه به

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايران تي حملي ۾ قندار تي مضبوط گرفت رکڻ لاءِ سنڌ کي فتح ڪرڻ لازمي سمجهيو هو. انگريزن به ارڙهين صديءَ جي هئي اڌ جي شروعات ۾ پلاسيءَ جي جنگ ۾ سوڀ حاصل ڪئي هئي. انگريز ايترو ته طاقتور هو جو ان وقت به دهليءَ تي حملو ڪري فتح حاصل ڪري پئي سگهيو. ان زماني ۾ احمد شاهه ابدالي ۽ دهليءَ جي مغل طاقت ۽ ٻين قومي قوتن جهڙوڪ: سک، مرهٽا، پنجاب ۽ سنڌ کي تباهه ڪري چڪو هو ۽ هڪ معنيٰ ۾ انگريزن جي فتح لاءِ جڻ رستو صاف ڪري ڇڏيو هئائين، پر انگريزن ڪنهن مصلحت ۽ دوراندیشيءَ کان ڪم وٺي ڦيريائين 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪري، 1848ع ۾ پنجاب کي فتح ڪري، پوءِ 1857ع ۾ دهليءَ تي دنگو ڄمايو.

سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان اڳ ۾ هنن سنڌوءَ ذريعي فوجي اهميت وارا ماڳ ڏسڻ پئي گهريا. سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن انگريزن کي ائين ڪرڻ کان روڪيو هو. تنهن ڪري هنن 'سوکڙي وارن گهوڙن' جو بهانو بنائي سنڌو ماپي فوجي اهميت وارا ٽاڪ ڏسي ورتا هئا. اهو احوال هن ڪتاب ۾ موجود آهي. ان کان سواءِ هن ڪتاب مان تذهوڪي پنجابي حڪمرانن جي نيتن جو پڻ پتو پوي ٿو ته ان زماني ۾ پنجابي، سمنڊ ڏانهن وڌڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. اهو به پتو پوي ٿو ته انگريزن کان اڳ ئي پنجابين سنڌ کي فتح ڪرڻ گهريو ٿي. ڇاڪاڻ ته ٻاهر وڃڻ لاءِ سندن اڪيلو گس سنڌ ئي آهي. هنن ڪيترا ڀيرا انگريزن سان اهڙن ارادن جو اظهار ڪيو هو.

اليگزينڊر برنس، ان دور جي سنڌوءَ جي وهڪريءَ جو اکين ڏٺو شاهد هو. ان وقت کان وٺي اڄ تائين هن پوراڻي درياهه الائي ڪيترا وهڪرا بدلايا آهن. ان کان سواءِ اسان کي اهو به معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ پنجابين جي حملن کان بچڻ، سنڌ وارن مختلف عهدنامن وسيلي انگريزن کي ڪراچيءَ ۽ بکر ۾ فوج رهائڻ جي ڪيئن موڪل ڏني هئي. ڇاڪاڻ ته اهي ماڳ سنڌ جي سياسي ۽ فوجي اهميت وارا اهم ٽاڪ هئا، اهي اڄ به سنڌ واسطي ساڳيءَ ريت اهم ۽ نازڪ آهن.

مطلب ته هن ڪتاب مان پڙهندڙن کي نه فقط ان وقت جي سنڌو درياهه بابت معلومات ملندي، پر انگريزن جي چالاڪيءَ ۽ بدنيتيءَ جو پڻ پتو پوندو. ان کان علاوه، سنڌ، هند، ايران ۽ افغانستان جي سياسي حالتن بابت ڪافي معلومات ميسر ٿيندي.

پنهنجي ترجمي بابت پاڻ ڪا راءِ ڏيڻ سٺي ڳالهه نه ٿو سمجهان. اهو سڀ پڙهندڙن تي ڇڏي ٿو ڏيان، پر ايترو ضرور عرض ڪندس ته مون ڪوشش ڪري سؤلي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، پر پوءِ به پڪ اٿم ته مون کان ڪي اوڻايون ضرور رهجي ويون هونديون. مون کي يقين ته هيءُ ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ سان دلچسپي رکندڙ دوستن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو.

عطا محمد ڀنڀرو

حيدرآباد سنڌ

10- جنوري 1994ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعارف

ڪڇ صوبي جي ڪوارٽر ماسٽر جنرل واري کاتي ۾ ڪيپٽن سالن کان وٺي، مان هڪ آفيسر طور نوڪريءَ ۾ هوس. تاريخ ۽ جاگرافيءَ سان لاڳاپيل معلومات هٿ ڪرڻ جي سلسلي ۾ پڇا ڳاڇا ڪندي، مان سنڌوءَ جي صفا اوڀارين منهن وٽ وڃي نڪتو هوس. سنڌوءَ جو اهو ڦاٽ هن ملڪ (ڪڇ) جي دنگ سان وهندو آهي. سنڌ کان سواءِ ڪڇ جو رڻ ئي هڪ واحد علائقو آهي، جنهن مان هن درياه جي هڪ مکيه ڇاڙهه وهي ٿي، جنهن بابت اسان وٽ ڪافي معلومات موجود هئي ۽ وڌيڪ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ اڻ تڻ به ڏاڍي هئي، هن ڏس ۾، بمبئيءَ جي فوجي ڪمانڊر- ان- چيف، ليفٽيننٽ جنرل ٿامس براڊ فورڊ منهنجي همت افزائي ڪئي. سندس ترغيب مون کي گهڻو اتساه ڏياريو: هن فوجي آفيسر اتر- اولهه هندستان جي سرحدي علائقن متعلق مون ساڻ، کُليءَ دل سان پنهنجي راءِ جو اظهار به ڪيو هو. ڇاڪاڻ ته برطانيا جي مفادن واسطي انهن علائقن جي ڄاڻ وڏيءَ اهميت واري هئي، منهنجيءَ گذارش تي مون کي، هن، اهڙي منظوري ڏني منهنجيءَ دل کيس وڏو ڏيڍ ڏنو هو، جنهن لاءِ مان سندس ڏاڍو ٿورائتو آهيان. ان ڪم لاءِ مون پنهنجون خدمتون رضاڪارانه پيش ڪيون هيون. سونپيل فرض کي اڪلائڻ واسطي مون کي، 1829ع ۾، هندستان ۾ سنڌوءَ جي وچ وارو ٽر جو رڻ اڪري، ڪوشش ڪري درياه رستي سمنڊ تائين پهچڻو هو. اهڙي طرح سفر سبب سياسي معاملا مونجهاري ۾ پئجي سگهيا ٿي: پر ان زماني ۾ بمبئيءَ جي حڪومت اهڙي فرد جي هٿن ۾ هئي، جنهن کي هِن ماڻهن کان وڌيڪ، ايشيا جي جاگرافيءَ ۽ ادب لاءِ ڏاڍو شوق هو. ان مقصد جي موتيءَ هٿ ڪرڻ واسطي بمبئيءَ جي حاڪم سر جان مالڪم مون کي ان سفر تي روانو ڪيو هو ۽ مون کي کاتي جي سياسي شاخ ۾ بدلي ڪرائي هو ڏاڍو خوش به ٿيو هو. سندس خيال هو ته جن حڪمرانن جي ملڪ منجهان گذران ته ساڻن ڳالهائڻ لاءِ مون وٽ ڪو طاقتور اثر ضرور موجود هجي. اهو اثر سندن ڪاوڙ ۽ ڪيني کي ماٺي ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ڪامياب ويندو، نه ته ٻيءَ صورت ۾ هو ڪوجنا واري ڪشالي کي بند ڪري ڇڏيندا يا پيا اجايون سجايون رنڊڪون وجهندا.

1830ع ۾ خيرن سان ٿر جي رڻ ۾ داخل ٿيس. سفر ۾ ليفٽيننٽ جيمس هالينڊ مون سان پاڻهن هيلي هو. هو به مون جيان ڪوارٽر ماسٽر جنرل جي کاتي ۾ آفيسر طور نوڪريءَ ۾ هو. ڏاڍو هوشيار هو ۽ منهنجي مدد واسطي هڪ لائق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آفيسر ثابت ٿيو هو.

جيسلمير وٽ پهتاسين تہ اسان کي هندستان جي سپريم گورنمينٽ وٽان هڪ نهايت اهم پيغام اچي مليو، جنهن ۾ اسان جي واپس ورڻ جي خواهش ڏيکاريل هئي. چاڪاڻ تہ ان زماني ۾ سنڌ جي حڪمران کي ڪاوڙائڻ جي خطري ڪٽڻ جو موقعو ڪونہ هو. اهو بہ امڪان هو تہ هن سفر جي ڪري هيا ملڪ بہ مٿ ڦوڪ ڪن ها. ان ڪري واپس تہ موٽياسين، پر اهڙيءَ مايوسيءَ کي مون محسوس ڏاڍو ڪيو. ٻئي سال اها چپ پاٺي چيتيون ٿي وئي. ٿيو هيئن جو برطانيہ جي بادشاهہ وٽان، لاهور جي سک حڪمران راجا رنجيت سنگهہ لاءِ ڪي سوکڙيون پاکڙيون اچي پهتيون هيون. ان معاملي سان گڏ، اها بہ خواهش ڏيکاري وئي هئي تہ لاهور وينديء، سنڌوءَ جي صحيح معلومات حاصل ڪرڻ واسطي، سندس گهري ايپاس کي ڪڏهن بہ نظرانداز نہ ڪريون. هيءُ ڪتاب ان فرض جي پوئواريءَ جي ڏس ۾ هڪ مفصل احوال آهي، جيڪو مون سنڌوءَ رستي لاهور ويندي قلمبند ڪيو آهي. جيسلمير ۽ هندستان جي اتر- اولهہ وارن سرحدي مُلڪن مان لنگهندي، مون جيڪا بہ متعلق معلومات حاصل ڪئي هئي، سا هاڻي رايل جاگرافيڪل سوسائٽي آف لنڊن طرفان شايع ڪئي وئي آهي.

لنڊن- جون7- 1934ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب پهريون

سفر جي شروعات

سن 1830ع ۾ هڪ جهاز اچي بمبئيءَ جي بندر تي بيٺو. هن جهاز ذريعي برطانيہ جي بادشاه طرفان، لاهور جي سک حڪمران، راجا رنجيت سنگھ لاءِ سوکڙيءَ طور موڪليل پنج گھوڙا اچي پهتا هئا. بادشاه سلامت جي وزير(1) طرفان سک حڪمران ڏانهن لکيل هڪ دوستاڻو خط بہ هن سوغات سان گڏ هو. ان وقت جي بمبئيءَ جو گورنر ميجر جنرل سر جان مالڪم جي سفارش سان، هندستان جي سپريم گورنمينٽ، سنڌوءَ درياه رستي، سکن جي صدر مقام لاهور وچي سوکڙين پهچائڻ جو ڪم منهنجي حوالي ڪيو، جيڪو مون لاءِ هڪ اعزاز هو. ان وقت ڪڇ ۾ مون کي هڪ سياسي عهدو هو. ڪڇ، هندستان اندر انگريز سرڪار جو اهو اڪيلو حصو آهي، جيڪو سنڌوءَ جي بلڪل ويجهو آهي.

ان وقت انگلينڊ ۾ هندستان جي اعليٰ اختياري وارن کي فقط اها هورا ڪورا لڳل هئي تہ ڪيئن بہ ڪري هن سفر دوران، سياست ۽ جاگرافيءَ سان لاڳاپيل اهم معلومات هٿ ڪئي وڃي. سنڌوءَ متعلق، اسان وٽ معلومات منجهيل ۽ اڻپوري هئي. سندس وهڪرن جو گهڻو تڻو احوال آرين (Arrain) ڪرٽس ۽ سڪندر اعظم جي فوجي مهم سان لاڳاپيل مورخن جي لکڻين تان ورتل هو.

ان ڏس ۾، سرجان مالڪم، آگسٽ 1830ع ۾ سرڪاري رڪارڊ ۾ هن طرح جو ٿورو ڪجھ واڌارو ڪيو. "سنڌو جهازرانيءَ لائق هڪ وڏو ۽ اهم درياه آهي. ٺٽي کان وٺي حيدرآباد ستر ميل بيگھ متعلق اسان وٽ معلومات آهي. باقي ان پاڻي کان هيٺ يا مٿي ڪا پروسي جوڳي جاڻ پاڻ وٽ ڪانهي، سندس چوڙ واري علائقي متعلق، اسان وٽ فقط مقامي ماڻهن وٽان هٿ ڪيل احوال آهن، جن مان اسان ڪي حقيقتون سمجهي وٺون ٿا تہ ٺٽي کان هيٺ سنڌوءَ جا ڦاٽ گهڻي لٽ سبب، پنهنجا وهڪرا بدلائيندا رهيا آهن. انهن مشڪلاتن هوندي بہ ننڍي قسم جا بيڙا هاڪاري سنڌوءَ جي وڏي وهڪري تائين پهچي سگهجي ٿو ۽ جيستائين سنڌوءَ جو تعلق آهي تہ هي درياه، بنا ڪنهن شڪ شبهي جي، حيدرآبا کان مٿان، هن

---

(1) Lord Eden brough, Then president of the India Board Vole. III

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هزارن سالن کان وڏي جهازرانيءَ جي لائق رهيو آهي."

تنهن ڪري هن اعزازي ڪم جي پڄاڻيءَ سان گڏ، مون کي سنڌوءَ سان لاڳاپيل پوريءَ ڄاڻ حاصل ڪرڻ تي خاص ڌيان ڏيڻو هو. هيءُ ڪم پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان ڏاڍو ڏکيو به هو. ڇاڪاڻ ته سنڌ جا حڪمران ڌارين کان سخت نفرت ڪندا هئا. ڪنهن به انگريزي سفارت کي حيدرآباد کان مٿي وڃڻ جي اجازت ئي ڪانه هئي. سنڌو به اهڙن علائقن مان ٿيندي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي، جيڪي ڌاڙيلن ۽ ظالم قبيلن سان ڀريا پيا آهن. جن مان لنگهڻ وڏيءَ مخالفت ۽ مزاحمت، جان ۽ عزت جي خطري کان خالي ڪونه آهي. هن ڳنڀير معاملي ۾، ڪڇ ۾ پوليٽيڪل ريزيڊنٽ ۽ بلوچستان جي سفر جي ناتي سان جڳ مشهور انسان هينري پاٽنگر سان صلاح مشورو ڪيو ويو. سندس راءِ هئي ته گهوڙن سان گڏ گهوڙي گاڏي به لاهور وڃي رهي آهي. مال مڏيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اهي سوکڙيون سنڌوءَ رستي روانيون ٿينديون. تنهن ڪري اهو ضروري ٿيندو ته ڀرپاسائين سنڌ جي حڪمرانن جي خوف ۽ خطري کي دور ڪيو وڃي. سندس هن مناسب رٿ کي سرڪار جهڙت پٽ ڀجي ورتو. هينري پاٽنگر جي تجربي نه فقط هن منجهيل مامري ۾ منهنجي رهنمائي ڪئي پر آئي ويل ۽ ڏکئي ٽائيم ۾ پنهنجي اڻ ٿڪ آٿت ۽ صلاح مشورن سان منهنجي سهائتا ڪئي آهي ۽ جيڪي به مون کي ڏکيا ڪم سونپيا ويا، تن ۾ منهنجي سوڀيا ۽ ساک واسطي هو هميشه منهنجو آڌول ٽيڪو ۽ پرجهلو ٿي بيٺو.

هن اهم سفر کي ڪجهه وڌيڪ رنگين ۽ مؤثر بڻائڻ لاءِ، منهنجيءَ سفارت کي، سنڌ جي اميرن کي ڏيڻ واسطي ڪي سوکڙيون پاکڙيون به ڏنيون ويون. ان سان گڏ اسان تي اهو به فرض عائد ڪيو ويو هو ته اسان ساڻن سياسي نوعيت جون به ڳالهيون ڪريون، جن جو واسطو ٻنهي ملڪن جي ڏنگ سان هو. ڇاڪاڻ ته سنڌن رعايا جي ڪن ماڻهن انگريز سرڪار جي ڏنگ سان ڪوُبس ڪئي هئي. مون کي اهو به چتايو ويو هو ته ان ڳالهه جو خاص خيال رکيو وڃي ته ڪٿي خود اهي ڳالهيون يا ڪن ٻين ڳالهين جا فيصلا لاهور جي سفر ۾ رنڊڪ نه ثابت ٿين. انگلينڊ جي اختياريءَ وارن جو هن ڳالهه تي به زور هو ته هن سفارت سان گڏ ڪو فوجي جٿو به ساڻ هجي. منهنجو خيال هو ته منهنجيءَ هن سفارت سان ڪنهن فوجي جٿي جو ساڻ هلڻ خطري کان خالي ڪونه ٿيندو. اها ڳالهه صاف ظاهر هئي ته هيءَ عام قسم جي سفارت هئي، تنهن کي فوجي تحفظ جي ايڏي ضرورت ڪانه هئي. تنهن ڪري مان اهڙيءَ فوجي نگرانيءَ کان لنوائي ويس. پر مون ان بدران، اتان جي ملڪي ماڻهن تي ڀروسو ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو. منهنجو خيال هو ته مان انهن ملڪي ماڻهن جي معرفت اتان جي عام رهاڪن سان رابطو ۽ واسطو پيدا ڪري وٺندس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گورنر جنرل ڏانهن خط لکندي سر جان مالڪم ٻه ساڳين خيالن جو اظهار ڪيو هو: ”جتان جتان هو گذرندو ته سندس رکوالي اتان جا ڏيهي ماڻهو ڪندا. چاڪاڻ ته هيءُ انهن ماڻهن کي اڳ ۾ ڪافي چاڙي سڃاڻي ٿو. ليفٽيننٽ برنس، اهڙين ڳالهين کي ڪن معقول سببن ڪري ترجيح ڏئي ٿو ۽ سمجهي ٿو ته سندن ڪم ۾ اهي ڳالهيون سولائي ۽ سهنجائي پيدا ڪنديون. هن فوجي محافظن کي ته ڪٿي ناراضگيءَ واري وايو منڊل کي پيدا ٿيڻ ئي ڪونه ڏنو آهي.“ منهنجا اهي خيال ڪي غلط به ڪونه هئا، چاڪاڻ ته سنڌ ۾ بلوچن اِسان جو وڏو بچاءُ ڪيو هو ۽ شڪن گمانن کي دور ڪري ڇڏيو هو.“

شروعاتي تيارين جي پوري ٿيڻ کان پوءِ، مون کي بمبئيءَ جي چيف سيڪريٽري وٽان هڪ ڳُجهي خط ذريعي خاص هدايتون مليون. منهنجو ڌيان ان طرف ڇڪايو ويو هو ته مان سفر دوران سنڌوءَ جي اونهائي، طرف ۽ ويڪر معلوم ڪندو رهان ۽ اها به معلومت حاصل ڪريان ته سنڌوءَ ۾ جهازرانيءَ جون ڪهڙيون سهولتون موجود آهن؟ ڪنارن سان ٻارڻ جو ڪاٺ موجود آهي يا نه؟ حڪمرانن جي حالت ڪهڙي آهي؟ سنڌوءَ سان دنگئي ڪهڙين ذاتين جون زمينون آهن؟ اهي نقطا حڪومت جي مفاد لاءِ خاص اهميت رکن ٿا. سفر دوران، معلومات واسطي جيڪڏهن هيا به نقطا سامهون اچن ته مون کي پنهنجي جاچ ۽ ڏاهپ مطابق انهن کي منهن ڏيڻو پوندو. مون کي اهو به چتايو ويو هو ته سنڌوءَ ۾ هيڙيون تمام آهستي هاڪاريون وڃن. ان جو سبب اهو هو ته اِن حڪمت عمليءَ وسيلي مون کي تحقيق ڪرڻ ۾ ڏاڍي سولائي ٿيندي. سنڌوءَ جي جاچ پڙتال واسطي مون کي گهربل سامان به مليو. مون سوچيو ته ٻلِ ذريعي پنهنجي خرچ لاءِ پئسا ڪيرايان. تن ڏينهن بمبئي جو گورنر سرجان مالڪم جهڙو سچيت ۽ سڃاڻ ماڻهو هو، تنهن اڳين سرانجام ڪيل خدمتن عيوض هڪ تعريفي خط مون ڏانهن لکيو. ان خط پڙهڻ کان پوءِ، مون ۾ اڃا به وڌيڪ اعتماد پيدا ٿيو. اِن خط ۾ هن صاحب لکيو هو ته مون کي پارليسبري ملڪن ۽ اتان جي رهاڪن جي هلت چلت متعلق گهڻي ڄاڻ آهي ۽ منهنجي اثررسوخ جو دائرو به وسيع آهي. منهنجن اهڙين خوبين جي مدنظر مون کي انهيءَ سفارت لاءِ چونڊيو ويو آهي ۽ ٻين جي ڀيٽ ۾ مون کي ڏيڪ فائدو رسيو آهي.

سرجان مالڪم، هندستان جي گورنر جنرل ڏانهن جو ڪجه خط ۾ لکيو هو، سو پڙهي مان ته ڪپڙن ۾ ئي ڪونه ٿي ماپيس. خط جو مضمون ڪجهه هن ريت هو. ”جيڪڏهن هندستان جي ڪنهن ڀاڱي ۾، ليفٽيننٽ برنس کي ڪو ڪم سونپيو ويو ته مون کي پورو اعتماد آهي ته هو اهو ڪم ڏاڍي خوش اسلوبيءَ سان پورو ڪندو. پر شرط اهو آهي ته حالتن مطابق، ڪم ڪرڻ لاءِ کيس آزاد ڇڏيو وڃي. اڳ ان لاءِ ضمانت ڏئي سگهان ٿو ته هو عوامي مفادن کي ضرور نظر ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکندو. ايشيا جي مختلف ملڪن جي مطالعي ۾ جاچ واسطي مان پنهنجو جوکو ڏيان ڏئي رهيو آهيان. مون کي ان ڏس ۾ وسيع تجربو بہ آهي. مون کي خاص اهڙن ڪمن کي اڪلائڻ دوران گهڻن ماڻهن جي خوبين ۽ عادتن کي پرکڻ جو موقعو بہ مليو آهي. مان اهڙن ڪمچور ماڻهن کي هڪدم سڃاڻي وٺندو آهيان. جيڪي پنهنجي سوڀيا ۾ ناماچاريءَ واسطي، پنهنجي مٿان رکيل فرض جو دل سان پورائو ڪونہ ڪندا آهن." هڪ نوجوان ڦڙت چالاڪ ۽ ڏاهو آفيسر مسٽر جي (J) بي- ليڪي بہ مون سان گڏ هلڻ لاءِ چونڊيو ويو. سندس واسطو 22 ريجمينٽ N.J سان هو. ان سان گڏ هڪ ڊاڪٽر، هڪ سرويئر، ٻيو عملو ۽ نوڪر اتاليءَ ۾ شامل ڪيا ويا.

21 جنوري 1831ع جي صبح جو، ڪڇ جي مانڊوي شهر مان ڪچي ٻيڙيون ساڻ ڪري هاڪاريوسين. روانگيءَ کان ٻئي ڏينهن اسان ڪڇ واري ڪاري اڪري ويا هئاسين. توڙي جو ان مان ٻيڙا هاڪارڻ ڏاڍو خطرناڪ هو. ڪُن جا ڪڙڪا ۽ سامونڊي لهرين جي لس ليٽ هئي. سمنڊ جو پاڻي جڻ کهرا هٽي گرم پاڻيءَ جيان ٽهڪي رهيو هو. اڪ وڻائڻ سان رڳو گجي ئي گجي ٿي نظر آئي. اوپري ماڻهوءَ لاءِ اهو ڏيک ڏاڍو ڀوائتو هو. پر اتان جا رهاڪو ڪچي تہ هر موسم ۾ بنا ڪنهن پڻ پولي جي پيا ايندا ويندا هئا. ڪڇ وارو سامونڊي ڪنارو گهڻي پاڪي ٽڪرين کان آجو ۽ وارياسو آهي. سامونڊي پاڻي ٻيڙين کي ڏکي وچي ڪناري جي واريءَ تي بيهاريندو آهي. اسان بہ هڪ پيري 50 ٽن وزني ٻيڙي سان هتان گذريا هئاسين. اهو ٻيڙو موزمبيق جي قيمتي سامان سان لڏيل هو. پر اسان جو ٻيڙو ڪناري لڳي پڃڻ کان بچي ويو. ٻئي سال وري هن سونيل ڪم سان وچي رهيا هئاسون.

اوير جي گيدي ٻيڙائن جي پيٽ ۾ ڪچي ناکئا سامونڊي سفر جا مٿير مڙس آهن. پنهنجي ملڪ جا سامونڊي ڪنارا ڇڏي، عربي سمنڊ مان هاڪاري وچي ڳاڙهي سمنڊ ۾ پهچندا آهن. هيڏانهن ٻيڙا ٻار ۾ وجهي، آفريڪا جي زنجبار ملڪن جا بندر ۾ بازاريون پيٽيندا آهن. معلم يا ناکئوا منجهند جو سج جي مدد سان يا رات جو ستارن جي سهاري بگهائي ڦاڪ ڏسي نقشا جاچي ٻيڙين جي سفر جي رستي جي پڪ ڪندا آهن. سندن غلط سلط ٺاهيل نقشن تي منزلن جا نشان ٺيل هوندا آهن ۽ وڏن سامونڊي سفر جو ڏکيو ۽ مشڪل تجربو هوندو آهي ۽ بنا عرشي (Un-decked) ۽ وڏن ٽڪنڊن سڙهن وارين ٻيڙين ۾ ويهي، هندي وڏي سمنڊ جي طوفاني موسم جو مطالعو ڪري اندازو لڳائيندا آهن. مون کي چوٿائي اصول (Quadrant) واري چارٽ جو مطالعو بہ هڪ ڪچي ناکئي سيکاريو هو. جيڪو گذريل صديءَ جي وچ ڌاران هالينڊ ڏانهن ٻيڙو هاڪاري ويو هو. واپس موٽيو تہ ڪافي ڪراڙو ٿي چڪو هو. هن يورپ جي سائنسي ترقيءَ متعلق پنهنجي ڏيهي ماڻهن کي ڏاڍيون خوشخبريون ٻڌايون. پنهنجي ملڪ جي پلي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چاهيندڙ هن عظيم انسان، جهازن ناهڻ جي هنر سان لاڳاپيل هنر ۽ سچي لاپ واريون ڳالهيون پنهنجي ملڪ ۾ اچي متعارف ڪرايون. جنهن فن ۾ ڪجي اڳ ۾ ئي ڪجھ اڳيرا هئا. ٿوري انعام تي ڪجي ناڪئا، نہ جُهڙ ڪي تڪيندا آهن نہ ڏينهن کي ڏسندا آهن ۽ ائين ڪئي هلر ۾ هيڙا هاڪاريندا آهن. مانڊوِ جا هندو وڻجارا مهم جو طبيعت وارا وڏا واپاري آهن. سي هن ناڪئن جي ڏاڍي دلجوئي ۽ همت افزائي ڪندا آهن.

24 تاريخ ڪڇ جي ڪاري اڪري، ڪڇ ۽ سنڌ جي دنگ تي ڪوريءَ جي ڪاريءَ جي ڪناري تي پهچي لنگر هنياسين. ڪوري ڦاٽ ۾ هاٺي سنڌوءَ جو پاڻي ڪونہ وهندو آهي. هيءَ ڪاري لکپت ڏانهن وڃي ٿي. سنڌوءَ جي سيٻني مُنهن کان وڏي آهي. منٺي پاڻيءَ جي بند ٿي وڃڻ ڪري هاٺي سمنڊ جي کاري پاڻيءَ سان پري بيٺي آهي. سندس ڪناري سان ڪيترائي پوتر آستان ڏسڻ ۾ ايندا، جن مان ڪوٽيسر ۽ نارائڻ سر هندن جا وڏا تيرٿ گاه آهن. ڪڇ جو اولهہ وارو ٽڪرائتو علائقو هنن ماڳن جي پر ۾ آهي. پرسان ئي 'ڪانوجي' جي راءَ ڏيوڙي آهي. ان جي هيٺان هڪ مسلمان بزرگ جو مقبرو آهي.

ڪوريءَ جي ڪاري پار ڪرڻ وقت هيڙائتا هن بزرگ جي مقبري تي ميٺا طور اَنُ، تيل ۽ ڪجھ نقد پيئا رکندا آهن. نہ تہ ناڪئن جي عقيدي موجب هيڙين کي ضرور جوکو رسندو. اهي سڀ وهم ۽ وسوسا آهن. بزرگن جي احترام طور خوف ۽ خطري کي ميٽو پوي ٿو ۽ مجبورن ناڪئن جي ڳالهين کي وزن بہ ڏيڻو پوي ٿو.

ڪڇ ۽ سنڌ جي ساموينڊي ڪنارن ۾ وڏو فرق آهي. سنڌ جا ڪنارا هيٺانهان ۽ سمنڊ جي سَتوت سمان هوندا آهن. ڪڇ جي ساموينڊي ڪناري سان هرنڊڙ جبل جي شڪل جهڙيون مخروطي ٽڪريون هونديون آهن ۽ ڪناري جي اوجهل ٿي وڃڻ کان پوءِ بہ پري کان پيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن. اسان ڪڇ جي نظاري واري ڪناري کان ٿيي ۽ سنڌ جي هڪ جهڙي هسي ڏيک واري سمنڊ ۾ پهچي ڏاڍا سرها ٿياسون. جتهن جي ڪناري سان هڪ هوٽيءَ کان سواءِ ٻي اوپڙ ڪانہ ڏسبي آهي، جنهن کي هر وير جي چاڙهہ جو پاڻي ٻوڙي ڇڏيندو آهي.

سنڌ جي ساموينڊي ڪناري سان پنجن ڏينهن تائين پنهنجا هيڙا هاڪاريندا رهياسين. اهڙيءَ ريت ووڙي ولوڙي سنڌوءَ جا سيٻني منهن جاچي ڏٺاسين. اسان جي ڪٽپ موجب سندن انگ 11 هو. اسانِ سنڌوءَ جي سيٻني کان مُک منهن ۾ داخل ٿياسين. سندس جاچ پڙتال ڪئي سون، پر ڪنهن بہ سنڌيءَ اسان کي ائين ڪندي ڪونہ ڏٺو. ان ماڳ تي اسان کي اهڙيون نشانيون نظر آيون، جنهن مان سمجهيوسين تہ ڪنهن وڏي درياه جي ڇوڙ وٽ پهچي چڪا آهيون. ڇاڪاڻ تہ سنڌوءَ جي هڪ وڏي ڦاٽ گهوڙا جو اُڙيو پاڻي سمنڊ ۾ ميل ڪن اندر ڌوڪي ويو هو ۽ ٻنهي پاسن ۾ ڪوبہ ٽڪراءُ موجود ڪونہ هو. ڪڏهن ڪڏهن ڳجيءَ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هلڪي لهر اڀري رهي هئي، سنڌوءَ جي ڦاٽن، سنڌن ڇاڙهن جو تعداد، پاڻيءَ جي رفتار، خود سنڌوءَ جي ويڪر بہ هوريان هوريان گهٽجي رهي هئي. اهو بہ سمجهيوسين پئي تہ سنڌوءَ جهڙو هيڏو سارو مهان درياهہ پنهنجي ڇوڙ ڪان وٺي سمنڊ ۾ اندر پري پري تائين پنهنجي طاقت کي قائم رکيو بيٺو هوندو. مون کي پڪو ويساهہ آهي تہ جولاءِ ۽ آگسٽ جي مهينن ۾ جڏهن ٻوڏ ۽ چاڙهہ جي رت هوندي آهي تہ ٻنهي پاڻين جي ٽڪراءُ جي صورتحال ضرور هوندي. ان موسم ۾ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ تمام گهڻي لٽ لڙيات ۽ گرڻ هوندي آهي، جنهن ڪري ڪناري کان وٺي ٽن ميلن تائين اندر سمنڊ جو پاڻي لڙياتو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. درياهہ جي ڪيترن مُنهن ۾ ڀوري رنگ جا ذرڙا پاڻيءَ ۾ ترندا ڏسڻ ۾ ايندا آهن. سنڌي انهن کي پٽ (Pit) جي نالي سان سڏيندا آهن. مون هڪ ذري کي جاچي ڏٺو تہ گول شڪل جو هو. منجهس پاڻي ڀريل هو. پليٽ ۾ رکي جاچي ڏٺوسين تہ سندس ماپ شلنگ جي سڪي جيتري هئي. مٿانئس ڀوري رنگ جي کل چڙهيل هئي. زور ڏنو مانس تہ ڦِسي پيو. ٻيڙين جا ناکئا سنڌن موجودگيءَ مان سمجهي ويندا آهن تہ درياهہ جو تازو پاڻي سمنڊ جي کاري پاڻيءَ سان ملي رهيو آهي. ناکئن جي سمجهہ مطابق اهي ذرا وارياسي ڪناري کان ڇڄي سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ اچن ٿا ۽ درياهہ ۽ سمنڊ جي ميلاپ ڪري پيدا ٿي پوندا آهن. پاڻيءَ ۾ سنڌن موجودگي گدلي ۽ تيل جهڙي سٽيي محسوس ٿيندي آهي.

رات جو اسان سنڌوءَ جي پِٽيءَ (Pittee) نالي اولهائين مُنهن ۾ وڃي لنگر هنيا. سمنڊ کان ٽي ميل پري، ساموونڊي ڪناري ۽ سنڌوءَ جي ڪپ ۾ ڪجهہ فرق ڏسڻ ڪونہ ايندو، ڪڏهن رڇ سبب هڪ ننڍو ٻوٽو پري کان ڇهچ سائو پيو ڏسڻ ۾ ايندو. پر ويجهي وڃڻ سان اهو دوکو دور ٿي ويندو آهي. لنگر هڻڻ واريءَ جاءِ وٽان اسان کي ڪراچيءَ جي اپسمنڊ واري ڪناري تي، اتر- اولهہ طرف هڪ اچو قبو ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جي چوڌاري ڪوٽ ڏنل هو. ان کان پريان هالار نالي ڪاري رنگ جو جبل ٿي ڏٺو. جنهن کي نيرڪوس (Nearchus) آئرس (Irus) جي نالي سان سڏيو آهي. مان هتي آرين (Arrain) ۽ ڪئنٽس ڪرٽس (Quintus Curtuis) جا سڪندر اعظم جي مهم ۽ سندس اميرالبحر نيرڪوس جي سنڌ ڇڏڻ ۽ سنڌوءَ مان ٻيڙا هاڪاري ڪيڏي وڃڻ واري وقت سان لاڳاپيل اقتباس پيش ڪندس. آرين لکي ٿو: "درياهہ جي ويڪر 500 گز کان وٽيڪ ڪانہ ٿيندي." ان جي خلاف آرين ٻڌائي ٿو تہ درياهہ جي ويڪر 200 اسٽاڊيا (Stadia) آهي. "تازه ترين اطلاعن مطابق 12 ميل آهي ۽ اها ماپ مقامي ماڻهن جي چوڻ تي لکي وئي آهي. يونان جي هن مصنف ۽ درياهہ جي موجوده ويڪر واريءَ ماپ ۾ ڪجهہ هڪ جهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڪراچيءَ پرسان ٽڪرائتي ساموونڊي ڪناري ۽ وچ واري زمين جي ٽڪري جي شڪل اڌ گول اُپسمنڊ جهڙي آهي. پرسان هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيٺ بہ موجود آهي. ڪنارا واريا سا آهن ۽ وچ تي موجود هيٺ ڪري اوپرو ماٿهو ائين سمجهندو تہ ڄڻ اونهون سمنڊ اجا گهڻو پري آهي.

سڪندراعظم پنهنجي جنگي ٻيڙي جي اڳيان بہ وڏيون ٻيڙيون ان ڪري موڪليون هيون تہ جيئن سمنڊ اندر موجود هيٺ، جنهن کي سلوٽس (Cillutus) ٿي سڏيائون، ڳولي ڪيس خبر ڏين. سندس ناڪئن سمونڊ اولي پتو پَرو لائي اچي ڪيس حقيقت حال ٻڌائي تہ وڏي سمنڊ اندر هاڪاري وچڻ ڪان اڳ ڪنارو ڏئي ٿورو هيلو تہ هڪ هيٺ ايندو، جيڪو رهڻ واسطي ڏاڍو آرام ۽ آسائش وارو آهي. پرسان ئي درياه جو مٺو پاڻي موجود آهي. سڪندر پنهنجي فوجي ٻيڙين کي ان ٻيٽ تي رهڻ جي هدايت ڪئي ۽ پاڻ اونهي سمنڊ ڏانهن اندر هاڪاري ويو." اهو ساڳيو هيٺ ڪنهن اوپرٌ ڪان سواءِ خالي ٻٹ پيو نظر ايندو آهي ۽ درياه جي مٺي پاڻيءَ جو بہ محتاج آهي. اسان هندستان جي زبانن ۾ ان هيٺ جي نالي ڳولڻ جي لاءِ گهٽيئي مٿا مونا هنيا، پر هڙ حاصل ڪانہ ٿي. چاڪاڻ تہ ان هيٺ جو نالو ڪونہ هو، پر جهازن جي لنگر هٽڻ واسطي هڪ سٺي جاءِ هئي، مون هيٺ ڏانهن نهاري ڏٺو ۽ مون کي پڪ ٿي وئي تہ اهوئي سلوٽس هيٺ هو. جنهن جي پوني هيئان مقدونيا جي جهونجهار پنهنجي ٻيڙين بيهارڻ جو حڪم ڏنو هو. "جتي 'آمون' ديوتا جي فرمان مطابق هن ديوتائن لاءِ قرباني بہ ڪئي هئي." هيءَ اها جاءِ آهي، جتي نيرڪوس پنج فرلانگ ڊگهي واه ڪوٽڻ جو حڪم ڏنو هو. واه کوٽڻ واسطي مٽي ڏاڍي سهنجي هئي. جڏهن سامونڊي وير چڙهي تہ سارو جنگي ٻيڙو ان واه واري گهري پاڻيءَ رستي وڃي اونهي سمنڊ ۾ پهتو هو. يونان جي هن اميرالبحر نيرڪوس هتان جي ماڻهن جي تجربي مان فائدو ورتو هو. چاڪاڻ تہ اڄ بہ سنڌين ۾ رواج آهي تہ ڪو تراڪڙو واه ڪوٽيندا آهن تہ پوءِ درياه جو پاڻي ۽ سمنڊ جي وِير، ان کي پاڻ اونهون واه بنائي ڇڏيندي آهي. پنج فرلانگ يا اڌ ميل جيتري واه کوٽڻ کي تہ سنڌي ڪو پورهيو ئي ڪونہ سمجهندا آهن. اهو سمجهڻ غلط آهي تہ واريا سا ڪنارا ڪو صدين تائين جتاءُ ڪري سگهندا آهن. منهنجو خيال آهي تہ ان هيٺ سان گڏ هڪ پاسي ڪان ڪو ڪنارو ۽ ٻئي طرف ڪان سمنڊ موجود هو ۽ نيرڪوس وچ وارو واه ڏاڍيءَ سولائي سان ڪوٽائي سگهيو هوندو. جڏهن سامونڊي سفر تي روانو ٿيو هوندو تہ آئرس جبل سندس ساڄي هٿ تي هوندو."

هن علائقي جو بيان ڏاڍو صحيح بيان ڪيل آهي. آنڊرِي نالي وارا بہ وارايا سا هيٺ، ڪراچيءَ کان ٻاهران، سنڌوءَ جي ڇوڙ کان 8 ميلن جي فاصلي تي اڄ بہ موجود آهن. وڏي اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ پِٽي (Pitee) جنهن دوآبي مان وهي ٿي، سنڌي ان کي اڄ بہ ڪروڪولا (Crocola) سڏيندا آهن.

پر سامونڊي وير جي چاڙهہ ۽ لاهہ سڪندر جي جنگي ٻيڙي کي بي انتها

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پريشان ڪري ڇڏيو هو. ان مشڪلات جو سبب ﺑﻪ اسان کي جهٽ پٽ سمجھ ۾ اچي ويو. اسان جون ﺑﻪ ﻫﻴﮍيون ان جاءِ تي ڪپ ۾ ڦاسي پيون، جتي فقط اڌ ڪلاڪ اڳ اٿاهه پاڻي بيٺل هو. هتي سامونڊي وير علائقي کي وڏيءَ طاقت سان ٻوڙي ڇڏيندي آهي ۽ لهي ﺑﻪ جهٽ پٽ ويندي آهي. جيڪڏهن ﻫﻴﮍا واهڙ ۾ بيٺل نه هوندا ته وير ڇڏي وڃڻ کان پوءِ ڪناري واري واريءَ تي بيٺل ڏسڻ ۾ ايندا. ارين (Arrian) اسان کي ٻڌائي ٿو ته: ”اڄا ان ماڳ تي ترسيل هئا جو اهو واقعو ٿيو ۽ سيئي اچرج ۾ پئجي ويا. اهو هيئن ٿيو جو سامونڊي وير جي لاهه ۽ چاڙهه سبب، جيئن سمنڊ ۾ عام طور ٿيندو آهي، ﻫﻴﮍا خشڪ زمين تي رهجي ويا. سڪندر ۽ سندس ساٿين سان اهڙو واقعو اڳي ڪونه ٿيو هو. تنهن ڪري هو وائڙا ٿي ويا. وڌيڪ حيران پريشان ان ڪري ﺑﻪ ٿيا جو هڪ وڏي وير سندن ﻫﻴﮍا سمنڊ ڏانهن لوڙهي وئي ۽ سندن تختو تختي کان جدا ٿي ويو، ٻئي ڪناري ڏانهن ايندڙ ويڙ، ﻫﻴﮍن کي ڪٽي وجي ڪناري سان هنيو، انهن مان ﺑﻪ ڪو ٻانجهر ڪونه بچيو.“

يونانين جي تباهي جو مزيدار احوال ڪُئنٽس ڪرِٽس ﺑﻪ ڏنو آهي. انهن گول قسم جي درياهي ﻫﻴﮍن کان وڌيڪ حقيقي هيا ڪي شاهد ڪونه آهن، جن تي تمرند جا ٻوٽا اهو ماضيءَ وارو ساڳيو منظر پيش ڪندا هجن. هاڻي اچو ته مصنف کي ٻڌون هو پنهنجي وات چيا ٿو سڻائي:

”ٽئين ڪلاڪ ۾ سمنڊ پنهنجي روايتي واري ونيءَ سان وڏو چاڙهه ڪيو ۽ درياهه جي پاڻيءَ کي پٺتي هٽائي ڇڏيو. سنڌوءَ ڀرپائين سامونڊي وير کي روڪيو، پوءِ وڏيءَ طاقت سان مٿي ايرڻ شروع ڪيو ۽ خطرناڪ حد تائين مٿي چاڙهه ڪندو ويو. جيئن جبل جي ڪا خوفناڪ برساتي نديءَ ڏاڪڙ ۽ گجگوڙون ڪندي، لڳو. ايڪريءَ هيٺانهينءَ تي عمودي طرح هيٺ ڪرندي وڏا وحشتناڪ آواز ڪندي آهي. پنهنجن ﻫﻴﮍن ۾ وينل يوناني فوجي هن پيانڪ ۽ خطرناڪ صورتحال کي، ديوتائن جو قهر سمجهي ڪنبي ويا. اڪ ڇنپ ۾ ڏس ته سمنڊ جون جبل جيڏيون اٿاهيون ويرون، وري اڪ ڇنپ ۾ ڏس ته واري جا ٻوٽا. خشڪ ميدان، جتي پاڻي جو ڦڙو ﺑﻪ نظر نه ٿي آيو. سندن جنگي ﻫﻴﮍو جيڪو ڪناري سان لنگر هنيو بيٺو هو. سو پاڻيءَ جي اهڙيءَ اوٽ موٽ ۽ ٽڪيءَ تارِ ڪٽو ڪٽو ڪري الائي ڪٿي وڃي ڪيو. جنگي سپاهي جيڪي جهازن تي چڙهيا وينا هئا، سي هن ڪولاهل کان ڪنبي جهازن مان لهي پيا. هن اُڪريءَ ۽ اوچتيءَ آپدا کان ٻجي پريشان ٿي هنيانءَ ڦاڙ رڙيون ڪري وري جهازن ڏانهن ڀڄڻ لڳا. پر هن ڏکيءَ ۽ ويڙن واري ويل ۾ جيترو ﺑﻪ اتاولا هئا، ايترو پاڻ کي ڄڻ هوريان ٻوڙندو محسوس ڪري رهيا هئا. جهاز پاڻ ۾ ٽڪرائجي رهيا هئا، ونجهه ۽ اولا پڻ پرزا پرزا ٿي چڪا هئا. جن سان باقي بچيل ﻫﻴﮍن کي هاڪاري ڪنهن محفوظ هنڌ ڏانهن پڄي وڃن ها. ڏسڻ وارو ڪڏهن ﺑﻪ سچائي ڪونه سگهي ها ته اها ساڳي فاتح فوج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئي، پر هو ائين سمجهي ها ته دشمن جي هارايل فوج آهي، جيڪا جنگ جا سانياها پئي ڪري... هاڻي سمنڊ جي وير پر وارن گول هيٺن کان سواءِ سڄي علائقي کي ٻوڙي ڇڏيو هو ۽ اهي وڏا ٻيٽ به ننڍڙيون ٽيڪريون معلوم ٿي رهيا هئا. ٻڄ ۾ لٿل جنگي سپاهين جي گهڻائي پنهنجا هوش حواس وڃائي پريشانيءَ جي حالت ۾ سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ ترڪي ۽ ترڪي رهي هئي. جنگي ٻيڙي جا ڪي جهاز سمنڊ جي اونهي پاڻيءَ ۾ ته ڪي ٽانگهي ۾ بيٺا هئا. وير سامونڊي پوڻن کي پسائي ڇڏيو.

مقدونين مٿان نئينءَ مصيبت منهن ڪيو، جيڪا اڳئين کان وڌيڪ ڏکي ۽ خطرناڪ هئي. سمنڊ لهڻ شروع ڪيو هو. مهان وڏي وير پوئتي هٽي وئي هئي. اها هر چيز ظاهر ٿي پئي هئي، جيڪا سوا گهڙي اڳ تار پاڻيءَ هيٺ لڪل هئي. جهاز ڪنارن کان گهڻو پوئتي هليا ويا هئا. ڪن جهازن جون اڳليون ڪپ ۾ ڪتل ۽ پاڇيلون مٿي آسمان ڏي اڀيون هيون. ڪي جهاز وري پاسا ڪوڙيو سڪيءَ زمين تي آهليا پيا هئا. جنهن جاءِ تان پاڻي ڇڏي ويو هو، اتي يوناني لشڪر جو سامان سڙو چوڌس پکڙيو پيو هو. هٿيار پنهوار به چوڌاري ڪنڊڙيا پيا هئا. جيڏانهن نهار تيڏانهن يونانين جي ڀڳل جهازن جا تختا پکڙيل هئا ۽ جاڏي اک کڻ اوڏاهين ڀڳل اون جا ٽوٽا ۽ پرزا پيل هئا. جيڪو وهيو واپريو، تنهن جو يونان جي جنگي سپاهين کي اعتبار نئي ڪونه ٿي آيو. جيڪو اکئين ڏٺو هئائون تنهن تي به ويساهه ڪونه ٿي ڪيائون. سمنڊ ۾ نظر ڪر ته ڀڳل جهاز، اکين آڏو واريا سن ڪنارن ڏي ڏس ته به ڀڳل جهاز، درياهه ڏي اک وڌاءِ ته به ڀڳل جهاز؛ کين پڪو ويساهه ٿي ويو ته سندن بدبختي اتي ختم ڪانه ٿي آهي. پنهنجي لاءِ هر شيءِ جي کوٽ ۽ موت لاءِ اڳڪٿي ڪيو ويٺا هئا. سندن خيالن ۾ ساموندي لهريون جيڪي ڪنارن تي موت جا راڪاس ڇڏي ويون هيون، سي اڃا به هنن لاءِ رانيانٽ ڪندا ڦري رهيا هئا. پر انهن اڻ ڄاڻن کي اها ڪل ڪانه هئي ته واپس موٽندڙ ساموندي وير، سندن جهازن کي اونڌي مان سنئون ڪري تاري به سگهي ٿي."

اسان جو هي ننڍڙو جنگي ٻيڙو نيرڪوس جي پيدا ڪيل آفت سان ڪڏهن به پورو پئجي ڪونه سگهيو. ڪُئنٽس ڪرٽس جا چيل لفظ به سانگي سان ٻڌندا هلو: "سمنڊ جو پاڻي آهستي آهستي پکڙجڻ لڳو. چوڌاري اٿل ٿيڻ لڳي. جهازن مٿي ٿيڻ شروع ڪيو. پاڻيءَ جو اهڙو ته چاڙهه ٿيو جو جهاز پاڻ مرادو هلڻ شروع ٿي ويا."

مان هن قسم جي عنوانن تي هاڻي ڪونه لکندس، جيتوڻيڪ اهي ڏاڍا دلچسپ آهن، پر هن ڪتاب ذريعي مان پراڻي دور جي ناتي سان موجوده سنڌوءَ کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪندس. جيڪڏهن مان هن ڳالهه ۾ سوڀارو ٿيس ته بيحد خوشي ٿيندي ۽ ڪتاب به بذات خود ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿيندو. جڏهن ماڻهو سنڌوءَ سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڳاپيل ڪوبہ ڏيک ڏسندو آهي تہ پنهنجي اُدمن ۾ اتساہ تي ضابطو رکي ڪونہ سگهندو-آهي. سنڌوءَ ڏسڻ وقت سڪندر جي بہ ساڳي جذباتي ڪيفيت هئي. هن يوناني جونجهار پنهنجي خواهش مطابق امرتا ماڻي آهي ۾ پنهنجي فتحن جي تاريخ پنهنجي نانءَ سان گڏي پوئين نسلن جي نالي ڪري ڇڏي آهي. جيڪو بہ شهر يا درياهہ سندس رستي ۾ آيو، تنهن کي بہ سندس نالي پٺيان شان ۾ شوڪت نصيب ٿيو. وقت سندس معيار ۾ اجا بہ واڌارو ڪندو رهي ٿو. جڏهن اسان مهان سنڌوءَ ڏانهن اک کڻون ٿا تہ جڻ سندس ڀاضيءَ واري شان ۾ شوڪت سان پاڻ کي ڳنڍيل سمجهون ٿا. اهو سوچيندي مان هنن خيالن کان لنوائي ڪونہ ٿو سگهان تہ اهي خالص تاريخ ۾ نج سائنس جي پيداوار آهن. اسڪامندر (Scamander) جي مليل امرتا کي ميسيسيپيءَ جهڙو عظيم درياهہ بہ ختم نہ ٿو ڪري سگهي ۾ هيڏانهن سڪندر مقدونيءَ جو سنڌوءَ جي ڪنارن مٿان اچي خيما کوڙڻ هڪ مستند ۾ تصديق شدہ اپوتر (Profane) تاريخي عمل هو.

سنڌ جي ساڙوليءَ حڪومت جو اسان کي اڳ ۾ ئي گهڻو تجربو هو. پاڻ ۾ صلاح مشورو ڪيوسين تہ ڪنهن اڳواٽ اطلاع ڏيڻ جي بدران، سنڌوءَ ڏانهن سفر ڪندو رهجي. منصوبي جي اهميت کي نظر ۾ رکي، لنگر هڻڻ کان پوءِ ڏاراجي ۾ مقيم اميرن جي گماشتي ڏانهن اطلاع موڪليو ويو. ان سان گڏ اسان ڏاڍي ڏيان ۾ گيان سان سنڌوءَ ۾ سفر ڪرڻ شروع ڪيو. ٻئي ڏينهن شام جو، 30 ميل سمنڊ کان پري سنڌوءَ ۾ وچي لنگر هنياسين. درياهہ جي منهن وٽان، اسان هڪ ٽڪريءَ کان گذريا هئاسين، جيڪا سڄي درياهہ جي آرپار هئي. نيرڪوس هن کي خطرناڪ ٽڪري ڪوٺيو آهي.(1) جنهن ان ڪري آهي، جو نئين کان هيٺ سمنڊ تائين سنڌوءَ ۾ بي ڪابہ اهڙي ٽڪري موجود ڪونہ آهي. اسان گهڻن ڳوٺن وٽان لنگهياسون ۾ اهي ڏسي ڏاڍا خوش بہ ٿياسون. هنن ڳوٺن اسان جو ڏيان بہ ڇڪايو هو. اسان سعيو ڪري ماڻهن سان گهري ٿيڻ کان نٽائيندا پئي آياسين. نيٺ ڏاراجيءَ ۾ رهندڙ اختياري وارن کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع موڪليوسين. هڪ ڏينهن ڏاڍي اوسيئڙي ۾ گذري ويو. ٻئي ڏينهن صبح جو هٿياربند ماڻهن جو اتالو اسان جي ٻيڙين جي چوڌاري ڦري ويو. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو تہ جڻ سڄي پسگردائي تاءَ ۾ هئي. آيل هٿياربند جٿو، جيڪو پاڻ کي امير جو فوجي جٿو سڏائي رهيو هو، اسان جي ٻيڙين ۾ اسان جي سفارت ۾ شامل ماڻهن جو تعداد معلوم ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو هو. هنن ٻيڙين تي رکيل شين کي چڱيءَ ريت اکين مان ڪڍيو ۾ ٻيڙيءَ ۾ رکيل صندوقن کي بہ جاچي ڏٺو. پنجاهہ کن ماڻهو هڪدم مٿي

---

(1) جنرل هئگ ان ٽڪريءَ جي موجودگي کان انڪار ڪري ٿو. انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص:10 (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چڙهي آيا ۽ مان کين جاچ پڙتال ڪرڻ لاءِ جهٽ پٽ اجازت ڏئي ڇڏي. هنن به هر سامان کي موڙي مروڙي ڏٺو. توب ۽ بارود ڳولي لهڻ واسطي هر ننڍي وڏيءَ شيءِ جي تلاشي ورتائون. مسٽر ليڪي ۽ مان اڄرج ۾ پنهنجي منهن پرتي بيٺا هئاسين. آخرڪار هنن گهٽي سامان سان پريل وڏيءَ صندوق کي کولي ڏيکارڻ لاءِ چيو. ائين جيئن يونانين ڪاٺ جي گهوڙي ڏسڻ جو مطالبو ڪيو هو. ڪين خدشو هو ته صندوق ۾ سنڌ جي تباهي واسطي ڪو سامان لڪايل آهي. اها صندوق ڏسي ڪين ڏاڍي مايوسي ٿي، ڪين اهو يقين ٿي ويو ته اسان جادوگر آهيون ۽ جادوءَ جي زور تي اسان توب ۽ بارود کي گم ڪري ڇڏيو آهي.

جڏهن تلاشي ختم ٿي وئي ته مان سڀي اتالي جي مک سان ڳالهايو. مون کي اميد هئي ته هن همراه جي ناتي اختياريءَ وارن سان واسطو ۽ رابطو پيدا ٿي پوندو. پر ٿوريءَ دير ماٺ رهڻ کان پوءِ هن مک شخص جيڪو لاڙ جو رئيس ٿي ڏٺو، تنهن چيو: "اجوڪي ڏينهن جي ڪارگذاري، مٿي حيدرآباد موڪلي ويندي ۽ ميرن جي فيصلي تائين اسان کي پوئتي هٽي، سنڌوءَ جي منهن وٽ، سمنڊ اندر اوسيئڙي ۾ لازمي طور ترسڻو پوندو." سندس گذارش ته مناسب هئي. هنن همراهن اسان کي زندگيءَ جي ضرورت سان لاڳاپيل هر چيز ڏيڻ جو واعدو ڪيو ۽ اسان لنگر کڻي هيٺ درياه وٽي سمنڊ هليا وياسين. هن واقعي کان پوءِ اسان مروت ۽ اخلاق ڇڏي ڏنو. درياه ۾ هاڪاريندي اسان کي هٿياربندن سان پريل ڪيترين دنگيون مليون. رات جو اسان کان سڏ ڪري پڇيو ويو ته اسان سان ڪيتري فوج گڏ آهي. "اسان وٽ هڪ بندوق به ساڻ ڪونه آهي." اسان کين جواب ڏنو. "ظلم ٿي ويو. اوهان اسان جو ملڪ ڏسي ورتو آهي، پر ياد رکو، اسان وٽ به جوابي ڪارروائي لاءِ چار هزار ماڻهو آهن." هڪ هٿيلي هروڇ سپاهيءَ اسان کي رڙ ڪري چيو. اجايون هٽاڪون ۽ گاريون ٻڌندا اچي سنڌوءَ جي منهن وٽ پهتاسون ته اسان تي فائرنگ به ڪئي وئي. پوءِ لنگر هٽي پڪو پهه ڪيوسين ته هن بي عزتيءَ ۽ زيادتيءَ جي باوجود به مناسب حد تائين کين ٿڌي دل سان سمجهائينداسين. پر اسان جي اهڙي سوچ اجائي هئي. چوته اسان وحشي ۽ جاهل ماڻهن جي گهيري ۾ هئاسون. جيڪو ڪجھ مان کين سمجهايو. تنهن جي جواب ۾ هنن رڙ ڪري، چيو ته اسان کي حڪم ڪيو ويو آهي ته توهان کي سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر هڪالي ڪيون. مان سندن روش خلاف زورائتي زبان ۾ احتجاج ڪيو. ۽ کين ياد ڏياريو ته ڪمزور ئي سهي پر مان هڪ وڏيءَ سلطنت جو نمائندو آهيان، ۽ مون سان گڏ شاهي سوڪڙيون آهن. اهو به چيم ته سندن مالڪ طرفان اهڙيءَ ڪنهن لکت ۾ حڪم کان سواءِ مان سنڌو ڪونه ڇڏيندس. ڪلاڪ کن جي ماٺ مان محسوس ڪري ورتم ته جيڪڏهن مان پنهنجي ڳالھ تي اڙيو رهيس ته هو مون کي اوس هاڃو رسائيندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن اهم مهم کي سوپاري ڪرڻ کان اڳ، ڪنهن به قسم جي ڇپيل رسائڻ جي منهنجي مرضي ڪانه هئي. تنهن ڪري ماڻ ميٽ ۾ لنگر ڪٽي هاڪاري سنڌوءَ جي صفا اوڀارئين منهن ۾ وڃي پهتس. اتي ويهي مان سنڌ جي اختياريءَ وارن سان ڳالهايو ۽ ڪڇ ريزيڊنٽ ڪرنل هينري پانگر سان به صلاح مشورو ڪيو.

مون کي پورو ويساهه هو ته سنڌي سپاهي ڪين مليل اختيارن جي دائري کان ٻاهر ڪم ڪري رهيا آهن. ان سمي اميرن جي طرفان هڪ خط به اچي پهتو، جيڪو ڏاڍي دوستاڻي ورن ۾ لکيل هو، جنهن ۾ بيان ڪيل هو ته سنڌوءَ رستي ٻيڙين ۾ سفر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ۽ هاڃيڪار آهي. هزهاءِ نيس مير صاحب اهو به لکيو هو ته سنڌوءَ جون ٻيڙيون تمام ننڍڙيون آهن، جو هر هڪ ۾ چار يا پنج ماڻهو مس ويهي سگهندا. رفتار تمام ٿوري اٿن. ڪين ته سکان نه سڙهه ئي آهن. سنڌوءَ ۾ پاڻيءَ جي ماپ مختلف آهي. ڪٿي گوڏي جيڏو ڪٿي ڇيله جيترو پاڻي آهي. مشڪلاتون ته گهٽيون ئي ٻڌايون ويون هيون، پر حڪمران طرفان دريائي سفر کان منع جو ڪو ذڪر خط ۾ موجود ڪونه هو. تنهن ڪري هزهاءِنيس وٽان جوابي خط ملڻ کان پوءِ صلاح مشورو ڪيوسين ته هڪ پيرو ٻيهر اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪري ڏسجي.

10– فيبروريءَ جو اسان ٻيو پيرو سنڌوءَ ڏانهن سفر واسطي سڙهه سنباهيا. پر 14– فيبروريءَ آڌيءَ رات ڌاران اچي اسان کي طوفان ورايو، جنهن جي تيز هوائن اسان جي ننڍڙي سفري ٻيڙي کي توائي ڪري ڪٿو ڪٿو ڪري ڇڏيو. ٻن ٻيڙين جا ته شڪان پڃي پرزا ٿي ويا. هڪ ننڍي ٻيڙي ته ماڳهين وڃائجي وئي. ڪن ٻيڙين جا سڙهه ڦاٽي ويا. ڪن ٻيڙين ۾ ٽن پنجي ويا. ڪجهه ڏينهن جي طوفان هوا، تند ۽ تيز لهرين جي لوڏن کان پوءِ مس وڃي سڄ جي سهائي ڏسڻ نصيب ٿي. رستو ڳولي اسان سنڌ جي ساموندي ڪناري ڏانهن هاڪارڻ شروع ڪيو. اسان جون باقي چار ٻيڙيون بچيون هيون جيڪي اسان واري ٻيڙيءَ پٺيان، ڪڏ اچي رهيون هيون. انهن کي ڪاهي سنڌوءَ جي پٽياٽيءَ واري منهن ۾ وڃي پهتاسين ۽ اتي لنگر هنياسين. مان اتان پنهنجي هڪ اعتماد جوڳي قاصد هٿان، سنڌ جي اميرن طرفان، ڌاراجيءَ ۾ رهندڙ عملدار ڏانهن هيٺئين مضمون وارو خط لکي موڪليو:

”ڌاراجي ۾ رهندڙ، سنڌ سرڪار جي عملدار کي نيڪ روشن هجي ته هيءُ خط مسٽر برنس طرفان آهي، جيڪو سنڌس ئي مهر سان سيل مُهر ٿيل ۽ سندس هٿ اکر فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. هيءُ عملدار انگريز سرڪار، سنڌ جي امير ڏانهن پنهنجو نمائندو يا وڪيل ڪري موڪليو آهي. ساڳئي وقت هيءُ عملدار انگلينڊ جي بادشاهه طرفان، مهاراجا رنجيت سنگھ ڏانهن موڪليل سوکڙيون کڻي وڃي رهيو آهي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"مان ڪجهه ڏينهن اڳ سنڌوءَ وٽ پهتو هوس ته تو منهنجي سامان جي چڱيءَ ريت تلاشي ورتي هئي. مان سمجهان ٿو ته تو اهڙو اطلاع سنڌ جي امير کي پهچائي ڇڏيو هوندو ته اسان سان ڪهڙيون شيون گڏ آهن. مان هاٿي موٽي آيو آهيان ۽ تنهنجي جواب جي اوسيئڙي ۾ ويٺو آهيان.

تون پنهنجي مرضيءَ مطابق پنهنجا ڪيترا به هٿياربند ماڻهو موڪلي سگهين ٿو. منهنجي حياتي تنهنجي هٿ وس آهي. پر اها ڳالهه ضرور ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته جيڪڏهن منهنجي بي عزتي ڪئي وئي ته سنڌ جو امير توکان ضرور پڇاڻو ڪندو. ساڳيءَ ريت اهو به ياد رکڻ گهرجي ته مان به انگريز سرڪار جو هڪ عملدار آهيان. توکي خبر آهي ته مون ساڻ هڪ به فوجي سپاهي ڪونه آهي ۽ نه وري ڪا بندوق ئي آهي. منهنجي حڪومت سنڌ جي امير مٿان، منهنجي بچاءَ جو ويساهه ڪري سندس پروسي تي مون کي هيڏانهن موڪليو آهي."

هن شڪايت پرٺي خط جو ڌاراجي اختياري وارن وٽان ڪوبه جواب ڪونه آيو. اهو ماڻهو جيڪو اسان جي پهرئين ڀيري سنڌ پهچڻ وقت عهدي تي هو، تنهن کي نوڪري مان سزا طور ڪيڍي ڇڏيو هئائون. سندس ڏوهه اهو هو ته هن اسان کي سنڌونديءَ ۾ مٿي اچڻ جي اجازت ڇو ڏني هئي. اسان جي نوڪرن اسان واسطي اها خراب خبر آندي ته اسان کي سنڌوءَ جي ڪناري تي لهڻ جي اجازت ڪانهي ۽ اسان کي ڪٿان به کاڌو خوراڪ وٺڻ ۽ سنڌوءَ جي پاڻي استعمال ڪرڻ جو به حق ڪونهي ڪو. تنهن ڪري اسان رکيل کاڌي خوراڪ جو استعمال تمام گهٽ ڪري ڇڏيو. پاڻيءَ جي ذخيري کي ڪلف هڻي ڇڏيو ۽ اميرن جي صلاحڪارن ۾ اميدون رکيون ويٺا هئاسون. جڏهن اسان جو پاڻي جو ذخيرو ختم ٿي ويو ته اسان هڪ ننڍڙي ٻيڙي سنڌوءَ تان پاڻي کڻي اچڻ لاءِ موڪلي ڏني. اها ٻيڙي پڪڙي ضبط ڪئي وئي ۽ ٻيڙيءَ سان جيڪي به ماڻهو هئا تن کي گرفتار ڪري ڇڏيائون. اهڙين حالتون ڏسي اسان پنهنجي ڪاميابيءَ کان مايوس ٿي وياسون ۽ سنڌ جي بي رحم ڪنارن کي ڇڏڻ لاءِ اتاولا ۽ اباڻڪا ويٺا هئاسون.

22- فيبروري تي اسان سفر واسطي سڙهه سنباهيا. ڏينهن جو سمئه هو. جڏهن اسان سنڌوءَ جي سوڙهي منهن مان گذري رهيا هئاسين، ته واءُ جو رخ بدلجي ويو. سامونڊي وڏي وير خوفناڪ رفتار سان اڳتي وڌي رهي هئي. سا اسان سان ٽڪرائجي اسان جي ٻيڙي کي اڳتي ڪناري ڏانهن ڌڪي وئي ۽ سمنڊ جو پاڻي اسان جي مٿان وري ويو. لهر جي چڙهڻ ۽ لهڻ سان اسان جو ٻيڙو هر هر پٽي زمين تي ويٺو. اسان نراس ٿي لنگر کڻي اڇلايو. جڏهن اسان پنهنجي زندگي کي بچائڻ واسطي سوچي ويچاري رهيا هئاسون ته اسان ڏٺو ته اسان وارو جهاز ڪناري ڏانهن ويندڙ لهر سان رڳڙجي لڏي لمي رهيو هو. مان جهاز جي خلاصين جي جيئڻ جي اتساهه ۽ بهادريءَ کي ساراهڻ کان سواءِ رهي ڪونه سگهيس. ڪڇ جي بزرگ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه پير جو نالو وٺي مدد لاءِ وڏي آواز سان ڪيس پڪاري رهيا هئا. سنڌن پڪو يقين ۽ جذبو ڏسي مان تہ دنگ رهجي ويس.

جڏهن اهي ڪچي ماڻهو هِن سخت طوفاني خطري ۾ ڦاسي پيا تہ وٺي رڙيون ڪري چوڻ لڳا: "او پاڪ پير ۽ فقير! او سخي بزرگ ۽ ڪامل ولي اسان جي مدد ڪر." ان جي نالي لوبان جو ڪٽي جهٽ پَٽ دونهون ڪيائون. سيني ماڻهن وٽان شاهہ پير جو نياز گڏ ڪري، خوشبوءِ سان پاڪ ڪري ۽ ان بزرگ جي نالي ڪري گوشائتو رکي ڇڏيائون. غريب ماڻهن جنهن طريقي سان پير جي نالي نياز گڏ ڪيو هو، تنهن مان سنڌن نيت جي سچائي بکي رهي هئي. توڙي جو منهنجو اهڙو اعتقاد ڪونہ هو، پر تنهن هوندي بہ سنڌن ويساهہ ڏسي، اهو ظاهر ڪري ڪونہ ٿي سگهيس تہ منهنجو اهڙو ڪو عقيدو ڪونہ آهي. هيو هيڙو اسان جي جهاز جيان خوشقسمت ڪونہ هو ۽ طوفاني هوا ۾ توائي ٿي زور سان وڃي ڪناري سان لڳو. ڪنارو ايڏو خطرناڪ ڪونہ هو. ان هيڙي جي وس آهر سهائتا ڪئي سين. سڙهہ سنباهي ڪجھ ڦاڪاري وياسين ۽ مانڊوءَ ۾ لنگر هنياسين. هي ساموندي سفر اسان 33 ڪلاڪن ۾ پورو ڪيو.

اسان ڪي هاڻي اِها ڳالھ لڪائڻي ڪانہ هئي تہ سنڌ جي اميرن جو اسان سان رويو دوستاڻو ڪونہ هو. پر ان جي برخلاف سنڌس خط ۾ اهڙيءَ بي وفائي جو تچ جيترو بہ ذڪر موجود ڪونہ هو. هن پنهنجي خط ۾ سنڌوءَ جي درياهي سفر جي مشڪلاتن ڪي وڌائي پيش ڪيو هو. منجهس جبلن جي قطارن جي صف بندي ڪري، ڪُن ڪارونيارن ڪي وڇائي ۽ تانگهي پاڻيءَ جي مشڪلاتن جي ذڪر ڪي بہ ڪونہ وساريو هو. جنهن مان ثابت اهو ٿي رهيو هو تہ انسان درياهي سفر ڪري پنهنجي زندگيءَ ۾ لاهور پهچي ئي ڪونہ سگهندو. خط مان آئين ظاهر ٿي رهيو هو تہ سنڌ جي حڪمران کي اسان جي مهم جي خطري ۽ خوف جو پورو يقين ٿي ويو هو. تنهن ڪري هو اسان کي بہ شڪ شبهي جي نگاهن سان ڏسي رهيو هو. انگريز سرڪار طرفان حيدرآباد ۾ رهندڙ گماشتي بہ هن تعصبي حڪمران جي پوَ ۽ پولي کي سمجهي ورتو هو. جنهنجو اظهار هن ذاتي شانائتي ۽ باوقار نموني سان ڪيو آهي. سنڌ جي حڪمران جي اندازي مطابق، اسان جڻ ڪنهن فوجي حملي جا پيشرو هئاسين ۽ سنڌس دلي خواهش بہ اها هئي تہ اسان کي پنجاب ڏانهن وڃڻ واسطي سنڌ مان لنگهڻ جو ڪوبہ رستو نہ ملي. ميرن جون عنايتون ۽ ٺڪراءَ واري حڪمت عملي پڌري پَٽ ظاهر ڪرڻ ۾ سفارتي طور سنڌس نقصان هو، جنهن جي وضاحت هن پنهنجي خط ۾ اڳيئي ڪري ڇڏي آهي. هن هڪ خط ۾ اهو بہ لکيو هو تہ: "سنڌ جو امير جواب ڏيڻ کان نٽائي رهيو آهي تہ متان ڪنهن پريشانيءَ ۾ ڦاسي پوي. هو ڪابہ ڳالھ ٻڌڻ لاءِ تيار نہ آهي. ڪي گندا خيال سنڌس ذهن ۾ واسو ڪري ويا آهن تہ جيڪڏهن ڪئپٽن برنس هاڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايندو تہ سنڌوءَ ۾ هزارين هيڙيون بيٺل ڏسي ونبدو ۽ اهڙو اطلاع پنهنجي حڪومت کي ڏئي ڇڏيندو. سندس حڪومت اهو نتيجو ڪيندي تہ سنڌ جو امير ڪنهن هر ڏس ۾ ٺڳڻ چاهي ٿو. سندس مزاج ۾ ئي انگريزن جي دوستيءَ لاءِ سچٽپڻو ۽ سچائي ڪانهي ڪا. آخر ڪرنل پاٽنگر جي ڏکن ڏوراپن هٽي وڃي هنڌ ڪيو. ڪيس ۽ مون کي حيدرآباد مان خط پهتا، جن ۾ سنڌ منجهان خشڪيءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ڏني وئي هئي. اهو سمجهڻ کپي تہ سفر جا بند ٿيل دروازا پهريون ڀيرو وڏي جتن ۽ جاکوڙن کان پوءِ کليا هئا. ڪرنل پاٽنگر جي صلاح سان مان ٽيون ڀيرو سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. ساڳئي وقت هن آفيسر منهنجي روانگيءَ جو اطلاع بہ سنڌ جي اميرن ڏانهن موڪلي ڇڏيو. ان ڳالهہ جو بہ ساڻن ذڪر ڪيو هئائين تہ لاهور تائين خشڪيءَ رستي سفر ناممڪن هو. اهو اطلاع ڪنهن تکيل توريل زبان ۾ بيان ٿيل ڪونہ هو تہ "سنڌ جي حڪمران جي ڦرندڙ گهرندڙ طبيعت ۽ غيردوستاڻي رويي کي ڳڻيءَ نظر ۾ رکيو ويندو." خاص طور ان ڪري تہ هن سفارت جو تعلق ان ڳالهہ سان آهي تہ انگلينڊ جي بادشاهہ سلامت جون موڪليل سوکڙيون سلامتيءَ سان سنڌ مان گذري وڃن.

مارچ جي 10 تاريخ، اسان وري بہ سنڌ ڏانهن سفر واسطي هيڙا هار ۾ وڌا. سنڌوءَ جي وچ واري منهن حجامڙي وٽ پهتاسين. اسان کي ڪڇ کان حجامڙي تائين ڪل ست ڏينهن لڳا. اسان هانڌي پار ڪرڻ لاءِ ڪنهن رهبر کي پاڙي تي ساڻ ڪونہ کنيو ۽ درياهہ جي غلط ۽ تراڪڙي منهن واري رستو ورتو. ان جي سوڙهي منهن ۾ پيل ڪپ ۽ ڪرڻ مان پنهنجون هيڙيون گهليندا سهليندا وڃي پار پياسون. اڳيون جهاز جڏهن اوتهي پاڻيءَ ۾ پهتو تہ اسان جي فوجي پلٽڻ وارو ڳاڙهو جهنڊو کوليو ويو. ٻين جهازن جي ماڻهن بہ خوشي وچان پنهنجا جهاز هاڪاري هن جهاز جي پرسان اچي لنگر هنيا. سنڌ حڪومت جو هڪ آفيسر اسان سان ملڻ آيو. ذات جو سيد سگورو هو. هن جي بي انتها تولهہ مان سندس وڏماڻهپائي جو چڱيءَ پر اندازو ٿي سگهيو ٿي. اسان سان ملڻ لاءِ هيءُ شخص درياهہ جي منهن وٽ آيو هو. ڇاڪاڻ تہ سنڌوءَ ۾ مٿي هاڪارڻ جي اسان کي اڃا اجازت ڪانہ ملي هئي. سنڌ جي امير وٽان آندل خط هن اسان کي پڙهي ٻڌايو. هن ٻيو دفعو پڻ اهو ساڳيو خط پڙهي ٻڌايو ۽ پنهنجي ذاتي راءِ ڏيندي خط ۾ بيان ڪيل مير صاحب جي نقطہءِ نظر کي رد ڪيو. جنهن مان هن سيد صاحب لئين پئي سمجهيو تہ سندس هن رويي مان سندس بالا عملدار خوش ٿيندا. سفر جي شروعاتي مرحلي ۾ سنڌين جي چالبازي ڏاڍي بيزار ڪندڙ ۽ ٿڪائيندڙ هئي. اسان جو سڄو سامان سنڌوءَ ۾ بيٺل جهازن تي لڏيل هو. اسان هڪ خطرناڪ ڪناري پرسان ننڍڙين هيڙين ۾ سوار منڌا ۽ اهاڻڪا ويٺا هئاسون. سنڌوءَ جي پاڻيءَ استعمال ڪرڻ جي اسان کي اجازت ڪانہ هئي. ان سيد آفيسر اسان کي خشڪيءَ رستي سفر ڪرڻ لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ورجائي ورجائي زور پئي پتريو. آخري سهاري طور مان ڪيس پاڻ سان گڏجي دارالسلطنت وٺي، سنڌ جي امير کي روبرو گذارش ڪرڻ واسطي عرض ڪيو.

مان گهوڙا جهاز تان لهرائي هيٺ زمين تي هٽرائي چڙهيا ته جيئن ساهدار ڪجهه ساهي پٽين ۽ جنگهون ساهين. اهڙيءَ اجازت جو بندوبست هڪ قاصد ذريعي ڪيو ويو هو. جنهن کي مان دربار ڏانهن اڳيئي موڪلي اهڙي موڪل ورتي هئي. ٻئي ڏينهن صبح جو دنگيون اتي درياهه ۾ چڙهيون، مهماندار سيد جيئندل شاهه سان گڏجي دارالسلطنت ڏانهن روانو ٿيس. اسان ٺٽي پهتاسون ته مٽان دارالسلطنت مان، سنڌوءَ رستي ٻيڙين ذريعي سفر ڪرڻ جي اسان کي اجازت ملي وئي، پر شرط اهو هو ته ٻيڙيون سنڌوءَ رستي ۽ اسان خشڪي ذريعي سفر ڪنداسون. پر مون هتڪدم انڪار ڪيو. مان پنهنجي ذاتي نظرداريءَ کان سواءِ ٻيڙين کي ائين چڙهي هڪ وک به کڻڻ لاءِ تيار ڪونه هوس. هفتو کن ٺٽي ۾ ويهي پنهنجي مرضيءَ مطابق معاملو طئي ڪرايم. اهو ڏکيو ۽ ٿڪائيندڙ مامرو هو ۽ ان جو سنڌي حڪمت عملي ۽ سنڌي شعور سان به واسطو آهي، تنهن ڪري ان احوال جو تت ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان.

ٺٽي ۾ پهچڻ کان پوءِ سيد ذوالفقار شاهه اسان جي سرڪاري طور آجيان ڪئي. ماڻهو شريف ۽ بااخلاق هو. اسان وارو مهماندار ساڻس گڏ هو. ڏاڍي نماڻائي ۽ نهٺائي سان اسان جي پليڪار ڪيائين. هن ٻڌايو ته کيس سنڌ جي اميرن حيدرآباد وٺي هلڻ لاءِ رهبر طور موڪليو آهي. جنهنجو مان مختصر جواب ڏنو ته هاڻي مون کي حيدرآباد هلڻ جي ضرورت ڪانه آهي. ڇاڪاڻ ته مان جنهن ڪم لاءِ حيدرآباد وڃي رهيو هوس، سو ٿي ويو آهي ۽ اسان کي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي وئي آهي. ان کان پوءِ شاهه صاحب پنهنجيءَ فصاحت ۽ بلاغت جو هر جوهر مون تي آزمائڻ شروع ڪيو. هن مون کي چيو ته "توهان حيدرآباد نه وڃي مهماندار کي ڪوڙو ثابت ڪري سندس توهين ڪري رهيا آهيو. ڇاڪاڻ ته توهان ساڻس گڏجي شاهي دربار وڃڻ جو واعدو ڪيو آهي ته هن به اهڙو اطلاع سنڌ جي امير ڏانهن حيدرآباد موڪلي ڇڏيو آهي." هن زور ڀريندي چيو ته "توهان کي پنهنجي واعدي جو ڪجهه ته خيال ڪرڻ کپي ۽ مهماندار سيد جيئندل شاهه سان گڏجي ضرور دارالسلطنت وڃڻ گهرجي. ٺٽي کان حيدرآباد بلڪل ويجهي پنڌ تي آهي. فقط ٻه منزلون ٿينديون، جيڪڏهن توهان هاڻي ٺٽي پهچي دارالسلطنت نه ٿا وڃو ته ان مان اندازو اهو لڳائي سگهجي ٿو ته توهان فريب ڪري رڳو ٺٽو شهر ڏسڻ ٿي چاهيو." منهنجي مهماندار سيد جيئندل شاهه مون کي ٺٽي شهر تائين اچڻ جي اجازت ڏني جڻ ته شاهي فرمان جي خلاف ورزي ڪئي آهي.

هن چيو ته "توهان کي شايد سيد جيئندل شاهه جي اخلاق جي خبر ڪانه آهي. هو رسول ڪريم ﷺ جي اولاد مان آهي. هن ملڪ ۾ سندس وڏي عزت ۽ احترام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. عيسائي جن وٽ حضرت عيسيٰ جي نَنهن جي عزت آهي، سي سمجهي سگهن ٿا تہ سيد جي عزت ڇا ٿيندي آهي. عقلمند ماڻهوءَ جو اهو ڪم نہ آهي تہ ملن وانگي سدائين في سبيل الله فساد ۾ رُڌل هجي. امير بہ سفارت کي پاڻي رستي سفر ڪري لاهور وڃڻ جي اجازت ڏني آهي. جيڪڏهن اسان حيدرآباد هلنداسون تہ هو پنهنجي ملڪي دنگ تائين گهوڙن جي تحفظ جا ذميوار بہ رهندا." آخر هن مون کي اهو چتايو تہ جيڪڏهن توهان پاڻيءَ رستي سفر ڪرڻ لاءِ ضد ڪري رهيا آهيو تہ اها بنهي ملڪن جي وچ ۾ ٿيل عهدنامي جي کُلي توهين آهي وغيره.

مان ڏاڍي ڌيان سان ذوالفقار شاهہ جا دليل ٻڌندو رهيس ۽ ان ڳالهہ کان باخبر هيس تہ هو پنهنجي جنهن دوست لاءِ عزتن ۽ تعريفن جو ورد پڙهي رهيو هو سو بہ هن جيان رسول ڪريم ﷺ جي اولاد مان هو. مان کيس جواب ۾ چيو تہ سنڌ ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ گهڻي وقت کان وٺي دوستي جو معاهدو ٿيل آهي. مان هڪ عام نموني ۾ سنڌوءَ جي رستي، انگريز سرڪار جي بادشاهہ سلامت طرفان موڪليل سوکڙيون سکن جي حڪمران سردار رنجيت سنگهہ ڏانهن لاهور کڻي وڃي رهيو آهيان، پر جڏهن مان سنڌ پهتس تہ منهنجي بي عزتي ڪئي وئي، گاريون ڏنيون ويون. بک ۽ اڃ مرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. مون کي بہ دفعا سنڌ نيڪالي ڏني وئي، عام ماڻهن مون کي سنڌ مان لوڌي ڪڍي ڇڏيو. جن جا نالا بہ سرڪار کي ٻڌايم. منهنجي حڪومت جيڪا ٿڌي دل ۽ دماغ واري آهي، تنهن هي توهين جهڙيون ڳالهيون پنهنجي دوست سنڌ جي امير ڏانهن نہ پر هيٺين جاهل ماڻهن جي ڪارستاني سمجهي، مون کي هي ٽيون ڀيرو سنڌ موڪليو آهي. جڏهن مان اتي پهتس تہ مان پنهنجي استقبال لاءِ سيد جيئندل شاهہ کي ڏٺو. کيس چڱيءَ ريت خبر هئي تہ منهنجي نگراني هيٺ سوکڙيون خشڪيءَ جي سفر رستي لاهور نہ ٿيون پهچي سگهن، تہ هن مون کي پاڻ پاڻي رستي سفر ڪرڻ جي صلاح ڏني ۽ مون کي 11 ڏينهن لاءِ ٻيڙين اندر بند ٿي ويهڻ لاءِ چيو. پوءِ مون کي امير سان روبرو ملي مشڪل مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ ويچار آيو. هاڻي تہ حالتون سراسر بدلجي چڪيون آهن. سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي چڪي آهي، هن صورتحال ۾ حيدرآباد ڏانهن وڃڻ غيرضروري آهي. جنهن طريقي جو اوهان ذڪر ڪيو سو ظاهر ظهور تعصب ۽ ساڙ آهي، جيڪو سنڌ جي حڪومت کي ڪونہ ٿو سونهي. وڌيڪ کيس چيم تہ:

"مان نئين جي رستي سنڌوءَ سان سفر ڪرڻ چاهيان ٿو. ڇاڪاڻ تہ منهنجي خرچ جي بل جي ادائگي هن شهر مان ٿي سگهندي. منهنجي خيال ۾ جيترو اڳ ۾ امير سان ملبو، اوترو وڌيڪ بهتر ٿيندو. ڇو تہ سنڌوءَ جي اُٿل واري رت اکئين ٿي ڏسجي. ڪاڙهي جي موسم اچڻ واري آهي، ان ڪري دير ٿي وئي تہ وڌيڪ مشڪلاتن ۾ ڦاسي وڃبو." بحث مباحثي ۽ دليلن جي ڪا بہ گنجائش ڪانہ رهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئي، سندس مرضيءَ اها هئي تہ هو مون کي شاهي دربار ڏانهن زبردستيءَ وٺي وڃن ۽ سندس اها بہ خواهش هئي تہ گهوڙا هيڙين رستي منهنجي غيرموجودگيءَ ۾ لاهور هلن ۽ آءٌ خشڪي رستي سفر ڪندو وڃي منزل تي رسان. جيڪڏهن امير جي پنهنجي مرضي اسان ساڻ دوستي نباهڻ واري ڪانہ آهي تہ منهنجي خيال ۾ اها بہ هڪ سٺي ڳالهہ نہ آهي. هو رڳو پنهنجي زبان، سان چوي سو ڪافي آهي. اهڙي قسم جو جيڪڏهن مون کي سنڌ سرڪار طرفان خط ملندو تہ مان سنڌ ابهيءَ ور ئي ڇڏي ويندس. آخر ۾ ڪيس اهو بہ چيم تہ سنڌ جي امير انگريزن جي ڪردار واسطي غلط راءِ قائم ڪري ڇڏي آهي. جيڪڏهن اهو سمجهيو وڃي ٿو تہ مون کي عهدنامي جي پڄڪڙي ڪرڻ واسطي موڪليو ويو آهي تہ اهو غلط آهي، ڇو تہ مان تہ معاهدي کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ آيو آهيان. ان کان پوءِ هن ڳالهہ تي بہ ويچاريو وڃي تہ آفيسر جو ڪيل واعدو مقدس هوندو آهي.

هٺي ڏينهن صبح جو وري ملاقات ٿي. وري بہ ساڳيو ئي بحث ڇڙي پيو. جيئن تہ اسان هٺي ڏريون هڪ هٺي کي قائل ڪري ڪونہ پئي سگهياسون. تنهن ڪري اسان اهو معاملو هزهاءِ نيس سنڌ جي امير ڏانهن رجوع ڪيوسين. ايشيائي طرز جي ايلچيگيري تدبر مطابق، مان سنڌ جي امير کي اطلاع ڏنو تہ هن هڪ سٺي دوست جو ڪردار ادا ڪندي سنڌو درياهہ رستي ڏکڻي آبي سفر ڏانهن اشارو ڪيو هو. هاڻي مون کي سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي منظوري ڏئي منهنجي وڏي امداد ڪئي آهي. مون کي هزهاءِ نيس جي مهرباني معرفت سنڌوءَ جي خطرناڪ سفر جي سنڌ ملي آهي. مان شاهي سوکڙين جي باري ۾ ڪنهن تي اعتبار ڪرڻ جي جرئت ڪري ڪونہ ٿي سگهيس، ڇو تہ انگريز سرڪار جي هن ادنيٰ نوڪر جي حوالي برطانيہ جي بادشاهہ سلامت جون سوکڙيون آهن.

سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جو مون کي غيرمشروط پروانو ٽن ڏينهن اندر ملي ويو. مان ڏاڍو خوش آهيان. مان انهن واقعن جو تفصيل ڏيڻ ڪونہ ٿو چاهيان، جن جي پٺيان ماضيءَ جون ڪوڙيون ڪساريون يادگيريون وابستہ آهن. سفر جي اجازت واسطي ڪوشش جي ضرورت هئي، جن جي طفيل سنڌ سرڪار اسان کي سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي منظوري ڏني. سنڌ جي امير پنهنجي طرفان سنڌوءَ جي سياءَ کان اسان کي باخبر رکڻ جا جتن ڪيا. سندس رويي سبب اسان جي دليلن جو هن تي ڪو سٺو اثر ڪونہ ويٺو آهي. وري وري موٽي وڃڻ ڪري اسان ڪيترائي پيرا پاڻيءَ جو سفر ڪيو. سنڌوءَ جي سيني منهن کان واقف ٿي ويس. سڄو نقشو منهنجي سامهون کليو پيو آهي. نئي تائين خشڪي رستي سفر جو مون کي تجربو آهي. سنڌوءَ جا ڪپ ۽ ڪنارا، ڪپ ۽ ڇڪڻ وارا چارا ڏاڍا خطرناڪ ۽ گهڻا هئا. پر مان ڏاڍو خوش آهيان تہ اسان جو هي تلخ تجربو ٻين کي هنن مصيبتن ۽ مونجهارن مان پار اڪاري ڇڏيندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽي ڪان حيدرآباد

هفتو ڪن ٺٽي ۾ ٽرسياسون ۾ ٻرپاسي جون عجيب غريب تاريخي عمارتون ڏسندا رهياسون. شهر سنڌوءَ ڪان ٽي ميل پري آهي. اوير جي تاريخ مطابق ڪيترن شاندار روايتن سان لاڳاپيل مشهور شهر آهي. سندس تجارتي خوشحالي دهليءَ جي مغل شهنشاهي دور سان گڏ ختم ٿي وئي. هي شهر موجوده ٽالپر گهراڻي جي حڪمرانيءَ دوران تباه ٿيو. هن وقت سندس آدمشماري 15,000 ڪان مٿي ڪانه ٿيندي. سندس گهر هن قتل شهر جي کنڊرن ۾ وچو وارڻيءَ پکڙيا پيا آهن. ڪل آدمشماريءَ جي اڌ ماڻهن وٽ ته رهڻ لاءِ گهر به ڪونه آهن. جتي آئيءَ ويل مٿو لڪائي سگهن. چيو ويندو آهي ته اڳين حڪمرانن جي وچ ۾ سياسي چڪتاڻ ۽ گهرو لڙاين سبب ڏارين پناٽن ڪي ڪاهي اچڻ جو وجهه ملي ويو. جن شهر جي واپارين ڪي قري لٽي پاڀهو ڪيو ۽ شهر کي ڦٽائي پڙپانگ ڪري ڇڏيو. ڪيترا ماڻهو سنڌن قهري ڪاررواين جي ڊپ ڪان پنهنجا اباڻا اجها ڇڏي هليا ويا آهن ۽ اجا تائين پنهنجن پراڻين جهڳين ڪي وري وسائڻ جي دل هڏي ڪونه سگهيا آهن. ڪڏهن اهو زمانو هو جو هي شهر هندستان ۾ لنگين ٺاهڻ جو مرڪز هو. پر هاڻي ان ڌنڌي سان لاڳاپيل 125 خاندان وڃي بچيا آهن. سڄي شهر ۾ توهان ڪي 40 واپاري به ڪونه ملندا.

پئسن جي مٿاسٽا ۾ ڏيتي ليتي جي ڌنڌي سان واڳيل فقط 20 ماڻهو ليندا. شهر جي سڄي آدمشماريءَ ڪي فقط 5 ڪاسائي گوشت ڏيندا آهن. هيءَ تمام وڏو تجارتي شهر هوريان هوريان تباه ٿيندو ويو. گذريل صديءَ جي شروع ۾ نادر شاه جي حملي وقت هيءَ عظيم شهر پنهنجي اوج تي هو. شهر جي چوڌاري پلي زمين جو هڪ وسيع علائقو آهي، جيڪو حڪمرانن جي بي توجهيءَ جو شڪار آهي. ان جو ڪو ٿورو حصو آباديءَ هيٺ آندو وڃي ٿو.

ٺٽي جو قدامت سان ڪنهن جو به اختلاف ڪونهي. يونانين جي تاريخ ۾ بيان ڪيل پٽالا جو شهر ٺٽي جي ماڳن وٽ موجود هو. اهڙي قسم جي ويساه رکڻ ۾ اسان وٽ معقول سبب به آهن، ته هتان درياه هن پاڳن ۾ ورهائجي وڃي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽو. ان متعلق هڪ مؤرخ جو بيان هن ريت آهي:

”پٽالا پرسان سنڌو بہ وهڪرن ۾ ورهائجي وڃي ٿي.“(1)

ونسينٽ ۽ رابرٽ سن بہ پٽالا کي ٺٽو سمجهن ٿا. سنڌو ۾ اسلامي دور کان اڳ، هندو راجائون هن شهر (ٺٽي) کي ’سامينو نگر‘ جي نالي سان سڏيندا هئا. منهنجي خيال ۾ پري پلس جو ’مينا نگر‘ بہ هي شهر آهي. ٺٽي کان ڏکڻ- اولهہ طرف تي چار ميل پري ’ڪلان ڪوٽ‘ جو قتل شهر آهي. ان کي برهمڻ آباد جي نالي سان سڏيندا هئا.(2) جنهن تي هڪ ڀاءُ جي حڪومت هوندي هئي ۽ ٻيو ڀاءُ حيدرآباد جو راجا هو. جنهن کي نيرون ڪوٽ سڏيو ويندو هو. عرب هن شهر کي ’ديبل سنڌي‘(3) ڪري سڏيندا هئا.

ٺٽو نگر (جنهن نالي سان عام طور تي مشهور آهي) سندس تازو نالو آهي. جيستائين ٿالپرن سنڌ ۾ پير جمايا، تيستائين ٺٽو سنڌ جو دارالسلطنت رهندو آيو.(4)

هيءَ هڪ کليل شهر آهي ۽ هڪ ترائيءَ ۾ زمين جو دڙو بنائي تعمير ڪيو ويو هو.

شهر واريءَ ايراضيءَ ۾ مون ڪيترائي کوهہ ڏٺا، جن جي اوساريءَ واريون سرون ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان 20 فوٽ کن هيٺ هيون. شهر کان اولهہ طرف مڪليءَ ٽڪريءَ تي ٺاهيل مقبرن تي ڪاٻہ تاريخ وغيره ڪانہ ٿي ڏسڻ ۾ اچي. منهنجي خيال ۾ سندن تعمير کي ٻہ سئو سال مس ٿيندا. گهر ڪاٺ جا ۽ جافري طرز تي ٺاهيل آهن. مٿن مٽيءَ جو گارو هنيل آهي. مٿي اتانهان آهن. ڇت تراکڙي اٿن، شڪل صورت ۾ سوڙها آهن. پري کان جڻ همچورس منارا پيا ڏسڻ ۾ ايندا. سندن رنگ نيم سفيد آهي. ظاهر ۾ ڏسڻ ۾ نهرا پيا ايندا پر پنهنجي بناوت ۾ اندران پورا آهن. سڀني گهرن جا بنياد پڪ سرا آهن. پٿر جو استعمال فقط ٻن مسجدن ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيتوڻيڪ هتي پٿر ملي بہ عام جام ٿو. موجوده دور

---

(1) Arrain lib .6

(2) اهو صحيح نہ آهي تہ هن قتل شهر جا کنڊر ضلعي سانگهڙ ۾ موجود آهن. عرب دور ۾ هي شهر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. (سنڌيڪار)

(3) ديبل جو بندر سنڌوءَ جي صفا اولهائين ڇاڙهہ تي سمنڊ جي ڪناري پرسان سنڌ جو مشهور بندر هو. جيڪو جلال خوارزم شاهہ جي زماني تائين آباد هو. ان شهر جو ڇوڙون حڪمران چنيسر هو. جنهن کي جلال الدين شڪست ڏني هئي. (سنڌيڪار)

(4) ٿالپرن جي پيرن جمائڻ کان اڳ ڪلهوڙن جي واري ۾ خداآباد سنڌ جو دارالسلطنت هو. ارغون ترخانن ۽ مغل دور ۾ ئي ٺٽو نگر پنهنجي اڳوڻي عظمت وڃائي چڪو هو. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ٺٽي شهر اندر ڪا خاص ڳالهه ڪانه آهي، جيڪا اسان کي قديم ٺٽي جي عظمت جو حال ٻڌائي. اورنگزيب جي دور سان لاڳاپيل هڪ موڪري ۽ ڪشادي مسجد آهي، جيڪا هاڻي زبون حاليءَ جو شڪار آهي.

ٺٽو هندستان کان هنگلاج ڏانهن ويندڙ رستي تي آباد آهي. هنگلاج جو ماڳ هالار جبل (Irus Mountain) جي سلسلي ۾ مڪران جي علائقي ۾ هندن جو هڪ وڏو تيرٿ گاهه آهي. هتي ڪنهن به مندر جي نهيل عمارت موجود ڪانه آهي، فقط پاڻيءَ جو هڪ جهرڻو آهي، جنهن کي هندو جوڳي پوتر جل ڪري سمجهندا آهن. چيو وڃي ٿو ته بنواس واري زماني ۾ هندن جو اوتار سري رام چندر هن جهرڻي تي آيو هو. ان واقعي جي ياد کي تازي ڪرڻ لاءِ پرسانڻ جبل تي سج ۽ چنڊ جي تصوير اڪيري وئي آهي. ٺٽي کان هنگلاج جو پنڌ 200 ميل آهي. رستو ڪراچيءَ ۽ نومڙين واري لس جي علائقي جي سون مياڻي مان گذري ٿو. مذڪوره رستو سڪندر اعظم واري رستي جو ڪجهه حصو به آهي. هندن جي عقيدي موجب هنگلاج جي ياترا انسان جا گناه ڌوئي صاف ڪري ڇڏي ٿي. هتي پاڻيءَ جي حوض ۾ ناريل اڇلائي ماڻهو پنهنجي چڱيءَ بُريءَ حياتيءَ جو اندازو لائيندا آهن. جيڪڏهن ناريل اڇلائڻ کان پوءِ حوض واري پاڻيءَ ۾ بوڙيا پيدا ٿيا ته اڇلائيندڙ ماڻهوءَ جي حياتي پاپ کان پوري پوترتا ۾ گذرندي. جيڪڏهن پاڻيءَ ۾ بوڙيا پيدا نه ٿيا ته ان ماڻهو جي جمار پاپ پيڙا ۾ گذرندي ۽ ڪيس وڌيڪ توبه تائب ٿيڻو پوندو ۽ ديوتائن کي راضي ڪرڻ واسطي ڪيئي جتن ڪرڻا پوندا. گوسائين قبيلو ڌرمي جوڳين فقيرن سان واسطو رکي ٿو، سي هن گوشائتي تيرٿ گاهه ڏانهن عام جام پيا ايندا ويندا آهن ۽ ايران جي بندر عباس پرسان سيتا ديپ نالي هڪ تيرٿ گاهه آهي، اوڏاهين به پيرين پنڌ ۽ ٽولن جي صورت ۾ پيا ايندي ويندي ڏسبا آهن. اهي جوڳي فقير سوَ يا سوَ کان وڌيڪ ماڻهن جي قافلي صورت ۾ هڪ 'اڳوا' (1) (Agwa) جي اڳوائيءَ هيٺ هن ياترا تي نڪرندا آهن. اهڙن ياترين کي ٺٽي ۾ رهندڙ وڏو ٻانو هڪ لٺ ڏيندو آهي، جيڪا ياترين واسطي هدايت جو مظهر بڻجي پوندي آهي. بعد ۾ ماڻهن جو اهو ميڙاڪو جلوس جي صورت ۾ ياترا واسطي روانو ٿيندو آهي. ڌرمي ڪرياڪرم ۽ لٺ ڏيڻ جي بدلي هر ياتري ان وڏي ٻانئي کي سايا ٽي روپيا ڏيندو آهي ۽ واپسيءَ تي ٻانئي جي ڏنل لٺ موٽائي ڏيڻ جو به واعدو ڪندو آهي. ان پاڪ ۽ پوتر تيرٿ جي حدن اندر ڪير به رهڻ جي ڪوشش ڪونه ڪندو آهي. قافلي جي سرواڻ اڳوا (Agwa) 'بورائي' کي هر ياتري ڪجهه نه ڪجهه ڏيندو آهي. ڪيترا هندو هن تيرٿ گاهه جي ياترا واسطي

---

(1) ان کي شاهه لطيف 'بورائو' سڏيو آهي: 'بر ۾ بورائو پڇي پورج سسئي.' (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سورن پاڻ سان گڏ ڪيل پنهنجي سڄيءَ حياتيءَ جي ميڙيُ چونڊي بہ پيتا طور ڏيئي ڇڏيندا آهن. 'اڳوا' جڏهن هنگلاج گان نئي پهچندو آهي تہ ڪيس سفيد مٽيا جي مالها ڏني 'ويندي آهي. هن شهر سان لاڳاپيلُ خاص رواج آهي. هن قسم جا مٽيا پرسان تڪريءَ کان ملي ويندا آهن. مٽين جي شڪل دال جي داڻن جهڙي ٿيندي آهي. ڪي مٽيا جوئر جي اَنَ جي شڪل جهڙا هوندا آهن. ياتري پنهنجي دل ۾ ڏاڍي راضي ۽ پرسن هوندا آهن. ڪين اهو يقين هوندو آهي تہ اهو پنڊ پاهڻ ٿيل اناج آهي، جيڪو ايشور انسان جي تنبيھ واسطي هتي ڌرتيءَ تي نشاني طور ڇڏيو آهي. هندو ہاون لاءِ اهڙا پٿر آمدنيءَ جو ذريعو بڻجي پيا آهن ۽ انهن جي مٽڻ هڪ هتي قائم آهي.

10- اپريل صبح جو اسان خيرن سان نئي کان روانا ٿياسين ۽ 24 ميل پري ميرپور جو رخ ڪيوسون. جنهنجو رستو مينهن وسڻ ڪري چڪڻ لڳو پيو هو. مان هيلٽن جي تصنيف 'انڊيا' ۾ پڙهيو هو تہ هتي مينهن تمام ٿورو پوندو آهي، ۽ ٽئين چوٿين سال وسندو آهي، پر هتي تہ وڏ- ڦڙي جي وسڪاري ڪونہ گهٽايو. ٿرماميٽر موجب گرميءَ جو ڊرجو 86 هو. ان هوندي بہ گرم واء جو پيو. ڏنڌ ۽ ڪوهيڙي سبب نئي ۾ رهڻ ڪجھ مزئي ڏکيو ٿي پيو هو. جون ۽ جولاءِ جي مهينن ۾ ڏوڙ جا ڏوڙيا آپدا بڻجي ويندا آهن. رات ڏينهن مٽيءَ جو مينهن پيو وسندو رهندو آهي.

اسان جنهن رستي سان سفر ڪري رهيا هئاسون، سو بگهياڙ ڦاٽ جي ڪناري سان هڪ ويران علائقي مان گذري رهيو هو. بگهياڙ ڦاٽ، ٺٽي کان هيٺ بہ درياهي جي هڪ وهڪري جو نالو آهي. اهو نالو مٽس رفتار جي تيزيءَ سبب پيو آهي. وڻ ٽڻ، ڪوٽ ۽ ڳوٺ، مطلب جيڪا بہ شيءِ سندس وهڪري جي سامهون آهي، سا پائي ڪيرائي وهائي کڻي ويندو آهي. گذريل ٿوري عرصي کان وٺي سندس اهو اوج ڪونہ رهيو آهي ۽ ويڪر بہ 200 گز مس وڃي بچي اٿس. اسان اُهو ميرپور جي هيٺان اڪريو. سنڌو هن بہ درياهي کان مٿي هڪ شاناٺتو درياه آهي. جڏهن اسان ڪيس نئي وٽ ڏٺو تہ دل خوشي کان اڌما پئي کاڌا. سندس وهڪري جو پاٽي ڏاڍو ميرو ۽ لڙياٺو آهي. 2000 فوٽ موڪر هيس. هڪ ڪناري کان ٻئي ڪناري تائين سراسري طور 10 فوٽ اونهون آهي. جڏهن مان پهريون پيرو هن درياه کي ڏٺو تہ طوفان سبب سندس پاٽيءَ ۾ ڏاڍي دهشت ۽ دم هو. سمنڊ جيان وڏيون لهريون اٿي رهيون هيون. ڪپرن تي ڏاڍي ڪولاهل ۽ شور

(1) جيئن لطيف سائين سُر سهڻيءَ ۾ فرمايو آهي:

دهشت دم درياه ۾، جت ڪُن جا ڪڙڪا،
سهي ڪين سمنڊ جا، ماندي دل دڙڪا،
ساهڙ تون سڻ ڪا، فريادي فقير جي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. مون ڪي اهو ٻڌي ڪو گهڻو اچرج ڪونہ لڳو تہ سنڌي هن وڏي درياہ کي سبنڌ جو سمنڊ ڪوٺيندا آهن. (1)

اسان جي واپس اچڻ تي، پهرئين پيريءَ کان وٺي ماڻهو اسان ڏانهن اچڻ لڳا. اهي حڪومت کان وٺي اسان سان سٺو ورتاءُ ڪري رهيا هئا. ڪن اسان لاءِ عجيب غريب خيال هئا. ڪيترن ماڻهن اسان کان پڇيو تہ ماڻي ڪائڻ کان پوءِ پنهنجا هٿ ڪٿن کان چٽائي صاف چو ڪرائيندا آهيو؟ اهو بہ پڇڻ لڳا تہ اسان ڪتا، ٻليون ۽ سوئر ايترا گهڻا چو کائيندا آهيون؟ انهن پنهنجن حاڪمن جي ظلمن جون گهڻيون شڪايتون پئي ڪيون. پل جي ظالماڻي طريقي سان اوڳاڙيءَ جي بہ گلا پئي ڪيائون، جنهن ڪجهہ جيتري زمين کيڙڻ کان ڪين روڪي ڇڏيو هو. نٽي ۽ سمنڊ جي وچ تي پليون ۽ غيرآباد زمينون جهنگلن جي صورت ۾ ائين خالي پيون هيون، جن ۾ لوڻ جي 20 فوٽن کان وٺي اتاهن وڻن وارا گهاٽا جهنگ هئا، جن وچان گذرڻ ناممڪن هو. زمين جا ڪي ٽڪرا سخت ۽ چيڪي مٽيءَ وارا بہ هئا، جن ۾ ڪامان هنيل ۽ ڪڙيا کنيل هئا. زمين جي انهن ٽڪرن کي شايد آباد ڪرڻ بہ ڇڏي ڏنو هئائون.

آرين (Arrain) اشان کي ٻڌائي ٿو تہ سڪندر اعظم، سنڌوءَ جي ساڄي طرف وارو ڦاٽ ڏسي، پٽيالا کان سنڌوءَ جي کاٻي طرف وارو ڦاٽ ڏٺو هو. ان ڦاٽ مان هاڪاري هڪ ڍنڍ وٺ پهتو هو. کيس محسوس ٿيو هو تہ سنڌوءَ جو پاڻي ميداني علائقي ۾ اٿل ڪري ڦري ان ڍنڍ ۾ پيو ٿي، يا ٻين وارن علائقن مان ڪي واهڙ هن ڍنڍ ۾ وڙها پئي. ڍنڍ هڪ وڏي اپسمنڊ جيان بي پايان ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. هن هتي ورني بہ زئلينو پولس (Zyleno polis) نالي هڪ خوبصورت ڳوٺ تعمير ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو. سنڌس ٻئي درياهي سفر جو مقصد هو اهو تہ جيئن هو ساموندي ڪناري سان اهڙيون ڪاڙيون ڳولي لهي، جن وسيلي سندس جنگي ٻيڙو سولائي سان سمنڊ تائين پهچي سگهي. آرين جي بيان مطابق ساموندي سفر مان سندس اهو مقصد هو تہ جيئن هو اهو ثابت ڪري سگهي تہ هندستان ۽ ايران جي وچ ۾ ساموندي رابطا ۽ واسطا موجود هئا. هن اپسمنڊ تي سڪندر ڪن گهوڙيسوارن سان گڏ اچي لٿو هو. هو ساموندي ڪناري سان گهمي ڦري جاچي ڏسڻ لڳو هو تہ من ڪا اهڙي ساموندي ڪاري ملي وڃي، جيڪا طوفان وقت سندس ٻيڙن جي بچاءَ جو ڪم ڏئي سگهي. هن مٺي پاڻي واسطي کوهہ کوٽڻ جو پڻ حڪم ڏنو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن سندس ساموندي لشڪر کي مٺي پاڻيءَ جي تڪليف نہ اچي. هن معاملي ۾ منهنجو پنهنجو ويساہ اهو آهي تہ سڪندر اعظم نٽي هيٺان سنڌوءَ جي من مشهور ڦاٽن 'بگهياڙ' ۽ 'ساتا' وٽ پهتو هو ۽ ڪچ ۾ ڪڏهن بہ داخل ڪونہ ٿيو هو. عام طور اهو خيال ڪيو ويندو آهي تہ سڪندر واپسيءَ وقت ڪچ ۾ بہ آيو هو. نٽي جي هيٺان اوپارئين ڦاٽ وٽ پهچي هو ٽي ڏينهن اوله

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرف سفر ڪندو رهيو. اهو سنڌوءَ جي ٻن منهن جي وچ وارو رستو هو. جنهن سان بعد ۾ سنڌس جنگي ٻيڙو اچي لنگهيو هو.

12- اپريل تي اسان سنڌي ٻوڏين ۾ سوار ٿي، سنڌوءَ ۾ سفر جي شروعات ڪئي ۽ دل ۾ ڏاڍو سرها ٿياسون. اسان جو سڄو ٻيڙو ڇهن سنڌي ٻوڏين ۽ ڪجهه مانڊل انگريزي طرز جي وڏين ٻيڙين تي مشتمل هو. سنڌوءَ جون ٻيڙيون هوبهو چين جي جنڪ (Junkes) ٻيڙين جهڙيون آهن. توڙي جو اهي وڏيون آهن، پر ان هوندي به انهن تي ضابطو رکي نه سگهبو آهي. اهي ٻيڙيون لهرين جي لوڏن تي ترندڙ ۽ ترڪندڙ گهر هوندا آهن. اسان جا ٻيڙائتا به پنهنجين زالن، ڪتن، پکين پکڻ سميت انهن منجهه ويٺل هئا ۽ اسان به ساڻن گڏجي ٻيڙين ۾ وڃي سوار ٿياسون. سٺائو واءُ نه هجڻ جي حالت ۾ ونجهه يا اولي جي مدد سان اوپارو ٻيڙي ڏيڍ ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان هلي پئي سگهي. واءُ هجڻ واري حالت ۾ وڏن چوراس سڙهن جي مدد سان ٻيڙي ٻيڻيءَ رفتار سان سفر ڪري سگهي ٿي. پهرين منزل اسان 'وڪر' ۾ ڪئي. درياهه جو اهو پهريون بندر هو. هتي اناج جي وڏي منڊي هئي. ان وقت هن بندر تي پنجاهه ٻوڏين کان سواءِ سامونڊي جهاز پڻ بيٺا هئا.

3 تاريخ، اسان اٺن ميلن جي گهيري ۾ ڪيترين ڪارين جاچي ڏٺيون. آخرڪار 'واياٽيءَ' نالي سنڌوءَ جي هڪ مکيه ڦاٽ ۾ داخل ٿياسون. جنهن جي ويڪر 500 گز ۽ اونهائي 24 فوٽ آهي، هيءُ پنهنجي قسم جو هڪ خوبصورت درياهه آهي. سنڌس ڪنارا ڪٿي ايڪپرا ته ڪٿي تراڪڙا هئا. سنڌس وهڪرو ورنِ وڪڙن وارو هو. هر وڪڙ وٽان منجهائنس واهڙ نڪري دوآبي جي ٻي شاخ سان مليو ٿي. ڪُنڌين ڪنارن سان لَون جا وڻ ۽ ڪکن ڪانن مان جوڙيل مهاڻن جون پيهون ۽ پکا هئا. جن مان پتو پيو ٿي ته اسان ماڻهن جي وسندين ۾ پهچي ويا آهيون. سنڌوءَ ۾ جيئن اسان مٿي هاڪاريندا ٿي وياسين، تيئن اتان جي اوسي پاسي جا رهواسي اسان سان گڏ هلندا ٿي رهيا. هڪ سيد پاڻيءَ جي سنڌي تائين اچي، اسان ڏانهن جوهه ڪري تڪي، پوءِ پنهنجي ساٿين ڏانهن منهن ڦيرائي رڙ ڪري چيو: "يارو! سنڌ اسان کان وئي، انگريزن سنڌ جي فتح جو رستو، سنڌو درياهه ڏسي ورتو آهي." اهي اکر اسان جي قافلي جي ماڻهو ٻڌي ۽ سمجهي ورتا. جيڪڏهن سنڌ فتح ٿي به وئي ته عام ماڻهو ته ڏاڍا خوش ٿيندا. باقي سيد جيڪي نبي ڪريم(ﷺ) جي اولاد مان آهن، سي هتان جي حڪمران گهراڻي جيان موجوده نظام برقرار رهڻ ۾ ڏاڍا خوش آهن ۽ پيا خواهه مخواهه اڻ ڏٺيون اڻ ٻڌيون هٿنڌا ۽ اڳڪٿيون ڪندا.

سنڌ ۾ داخل ٿيڻ سان ڪنهن اوپري ماڻهوءَ جو عربستان جي نبي ڪريم(ﷺ) جي دين کان وڌيڪ ٻي ڪنهن شيءِ ڏانهن ڌيان ڪونه ويندو. هر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڳهه تي اهو ڏسڻ ۾ پيو ايندو ته غريب غربو مقرر وقت تي مڪي ڏانهن منهن ڪيو نماز پيو پڙهندو. منهنجي ٻيڙيءَ ۾ به اهڙو ماڻهو موجود آهي، جيڪو ٻيڙيءَ جي اوپاري ماڪارڻ ۽ ونجهه هلائڻ ۾ ٻين جي ڀيٽ ۾ ڏاڍو ڀڙ آهي. جڏهن نماز جو وقت ٿيندو آهي، ته ٻيڙي ڇڏي، سنڌوءَ جو ڪپ ۽ چڪڻ وارو ڪنارو اڪري خشڪيءَ تي وڃي خدا جي اڳو سجدي ۾ پنهنجو سر جهڪائي ڇڏيندو آهي. ننڍڙن ڳوٺن مان به مختلف نمازن جي وقت تي مُلن جي بانگ جا آواز پيا ٻُرندا آهن ۽ مومن کي نماز پڙهڻ لاءِ پيا سڏيندا آهن. بانگ جي ڪڙوال ڪن تي پوڻ سان مسلمان هر ڪم ڪار مان هٿ ڪڍي، هٿ ڪنا تي بيهندا آهن ۽ ان سريلي آواز جي ختم ٿي وڃڻ تي 'آمين' (1) چوندا آهن. ان جو اثر ڏاڍو سٺو ٿيندو آهي. ٻين ملڪن ۾ ائين ڏسڻ ۾ آيو آهي ته ثقافت جي ڪنهن خاص نقطي تي پهچي به انسان جون اخلاقي حالتون مذهبي بندگي يا عبادت سان ميل ڪونه کائينديون آهن.

پندرهين تاريخ شام جو ٺٽي پهچي لنگر هنياسين. اسان جو هيءُ سفر ڏاڍو سهنجو ۽ سٺائو گذريو. سنڌوءَ سان ٻيڙين ذريعي هن سفر ۾ ڏايا دل لُڀائيندڙ ڏيک ڏسندا آياسين. ڇوڙ واري علائقي ۾ هيءُ درياهه ڏاڍو خوفناڪ ۽ ڀوائتو هوندو آهي. مست سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو وهڪرو هڪ ڪناري کان ٻئي ڪناري تائين تيز رفتاريءَ سان ڌوڪيندو وڃي ڪنارن سان ٽڪرائيندو آهي. ڪاڙ ۽ پائيندڙ ڪري ڪنڌين ڪنارن جي روپ ۾ ڌرتيءَ جي خاصي پڪ، پيڙ ڏئي، وڏي ڌڪي سان پاڻيءَ اندر ڪيرائي وجهندو آهي. ڪڏهن ته ٻيڙين کي پيچي پروڙي تختو تختي کان ڌار ڪري ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيندو آهي. انهن ڀڪن پيڙين ۽ ڪنڌين ڪنارن جي پاڻڻ جا خطرناڪ آواز، رات جو ڏورانهين پنڌ تان ڪن ڪونه ڏياريندا آهن. معلوم ائين پيو ٿيندو ته ڄڻ پريَ ڪٿي توپن سان بمباري ٿي رهي آهي. اسان ڏٺو ته هڪ جاءِ تي درياهه ايتري تڪڙي ڪاڙ ڪري رهيو هو جو اتي ڪَن ٿهي ويو هو. جڏهن ٻيڙا اُن ڪُن جي ڀر سان گذرڻ لڳا ته وٺي چوڌاري ڦرڻ لڳا. ان وقت درياهه ۾ هر جاءِ تي 36 فوٽ پاڻي موجود هو، پر ڪُن واريءَ جاءِ تي درياهه جي اونهائي ٿيڻ تي ٿي ويندي آهي. اسان جي ٻيڙي به ان ڪن ۾ وڃي ڦاٿي هئي، پر ڀاڳ ڀلا هئا جو ان تکيءَ تار مان نڪري اهو پاسو بدلائي وڃي تانگهي پاڻي ۾ نڪتي.

اسان سنڌوءَ ۾ سفر پلي مارڻ واريءَ موسم ۾ ڪيو هو. هيءَ مڇي ڪڳي (Carp) جي قسم سان تعلق رکي ٿي ۽ مٺڪريل جيتري وڏي ۽ ذائقي ۾ سامن مڇيءَ جهڙي ٿيندي آهي. چار مهينا درياهه ۾ رهي ٿي. جنوري کان اپريل تائين سمنڊ کان درياهه ڏانهن رخ ڪندي آهي، پر بکڙ متي ڪانه چڙهي. هتان جا ماڻهو

---

(1) بانگ پوري ٿيڻ تي ڪلمو پڙهيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن وهم طور اهو سمجهندا آهن ته پلو خواجه خضر جي مزار جي زيارت واسطي بکر ويندو آهي، جڏهن واپس ورندو آهي ته ان بزرگ کي پٺي ڪونه ڏيندو آهي، جيڪڏهن ائين ڪندو ته درياهه جو لُڙيو پاڻي کيس اندو ڪري وڃهندو آهي.

پلي ڦاسائڻ جو طريقو به هتان جو پنهنجو ۽ مخصوص آهي، جيڪو فقط سنڌوءَ سان تعلق رکي ٿو. هر هڪ مهاڻي کي هڪ گهڙو هوندو آهي، جنهن جي مٿان مهاڻا ليٽي پوندا آهن. پوءِ جنگهون ٻانهون هٿندا، ڏيڏر جيان ترندا ترڳندا وچ سير ۾ پهچندا آهن، جتي پاڻيءَ جو وهڪرو تيز هوندو آهي ته جار پاڻيءَ ۾ اچلي لهواري طرف هلڻ شروع ڪندا آهن. جار کي لڪڙي وٽ هڪ ڳوٿري ٽيندي آهي، جنهن کي مهاڻو شڪار ڪرڻ وقت بند ڪري ڇڏيندو آهي ۽ پلي کي ڳوٿري مان ڪڍي پنهنجي شڪار کي جاري رکندو آهي. ڪيتريون اهڙيون ننڍڙيون هيڙيون به آهن، جن کي وچ تي خال (Orifice) ڪونه هوندو آهي. مهاڻا ويهي ڪري ڪين هاڪاريندا آهن. هزارين مهاڻا هيڏا ۽ بهار هن موسم ۾ پلي مارڻ جي ڌنڌي ۾ رڌل هوندا آهن. هن رُت جي خوشيءَ سان پلَيڪار ڪندا آهن، جو ته سال جي ٻين مهينن کان هن موسم ۾ وڌيڪ مڇي مرندي آهي، جنهن کي پرواڻن ملڪن ڏانهن برآمد ڪيو ويندو آهي.

18- تاريخ صبح جو اسان حيدرآباد جي سامهون وڃي لنگر هنيا. هيءُ شهر سنڌوءَ کان پنج ميل پري آهي. هتي نئي جي طرف کان ٽنڊڙي هير کُهلي رهي هئي، جنهن جي مدد سان درياهه جي اوپارو ٽي ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان اسان حيدرآباد پهتاسون. مٿان مٽيءَ جو وسڪارو سهڻ کان ٻاهر هو. سنڌ جو هيءُ پاڳو ڏاڍو مشهور آهي. سنڌ جي اميرن هن علائقي ۾ شڪار واسطي هيلا رکي پليءَ زمين کي غيرآباد ڪري ڇڏيو آهي. درياهه جون ڪنڌيون پاڻيءَ جي سنڌي سٽين آهن. شڪار لاءِ رکيل هيلن ۾ رتم هوتو (Furze) سنهون جهنگ ۽ ننڍي قد وارو ٻٻر جام ٿئي ٿو. پليءَ زمين هجڻ ڪري اهي سپ ڇهڇ سناوا پيار ڏسبا آهن. اسان هڪ يا ٻن ائن وارا ڪيترا نار ڏٺا جيڪي شڪار گاهن ۾ ناهيل تلائن کي پاڻيءَ سان پري رهيا هئا. چاڪاڻ ته تن ڏينهن سنڌ جي اميرن ۽ سندن مٽن مائٽن شڪار ڪرڻ جو پروگرام رٿيو هو. جهنگ ۾ اڇايل هرڻ (1) پاڻي پيئڻ واسطي انهن تلائن تي ايندا ۽ پر پاسي ۾ ناهيل ڪڏن ۾ ويهي هرڻن جو شڪار ڪيو ويندو. اهڙيءَ ريت هرڻن سان گڏ غريب رعايا به اميرن جي هٿان شڪار ٿيندي آهي.

اسان جي رَسَڻ کان هڪدم پوءِ دارالسلطنت وٽ خيريت سان پهچڻ ڪري، مير مراد عليءَ ۽ سندس خاندان طرفان موڪليل چار وفد اسان کي واڌايون ڏيڻ آيا.

---

(1) The specees hunted in Sindh in Called 'hota punchu'. It is Kind of hog deer.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن وفدن برطانيہ سرڪار سان مضبوط دوستيءَ ۽ عزت جو اظهار ڪيو. سيٺي ڪي مناسب جواب ڏئي ڪين واپس روانو ڪيم.

شام جو اسان ڪي حيدرآباد ڏانهن وٺي وڃڻ لاءِ رهنمائي ڪئي وئي ۽ ٽنڊي ولي محمد ۾ سنڌ جي وزير نواب ولي محمد جي گهر جي پرسان اسان کي لاٿو ويو. نواب ولي محمد جي غيرحاضريءَ ۾ سندس پٽ کي اسان جو مهماندار مقرر ڪيو ويو هو. اسان جا تنبو وغيره بہ ان جاءِ تي ئي هنيا ويا. اسان جي هر قسم جي کاڌي خوراڪ سان مهمانوازي ڪئي وئي. اهو اندازو لڳائڻ جڻ مشڪل ٿي پيو تہ اسان اهي ساڳيا ماڻهو آهيون، جن کي کائڻ پيئڻ لاءِ هر چيز جي اڻاٺ ۽ تنگي هئي ۽ سنڌ جي ڪناري سان گهٽي وقت کان پئي ڊومائون کاڌيون ۽ هاڻي انهن ساڳين متعصب اميرن جا معزز مهمان آهيون. ننڍا ۽ وڏا اسان جي خدمت ڪرڻ ۾ رڌل آهن. خان، سيد، چوبدار ۽ نوڪر بلڪ هر قسم جا ماڻهو اسان لاءِ قاصد جو ڪم ڪري رهيا هئا. اهڙي ريت اسان جي تعظيم ۽ تڪريم ڪندي رات گذري چڪي هئي. ساڳي قسم جي نياپي واسطي، حجم، پاٺياري ويندي وزير اعظم تائين مختلف ماڻهو پئي آيا ۽ ويا.

دربار ۾ اسان جي آجياڻي واسطي بہ معقول بندوبست ڪيو ويو هو. پر ان ۾ بہ سنڌي خاصيت واري مهمانوازي شامل هئي. دربار ۾ وڃڻ لاءِ اينڊڙ شام مقرر ڪئي وئي هئي. اسان جو مهماندار باڪ ڦٽيءَ جو اڇي پهتو ۽ اسان کي ان وقت شاهي محلات ڏانهن هلڻ لاءِ چيائين. مون ڪانئس سڄي ساري بندوبست جو پڇيو پر هن منهنجيءَ ڳالهہ کي لاپرواهيءَ سان ٽاري ڇڏيو. وڏي نوڙت ۽ نياز سان ۽ فصيح ۽ بليغ زبان ۾ پنهنجي مالڪ جي ان ڪري تعريف ڪرڻ لڳو تہ هن ڪين ملاقات جو ايڏو سويرو شرف بخشي وڏو احسان ڪيو آهي، نہ تہ ٻين ملڪن جا وڪيل ۽ نمائندا ويٺا هفتن جا هفتا پيا سڪندا آهن. مان خان کي ٻڌايو تہ سندس مالڪ جي ايتري سوير ملاقات جي شرف بخشڻ کي مان ٻئي نموني سان ڏسان ٿو تہ اها اسان جي مٿان امير جي مهرباني ڪانہ آهي، پر هو برطانوي حڪومت جي ڪنهن بہ ڪماشتي کي ڪنهن بہ وقت گهرائڻ ۾ پنهنجي اڌ– وڏائي سمجهي ٿو. منهنجي وراڻي ٻڌي خان ماٺ ٿي ويو. گهڙي ڪن کان پوءِ هو اٿي هليو ويو هُن ۽ دربار ڏانهن هلڻ واسطي هر هر زور ڀرڻ لاءِ هڪ قاصد موڪلي معافي گهري، جنهن سندس بيان مطابق غلط فهمي پيدا ڪري وڌي هئي. سنڌين جي متڪبرانہ ڳالهين کي منهن ڏيڻ لاءِ اهڙائي هٿيار استعمال ڪيا وڃن، پوءِ اهو رستو بداخلاقي وارو ڇو نہ هجي. سمورين ڳالهين نبيرڻ ڪرڻ واسطي اسان ساڳي حڪمت عملي اختيار ڪئي آهي، جنهن ۾ اسان گهٽي قدر ڪامياب ويا آهيون. تڪرار جي صورت ۾ اسان شائستگي ۽ ٺڏائي کان ڪم ورتو آهي ۽ سندن توهين واري سلوڪ کي اسان وساري ڇڏيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شام جو اسان سندس پٽ مير نصير جي معرفت سنڌ جي امير سان ملاقات ڪئي، جيڪو اسان کي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي هليو. هن هدايو ته هو برطانيه حڪومت جو دوست آهي ۽ سندس ڪوشش سبب اسان کي سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي آهي. اسان سنڌ جي امير کي دربار جي ڪمري جي وچ تي ويٺل ڏٺو. جنهن جي پرسان سندس ڪيترائي مٽ مائٽ ويٺل هئا. جيئن ئي اسان اندر گهڙياسون ته سڀئي اٿي بيٺا ۽ پنهنجي روش ۾ ڏاڍا تماٿا نهٺا هئا. هزهاءِ نيس مير صاحب مون سان منهنجو نالو وٺي مخاطب ٿيو ۽ هدايو ته مان سندس سرڪاري ۽ غيرسرڪاري دوست آهيان. چاڪاڻ ته منهنجي ڀاءُ (ڊاڪٽر برنس) (1) ڪنهن موذي مرض جو علاج ڪري کيس چڱو ڀلو ڪيو هو ۽ مون کي ان ڳاديلي تي ڪڏ وهاريائين جنهن تي هو پاڻ ويٺو هو. هن مون کي گذارش ڪئي ته سڀ سامهون آيل مشڪلاتون ۽ خطرا وساري ڇڏيان ۽ کيس برطانيه سرڪار جو دوست سمجهان. اسان جي سفر ۾ جيڪي روڪون ۽ رنڊڪون درپيش آيون هيون، سي سندس سياسي اڻڄاڻائي سبب ٿي ويون هيون ۽ هو اهڙي قسم جي رويي کي ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ ٿيل عهدنامن جي ڄڻ هڪ ڀڃڪڙي سمجهي ٿو. اهو سڀ ڪجهه ان ڪري ٿيو جو هو هڪ سپاهي آهي ۽ سياست مان گهٽ ڄاڻي ٿو. هن کي ٿي لک بلوچن جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو آهي ۽ الله جي مهرباني سان هو ئي سنڌ جو حڪمران آهي.

"توهان جيئن ته دارالسلطنت ۾ پهچي ويا آهيو، تنهن ڪري اسان جو فرض آهي ته توهان جي دلي طور آجيان ڪريون." هن اسان کي اهو به چيو ته سندس شاهي ٻيڙو سنڌ جي سرحدن تائين توهان سان گڏ هلندو ۽ سنڌوءَ جي اوڀاري وهڪري ۾ هتان جي رعايا توهان جي ٻيڙين هلائڻ ۾ هر قسم جي مدد ڪندي. جيڪڏهن توهان جي مرضي هجي ته شاهي هاٿي ۽ پالڪيون به توهان جي حڪم جون منتظر آهن. برطانيه جي بادشاه سلامت طرفان موڪليل سوکڙيون سنڌ جي سرحدن تائين اڳيريون ڪرائڻ لاءِ وزير جو پٽ مقرر ڪيو ويو. مان هزهاءِ نيس سان ڪابه سياسي ڳالهه ٻولهه ڪانه ڇيڙي ۽ نه وري ان بدلي پنهنجي فوج جي انگ اکر ڏيڻ جي ضرورت پيش آئي. برطانيه سرڪار طرفان نيڪ خواهش رکڻ لاءِ مان سندس ٿورا مڃيا ۽ کيس چيو ته: "ٻنهي ملڪن وچ ۾ بهتر لاڳاپن ۽ دوستي جي موجودگيءَ ڪري منهنجو هيءُ سفر جيڪو مان هن ملڪ سنڌ منجهان ڪري رهيو آهيان، تنهن کي غيراهم ڪونه سمجهيو ويو آهي.

سنڌ حڪمران جي دلي سهائتا کان سواءِ، بنا فوج جي هڪ اڻ سونهين ۽ اوپري فرد جي نگهبانيءَ هيٺ، سنڌوءَ رستي ٻيڙين جو سفر چريائيءَ کان وڌيڪ هڪ ڪُڌو ڪم ثابت ٿئي ها. اهي ڏک ۽ ڏاڪڙا جيڪي اسان جي سر تي آيا، تن

---

(1) هن لاءِ ڏسو ڪتاب 'سنڌ جي دربار'

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي برطانيہ حڪومت جيٰ پلين پاڳين، مردن جيان منهن ڏئي وڃي پار پياسين. اهي ساموَنڊي آپدائون ڪنهن انسان جي هٿ وس ڪونہ هيون، جو انهن کي ڦيرائي سگهجي. ”لکيو منجهہ نراڙ قلم ڪياڙي نہ وڃي.“ اسان الله تعاليٰ جي مهربانين سان انهن سيني لهرين ۾ لوڏن مان نڪري، اچي ڪناري سان لڳا آهيون. مون کي پورو ويساه آهي تہ اهي اعليٰ اختياري وارا جن جو آءٌ نوڪر آهيان، اوهان جي ڏنل هن آجياڻي سبب ايتروئي گهڻو خوش ٿيندا، جيترو آءٌ هينئر خوش ۽ سرهو آهيان.

هلندڙ ملاقات ختم ٿي وئي. هزهاءِ نيس ايندڙ صبح جو وري ٻيءَ ملاقات لاءِ اڳ ۾ ئي وقت رکي ڇڏيو هو. جنهن ۾ برطانيہ سرڪار طرفان سياسي نوعيت جون ڳالهيون ٻولهيون ساڻس ڪيون وينديون. منهنجيِ ياءُ جي تصنيف (1) ڪرنل پاٽنگر جي لکيل تذڪري ۾ سنڌ جي دربار متعلق سندن لاتعلقي ڏيکاري وئي آهي. ساڳيءَ ريت سنڌ جي دربار سان لاڳاپيل ڪنهن بہ معاملي سان منهنجو ڪوبہ تعلق ڪونہ آهي. امير ۽ سندس خاندان وارن کي ڪي اوچي قسم جا جواهر موتي پاتل ڪونہ هئا. جيڪڏهن پاتل هجن بہ ها تہ اها سندن شاهي شان ۾ گهٽتائي سمجهي وڃي ها. دربار ۾ سندن شاهي محلات ٻئي ساديون هيون، جن اسان جو ڌيان ڪونہ ڇڪايو. اسان جي آجيان هڪ صفحي ۾ ڪئي وئي، جنهن ۾ ڪو غاليچو بہ وڇايل ڪونہ هو. امير بہ هڪ اهڙي ڪمري ۾ ويٺا هئا، جتي گدلا ميرا سپاهي ميڙاڪو ڪيو مٿان بيٺا هئا. گوڙ شور ۾ مٿي ايڏي هئي، جيڪا سهڻ جهڙي نہ هئي. ڪين ماڻ رهڻ واسطي امير پاڻ وري وري آواز ڏئي تاڪيد پئي ڪيو، پر ان جو ڪوبہ اثر ڪونہ ٿي ٿيو. ان گوڙ ۾ شور ڪري بعضي تہ خود امير جو پنهنجو آواز بہ ٻڌڻ ۾ ڪونہ ٿي آيو. اسان کي ٻڌايو ويو تہ اهو گوڙ ان ڪري آهي جو اسان کي اميرن سنڌ جيِ فوجي طاقت ڏيکارڻ پئي چاهي. رستا ۾ گهٽيون ماڻهن سان پريون پيون هيون. سردارن جي ڪوشش کان سواءِ اسان جو قلعي کان ٻاهر نڪرڻ ئي ممڪن ڪونہ هو. اهي سردار قلعي کان ٻاهر نڪرڻ واسطي اسان جا پيشوا مقرر ٿيل هئا.

مان ملاقات کان پوءِ سرڪار طرفان هزهاءِ نيس لاءِ ڏنل سوکڙيون، جيڪي گهڻو ڪري يورپ جون ٺهيل هيون، جهڙوڪ: بندوق، پستول جو پٽو، سوني واچ، ٻہ دوربينيون، هڪ گهڙيال، انگريزي شالون، شيشي جي شمعدانن جا ٻہ عاليشان جوڙا، ڪجھ بمبئي ۾ ڇاپيل فارسي ڪتاب ۽ فارسي نوعيت جو دنيا جو ۽ هندستان جو نقشو هئا. اسان اهي سڀ سوکڙيون هزهاءِ نيس جي حوالي ڪيون. سنڌ جي امير اسان ڏانهن اڳ ۾ ئي ٻہ قاصد ان مقصد لاءِ موڪليا هئا تہ جيئن مان تحفي واريون شيون هنن کان سواءِ ڪنهن ٻئي کي نہ ڏيان، ۽ پندرهن ملين اسٽرنگ پائونڊ فقط سندس گهر جي ڀاتين ۾ ورهايان ۽ هوڏانهن سيني سوکڙين

(1) Narrative of the visit to the court of Sinde - Edin 1821

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو ملھ بہ ٽي سو پائونڊن ڪان مٿي ڪونہ ٿيندو. سنڌس لالچ جو اندازو هن ڳالھ مان چڱيءَ ريت لائي سگهجي ٿو تہ هن پنهنجي وزير کي سيڙائي هن مقصد سان مون ڏانهن موڪليو تہ مان ڪيس سوکڙيءَ طور ٽنل گهڙيال ۽ شمعدانن جي بدران ٻين سرداڻن لاءِ مخصوص ڪيل سوکڙين مان ڪي شيون ڏيان. ڇاڪاڻ تہ ان گهڙيال ۽ شيشي جي شمعدانن سنڌ جي حڪمران جي شاهي محلات جي ٻئي سامان سان ميل ڪونہ ٿي کاڌو. مان وزير کي جواب ۾ چيو تہ جيڪي شيون مان تحفي ۾ ڏنيون آهن، سي يورپ ۾ نهندڙ مال جي نمائش طور ڏنيون آهن. اهو رواج بہ ڪونہ آهي جو هڪ ماڻهوءَ جي نالي ڪيل ملڪيت ٻئي کي ڏني ڇڏيان. منهنجي هن انڪار ڪان پوءِ بہ هڪ ٻيو قاصد آيو، جنهن بہ اها ساڳي ڳالھ ورجائي.

سن 1809ع ۾ بہ هن دربار ۾ اهڙو واقعو پيش آيو هو. اسان اهڙي قسم جي حالتن مان سمجهي ويا هياسين تہ حيدرآباد جي اميرن ۽ وزيرن جي ذهني سوچ ڪيتري هيٺانهين آهي. ان ڏينهن سڄ لٿي تائين مٺاين ۽ ميوات سان ڀريل ۽ سونن ورقن سان ڍڪيل ٿَس امير جي گهر جي مختلف پاتين جي طرفان اسان ڏانهن پئي ايندا رهيا.

صبح جو سويل اسماعيل شاھ جي رهنمائي ۾ اسان کي شاهي دربار ۾ آندو ويو. هو اسان جو مهماندار ۽ شاهي وزير هو. هن موقعو ڏسي مون کي چيو تہ مان امير کي گهڙيال جي بدلي ٻيون شيون ڏئي ڏاڍو خوش ڪري سگهان ٿو. امير سان ٻي ملاقات منظم ۽ پرامن ماحول ۾ ۽ ڏاڍي بهتر نموني ۾ ٿي. جڏهن امير کي انگريز سرڪار جي خواهش جي جاڻ ڏني وئي تہ هن صاحب ان کي مڪدم قبول ڪري ورتو. گفتگو ڏاڍي دوستاڻي وايومنڊل ۾ ٿي. هزهاءِ نيس منهنجي پاءُ متعلق بہ خاص طور پڇيو. هو اسان جي لباس ڏانهن ڏاڍي ڌيان سان ڏسي رهيو هو. منهنجي ٽوپلي ۾ جيڪي ڪنپ لڳل هئا سي ڪيس ڏاڍو وڻيا ٿي. موڪلائڻ وقت هن ڪالهوڪي معاملي تي پنهنجي نقطهءِ نگاھ مطابق زور ڏئي ڳالهايو. سنڌس نيت ۾ ڪيترو بہ شڪ هجي، پر جيڪو ڪجھ ٿيو هو، ان ڪان آءٌ ڏاڍو مطمئن هوس ۽ مون کي يقين هو تہ هو اسان جي لاهور جي سفر ۾ ڪنهن بہ قسم جي رنڊڪ ڪونہ وجهندو.

امير جي فرزند مير نصير خان اسان کي دمشق جي هڪ خوبصورت تلوار تحفي ۾ ڏني. ان جي مياڻ ڳاڙهي بخمل جي نهيل هئي ۽ مٿس سون جو ڪم ٿيل هو. سنڌس پيءُ اسان ڏانهن پندرهن سو رپين جو ڀريل ٿيلهو موڪليو ۽ معافي بہ طلب ڪئي هئائين تہ وٽس پيش ڪرڻ لاءِ اهڙي ڪا خوبصورت تلوار موجود ڪانہ هئي ۽ چورائي موڪليائين تہ اميد تہ اسان جي هيءَ سوکڙي قبول پوندي. مطلب تہ مهڙ ۾ اٽيان کي جهڙين مصيبتن جي منهن ۾ ڏنو ويو هو، ان مان اسان کي حيدرآباد جي اهڙي آجياڻي جي اميد ڪانہ هئي. ٻئي ڏينهن صبح جو اسان شهر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چڙهي، ڀيڙين پرسان اچي پنهنجي واڌ هنئي.

سنڌ جي دارالسلطنت جي پرسان ڏيک ڏاڍو گهڻ رنگائون ۽ خوبصورت آهي. سنڌوءَ جي ڪناري سان وڏا ۽ ٻڪها وڻ آهن. پس منظر ۾ ٽڪريون اٿس، جن هن مٽيءَ واري خشڪ علائقي ۾ ڏاڍي رونق پيدا ڪري وڌي آهي. سنڌو ٻه گهڻن هيٺين علائقن کان هتي ڪجه وڌيڪ ڪشادي آهي. هن ماڳ تي سنڌس ويڪر 830 گز آهي. وچ تي ورايا‌سي ٻيٽارين اٿس، پر اها پاڻيءَ هيٺان لڪل آهي.
حيدرآباد جو شهر هڪ خشڪ ٻيٽ تي ٺاهيل آهي. ان جو سبب اهو آهي ته اها زمين پٿرائين ۽ ٽڪرائتي آهي. هتي ته پوک لائق پليءَ زمين وارا علائقا ٻه غير آباد پيا آهن. هي پٽ ته متانهون ۽ جابلو آهي.

هن دارالسلطنت متعلق اڳي ٻه ڪيترائي احوال لکيل آهن ۽ انهن ۾ اڃا ٻه ڪجه واڌارو ڪندس. هن شهر جي آدمشماري ويه هزار آهي. ماڻهن جو گهڻو انگ جهوپڙين ۾ رهي ٿو. ڪجه ڪچيون جايون ٻه نظر اچن ٿيون. امير جو پنهنجو گهر ٻه زيب ۽ زينت وارو ڪونه آهي. هڪ عام رواجي گهر نظر ايندو. قلعو ۽ شهر هڪ ٽڪريءَ تي ٺاهيل آهي. قلعو ٻه هڪ عام رواجي طرز جو آهي ۽ ڪنهن پاڪي جي چوڌاري 10 فوٽ ويڪري ۽ 8 فوٽ اونهي کاهي کوٽيل آهي، قلعي ۾ اندر داخل ٿيڻ لاءِ کاهيءَ مٿان ڪاٺ جي هڪ پل ٺاهيل آهي. سنڌس پٿيون پڪ سريون، اوچائيءَ ۾ 25 فوٽ کن مٿي آهن، جيڪي زبون حاليءَ جو شڪار آهن. ڪلر کين کائي ٽڪرو ناس ڪري رهيو آهي. حيدرآباد ڪا اهڙي مضبوط جاءِ ڪانه آهي. جيڪڏهن ڏاڪڻيون رکي قلعي تي حملو ڪبو ته اهو فتح ڪرڻ ۾ ڪا دير ڪانه لڳندي. قلعي جي وچ تي هڪ منارو ٺاهيل آهي، جنهن جو قلعي جي تعمير سان ڪو واسطو ڪونهي. مناري تي مٿي چڙهي نظارو ڪبو ته آس پاس وارو سارو علائقو اکين اڳيان پيو ڏسبو. چيو ويندو آهي ته هتي سنڌ جا خزانا پوريل آهن. ڦليليءَ جي ڦاٽ، حيدرآباد کي سڄي علائقي کان الڳ ڪري ڇڏيو آهي. چاڙهه وري موسم ۾ هيءَ ڦاٽ وڏو درياهه پيو نظر ايندو. اپريل جي مهيني ۾ جڏهن اسان حيدرآباد ۾ هياسون ته اهو سڪل هو. حيدرآباد جي نظاري متعلق احوال، اڃا هن ڪتاب سان شامل ڪري رهيو آهيان. تنهن لاءِ مان ڪئپٽن ايم گرنڊلي جو شڪر گذار آهيان، جنهن مهرباني ڪري هن دارالسلطنت ۽ سنڌس پسگردائي سان لاڳاپيل ڏيک جو احوال منهنجي حوالي ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بکر جو سفر

تاريخ 13- اپريل صبح جو اسان امير جي وڏيءَ سرڪاري ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي خير سان روانا ٿياسين. هن ورن جي ٻيڙيءَ کي سنڌي، 'جهمٽيءَ' جي نالي سان سڏيندا آهن. سندس بناوت سنڌوءَ جي ٻين ٻيڙين جهڙي تراڪڙي آهي. ڏاڍي آرام واري آهي. سنڌ جي حڪمران ته اسان ڏانهن لکيل خطن پٽن ۾ ائين پيو لکندو هو ته سنڌوءَ ۾ هلندڙ ٻيڙيون ننڍڙيون، خراب ۽ سفر ڪرڻ ۾ ڏکيون آهن. هيءَ ٻيڙي 60 فوٽ ڊگهي آهي، ٿي کوها اٿس. مٿن اسان ڪيترائي سڙه اڏيا جيڪي سفيد ۽ ڳاڙهي ڪپڙي جيءَ پٽين کي سبي ملائي جوڙي پٽاوان ٺاهيا ويا هئا. ٻيڙيءَ ۾ اندر ٻه ڪمرا بنايل هئا، جيڪي عرشي رستيءَ پاڻ ۾ ملايا ويا هئا. هڪ ڪمري جي ونگن وارن دروازن پرسان، ويهڻ واسطي خوبصورت جاءِ جوڙيل آهي. مٿانئس ڪرمچي رنگ جي ڪپڙي جي ڇنٽي ٺاهي وئي آهي. ٻاهرين ماڻهن جي نظر کان بچڻ لاءِ ريشمي پردا هنيا ويا آهن. جهمٽيءَ کي وڏيڪ خوبصورت بنائڻ واسطي مختلف قسم جي جهنڊين ۽ لڏڪڻ سان سينگاريو ويو آهي. انهن مان ڪي جهنڊا ته 40 فوٽ کن موڪرا ۽ وڏا آهن. اسان هن ٻيڙيءَ جي پاڇيل تي برطانيه سرڪار جو جهنڊو ڦڙڪايو.

منهنجي خيال ۾ اهو پهريون پيرو هوندو جو سنڌوءَ جي پاٽيءَ تي، انگريز سرڪار جو جهنڊو جهولي رهيو هو. اها ٻيڙي جنهن تي اهو ڦريرو ڦڙڪي رهيو هو، سا سيني کان اڳ ۾ هئي. اهو سونُ ڏاڍو سگورو هو. آس آهي ته برطانيه سرڪار جو واپار سندس جهنڊي جي ڪيِ جلد شروع ٿيندو. واءُ سٺائو هو ۽ اسان سنڌوءَ رستي سفر ڏاڍي سولائي ۽ سهنجائي سان ڪري رهيا هئاسين. رات جو لنگر هٽندا هئاسون ۽ پنهنجي وانڊ سنڌوءَ جي ڪناري سان قائم ڪندا هئاسون. حيدرآباد جي وڏن ڦانڪن کان دور پهچي سچ پچ ته ڏاڍا سرها هئاسون.

پهرين مئي تي اسان سيوهڻ رسياسون. 100 ميلن جو سفر اسان 8 ڏينهن ۾ طئي ڪيو. انهن ماڳن وٽ سنڌوءَ جي ڪناري سان ڪا خاص ڳالهه نظر ڪانه آئي. ان علائقي ۾ ماڻهو ڇدا پادا نظر آيا ۽ ڪنڊين سان وڙاهه به ٿوري ٿڪي هئي، ڏيک ۾ به ڪا رونق ۽ رنگيني ڪانه هئي. ٽنين ڏينهن لڪيءَ جي ڊگهن جبلن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي قطار نظر آئي، جيڪا سنڌوءَ جي ڪناري سان سيوهڻ تائين ڳڍ پئي هلي. سنڌوءَ جهڙي مهان درياه جي پيٽ ۾ به ڪيتي ڪِتي واريءَ جون ڀيٽاريون پڻ ڏسڻ ۾ تي آيون. اسان ايدائي ميل في ڪلاڪ سِست رفتاريءَ سان سنڌوءَ مان هاڪاري رهيا هئاسون. هڪ ٻيڙي ٻانڊ سان لڳي، پر تباهه ٿيڻ کان ذري گهٽ بچي وئي هئي. سنڌوءَ ۾ اهڙا حادثا ته جام پيا ٿيندا آهن. آمريڪا جي ندين ۾ به اهڙي ورن جا حادثا اٿيهئي پيا ٿيندا آهن. ڪڏهن ته ڏاڍا ڀيانڪ ۽ موتمار به ثابت ٿيندا آهن. ڏسڻ ۾ اهو آيو آهي ته گهڻو ڪري اهڙي قسم جا حادثا لهواري طرف هاڪارڻ وارين ٻيڙين سان پيش ايندا آهن. اسان هن حادثي مان بچي ته وياسين، پر ان واقعي سنڌين کي واڌاين ڏيڻ جو جڻ هڪ موقعو فراهم ڪري ڏنو. اسان سنڌين واتان پنهنجي لاءِ ڏهاڙي وڏي ڀاڳوان هجڻ جا اعلان پيا ٻڌندا هئاسون ۽ هلڪي سلڪي حادثي مان بچي وڃڻ، هواءَ جي هر جهوهي مان نڪري پار پوڻ کي اسان جو اعليٰ مقدر سمجهيو ٿي ويو.

اسان جي خلاصين جو عملو 16 ڄڻن تي مشتمل هو. سيئي ڏاڍا خوش مزاج ۽ ٻوڳائي چرچائي هئا. سڄو ڏينهن پيا ڪم ۾ ڳهندا، پاڻيءَ مان هلندا، ڪلندا، ترندا ترڳندا ۽ مڇيءَ جو شڪار ڪندا رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ٻيڙين ۾ حقي سان به شغل ڪندا هئا. ڪڏهن وري ڀنگ جو چڪڙو چاڙهيندا هئا. چاڪاڻ جو منجهن ڪجهه موالي به هئا. ڀنگ جا پن ٻج ۽ ڏانديون ڏنڊي ڪونڊي ۾ گهرڙي گهوٽي چاٺي جڏهن سوائي تيار ڪندا هئا ته ان گهوٽيل ڀنگ جو رنگ سائو پنير تي پوندو هو ۽ ڏٺي پئي ڪريو ايندي هئي. اها صحت لاءِ پڻ ڏاڍي هاڃيڪار آهي. سنڌن چلمون به مان نه ٿو سمجهان ته ڪي ٻيڙين ۾ ساڻ کڻڻ لائق آهن. ڇو ته اهي نڪر جون نُهيل آهن ۽ کڻڻ ۾ ڏاڍيون ڳوريون هونديون آهن. تنهن ڪري هڪ هنڌ رکيل هونديون آهن. جڏهن همراهن کي هاڙ لڳندي آهي ته وڃي چلم جو پاسو ڏيندا آهن ۽ ڪاني جي نڙ وسيلي چڪيندا رهندا آهن. هو ڪڙنگ موالي آهن. تماڪ ۾ آفيم ملائي پيا سوٽا هڻندا آهن. تماڪ ته اڳيئي زهر هوندو آهي، سو وڌيڪ هاڃيڪار ٿي پوندو آهي. اسان جي ٻيڙين جا خلاصي مسلمان آهن، جيڪي ڏاڍا وهمي ٿيندا آهن. حيدرآباد کان هيٺ واڳونءَ ڏسڻ کي بدسوڻ سمجهندا آهن ۽ ان قصي کي وساري ئي ڪون سگهندا آهن. سنڌوءَ جي ان حصي ۾ اهي اجگر اونهي پاڻيءَ ۾ به گذاري سگهندا آهن.

سنڌي ٻيڙائتن جا سنگ جي انداز ۾ ڳايل راڳ، جيڪي ورتن چڪڻ ۽ سڙهن کي چاڙهڻ ۽ ونجهه هلائڻ وقت ڳائيندا آهن، سي بزرگن جي درن تي سوال ۽ وينتيون هونديون آهن. دنيا جي سيني ملڪن جا ٻيڙائت راڳ ۽ سُر جا شوقين هوندا آهن. جيتوڻيڪ سنڌن زبان سمجهه ۾ ڪانه ايندي، پر ان هوندي به سنڌن ٻولن ۾ ميٺ ۽ مڌرتا موجود هوندي آهي. نموني طور ڪجهه شعر ڏجن ٿا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هلمر هلمر هلي	Pull oh pull
جبا لائين	Use your strength
ليلائين	Raise your shoulders
هوا قلعا	By the favour of God
مدد پيران	Paese your feet
دعا فقيران	By the Saint's assestance
دعا جي نالي	The boat will sail
ٻيڙي چالي	She is pretty boat
ٻيڙي راڻي	
(Surung) سرنگ سڪاٽي	The Steerman is warrior
اونهون پاڻي	The water is deep
لمبا کوها	the mast is tall
سلامت هوئا	She will reach in safety
وچن دماما	Beat the dreems
آچر شاهہ جا	Of king Achar
	The port is attaind
	By the favour of God
پير پٺو	Hail Peer Putho
جڳ ڏٺو	who has seen the world
نگر ٺٽو	Hail city of Thatto
پاڻي مٺو	The water is sweet.
(Julla kejye) جهولا ڪيجي	Pull together
(Tanee leege) تاڻي ليجي	Pull at once
تاڻ تماچا	Pull for joy
بندر خاصا	The port is good.
بندر ڪوچڪي	Though the bunder is small
مرد بلوچي	The men are Balouchi
بندر ماريو	Behold the Bandar Tower
رب ڏيکاريو	Which God has Shown us
ملڪ حبيبي	The Country is Gods
رب ربوبي	By God we came.

جيئن ئي اسان جي اک سيوهڻ جي مسجد تي پئي تہ ٻيڙائن بہ خوشيءَ کان
وڏي دهل تي ڌمال جو ڏونڪو هنيو ۽ وڏي راڳ ڳائڻ شروع ڪيائون. لڪي جبل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي پاسي مان گذرڻ سبب راڳ ڏاڍو پلو معلوم ٿي رهيو هو. لڪيءَ جون ٽڪريون وينديون سيوهڻ تائين سنڌوءَ جي واسطي جڻ بچاءُ بند جو ڪم ڏين ٿيون.

سيوهڻ جو شهر سنڌوءَ کان ٻه ميل پري، ڍنڍ جي ڪناري پرسان هڪ مٿانهينءَ تي اڏيل آهي. سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙهه اڙل سندس پرسان وهي ٿي. ان جو منهن لاڙڪاڻي علائقي ۾ سنڌوءَ مان نڪرندو آهي. شهر جي آدمشماري هزار کن ٿيندي. اتر طرف کان هڪ پوٺي تي قلعو اٿس. سيوهڻ کي سيوستان پڻ سڏيو ويندو آهي ۽ تمام پراڻو شهر آهي. منجهس ڪيترين ئي پراڻين مسجدون ۽ مزارون آهن، جيڪي سندس شاهوڪار ماضيءَ جي ياد تازي ڪن ٿيون. مغل دور ۾ هيءُ شهر گورنر جو صدر مقام هو ۽ ان کان پوءِ هورين هورين تباهه ٿيندو ويو. هي شهر لڪي جبلن جي پرسان آهي. مون کي يقين آهي ته سيوهڻ، سڪندر جي مؤرخن جي بيان موجب جابلو راجا سامبس جو صدر مقام آهي. سنڌوماني، سنڌ جي لاڙ واري حصي کي نه ته سڏي سگهجي، جنهن کي هميشه پٽالا جي نالي سان سڏيو ويو آهي. اتان جي حڪمرانن کي 'پٽالان' جا بادشاهه سڏيو ويندو هو. سنڌي، سنڌ جي موجوده اصلي رهاڪن کي سڏيو ويندو آهي.

سيوهڻ کي خراسان کان ايندڙ بزرگ لال شهباز قلندر جي مزار سبب گهڻي عزت ڏني ويندي آهي، ڪيس هتي دفن ٿئي ڇهه سؤ سال ٿي چڪا آهن. مزار وچ شهر ۾ آهي. مٿانئس چوراس عمارت تي خوبصورت قبو تعمير ٿيل آهي. ٻچ ڪاشيءَ جي سرن جهڙيون سرون هن مٿان هنيون ويون آهن. قبر مٿان ڳاڙهي رنگ جي پٽ جي ڪپڙي جي ٻين پڙن سان ڪڏ هڪ اهڙو پڙ به آهي، جنهن تي سون جو ڪم ٿيل آهي. پٽين تي چوڌاري وڏن عربي اکرن ۾ بزرگ جي تعريف ۽ قرآني آيتون لکيل آهن. اٺ پکي جا آنا، مور جا کنڀ، مٽيا ۽ گل هن مزار جو ڪل سامان آهي. ڪبوتر جن کي عام طور امن آشتي جي علامت سمجهيو ويندو آهي، پر هتي انهن کي قبرن جي پڙن تي ويهڻ لاءِ سيکاريو ويندو آهي. قلندر لال شهباز جي ڪرامتن جو ڪو انت شمار ڪونهي، پر شرط اهو آهي ته توهان کي ماڻهن جي ڳالهين تي اعتبار ڪرڻو پوندو. سندس هڪ ڪرامت اها به آهي ته سنڌو درياهه به سندس امر وهيٺو آهي. ڪوبه ٻيڙو سندس مزار تي ميڻا طور ڪجهه ڏيڻ کان سواءِ اڳتي وڃي نه سگهندو. زيارت واسطي هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو هتي ٻارهوئي ايندا آهن. ڪابل ۽ هندستان جا بادشاهه به هن مزار تي سر جهڪائيندا آيا آهن . نغارا جن تي ڌمال وڄائي هن بزرگ جي بادشاهت جو اعلان ڪندا آهن، سي دهليءَ جي بادشاهه علاؤالدين ڏنا هئا. جنهن 1242ع ڌاران هندستان تي حڪومت ٿي ڪئي. چانديءَ جا دروازا سنڌ جي بادشاهه طرفان نذر طور ڏنا ويا هئا. ضرورتمندن کي روزانو لنگر تان ماني ملندي آهي، اهڙي قسم جي عام سخا ماڻهن جي اخلاق کي وڃائي بگيڙي ڇڏيو آهي، جيڪي هاڻي سست ۽ ڪنهن به

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪم جا ماڻهو ڪونه رهيا آهن. هن بزرگ جي ميتا ۾ مسلمانن سان هندو به گڏيل آهن ۽ ڪيس اشاري طور ’لال‘ جو هندو طرز وارو نالو ڏيندا آهن. مسلمان ڪُيس پنهنجي رسول ڪريم ﷺ جي مذهب سان گڏي ڪيس فاسقن بيدنن جو سهارو ڪري مڃيندا آهن. پر وارين ٽڪرين ۾ رهندڙ چيتو، مزار پرسان هڪ پچري ۾ ويهي سخاوت جو مزو ماڻيندو آهي.

سيوهڻ جو قلعو، سنڌو درياه جي ڪناري تي هڪ اڪيلي قسم جي اڏاوت آهي. هينئر کنڊرن جي حالت ۾ شهر کان بلڪل مٿانهين جاءِ تي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. منهنجي خيال ۾ يوناني حملي جيترو ئي پراڻو آهي. سندس اڏاوت 60 فوٽ مٿي اوچي دڙي تي ٿيل آهي. چوڌاري پڪين سرن جي پٽ ڏنل ٿي پائنجي. قلعي جي شڪل بيضوي طرز جي آهي. لام 1200 ۽ مُندو 750 فوٽ اٿس. اندرئين پاسي واري سڄي ايراضي سروٽن ۽ ٿانون جي ٺڪرائي سان پري پئي آهي. قانڪ، شهر کان طرف اٿس، جيڪو ونگ سان هڏل معلوم ٿئي ٿو. دڙو جنهن تي قلعو اڏيل آهي، سو هٿرادو پراءُ وجهي ٺاهيو ويو آهي. هيءُ قلعو پري کان، مسٽر رچ جي دلچسپ يادگيرين سان لاڳاپيل تصنيف ۾ لکيل بئبلاڻ جي مجليبي مناري جيان ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

هتان جا ماڻهو، هن قلعي جي تباهيءَ متعلق ڪوبه گهڙيل دلچسپ بيان ڪونه هڏائيندا آهن، جنهن جو لاڳاپو بدرالجمال پريءَ جي دور سان ڏيکاريندا آهن. نه ته عام روايت اها آهي ته سنڌ جي هر قديم شيءِ سان اهڙي قسم جي من گهڙت قصن جو ڪونه ڪو واسطو ضرور ڏيکاريو ويندو آهي. اڙل واه هن قلعي جي پرسان وهي ٿو. ڪئنٽس ڪرٽس اسان کي هڏائي ٿو ته راجا سامبس جي بادشاهيءَ ۾ (جنهن کي اڄ سيوهڻ سمجهان ٿو) هيءُ هڪ مضبوط شهر هو. سڪندراعظم پنهنجي کاهڙين هٿان سُرنگه هٿائي ڪيس فتح ڪيو هو. اسان موجوده ماڳن تي پٽرن، سروٽن جي ڍيرن ۽ ٺڪرائي مان اهو سمجهون ٿا ته اهو پراڻو شهر هن دڙي جي جاءِ تي آباد هوندو. ڪئنٽس ڪرٽس لکي ٿو ”اهي جهنگلي ماڻهو جيڪي انجنيئري فن کان اڻ ڄاڻ هئا، تن پنهنجي دشمن کي زمين جي هيٺان ئي هيٺان سُرنگه ذريعي اچي وچ شهر ۾ ظاهر ٿيندي ڏٺو. ان سرنگه جو ان واقعي کان اڳ ڪو نانءُ نشان به ڪونه هو.“ ان شهر جي مضبوط حيثيت کي پوئين دور ۾ به ڪونه وساريو ويو. شهنشاه همايون (1541ع) جي دور ۾ هيءُ قلعو وڏيءَ جاکوڙ ۽ جتن کان پوءِ به فتح ٿي ڪونه سگهيو هو. ان کان پوءِ هو عمرڪوٽ جي ڏکئي سفر تي روانو ٿيو هو. سندس پٽ اڪبر جي زماني ۾ به سيوهڻ کي گهيرو ڪيو هو، جيڪو ست مهينا جاري رهيو. فتح ٿيڻ کان پوءِ هن قلعي کي ڊاهي پٽ ڪيو ويو. سيوهڻ جي قلعي مان ڪيترائي سڪا مليا. انهن لاءِ ٿيهن سڪن مان يونان جا الفال (Alphal) ڪونه هئا. سيني جو دهليءَ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلمان شهنشاهت سان واسطو هو.

سيوهڻ کان 18 ميل هيٺ ۽ ساڄي طرف واري ڪپ تي آمريءَ نالي هڪ ڳوٺ آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته ڪنهن زماني ۾ اهو وڏو عظيم شهر هو ۽ پراڻي زماني جي بادشاهن جي رهڻ واسطي سندن من گهريو ماڳ هو. هن شهر جي تباهيءَ لاءِ چيو ويندو آهي ته ڪيس سنڌوءَ جي اٿل جي پاڻي ناس ڪري ڇڏيو. آمريءَ جو موجوده ڳوٺ پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. سنڌس پر ۾ مٽيءَ جو 40 فوٽ اتاهون دڙو آهي. مقامي روايتون هن دڙي لاءِ اهي ٻول ٻڌائن ٿيون ته ڪنهن زماني ۾ هڪ ملڪ جو بادشاه پنهنجي لشڪر سميت اچي لٿو هو، جنهن پنهنجي فوجي سپاهين کي حڪم ڪيو هو ته پنهنجي گهوڙن جي لِڏ هڪ جاءِ تي گڏ ڪري رکن. آمري جو اهو دڙو ان لڏ مان ٺهي ويو هو. ان دڙي مٿان ڪي مزارون جوڙيون ويون آهن. سي به منهنجي خيال موجب پوئين دور سان واسطو رکن ٿيون.

اسان سيوهڻ ۾ چار ڏينهن ٽڪياسين. لوءِ ڏاڍي ڪوسي هئي. باه جيان ساڙي رهي هئي. ٿرماميٽر گرميءَ جون 112 ڊگريون ٿي ڏيکاريون. اوله جي ساڙيندڙ هوا سبب اڌيءَ رات ڌاران به 100 ڊگريءَ کان پارو هيٺ ڪونه ٿي لٿو. ڇاڪاڻ ته علائقو خشڪ ۽ جابلو هو. جبلن جي هڪ اتانهين قطار، سامونڊي ڪناري کان وٺي وچ ايشيا تائين سنڌوءَ سان پور-وچوٽ تي اتر هلندي وڃي ٿي؛ سيوهڻ کان ڏکڻ طرف جاٿايل جبلن جي قطار سان لڪيءَ وارا جبل پڻ ملي وڃن ٿا، جيڪي سمنڊ جي طرف کان ايندڙ ٿڌڙيءَ هير کي روڪي ڇڏيندا آهن.

چوٿينءَ تاريخ، اسان سيوهڻ کان اسهياسين، پر اسان کي ڏاڍي ڏکيائي محسوس ٿي رهي هئي، ڇاڪاڻ ته هيڙين هاڪارڻ لاءِ ماڻهو ڪونه ٿي مليا. اسان جو مهماندار جيتوڻيڪ هڪ وزير جو پٽ هو ۽ امير جي حڪم سان سفر ڪري رهيو هو، سو قلندر جي مزار جي مجاور مٿان غالب پئجي ڪونه سگهيو. جنهنجو چوڻ هو ته سنڌ جي امير اهڙي قسم جو ڪوبه حڪم ڪونه ڪيو آهي ۽ نه وري هو اهڙي ڪا تعميل ئي ڪندو. ماڻهو زبردستي ڪنيا ويا ته سندن مائٽن ڪٽي تلوارون مياڻن مان ڪڍيون. اسان لاءِ چيائون ٿي ته "هنن لاءِ وڏيڪ هيڙيون ڪونه هلايون ويندين ۽ اهي هتان نڪري وڃن." معاملو جيستائين ڪُلي ظاهر نه ٿيو تيستائين اسان کي ڪابه خبر ڪانه هئي ته ڳاله ڇا هي؟ هونءَ به اهو سيد تقي شاه 'مهماندار' جو پنهنجو خانگي معاملو هو. جڏهن ماڻهن کي پتو پيو ته هيڙين هاڪارڻ جو ڪين اجورو ملندو ته سفر شروع ٿيڻ کان اڳ ئي اسان وٽ پهچي ويا. سنڌ جي هر شيءِ ظلم ۽ ڏاڍ واري حڪمراني کان متاثر ٿيل هئي سيوهڻ جي پاڻيارن ٻوڙي وڃي قلندر جي مزار ۾ پناه ورتي هئي. ڪين خبر هئي. ته اسان واري جهموٽي سرڪاري هيڙي اَهي ۽ بنا اجر ڏيڻ جي ڪانئن پاڻي پرايو ويندو.

سيوهڻ ڇڏڻ کان ٻئي ڏينهن خيرپور جي والي مير رستم جي خاص سردار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد گوهر بلوچ ۽ سندس ماڻهو پنهنجي سرحد کان اڻ ميل اڳتي اچي، اسان کي خيريت سان پهچڻ جون واڌايون ڏيڻ آيا ۽ پنهنجي مالڪ مير رستم پاران برطانيہ سرڪار لاءِ نيڪ نيتيءَ جو اظهار ڪيائون. سنڌ ۾ اسان لاءِ اهڙي قسم جي روش جي اميد تمام گهٽ هئي، تنهن ڪري اهو ڏسي ڏاڍا خوش ٿياسون. ان وفد اسان لاءِ گهڻو ڪجھ آندو هو. جهڙوڪ: رڍون، مکڻ، گيھ، اٽو، ميوات، مصالحا، کنڊ، تماڪ، آفيم وغيره. اسان جي ماڻهن کائي ڏاڍا چڙھ ڪيا. رڍن کي ڪهي، گيھ ۽ چانور گڏي واه جا طعام بنايا ويا. مان پڪ سان چوان ٿو تہ اسان جي قافلي جو هڪ هڪ ماڻهو مير رستم جي موڪليل هن دلي دعوت سبب سندس ٿورائتو هو. اها هڪ وڏيءَ دعوت جي شروعات هئي. اسان سندن ملڪ مان ٽن هفتن تائين سفر ڪندا رهياسون ۽ ڏهاڙي اهڙا جُڳ ٿيندا رهيا. محمد گوهر هڪ ڇهور ڪراڙو ماڻهو هو. سندس ڏاڙهي ڳاڙهي هئي. چيلھ جي چوڌاري ڏاڍي سهڻي لنگي ٻڌل هيس. هو ملاقات وارو سچو وقت تعجب ۾ رهيو، ڇو تہ هن ڪڏهن بہ يورپي ماڻهو ڏٺا ئي ڪونہ هئا.

مير رستم جي مهربانين جي موٽ ۾ ڏانهن هڪ فارسيءَ ۾ خط لکيو ويو، جنهنجو اسلوب هن ملڪ جي انشا جهڙو هو. ان جو هوبهو نقل اڳ هيٺ ڏنئي رهيو آهيان:

"سلامن کان پوءِ مان حضور والا کي ٻڌائڻ ۾ جلدي ڪري رهيو آهيان تہ مان سائينءَ جن جي ملڪ جي سرحدن وٽ پهچي ويو آهيان. مون سان گڏ جناب تقي شاه آهي، جنهن کي مير مراد علي خان حيدرآباد مان موڪلڻ جي مهرباني ڪئي آهي. مان ڪڇ ۽ سنڌ مان هر ايندڙ ويندڙ معرفت اوهان جون گهڻيون تعريفون ٻڌي چڪو آهيان، ۽ اڄ اها منهنجي لاءِ خوش قسمتيءَ جي ڳالھ آهي جو مان اوهان جي ملڪ ۾ آهيان. مون سان گڏ برطانيہ جي بادشاه طرفان راجا رنجيت سنگھ ڏانهن موڪليل سوکڙيون آهن. انگلينڊ جو اهو بادشاه مريخ جهڙو خطرناڪ، شان ۽ شوڪت ۽ جاھ جلال ۾ جمشيد جهڙو، وقار ۾ سڪندر وانگي، دارا جيان لاثاني، نوشيروان جهڙو عادل، فريدون جهڙو عظيم، سندس تعريف سائرس وانگي مشهور، ۽ هو سڄ جيان معروف آهي. ظلم ۽ ڏاڍ کي ڏڪائيندڙ، سچو، سخي، متقي، پرهيزگار ۽ الله جو نوازيل وغيره آهي، جنهن جي حڪمراني سدائين قائم رهي."

"اها هڪ مشهور حقيقت آهي تہ جڏهن هڪ دوست ٻئي دوست جي ملڪ ۾ ايندو آهي تہ اهو موقعو ڏاڍيءَ دلي مسرت وارو هوندو آهي ۽ مان هي چند سٽون بہ ان خوشيءَ ڪري لکيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. جڏهن مان اوهان کي ڏسندس تہ مون کي بي انتها خوشي ٿيندي.

"مان هي سٽون ان ڪري بہ لکي رهيو آهيان جو اوهان جو موڪليل ماڻهو محمد گوهر، جنهن تي اوهان جو پورو پروسو آهي، مون وٽ پهتو آهي، هن برطانيہ سرڪار لاءِ اوهان جي سچائي ۽ سپتائي بابت اسان کي گهڻي ڄاڻ ڏني آهي. اوهان جي طرفان اسان جي مهمانيءَ لاءِ ڪيترين ئي شين ڪٺي آيو آهي. انهن سڀني احسانن لاءِ اهو چوڻ ڪافي نہ ٿيندو تہ 'آءٌ ڏاڍو خوش ٿيو آهيان.' آهي مهربانيون ۽ ٿورا ايتري چوڻ کان گهڻو مٿي آهن."

ڏهن ڏينهن جي هاڪارڻ کان پوءِ بَکر پهتاسين. پر قلعي کان ڪجهہ ميل هيٺ، لنگر هنياسون. چو تہ اسان کي خيرپور جي ميرَ ڏانهن بہ وڃڻو هو. هن امير سنڌس ملڪ ۾ پهچڻ تي اسان جو وڏو آدرياءُ ڪيو هو. اسان سنڌوءَ ۾ مٿي اوپارو هاڪاريندي ڪيترا سنڌي ڏٺا، جن جي خواهش هئي تہ جيڪر هو اسان جا گهوڙا ڏسي سگهن. تنهن ڪري اسان غريب غربي سنڌيءَ کي گُهيءَ دل سان موڪل ڏئي ڇڏي تہ پلي هيڏين تي چڙهي اچي گهوڙا ڏسن. اهي ويچارا سنڌي مسڪين ماڻهو پنهنجي غريباڻي حالن ۾ جهنگل جي وحشي ماڻهن کان ٿورو ڪجهہ بهتر ٿي ڏٺا. بلڪل اڻ پڙهيل جاهل هئا. باقي سندن مرشد سيد جيڪي رسول ﷺ جن جي اولاد هئا تن وٽ علم هو آزادي ۽ خوشحالي هئي. سيدن جي هڪ ٽولي کان پڇيم تہ هو اميرن مان ڪهڙي مالڪ جي رعيت آهن؟ تہ هن تُنديءَ سان وارٽيو "اسان جو خدا کان سواءِ ڪو بہ مالڪ ڪونہ آهي. اهوئي اسان کي روزگار ميسر ڪري ڏيندو آهي. اسان جنهن بہ شيءِ جي خواهش ڪندا آهيون تہ اها اسان کي ڳوٺن مان مريدن وٽان ملي ويندي آهي."

سنڌ اندر، سيد خاندان ۾ اهڙن خيالن جي هڪ جهڙائي ڏسي مون کي ڏاڍو اچرج بہ ٿيو. اهو سوچيو بہ ڪونہ ٿو سگهجي تہ سيدن جي ايتري گهڻي انگ جو شجرو نبي ڪريم ﷺ سان ملندو هوندو. سنڌ جا فقير بہ ماڻهن لاءِ وڏو آزار آهن. پنڻ لاءِ هر فن ۽ طريقو استعمال ڪندا آهن. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ماڻهو رحم کائين ۽ گهڻي خيرات ڏين، وات سان گاهہ ۽ ٻوڙا پٽيندا، ڳچي ۾ واري کائيندا وتندا آهن.

سنڌي معاشري جي سڌريل ماڻهن سان اسان آزاد نموني ايندا ويندا ۽ ساڻن ڳالهائيندا ٻولهائيندا هئاسون. انهن مان گهڻن اسان جي لاهور جي سفارت واري مقصد سان ڏاڍي دلچسپي ڏيکاري. اسان کي خلوص واري هن سفر لاءِ ڪا شاباس ڪونہ ٿي ڏنائون، ڇاڪاڻ تہ سندن خيال موجب اهڙي قسم جي سفر تي، حضرت نوح کان پوءِ ڪير نڪتو ئي ڪونہ هو. اسان جي رسم ۽ رواج متعلق اسان کان گهڻو ڪجهہ پڇيائون. اسان جو خيرپور وارو دوست، محمد گوهر اسان جي شادين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون رسمون ھڏي گھڻو ٻجي ويو ھو. ھن مون کي اڳئا واسطي ڏاڙھي رکڻ جي نمائشيءَ شان گذارش ڪئي. ھن ماڻھوءَ جي علم متعلق اڳ اوھان کي ٻڌائيندو ھلان تہ ھن ھڪ ڏينھن مون کي چيو ھو تہ جيڪڏھن لنڊن ڪلڪتي جي ماتحت ھجي ھاڻ تہ کيس وڏي خوشي محسوس ٿئي ھا. مان ڪانئس سنڌي ڏن وارو راڳ ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيس. سندس خيال موجب اھي دنيا جي ويڙھاڪن کان بلڪل نرالا آھن ۽ پنھنجن دشمنن سان پيادل وڙھڻ تي فخر محسوس ڪندا آھن. وٽن اسان جي لاءِ رحم جا جذبا موجود ھئا ۽ اسان کي ان ڪري ڏاڍو مزو پئي آيو. چاڪاڻ تہ اھا حقيقت معلوم ڪري ڪين دلي صدمو رسيو ھو تہ اسان پنھنجا ڏند سوئر جي وارن مان ٺھيل برش سان صاف ڪندا آھيون. مون کي بار بار اھو تاڪيد ڪيو پئي ويو تہ اڳ گھوڙي جو انگريزي طرز جو ٺھيل ھنو (زين) استعمال ڪرڻ ڇڏي ڏيان، جنھن کي ھُن تڇ سمان ٿي سمجھيو. سندس نظر ۾ گھوڙي جي اڳھاڙي پٺي اھڙي ھئي ڪان سو ڀيرا سٺي ھئي.

سنڌوءَ جي ھن پاڻي کي سرو چوندا آھن. ھيئئين پاڻي کي لاڙ چيو ويندو آھي. سندس اھو نالو سيوھڻ کان ھيٺ واري علائقي لاءِ آھي. اھي سبڌ جي اتر ۽ ڏکڻ واسطي بلوچي زبان جا بہ اکر آھن .(1) سرائي کوسن سان تعلق رکي ٿو جيڪي سنڌ جي اوپردين حصّي تر ۾ رھندا آھن . اسان وٽ اھڙيون ڪافي حقيقتون موجود آھن تہ اھي قبيلا سنڌ جي سري مان اچي ھيٺ لاڙ ۾ پکڙيا آھن. ھن درياہ جو نالو مھراڻ بہ آھي. ھن نالي کان ھيا ھندستاني ۽ ڏيساوري ماڻھو تہ واقف آھن، پر سنڌي ھن درياہ کي مھراڻ ڪونہ سڏين. سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي زندگيءَ جي ھر مقصد واسطي کوھن جي پاڻي کان اعليٰ ۽ افضل سمجھيو ويندو آھي. درياہ مان جڏھن پاڻي پريو ويندو آھي تہ ڏاڍو لڙيانو ھوندو آھي. ڪجھ وقت رکڻ کان پوءِ اُنرجي صاف ٿي پوندو آھي. سنڌوءَ ۾ پاڻتي ھيڙيون تمام گھڻ آھن. اھو ڏاڍو عجيب نظارو ھوندو آھي، جڏھن ماڻھو سيٺھ يا ترھي سان ھن درياہ کي پار ڪندا ڏسبا آھن. ھتان جا ماڻھو مينھن سان گڏ 15 کان 20 ميل درياہ جو سفر ڪري سگھندا. درياہ جي ڪنڌين ڪنارن سان ھن قسم جي سفر کي وڏيڪ پسند ڪيو ويندو آھي. سيوھڻ کان مٿان پلو ھيڙي مان لڙڪايل رڇ رستي ماريندا آھن. اھي ھيڙيون نہ فقط مڇي مارڻ جي ڪم اچن ٿيون پر اھي مھاڻن جي گھرن جو بہ ڪم ڏينديون آھن. مھاڻن جون زالون ڏاڍيون سگھاريون ۽ ٻلوان ھونديون آھن. وچ سير ۾ ھيڙيءَ جو وتجھ پيون ھلائينديون ۽ ڇاتيءَ سان ٻار بہ چنبڙيو پيو ھوندو اٿن. مڙس ساڳي ٻيڙيءَ تي مڇي مارڻ ۾ رڌل ھوندو آھي. پلھڻ سمنڊ کان گھڻو پري ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي آھي، پر اھي بکر جي اوسي پاسي درياہ ۾ ترڳنديون ۽ راند ڪنديون ڏسڻ ۾ اينديون آھن. پلھڻ جو ھيءُ قسم ساموندي پلھڻ

(1) اھي بلوچي نہ پر سنڌي زبان جا اکر آھن. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان وڏيڪ خاڪي رنگ جو آهي.

مون ڪان اها ڳالهه وسري وئي تہ بکر پهچڻ ڪان اڳ، نواب ولي محمد خان لغاري جيڪو سنڌ جي وزيرن مان هڪ هو، شڪارپور مان سفر ڪري اسان سان ملڻ آيو هو. 72 سال جو ڪراڙو جهور، قبر ۾ جنگهون لڙڪايو ويٺو هو. اسان سان، سندس ورتاءُ ڏاڍو مهرباني پريو ۽ ٻاجهارو هو. نمرتا ۽ نهٺائي سان اسان جون ڏليون جيتي رکيون هئائين. هن مون کي هڪ گهوڙو، هڪ قيمتي ۽ سهڻي لونگي تحفي طور ڏني. هن اسان کي ٻڌايو تہ سنڌ جي امير، ماڻهن جي غلط مشوري تي لڳي توهان کي خواه مخواه سنڌ ۾ ترسائي رکيو هو. هن هزهاءِ نيس ڏي تاڪيد ڪندي لکيو هو تہ هو پنهنجي سنڌ اهڙا غلط قدم نہ کڻي. اسان کي هڪ بلوچ سردار کي سنڌس وطن ۾ ڏسڻ جو موقعو مليو. هو وڏي شان شوڪت تنبو ڦولاڻ، غلمن غاليچن سميت پهتو هو. تي پالڪيون ۽ 400 ماڻهو ساڻ هئس. ڳائڻين ڇوڪرين جي ٽولي بہ سندس قافلي سان گڏ هئي. شام جو اسان کي پنهنجي مرضيءَ خلاف مجبور ڪيو ويو تہ اسان بہ ڪلاڪ کن انهن خوبصورت ڇوڪرين جو راڳ ٻڌون. ڏکوئيندڙ منظر اهو هو تہ جهٽ پل ساهي ڪرڻ ۽ نڙي ۽ آواز صاف ڪرڻ جي بهاني اهي ڳائيندڙ ڇوڪريون شراب پيئنديون رهيون ۽ آخرڪار نشي ۾ نهوڙجي ويون. هن معاملي ڪري رنج ڏيکارڻ بہ ممڪن ڪونہ هو. ڇو تہ هي جشن اسان کي وندرائڻ واسطي ئي منعقد ڪرايو ويو هو ۽ پوءِ اسان جي بيزاري محسوس ڪندي اهو راڳ بند ڪرايو ويو. اسان جا ماڻهو جن جو ان وقت انگ 150 تي پهچي چڪو هو، تن کي نواب ولي محمد لغاري ٻن ڏينهن تائين اهڙي قسم جي راڳ رنگ سان وندرائيندو رهيو.

اسان 14- تاريخ، علي پور جي ننڍڙي ڳوٺ وٽ لنگر هنيا. اتي خيرپور جي مير رستم جو وزير اسان جي آجيان واسطي اچي پهتو. سندس نالو فتح خان هو، ذات جو غوري هو. ڏاڍو خوش طبع ۽ رلڻو ملڻو هو. ڏاڙهي چانورن جي پٽ جهڙي اڇي ۽ مٿي جا وار ڳاڙها هجڻ ڪري عجيب غريب پئي ڏسڻ ۾ آيو. اسان جي آجيان دل جي گهراين سان ڪئي وئي. وزير صاحب ٻڌايو تہ "مير رستم توهان جي اچڻ جو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو آهي. سندس دلي خواهش انگريز سرڪار جي ويجهو اچڻ جي آهي، پر بدقسمتي جي ڳالهه اها آهي جو اڃان تائين انگريزن جي ڪنهن گماشتي سان ملڻ جو اتفاق ئي ڪونہ ٿيو آهي." هن وڌيڪ ٻڌايو تہ مير رستم کي هن عظيم قوم سان برابري رکڻ واري سوچ ڪڏهن بہ ڪانہ آئي آهي. سندس خواهش اها آهي تہ کيس پنهنجن انهن نيڪ نيتن ۽ مخلص ماڻهن ۾ شمار ڪيو وڃي، جيڪي هر موقعي تي اسان جي خدمت ڪرڻ لاءِ تيار هوندا آهن. فتح خان اهو بہ ٻڌايو تہ خيرپور، حيدرآباد کان الڳ سنڌ جو هڪ حصو آهي. هيءَ ٻڌايل حقيقت ياد رکڻ جوڳي هئي. مان هن قسم جي ڄاڻ واسطي ٿورو گهڻو اڳ ۾ ئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تيار هيس. جاڪاڻ تہ مان سندس اڳين ڪوششن منجهان اندازو لڳائي ڏاڍيُ خوش ٿيو هوس تہ هن حڪمرانَ کي پنهنجا ڪي ہيا مقصد بہ آهن . مير رستم خان جيڪو اسان ڏانهن پريت جو پيڙ وڏايو هو، ان لاءِ مان وزير جا ٿورا مڃيا ۽ ملاقات ڪان پوءِ هُن معاملي تي ہيهر ڳالهائڻ جو واعدو ڪيم. مون کي خيرپور وٺي وڃڻ لاءِ پالڪي آندي وئي هئي. هتان کان خيرپور 14 ميل پري هئي. ہئي ڏينهن اسان خيرپور هليا وياسين.

مان مير رستم سان ملاقات جو ذڪر اڳي بہ ڪٿي ڪري آيو آهيان. جيڪا ڏاڍي سٺي ماحول ۾ ٿي هئي. هن اسان جي آجيان ريشمي شامياني ۾ ڪئي. سون جي سڳيَ سان سينگاريل زربفت جي گدي تي ويهي اسان سان ملاقات ڪيائين. سندس چوڌاري خاندان جا چاليھ ماڻهو ويٺل هئا. جيڪي سندس ڏاڏنگي هئا ۽ اجا بہ زنده هئا. حيدرآباد کان بہ وڌيڪ هتي پنهنجي قوت جي نمائش ڪئي وئي هئي پر نظم و نسق ۽ خاموشيءَ ڏانهن ڌيان گهٽ ٿي ڏنائون. موقعي مطابق روايتي گفتگو جي ڏي وٺ ڪئي سين. مان هزهاءِ نيس جي خيالن جي هڪ جهڙائي ۽ مهمان نوازيءَ جو ٿورو مڃيو. مير رستم جي عمر پنجاھ سال کن ٿيندي. سندس ڏاڙهي ۽ مٿو بلڪل اڇا ٿي ويا آهن. سندس منهن جا خط ۽ خال، آداب ۽ اخلاق ڏاڍا ہاجهارا هئا. هي ۽ سندس مائٽ اسان جون ورديون ڏسي اچرج ۾ پئجي ويا ۽ سندن چهرا اچرج کان گهٽو ڪجھ ہولي رهيا هئا.

مير رستم اسان کي شام جو اچڻ لاءِ گذارش ڪئي، جو تہ ان وقت گوڙ شور گهڻو هوندو ۽ اسان هڪدم هاڻوڪار ڪئي. اتڻ کان اڳ ۾ مان کيس پنهنجي واچ، پستول جو پٽو، ڪاليداس ڪوپ ۽ يورپ جون ہيون ڪيتريون ئي شيون ڏنيون، تنهن تي هي ڏاڍو خوش ٿيو. ماڻهن جو ميڙاڪو ايڏو وڏو هو جو انهن مان ہاهر نڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو، پر جيئن اسان ويجهو ايندا ٿي وياسون تيئن هو آواز ڏيندا ٿي ويا ۽ اسان کي آرام سان لنگهي وڃڻ جي جاءِ ملندي ٿي وئي. اسان جي ٽوپلن تي لڳل ڪنين تي ڏاڍو خوش ٿي رهيا هئا. "جهڙا ڪڪڙا!" اهڙي قسم جا ہول اچاري رهيا هئا. شاهي محلات کان 200 گز کن پري (جيڪڏهن مون کي، سنڌ جي اهڙين ڪچين جاين کي محلات سڏڻ جي اجازت ڏني وڃي) هٿياربند ماڻهن جي خاص گهٽي هئي، جن مان ٽيهن چاليهن کي هٿن ۾ ڪهاڙيون هيون. سندن واسطو ہيلي ڪاتي سان هو يا شڪار لاءِ رکيل ڪي ماڻهو هئا.

شام جو ہيهر مير صاحب جي ملاقات لاءِ آياسون. ڏٺوسون تہ هو ٿلهي تي وڇايل غاليچي مٿان ويٺو هو ۽ اڳي جيان سندس چوڌاري مٽ مائٽ ويٺا هئا. هو انگريز سرڪار جي عزت خاطر مون سان گهٽي وقت تائين مخاطب ٿيندو رهيو ۽ چيائين تہ توهان منهنجن جذبن بابت منهنجي وزير معرفت واقف ٿي چڪا هوندؤ. هن اسان جي حيدرآباد واري مهماندار ڏانهن نهاريو، جيڪو منهنجي محسوسات ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معلومات مطابق وٽ آهر اسان جي ملاقات جي مخالفت ڪري رهيو هو ۽ بعد ۾ اسان گفتگو جي موضوع کي بدلائي ڇڏيو. امير اسان کان انگلينڊ متعلق گهڻا ئي سوال پڇيا ۽ اهو پڻ ٻڌايو تہ "اسان بنيادي طور تي فوجي ذهنيت رکندڙ ڪوم هئاسون. صدي سوا اڳ اسان بنا ڪپڙن جي اگهاڙا گهمندا هئاسون ۽ پنهنجي جان کي مختلف رنگن سان رنگيندا هئاسين." اسان جي مذهب متعلق بہ هن گهڻو ڪجهہ ڄاڻڻ ٿي چاهيو. جڏهن مان کيس ٻڌايو تہ مان قرآن پڙهيو آهي تہ هن بي انتها خوشي مان مون کي ڪلمو پاڪ پڙهڻ لاءِ چيو. هن چيو تہ اسان جي عظمت انسان ذات جي سڃاڻپ ڪري آهي ۽ ان ڪري بہ آهي جو پنهنجن ماڻهن سان گڏ ٻين ماڻهن جي ڏکن سکن ۾ شريڪ آهيون. هن منهنجي تلوار کي پرکي ڏٺو ۽ چيو تہ هيءَ گهڻو ڪم ڪري ڪانہ سگهندي. مان کيس جواب ۾ چيو تہ هن هٿيار هلائڻ جي منهنجي عمر هاڻي گذري چڪي آهي. ڏنم تہ ڪچهريءَ ۾ گهڻن ماڻهن ڪان ٿڌو ساهہ کڄي ويو. جيڪو ڪجهہ هن امير چيو هو ان ۾ ڏاڍي نهٺائي نماڻائي هئي ۽ اعتبار ئي ڪونہ پئي آيو تہ مان ڪنهن بلوچ سردار جي دربار ۾ آهيان. هن گهڻي افسوس جو اظهار ٿي ڪيو تہ اسان سائس مهينو ڪن تہ گڏ گذاريون ها.
اسان جيئن تہ اڳتي سفر ڪرڻ جو پڪو پہ ڪري چڪا هئاسون، ان ڪري هن پنهنجي جهمٽي (ٻيڙي) ۽ پنهنجي وزير جو پٽ پنهنجي ملڪ جي سرحد تائين گڏ ڏنو ۽ هن جي چوڻ مطابق جيستائين اسان خيرپور جي سرحدن اندر هجئون، هڪ بلوچ سپاهيءَ جي غريباڻي دعوت قبول ڪندا رهون. نياز ۽ نوڙت سان جنهن کي هن 'غريباڻي دعوت' پئي سڏيو، تنهن ۾ نوَ يا ڏهہ ريڍون ۽ 150 ماڻهن جي روزانو ماني هئي.

جيترو وقت خيرپور ۾ موجود هئاسون، تہ 72 قسمن جا طعام بہ پيرا ڏهاڙي ايندا رهندا هئا. جن ۾ پلاءُ ۽ ٻيا کيترائي سنڌي کاڌا شامل هئا. رڌپچاءُ بہ ڏاڍي ناهوڪي نموني سان ٿيل هو. انهن مان ڪي کاڌا تہ ڏاڍا ساءَ سواد وارا هئا. سڀ کاڌا چانديءَ جي ٿانون ۾ ڏنا ويندا هئا. اسان جڏهن خيرپور ڇڏي تہ دل ۾ ڏاڍو ڏک محسوس ٿيو. خيرپورين اسان جي ڏاڍي عزت ۽ مان رکيو. ڏاڍا محبتي مڙس هئا. سفر تي اسهڻ کان اڳ ۾، اسان کي مير صاحب جي خاندان طرفان بہ خنجر مياڻن سميت ۽ بہ خوبصورت تلوارون مليون، جن مٿان سون جو ڏاڍو سهڻو ڪم ٿيل هو. هڪ تلوار جو قُر تہ 80 پائونڊن جيترو قيمتي هو. ان کان سواءِ سنڌ جا کيترائي پٽ مان نُهيل ڪپڙا، هڪ هزار رپيا روڪ پڻ موڪليا ويا. جيڪي مون واپس موٽائي ڇڏيا ۽ چورائي موڪليو تہ مير صاحب جيڪي توهان اسان تي مهربانيون ڪيون آهن، سي اڳي ئي ڪافي آهن.
مسٽر ايلفن اسٽون پنهنجو رايو هن ريت ظاهر ڪيو آهي تہ: "سنڌ جا سردار سخت قسم جا جهنگلي ماڻهو آهن." پر اها راءِ غلط آهي، منهنجي خيال ۾ هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهنگلي نہ آهن . هو سچا ۽ کرا آهن" منجهن ٻچاپڙائي ڪانہ آهي. خيرپور جي مير بہ اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي تہ هو بهترين انسان آهن. پر حقيقت اها آهي تہ هتان جا سردار فقط پنهنجي ذات واسطي زنده رهندا آهن. پاڻ وڏا شاهوڪار آهن، پر سندن غريب رعيت ڏاين برن حالن ۾ پئي گذاريندي آهي. اسلام سان پنهنجو لاڳاپو ڏاڍو جذباتي ڏيکاريندا آهن پر حالت اها آهي تہ سندن حڪمرانيءَ جي حدن ۾ ڪابہ ناهوڪي مسجد نهيل ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي. حيدرآباد جو شهر تہ ٽڪريءَ تي ٺهيل آهي، پر نماز ڪچين مسجدن ۾ پڙهي ويندي آهي. گهرو اڏاوتن ۾ بہ ڪنهن شان شوڪت، عيش ۽ آرام جو خيال ڪونہ رکيو ويندو آهي. خاص طور تي بلوچ جهنگلي نسل سان واسطو رکن ٿا، پر بهادر ضرور آهن. اهي هالجتيءَ ڪان وٺي هٿيارن واري ماحول ۾ پلجي وڏا ٿيندا آهن .

مان ڪن سردارن جا پٽ ڏٺا آهن، سندن عمر چار يا پنج سال مس هوندي آهي، پر ننڍي تلوار ۽ ڍال ڪلهي ۾ پائي وڏي شان ۽ آڪڙ سان پيا هيڏي هوڏي گهمندا آهن. سندن پيءُ ماءُ کين هالجتيءَ ڪان ئي جنگ ڪرڻ جا خيال دل ۾ وجهندا آهن. سنڌي نسل بنسبت هن قبيلي جا ماڻهو تمام ٿورا آهن. پرامن برادرين وارا ماڻهو پنهنجن هنن حڪمرانن جي ڏاڍائي واري روش سبب ڪانئن نفرت ڪندا آهن. انئن ڪٿي بہ ڪونہ ڏٺو ويو آهي جو پنهنجي حڪمران مان سيئي قبيلا تنگ هجن. پر سنڌ ۾ سيئي ماڻهو ٽالپرن مان بيزار آهن. ڪوبہ ماڻهو هتي پنهنجن اهڙن خيالن کي لڪائڻ جي بہ ڪوشش ڪونہ ٿو ڪري. اسان تہ کين ائين چوندي بہ ٻڌو آهي تہ اسان/ هنن بيڙين جي قافلي وارا ماڻهو فتح جا نقيب آهيون ۽ فاتح جو هراول دستو آهيون.

سنڌ جي هنن اميرن مٿان سندن غلام پهرو ڏيندا آهن ۽ هو هر خوف خطري کان محفوظ رهندا آهن. انهن پهريدار ماڻهن کي هتان جا ماڻهو خاصخيلي ڪري سڏيندا آهن ۽ اميرن جو مٿن وڏو ويساه هوندو آهي. اهي بہ اميرن سان گڏ سندن اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار هوندا آهن. هي موروثي غلامن جو هڪ خاص طبقو آهي. شاديون مراديون بہ پنهنجي هن خاص طبقي کان ٻاهر ڪونہ ڪندا آهن.

اسان 19 تاريخ صبح جو بکر روانا ٿياسين. خيرپور ۽ بکر جي وچ تي 15 ميلن جو پنڌ آهي. بکر جو قلعو سنڌوءَ جي ٻيٽ اندر هڪ ٽڪري تي ٺاهيل آهي. هڪ طرف کان روهڙي ۽ ٻئي پاسي کان سکر جو شهر اٿس. اسان کي اهڙي اميد ۽ آسرو ڪونہ هو تہ خيرپور جو امير اسان کي هن عجيب غريب قلعي ڏسڻ جي اجازت ڏيندو. مان بہ هن قلعي ڏسڻ واريءَ ڳالهہ تي زور ڪونہ ڏنو. جاڪاڻ تہ اسان جي اهڙي گذارش قبول ٿيڻ بہ اڻ ٿيڻي ڳالهہ هئي، پر قلعي جي پرسان لنگهندي ڪيس جاچي ورتوسين. درياه مان اندران ۽ ڪناري تان بہ سندس چڱيءَ طرح مشاهدو ۽ مطالعو ڪري ورتوسين. ٻيٽ جي شڪل بيضوي آهي. ماپ 800

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳز اٿس. سڄو سارو ھيٺ قلعي اندر والاريل آھي. بناوت ۾ ھندستاني ھجڻ ڪان وڌيڪ يورپي معلوم ٿئي ٿو. سنڌوءَ جي ڪناريَ مٿان سندس ڏيکَ ڏاڍو دلفريب آھي. سندس برج ڊگھن وڻن سان ڍڪيا پيا آھن. ڪجهن جي اتاھَن ۽ ڊگھن وڻن جا ڦرھا قلعي جي پٺين ۽ مسجد تي لڙڪي بيٺا آھن. ھن قلعي جي پرپاسي ۾ ھيا ٻه ڪيترائي ھيٺ موجود آھن. انهن مان ھڪ تي مسلمانن جي پير خواجہ خضر جي مزار ٺاھيل آھي. سندس قبو به ھن سھٽي ڏيک ۾ پنھنجو رنگ لايون بيٺو آھي. سنڌو بکر قلعي جي ٻنهي طرفن کان وهي ٿي ۽ ھر پاسي جي ماپ اٽڪل 400 گز آھي. سنڌوءَ جون مست ڇوليون بکر جي ھن ٽڪريءَ سان ٽڪرائينديون رھنديون آھن. بکر جا مهاڻا پنھنجي ليکي ڏاڍا سچاڻ سڪاٽي ۽ دنيَر دنگي- وان آھن. پوءِ به چاڙھ واريءَ رت ۾ سنڌوءَ جي ھن پاڳي ۾ ھيڙيون ھاڪارڻ ڏاڍو پوائتو ۽ جوکائتو ھوندو آھي. روھڙيءَ جو شھر، بکر قلعي جي سامھون ھڪ ايڪپريءَ ٽڪريءَ تي اڏيل آھي. ان ٽڪريءَ جي اوچائي 40 فوٽ کن ٿيندي. ٽڪريءَ مٿان ٺاھيل گھر جڻ سنڌوءَ مٿان ڳارو ڏئي بيٺل نظر ايندا آھن. ھن گھرن ۾ رھندڙ ماڻھو پنھنجي گھرن جي درين مان ئي درياه جو پاڻي پري سگھندا آھن، پر پوءِ به ٽڪريءَ کي ڪاٽي رستو ٺاھي ڪنھن خوف خطري کان سواءِ وڃي پاڻي پري ايندا آھن. سنڌوءَ جو سکر وارو ڪنارو روھڙيءَ واري ڪناري جيان ايڪپرو ڪونه آھي. بکر ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جو وار مبارڪ(1) جيڪو سوني دبليءَ ۾ رکيل آھي. مسلمانن ان جي زيارت لاءِ ھتي ايندا آھن. جيتوڻيڪ ھتان جا سيئي رھواسي ھندو آھن.

بکر پهتاسون ته شام جو سنڌوءَ جي ڪناري تي خيرپور جي مير رستم جي وزير سان اوچتو ملاقات ٿي وئي. ڪيس اسان جي سفر جي رھنمائي لاءِ مير صاحب موڪليو ھو. ڪيس ھيڙين جو به بندوبست ڪرڻو ھو. سندس گذارش تي ساڻس اڪيلائيءَ ۾ ملاقات ڪيم ته ھو مير صاحب سان ڪيل پھرين گفتگو واري موضوع تي گھڻو زور ڏئي رھيو ھو ۽ چئي رھيو ھو ته ڪيس مير صاحب انگريز سرڪار سان دوستيءَ جي پڪي عھدنامي ڪرڻ لاءِ رت ڏني آھي. پر ھنهي ملڪن ۾ شرط، پرواڻن ملڪن جھڙوڪ دائودپوٽن، جيسلمير جي راول، بيڪانير جي راجا سان ڪيل شرطن جھڙا ھجڻ گھرجن. آخر ۾ ھن انهيءَ ڳالھ تي گھڻو زور ڏنو ته علم نجوم جي ماھرن اڳڪٿي ڪئي آھي ۽ ڪتابن ۾ به لکيل آھي ته سڄي ھندستان تي انگريزن جي حڪومت قائم ٿيندي. جڏھن اھا اڳڪٿي مير رستم يا ھن وزير جي قول مطابق اوس پوري ٿيڻي آھي ته انگريز ته اھو پڇندا ته مير رستم ڇو نه اڳيرو اچي سنڌن تابعداري قبول ڪئي. مون سندس دل مان اھڙي اڳڪٿيءَ

---

(1) اھو وار مبارڪ بکر ۾ نه بلڪ روھڙيءَ ۾ آھي ۽ نائين ذوالحج ۽ ھر جمعي تي سندس زيارت ڪرائي ويندي آھي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اثر کي ڪيڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب نہ ويس. ڪيس آهو بہ هدايم تہ مان هن ملڪن جي وچ ۾ ڪنهن عهدنامي ڪرڻ لاءِ بااختيار آفيسر ڪونہ آهيان، پر جيڪڏهن مير صاحب پنهنجيءَ مُهر سان اهڙو عهدنامو لکندو تہ پوءِ آئين ڪيو ويندو. مون ڪيس اهو بہ ٻڌايو تہ سنڌس حڪومت جون خواهشون پنهنجيءَ حڪومت کي ٻڌائيندس ۽ اسان جي سرڪار اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيندي تہ ڪيس اهڙا بہ دوست آهن، جيڪي سنڌس سفارتڪارن جي دلجوئي ڪن ٿا. هن مون کي گذارش ڪئي تہ جيڪي ڪجھ گذري چڪو آهي، ان کي دل ۾ چڱيءَ ريت ياد رکان ۽ مون کان پڪو واعدو ورتائين تہ آءٌ اتي پهچي ضرور خط لکندس ۽ دوستيءَ جو ناتو نڀائيندس تہ مقصد جو موتي حاصل ٿي ويندو. چاڪاڻ تہ ”آسمان ۾ ستارا انگريزن جي ڀاڳ ۽ بخت جو اعلان ڪري رهيا آهن.“

اهو اُڪڪتي وارو ڪو اڪيلو اتفاق ڪونہ هو جيڪو بکر ۾ اسان کي ٻڌايو ويو. پر وڏي پڇنديءَ واري هڪ افغان نوابُ، جنهن کي هرات جي مرحوم شاه محمد هندستان جي گورنر جنرل ڏانهن موڪليو هو، تنهن بہ اهڙي اڪڪتي ڪئي هئي. هن وقت افغانستان جي جهيڙي ۽ ٽڪراءَ ٿيڻ ڪري ڪيس عام رستي کان روڪيو ويو آهي. سنڌ ۾ مڪران وارو رستو ڏيو پنهنجي وطن ڏانهن وڃي رهيو هو. هيءُ پٺاڻ واه جو پلو ماٺهو هو. سنڌس ڏاڙهي چيلھ تائين ٻڪهي هئي. ڪلڪتي شهر جي ڏاڍي تعريف ڪندو هو. رسمن رواجن ۾ اسان جي پيروي ڪندو هو. انگريزي زين تي ويهي گهوڙيسواري ڪندو هو.

هڪ ڏينهن اوچتو مون کي چيائين تہ اها زين سوئر جي کل مان ٺهيل آهي. ان حقيقت کي قبول ڪرائڻ لاءِ اها زين مون وٽ کڻي آيو. چاڪاڻ تہ هو ڪا اهڙي شيءِ جيڪا سوئر جي کل مان ٺهيل هجي، سا پنهنجي ملڪ کڻي وڃڻ جي جرئت ڪري ڪونہ ٿي سگهيو ۽ نہ وري ناپاڪ هجڻ ڪري ٻيهر ان کي استعمال ڪري ٿي سگهيو. مان زين جي استعمال ڪرڻ کان ڪيس ادب ۽ احترام سان منع ڪئي ۽ ان ڳالھ جي هاڪار ڪيم تہ زين برابر سوئر جي کل مان ٺهيل آهي ۽ ساڻس افسوس جو اظهار بہ ڪيم، پر سنڌس دل تہ اهو چاهيندي هئي تہ جيڪر هو اسان جي ملڪ جون ٺاهيل شيون استعمال ڪندو رهي. ڏُکئاريءَ دل سان ڪيس چيم تہ هو اها زين پنهنجي ملڪ کڻي وڃي ڪونہ ٿو سگهي. موڪلائڻ کان اڳ ۾ هن مون کي گذارش ڪئي تہ آءٌ ڪيس ڏندن صاف ڪرڻ وارو انگريزي برش ڏيان. جيڪو مان ڪيس خوشيءَ سان ڏنو، پر مون ڪيس اهو ٻڌائڻ ضروري ڪونہ سمجهيو تہ ناپاڪ جانور جي کل مان ٺهيل هني تي سواري ڪرڻ بدران هاٿي جو ان جي وارن مان ٺاهيل برش سان وات صاف ڪندو. تحفي ملڻ جي خوشيءَ ۾ ڏاڍو سرهو هو. جنهن جي عيوض هن مون کي پنهنجي پالڪيءَ جي بہ آڇ ڪئي.

مون کي افسوس هو جو آءٌ هن افغان سردار واسطي ڏک ۽ تڪليف جو باعث

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بڻيو هوس. انگريزي زبان ۾ سؤئر جي ڪُل جيِ استعمال متعلق جاڻ ڪيُس سنڌ جي مهماندار تقي شاھ ڏني هئي ۽ هن ڪي چنبڊ بہ ڪيڍي هئائين. ڪارگند بہ ڪئي هئائينس. تقي شاھ سيد هو. اسلام جي اصولن جو سختيءَ سان پابند هو. هن جهڙو ڪٽر مسلمان، مون ڪٽي بہ ڪونہ ڏٺو. سيد مير اسماعيل شاھ جو پٽ هو. اخلاق ۽ آداب جو صاحب هو. طبيعت جو ڏاڍو حليم هو. مان ائين سمجهندو هوس تہ جڻ سٺو دوست وجائي ڇڏيو اٿم. هن اسان کي سکر ۾ ڇڏي ياءُ جي غيرحاضريءَ سبب شڪارپور جي علائقي جي گورنريءَ جي وچي چارج سنڀالي. هن شخص جي اصلي ڪردار کي مسلمانن تعصب ڪري بگيڙي پيش ڪيو آهي. طبيعت جو ڪجھ وهمي بہ هو. مذهب ۾ ڪنهن حد تائين شڪ شبهي جو شڪار هو. دنيا جي ڪن معاملن تي ٿڌي سيني سان سوچي بہ سگهندو هو. معجزن ۽ ڪرامتن کي وڏي اهميت ڏيندو هو. هن مون کي ڳالهين ڪندي هڪ قصو ٻڌايو هو تہ ”جڏهن يزيد جي لشڪر امام حسين رضہ کي شهيد ڪري ڇڏيو تہ هڪ عيسائي ڪين طعنا مهڻا ڏيندي چيو هو تہ هنن پنهنجي پيغمبرﷺ جي اولاد کي بنا ڪنهن قصور جي شهيد ڪري ڇڏيو آهي. اهو ٻڌي هڪ ماڻهوءَ مٿس حملو ڪيو. ان عيسائيءَ ڇا ڪيو جو حضرت امام حسين رضہ جو سر ڪٽي پنهنجي سيني سان لاتو ۽ ڪلمون پڙهي ڇڏيائين: لا الہ الا الله محمد رسول الله. اهو ڏسي مناقق مسلمان ماڻ ٿي ويو.“

بکر ۾ ترسي اروڙ جا کنڊر بہ ڏٺم. جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ دلوراءِ جي زماني ۾ هڪ طاقتور حڪومت جو دارالسلطنت هو. سندس ماڳن جي اوسي پاسي سکر، بکر ۽ روهڙيءَ جا شهر آباد ٿيا. ان زماني ۾ سنڌ هڪ وسيع علائقي تي پکڙيل هئي. اتر ۾ ڪشمير ۽ قنڌار اوير ۾ قنوج ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ هوس. حڪومت چئن صوبن ۾ ورهايل هئي. ڪاٺياواڙ جو ديوبندر سندس ساموندي بندرن ۾ شمار ٿيندو هو. ستين عيسوي صديءَ ۾ هي ملڪ عربن فتح ڪيو.(1) فارسيءَ جي هڪ قلمي نسخي مطابق بغداد(2) جي خليفي جو سپہ سالار محمد بن قاسم خليفي جي محل سراءِ واسطي خوبصورت ڇوڪرين جي ڳولا لاءِ آچي سنڌ ۾ پهتو.

اروڙ جي تاريخ جو گهڻو حصو هڪ فارسي تاريخ ’چچ نامي‘ مان ملي ويندو. جنهن کي صحيح ۽ مستند سمجهيو وڃي ٿو ۽ منجهس اروڙ جي برهمڻ راجا ڏاهر پٽ چچ جي لاءِ بہ ڪي تاريخي ڳالهيون درج ٿيل آهن. اروڙ جا کنڊر بکر کان چار ميل اوير– ڏکڻ طرف هڪ ٽڪرائتي علائقي ۾ موجود آهن. ان جاءِ تي اڄ ڪلھ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آباد آهي، جنهن ۾ ڪي.زبون حال مزارون موجود آهن. پڪين

(1) اهو واقعو اٺينءَ صديءَ جي شروع ۾ ٿيو. (سنڌيڪار)

(2) سنڌ جي فتح وقت اسلامي گاديءَ جو هنڌ شام جي دمشق شهر ۾ هو.

سرن سان ڇوڙيل تن ونگن سان هڪ نديءَ پل آهي، جنهن کي اروڙ جو بند سڏيندا آهن. هن مشهور دارالسلطنت جي عظمت جي نشاني طور فقط اها نديءَ پل رهجي وئي آهي. اها سنڌوءَ جي ڪنهن واهڙ تي آهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ سنڌ جي ويرانن ۽ بيابانن کي آباد ڪري عمرڪوٽ کان ٿيندو لکپت پرسان وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. وڏيءَ اٿل واري موسم ۾ هوڏ جو پاڻي ساڳيا ڳٽ ۽ گس وٺي پيو وهندو آهي.

جنگ جنهن ۾ اروڙ پنهنجو نانءُ نشان وڃايو ۽ راجا دلوراءِ(1) پنهنجي حياتي گنوائي، تنهن جي بيانن ۾ احوالن ۾ اهڙا اهڃاڻ موجود آهن، جنهن مان اسان ان دور جي ڪردار جو اندازو ڪري سگهون ٿا. حوالن مان ريت آهن ته برهمڻ هاٿين جي قطار وٺي ٻاهر نڪتو. هڪ هاٿيءَ تي هو پاڻ ويٺو هو. ٻه خوبصورت ڇوڪريون ساڻس گڏ هاٿيءَ تي ويٺل هيون. هڪ کيس شراب جو جام ڏئي رهي هئي، ته ٻي پنهنجي نازڪ ۽ خوبصورت هٿن سان کيس پان جو بيڙو ناهي سندس وات ۾ وجهي رهي هئي. مسلمان اهڙن جانورن جو مقابلو ڪري ڪونه سگهيا. جنگ جي ميدان مان موٽي آچي ڪنهن ٻارڻ واري شيءِ جو بندوبست ڪيائون. پنهنجي نالين کي نفت سان پري هاٿين ڏانهن اڇلائڻ لڳا، جن مان ٻرندڙ باه جا شعلا وڃي هاٿين کي ٿي لڳا. هاٿين باه جي شعلن کان بچي وٺي جنگ جي ميدان مان ڀاڄ ڪاڍي.(2) راجا ان ڀاڄ ۾ هاٿيءَ تان ڪري پيو. سندس چنڊ کان وڏيڪ سهڻيون به ڏيئر محل سراءِ جي موتين طور، بغداد جي خليفي ڏانهن موڪليون ويون. هن ڇوڪرين جو قصو بيان ڪرڻ جي لائق آهي. بغداد ۾ پهچڻ تي هنن خليفي کي ٻڌايو ته فتح جي خوشيءَ ۾ محمد بن قاسم کين خليفي جي لائق نه ڇڏيو آهي. اهو ٻڌي خليفي محمد بن قاسم جي موت جو حڪم صادر ڪري ڇڏيو.(3) هڪ معصوم مسلمان جرنل کي ڍڳي جي کل ۾ سبي سنڌ کان عربستان روانو ڪيو ويو. جڏهن سندس هڏا محلات ۾ آندا ويا ته ڏاهر پٽ ڇچ جي ڌيئرن اهو قبول ڪيو ته اهو سارو بهتان ۽ ڪوڙ هو ۽ اهي مرڻ لاءِ تيار آهن ۽ انهن پنهنجي پيءُ جي خون جو بدلو وٺي ڇڏيو. پوءِ کين بغداد جي گهٽين ۾ گهلي مارايو ويو.

اسان برهمڻن جي دور واري اروڙ جي شان شوڪت جو قصو اهوئي بيان.

---

(1) اهو راجا دلوراءِ لاءِ نه پر راجا ڏاهر لاءِ چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

(2) It world appear from this that they smoked in that age: It must have been bang or hemp, since tobacco was un-till the discovery of America. knoon

(3) تاريخي طور اهو قصو شڪ ۽ شبهي جو شڪار آهي. خليفي سليمان بن عبدالملڪ خلافت تي ويهڻ سان خليفي وليد جي وفادارن سان انتقامي ڪارروايون ڪرايون هيون، محمد بن قاسم به انهن مان هڪ هو. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو آهي، جيڪو سنتين صدي عيسويءَ ۾ هو. تاريخ ۾ ان بادشاهت کي مسيڪئنس (Musicanus) جي بادشاهت جي حوالي سان به سڃاتو وڃي ٿو. سڪندر به ڏٺو هو ته اتان جو راجا برهمڻ هو. سنڌ جو علائقو سڄي هندستان ۾ سائو ستابو ۽ خوشحال هو.

هن علائقي کي خوبصورت ۽ فرحت بخش ڏسي فاتح سڪندر هتي هڪ قلعو به تعمير ڪرايو هو. سنڌ جي مقصد پر وارن علائقن تي ڪڙي نظر رکڻ هو. هڪ هزار سال کان پوءِ محمد بن قاسم برهمڻن کي شڪست ڏني هئي، جن جي ابن ڏاڏن کي ان زماني ۾ سڪندر مقدوني خلاف بغاوت جي باه ڀاري ڇڏي هئي. هن علائقي جي موجوده خوشحالي قديم دور جي خوشحاليءَ جي تصديق ڪري ٿي. بکر پراڻو منصوره آهي.(1) هن کي ساڳي وقت مينگر به سمجهيو وڃي ٿو.(2) منهنجي خيال ۾ اهو غلط آهي. آرين (Arrian) ثاني پنهنجي پيري پلس جي بيان ۾ چوي ٿو ته "هي سنڌ جو وڏو شهر هو. جنهن جي بند تي سنڌوءَ جي وچين وهڪري تي قائم هڪ شهر باربريڪا کان اينڊ سامان اچي لهندو هو." اهو ڏٺو وائٺو اسان کان وسري چڪو آهي ته مينگر (Minagur) اڄ ڪلهه وارو ٺٽو آهي. هيءَ هڪ واحد ثابتي ۽ وزني حقيقت به آهي. ڪڇ جا جاڙيجا راجپوت پنهنجو شجرو ٺٽي سان ملائن ٿا. ٺٽي کي قديم زماني ۾ سامينگر جي نالي سان سڏيو ويندو هو، جنهن ۾ ڪنهن به شڪ شبهي جي ڪا به گنجائش ڪانه آهي. مينگر، سامينگر جو اختصار آهي. مان ٺٽي ۽ مينگر کي بلڪل هڪ شهر سمجهان ٿو ۽ پيري پلس جو مصنف پٽالا جو ذڪر ڪونه ٿو ڪري. ريڪل (Reechle) معرفت اسان باربريڪا جي بندر کان واقف ٿيون ٿا. سڪندر جا مؤرخ اسان کي مسيڪئنس جي ملڪ جون سرحدون ڪونه ٿا ٻڌائين، پر ملڪ جي بادشاهن جي سڌ ڏين ٿا. سنڌو درياه جي سامهون لاڙڪاڻي واري علائقي کي اسان آڪسيڪئنس (Oxy Canus) جي خطي طور سڃاڻون ٿا، جيڪو پنهنجي سڪر ستائيءَ خوشحاليءَ سبب مشهور هو. جتان سڪندر پنهنجو هڪ طاقتور لشڪر آرچوتي (Archoti) ۽ درانگي (Drangi) جي رستي ڪارمينا ۽ ڪرمان ڏانهن موڪليو هو. اوله ڏانهن ويندڙ اهو مشهور رستو لاڙڪاڻي وٽان به واڻي جي صورت اختيار ڪندو هو ۽ جبلن مان بولان وارو لڪ لنگهي قلات ويندو هو ۽ اتان کان پوءِ ڪرمان ويندو هو. سنڌ جي موجوده رهواسين کي سڪندر مقدونيءَ جي حملي ۽ فتح جي ڪا به معلومات ڪانه آهي. جو مهذب قومن جي ماڻهن کان پڇا ڪرڻ تي ان متعلق ڪا امڪاني مدد ملي سگهي.

---

(1) منصوره جا کنڊر ضلعي سانگهڙ ۾ موجود آهن. (سنڌيڪار)

(2) مينگر، سمينانگر ساموئي کي سڏيو ويندو هو. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهاول خان جو ملڪ

21 مئي تي اسان بکر مان سڙهه سنباهيا. اڳين ٻيڙين بدران اسان کي زُروڪ نالي ٻيون ٻيڙيون استعمال لاءِ ڏنيون ويون. لاڙ سنڌ ۾ اهڙيون ٻيڙيون اِستعمال ۾ ڪونه ايندڙيون آهن. شڪل صورت ذري گهٽ چوڪنڊي ۽ اڳيان ۽ پاڇلي گولائتي اٿن. ٿالهيءَ جي ڪاٺ مان جوڙيون وينديون آهن. ميخن بدران لوهه جا ٽڪرا استعمال ڪيا ويندا آهن. هلائڻ ۾ ڏاڍي سولي ۽ سهٽي ٿئي ٿي. ڪن ٻيڙين جي ڊيگهه 80 فوٽن کان به وڌيڪ هوندي آهي ۽ ويڪر 20 فوٽ کن هوندي اٿن: سنڌن ترو تراڪڙو ٿئي، ۽ ٻوڙندي ٻيڙيءَ کان وڌيڪ سولائي سان پاڻيءَ تان ترڪنديون وينديون آهن. ڪين کوهر فقط هڪ ٿئي ٿو. سڪندر جن ٻيڙين رستي پنهنجي لشڪر سان ڪڏ سفر پئي ڪيو، تن جون وصفون اهڙيون بيان ڪيل آهن، جو پائنجي ٿو ته اهي 'زروڪ' قسم جون ٻيڙيون هيون، جن کي لشڪر جي آمد ورفت لاءِ بهتر نموني استعمال ڪري سگهجي ٿو. آرين ان کي 'گول قسم جي' ٻيڙي سڏي ٿو، ۽ چوي ٿو ته جڏهن جهلم درياه مان چناب ۾ پهتيون ته ڪين ڪوبه جوکو ڪونه رسيو پر وڏيون ٻيڙيون ڀڃي ڪنا ڪيڙا ٿي ويون. سنڌن بناوت، جهلم ۽ چناب جي پاڻيءَ جي سنگم وقت ٻيڙين جي حادثن کي نظر ۾ رکي تيار ڪئي وئي هئي.

سنڌوءَ جي ڪنارن سان بيٺل ماڻهن جي اسان جي باري ۾ پڇ پڇ تمام گهڻي هئي. ماڻهن جي ميڙ مان هڪ ماڻهو، ٻيڙي جهلي اسان کي ٻاهر اچڻ لاءِ گذارش ڪئي. ڇاڪاڻ ته هتان جي ماڻهن ڪڏهن سفيد چمڙيءَ وارا يورپي ماڻهو ڪونه ڏٺا هئا. اهو حال ڏسي اسان ڪي ٻاهر اچڻو پيو. ماڻهن جي ميڙاڪي اسان جو ڏاڍو آدرڀاءُ ڪيو. اهو ماڻهو ميڙاڪي جو جڻ نمائندو ٿي معلوم ٿيو، تنهن اسان کي چيو ته هن ڪابل جو بادشاه شاه شجاع ڏٺو آهي، پر ڪو انگريز ڪونه ڏٺو آهي. مان سنڌس ٿورا مڃيا، ٻيڙيءَ مان ٻاهر اچي ظاهر ٿي بيهڻ تي ماڻهن 'بسم الله' چئي اسان جي مرحبا ڪئي.

جتان لنگهندا هئاسون ته ماڻهو اسان کي بادشاه يا شهزادا سمجهندي اسان جي آجيان ڪندا هئا. هن معاملي ۾ عورتون پنهنجي مردن کان، به اڳريون هيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قيمتي پٿرن جي ٻُرن سان وڏا پنڙا سندن ڪنن ۾ پاتل هئا. اهڙن پٿرن جي خراسان جي پرپاسي جي تمام گهڻ قيمت هوندي آهي. عورتن ۾ سيدياڻيون يا بيبيون به هيون، جيڪي برقعن ۾ ويڙهيل هيون ۽ اکين وٽ ڏسڻ لاءِ برقعي ۾ ٿوري جاري لڳل هئي. هي سڀ پيئو هيون ۽ وڏي آواز سان پاڻ لاءِ واڪا ڪري رهيون هيون. انهن مان هڪ ٽولي (اهي گهڻو ڪري ٽولين ۾ نڪرنديون آهن.) جڏهن ڏٺو ته مان سندس ڪوبه سوال پورو ڪري ڪونه ٿو سگهان ته هنن لال شهباز قلندر جي مزار تان مليل هڪ ڪاغذ ڏيکاريو ته اُءُ ڪين جلديءَ ۾ ڪا خيرات ڏئي روانو ڪريان. عيسائين جي پادري ينرڪ ڪجهه صديون اڳ سنڌوءَ رستي سفر ڪيو هو، سو به اهڙين دوکيبازين جو ذڪر ڪري ٿو، جن کيس آزاريو هو. موجوده دور ۾ هر جاءِ تي ملندڙ ڳائڻين عورتن جي ڪپڙن مان سنڌ جي خوشحاليءَ جو پتو پئجي ويندو، سندن عشقيه راڳ ٻڌڻ، هتان جي رهاڪن جي هڪڙي وندر آهي. اهي راڳي عورتون ڏاڍي خوبصورت نسل سان تعلق رکن ٿيون. سندن راڳ جي ادائگيءَ ۾ هڪ والهانه جذبو مُوجود هوندو آهي، جنهن جي هندستان جي ٻين راڳي عورتن کي ڪا خبر ئي ڪانه هوندي.

بکر کان ٽن ڏينهن جي هاڪارڻ کان پوءِ اسان کي ڪچي ڪنڌاوا جا جبل ڏسڻ ۾ آيا. اهي سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري تي ۽ اٽڪل هڪ سو ميل پري هئا. جبل جي وڏي چوٽي 'جنڌراري' جي نالي سان مشهور آهي. هتي اسان اهڙي علائقي ۾ داخل ٿياسون، جنهن ۾ گهڻائي بلوچن جي هئي، جن جو اصلي ڏنڌو لٽڻ ڦرڻ ۽ ڌاڙا هڻڻ آهي. پر خيرپور جي ميرن جي وڌندڙ طاقت سبب سندن زور گهٽجي ويو آهي. هنن اسان جي ڪابه روڪ رنڊڪ ۽ مخالفت ڪانه ڪئي ۽ دوستن وانگي اسان سان ملندا جلندا رهيا. سندن ملڻ جو طريقو جيڪو بلوچن ۾ عام هوندو آهي، سو به خاص قسم جو آهي. ويجهي پهچڻ تي آيل ماڻهوءَ جو هٿ جهليندا ۽ ساڄي ڪلهي سان ڇاتيءَ جي ساڄي پاسي کي ڇهندا ۽ ڪابو ڪلهو ڇاتيءَ جي کابي پاسي سان هڻندا ۽ پليڪار به چوندا ويندا ۽ اڌ ڊزن کن هيٺين لفظن جو ورجاءُ ڪندا:

" خوش آهين؟"

"سڀ خير آهي؟"

"ٻار ٻچا خوش آهن"

"مال منهن گهوڙا ٻهيڙا ٺيڪ آهن؟"

"پلي آئين جي آئين نچ آئين."

ٽورن ڏينهن جي سفر کان پوءِ اسان انهن بلوچن جي پهچ کان پري سنڌ جي حڪومت کان ڏور نڪري وياسون. سبزل ڪوٽ کان 30 ميل اتر طرف اسان لنگر هنيا. هي ماڳ دائودپوٽن جي خان ۽ سنڌ جي امير جي دنگ تي هڪ شهر هو ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسان 26 تاريخ شام جو هن شهر ۾ پهتاسين. اسان ڏاڍو تڪڙو سفر ڪيو هو. سبب اهو هو تہ واءُ سٺائو هو. اسان سنڌوءَ جي وڏيءَ وهڪري جي لهرين ۾ لوڏن کان بچڻ واسطي واهڻ رستي سفر ڪيو هو. سمجهيوسين پئي تہ هيڙين واه جو تڪو سفر ڪيو هو. جاڪاڻ تہ اسان درياه رستي ڇهن ڏينهن اندر 120 ميل اوپارو سفر ڪيو هو. هتي خيرپور جي مير ۽ مير مراد عليءَ جي فرزند مير صوبدار اسان کي الوداعي دعوت ڪئي. جنهن سڄي سفر دوران اسان سان ڏاڍو ڀاڄهارو ورتاءُ ڪيو هو. مزيدار دعوت کائڻ پيئڻ کان پوءِ هيڙين ۾ ماڻهن جا ميڙاڪا ٿي ويا. پوءِ مان وڃي ٻنهي اميرن ۽ سنڌن وزيرن ڏانهن خط پٽ لکيا ۽ ڪيترن ئي ماڻهن ڏانهن خطن جا جواب موڪليا. ڇاڪاڻ تہ ملڪ جي اميرن نوابن مون کي جڻ اڃي سوڙهو گهيريو هو ۽ هڪ هڪ ڏينهن ڇهہ ڇهہ خط مليا هئا. اهي سڀئي خط اصطلاحن ۽ استعارن سان ڀريا پيا هوندا هئا. صحت ۽ حفاظت جو گهڻو پڇندا هئا. دوستيءَ واسطي عاميانہ قسم جا محاورا پيا استعمال ڪندا هئا ۽ دوستي جا فائدا بہ ٻڌائيندا هئا ۽ آخر ۾ اهو بہ چوندا هئا تہ خط اڌ ملاقات برابر آهي. خط و ڪتابت جي آدابن ۾ يورپ ۽ ايشيا ۾ ڪو خاص فرق نہ آهي. مشرق جا حاڪم خط جو مضمون پنهنجي مير منشي کي سمجهائيندا آهن. ڪِن اهو ٻڌائيندا آهن تہ خط دوستاڻو، واڌاين وارو يا ڪنهن ٻئي موضوع سان لاڳاپيل لکڻو آهي. اهو مير منشي لکندو آهي، جنهن تي حاڪم جي فقط مهر هڻئي ويندي آهي. ڪڏهن تہ مهر بنا پڙهڻ ۽ سوچڻ کان سواءِ بہ هڻئي ويندي آهي.

جيڪڏهن مُهر پڙهڻ جهڙي ڪانہ هوندي آهي تہ ماڻهو پنهنجيُ خط موڪلڻ واري ماڻهوءَ جي نالي ڳولڻ جي ڪوشش ئي ڪونہ ڪندو آهي، ڇاڪاڻ تہ بنا مهر خط تي پنهنجو نالو لکڻ پسند ڪونہ ڪندو آهي. مان پنهنجي خط ۾ خيرپور جي حڪمران کي لکيو هو تہ سندس دوستي ۽ مهربانين سبب اسان بنا ڪنهن حادثي جي اوپارو سفر ڏاڍي سٺيءَ رفتار سان ڪندا رهياسون. مان اهو يقيني طور سمجهان ٿو تہ حيدرآباد جي مير جي دانائيءَ ڪري اسان هتي امن سان پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهيون. اهو ٻڌائڻ لازمي ٿيندو تہ سنڌو سمنڊ کان وٺي جهازراني جي لائق درياه آهي ۽ هر جاءِ تي اجهاڳ پاڻي موجود هو. مون سنڌ ڇڏي مگر مون تي ڪو سٺو اثر ڪونہ ويٺو. پوءِ اهو اخلاق جي نطقئہ نگاه کان هجي يا پاليسيءَ جي لحاظ کان. پر هڪڙي ڳالھ اها بہ آهي تہ اسان هتان جي ماڻهوءَ کي يورپ جي معيار مطابق ڇو پرکيون. ڪيترا سبب ڏئي اسان کي سنڌوءَ رستي پنهنجي پسند جو رستو وٺي سفر ڪرڻ ڪونہ ڏنو ويو هو. مان خيرپور وارن دوستن کي ڏاڍي ڏکيءَ دل سان ڇڏيو. ڏاڍا قربدار ۽ محبتي ماڻهو هئا. خيرپور سان لاڳاپيل هيڙائتن منهنجي طرفان انعام وڏيءَ ريڙه پيڙه ڪان پوءِ قبول ڪيو. منهنجي مهماندار مون کي ٻڌايو تہ ماڻهن کي ڪجھ بہ وٺڻ کان روڪيو ويو آهي ۽ سندس مالڪ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خواهش آهي تہ انگريز سرڪار مٿن وڏ ۾ وڏ راضي رهي. هيءَ مهماندار اڳئين سيد مهماندار کان معيار ۾ گهٽ هو. سندس تعليم گهٽ هئي. ذهين بہ ايڏو ڪونہ هو. پر ايمانداري ۽ خلوص جو منجهس ڪاٽو ڪونہ هو. سندس نالو عنايت خان غوري هو.

هتي اسان سنڌ ۽ سنڌوءَ جي سُونهين کان ڏاڍي ڏک سان موڪلايو، جن اسان جو سمنڊ کان وٺي ساٿ ڏنو هو. اهي بہ اسان سان ڏاڍو رليل مليل ويا هئا ۽ اسان سان گهمڻ گهتڻ ۽ گهوڙيسواريءَ وقت گڏ هوندا هئا ۽ ڏاڍا ڦرڻ ۽ چالاڪ هئا. جڏهن اسان لنگر کنيا تہ پاڻي جي ڪناري سان اسان سان گڏ هلڻ لڳا ۽ وڏي آواز سان اسان جا ڳڻ ڳايائون جا ٿورا مڃيائون ۽ اسان جي خير سلامتيءَ لاءِ خدا کان دعائون گهريون. اهي ڪل 24 ماڻهو هئا. تن مان 12 بروچ، باقي ڪراچيءَ جي جابلو علائقي جا رهاڪو جوڪيا هئا. اسان سندن احسان جي بدلي اهو ڪجھ کين ڏئي ڪونہ سگهيا هئاسون، جنهن جا هو لائق هئا. اسان فقط کين هڪ مهيني جي وڌيڪ پگهار ڏني جا فقط 8 رپيا هئي. انهن پٽسن جي مدد سان 350 ميل پري پنهنجي ملڪ پهچي ويندا. انهن مان ڪيترن لاهور تائين گڏجي هلڻ جي بہ استدعا ڪئي. اسان کين سمجهايو تہ جيئن تہ اسان سنڌ مان انهن کي نوڪريءَ تي پرتي ڪيو هو ۽ ساڳي اصول تحت جنهن ملڪ ۾ داخل ٿينداسون، نوڪريءَ ۾ ماڻهو بہ اتان جا پرتي ڪنداسين. اسان کين اخلاق سان سمجهائي ان ڳالھ تان لاٿو.

اهي ماڻهو اسان لاءِ شڪار ڪري ايندا هئا ۽ اسان جي مرضيءَ جي کين اڳواٽ ڄاڻ پئجي ويندي هئي. ايماندار بہ واه جا هئا. اوپري ملڪ ۾ سفر ڪندي اسان جي ڪابہ شيءِ گم ڪانہ ٿي. ڏارين ماڻهن اسان جو بچاءُ بہ پئي ڪيو، جن سان اسان جو ڪو لھ لاڳاپو ڪونہ هو. اهي ماڻهو پنهنجي زمين ۾ ڪم ڪري رهيا هئا ۽ اتان اسان کين پنهنجي نوڪرن طور پرتي ڪيو هو.

پرپاسي جي ملڪن وارا ماڻهو ۽ سنڌ جا امير خاندان هتان جي مڇي کائڻ وارن ماڻهن لاءِ ڪو سٺو خيال ڪونہ رکندا آهن. سندن خيال هوندو آهي تہ مڇي کائڻ ڪري سندن عقل ۾ فڪر ۾ ڪوتاهي اچي ويندي آهي. ڪنهن جي اٺجاٺائيءَ کي معاف ڪرڻ واسطي ائين چوندا آهن. "بس مڇي آهي مٿس ڪهڙي معيار". سنڌ جا غريب ماڻهو مڇيءَ چانور کائي وقت گذاريندا آهن. مٿيون خيال بہ ڪنهن پراڻي زماني سان تعلق رکي ٿو. ڳالھ ڪندا آهن تہ دهليءَ جي هڪ بادشاه دربار ۾ هڪ اوپري ماڻهوءَ کان پڇيو تہ هو ڪٿان آيو آهي. هن جواب ۾ چيو تہ ٺٽي کان. بادشاه اهو ٻڌي منهن ٻئي پاسي ڦيرائي ڇڏيو. اوپرو ماڻهوءَ پنهنجي وطن خلاف تعصب جو ڪارڻ سمجهي ويو ۽ هڪدم چيائين "مان مڇي خور ڪونہ آهيان." مان ڪڏهن بہ اهو چوڻ لاءِ تيار ڪونہ آهيان تہ مڇيءَ کائڻ ڪري سنڌين جو عقل گهٽجي ويندو آهي. مان سنڌوءَ جي ڪناري سان سنڌي هارن کي ڪيترن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قسمن جا ڪاڌا ڪائيندي ڏٺو آهي. عام طور تي ڪن يورپي ماڻهن کي سنڌين جون ڪي عادتون ڪونه وڻنديون آهن. سنڌي ڪارا ڪپڙا گهٽ ڪري مذهبي نقطه نگاهه کان پائيندا آهن. پر ڪارن ڪپڙن پائڻ متعلق رسول پاڪ ﷺ جا احڪام تمام گهٽ آهن. منهنجو ويساهه آهي ته سنڌي ضرور خوشحال هوندا پر صفائيءَ جي عادتن ورتائڻ کان اڳ ۾ دل جي صفائيءَ رکڻ جو احساس پيدا ٿيندو آهي. ماڻهن جي لباس ۾ تبديلي جڻ ته هڪ اعلان هوندو آهي ته ملڪ تبديل ٿيڻ چاهي ٿو. بکر ڇڏڻ کان پوءِ اسان کي افغان ۽ ڪابل جا رهاڪو ججهي انگ ۾ ڏسڻ ۾ آيا. انهن ڏارين ماڻهن جا بوٽ مختلف قسم جي کلن مان ٺاهيل هئا. مٿن پاسرين جهڙيون ليڪون به هيون. ڪن بوٽن جو چمڙو چيتي جي کل جيان هو. وٽن ڪراڙي مڙهه جي لاءِ خاص قسم جي پوشاڪ هوندي آهي.

اسان 27 جي شام سنڌ جي سرحدن کي آخري سلام ڪيو. سنڌوءَ ۾ اوڀارين طرف ڪجهه ميل سفر ڪيوسين. هتي بهاول خان دائودپوٽي جو موڪليل نواب غلام قادر خان اسان جي آجيان واسطي اوسيئڙي ۾ ويٺو هو. ان وقت اسان سنڌن ملڪ جي سرحد مان سفر ڪري رهيا هئاسين. نواب غلام قادر خان قد جو بندرو، پيٽ ٻاهر نڪتل، عمر ۾ ڪراڙو هو ۽ منهن تي مرڪ هئس. هن ٻڌايو ته هو بهاول خان جا سلام ۽ هتي پهچڻ جون واڌايون کڻي آيو آهي. هو اهو سڀ ڪ پريو سنيهو کڻي آيو ته 15 هيڙيون اسان لاءِ آنديون ويون آهن. جيڪي اسان سان دائودپوٽن جي سرحدن تائين سفر ۾ رهنديون. انهن کان هڪ هيڙي خاص اسان جي رهڻ واسطي تيار ڪرائي وئي هئي. ان کان سواءِ هن هڪ سو رپين جي ٿيلهي اسان جي حوالي ڪئي ۽ چيو ته اها رقم ڏهاڙي اسان کي وڌ طور ملندي رهندي. مان اهڙيءَ آڇ جو انڪار ڪيو ۽ چيو ته "اوهان جي حڪمران اسان جي ضرورت جي هر شيءِ موڪلي ڏني آهي، تنهن ڪري پئسن جي ڪا ضرورت ڪانه آهي." اسان پنهنجي ميزبان سان جلد ئي رلي ملي وياسين. ٻيءَ شام جو اسان لنگر کڻي پرواري سرحدي ڳوٺ پهتاسين. دائودپوٽا قبيلي جا ڪيترائي ماڻهو اسان کي ڏسڻ آيا. پوشاڪ ۾ سنڌين کان ڪجهه مختلف هئا. سنڌن مٿي تي گول قسم جا پٽڪا ٻڌل هئا.

30 مئي تي اسان جو قافلو 18 هيڙين تي مشتمل هو. اسان منڻ ڪوٽ وٽ سنڌوءَ کي الوداع ڪيو. هتي پنجاب جي ٻين درياهن جو پاڻي سنڌوءَ سان ملي رهيو هو ۽ اسان جو پنهنجي ويڪر ڏانهن ڌيان ڇڪائي رهيو هو. هتي سنڌوءَ جي ويڪر تمام گهٽي هئي جنهن جهڙي اسان ڪا ٿي به ڪانه ڏني هئي، جيڪا 2000 گزن کان به مٿي هئي. اسان سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي هت آخري سلام ڪري پنهنجن هيڙين کي چناب جي وهڪري ۾ هنيو. جنهن کي يوناني Acesines سڏيو آهي. سڪندر هن درياهه مان هيڙا هاڪاريندو سنڌوءَ ۾ لٿو هو. پر سندس ڪنارن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي اهڙيون ڪي روايتون موجود ڪونہ آهن. سنڌي ڪابل کي پٺاڻن جي حوس جا آماجگاه سمجهن ٿا ۽ سڪندر سندن نظرن ۾ اهو ماڻهو آهي، جنهن پنهنجي همت ۽ دليريءَ سان ڪجھ ڪري ڏيکاريو. مشرق ۾ بہ مغرب جيان ڪي ڪارا دور آهن. جن جي سچاين مٿان چڙهيل ڌنڌ کي لاهڻ جي ضرورت آهي. مشرق ملڪ جي ان حقيقت کي جيڪر شاعريءَ جو لباس ڍڪائجي، سڪندر جو سنڌوءَ منجهان هيڙيون هاڪاري وڃڻ هڪ مستند ۽ تاريخي حقيقت آهي.

مٺڻ جو ڪوٽ هڪ ننڍو شهر ۽ سنڌوءَ کان ميل کن پري آباد آهي. منهنجو خيال آهي تہ يونانين جي ٻين آباد ڪيل شهرن منجهان هڪ شهر جي پراڻن پڊن تي وسايل آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ماڳ جي تجارتي اهميت سڪندر جو ڌيان ڏانهن ڇڪايو هو. سنڌ جي لاڙ واري پاڳي جيان هتان ڌنار پنهوار بہ ڪکن ڪانن جي ٺهيل پکن پيهن ۾ گذاريندا آهن. هڪ کان ٻيءَ جوءِ تائين وتندا آهن. مال جي ڪير سانگ ڪندا . سنڌوءَ جي ان علائقي ۾ پوسل ۽ مڇرن کان بچڻ واسطي 8 يا 10 فوٽ مٿي منهيون ۽ منجٽيون ٺاهيندا آهن. انهن جي ٺاهڻ لاءِ ڪک ڪانا ۽ ڪاٺ ڪتبا آڻين. مٿي ڏاڪڻ ذريعي ويندا آهن. اهي جهوپڙيون پنهنجي بناوت ۾ ننيڊيون پر ڏاڍيون صاف هونديون آهن. چاڙهہ جي رت تائين سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان سانگي ماڻهو اهڙن گهرن ۾ گذارو ڪن. هيروڊوٽس جو بہ بيان آهي تہ ٻوڏ واريءَ موسم ۾ نيل جي پرپاسي وارا مصري ماڻهو، مٿي منارن جهڙن گهرن ۾ رهندا آهن. سنڌوءَ جي آبهوا جي اثر متعلق سنڌين جي دلين تي هڪ خيال ويٺل آهي. سندن ويساه آهي تہ سنڌوءَ ڪري سدائين ٿڌڙي هير گُهلندي رهندي آهي. تنهن ڪري پنهنجا اُجها سنڌوءَ جي پرسان اڇي اڏيندا آهن. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جو ڪاڙهو دوزخ جي باهہ جهڙو هوندو آهي.

تاريخ جي ابي هيرو ڊوٽس نيل واسطي اتان جي ماڻهن جي ساڳي خيال جو اظهار ڪيو آهي، جيئن سنڌي، سنڌوءَ لاءِ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندا آهن ۽ اها تعجب جهڙي ڳالهہ بہ آهي. مان بہ سچ پچ ائين ئي سمجهندو آهيان تہ پاڻيءَ جو ايڏو وڏو وهڪرو پنهنجي ڪنڌين ڪنارن سان ضرور ٺار آڻيندو هوندو. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ گرمي درياه جي ڪنارن وٽ پهچي گهٽجي ويندي آهي.

اسان خير سلامتيءَ سان اُچ پهتاسين. هتي ستلج ۽ بياس جو گڏيل پاڻي، جنهن کي گهاري جي نالي سان سڏيو ويندو آهي، سو چناب ۾ وڙهو ٿي، هتان جي ماڻهن کي پنجند جي نالي جي ڪا ڄاڻ ڪانہ آهي. اسان هتان چناب رستي هاڪارڻ شروع ڪيو، جنهن کي يونانين Acesines سڏيو آهي. هن وڏي وهڪري وٽ پنجن ئي درياهن جو نالو ختم ٿي وڃي ٿو. اها اچرج جهڙي ڳالهہ آهي تہ هن حقيقت کي آرين چٽي نموني لکيو آهي، "چناب جو نالو سنڌوءَ سان سندس سنگم تائين قائم آهي." سڪندر جا مؤرخ ستلج جو ذڪر ڪونہ ٿا ڪن. هنن درياهن جو گڏيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڻي هڪ وڏو وهڪرو ٺاهي ڇڏيندو آهي. چناب جا ڪنارا سنڌوءَ جي ڪنارن جيان وڻن سان جهنجهيل ڪونہ آهن. سنڌوءَ واري طرف کان سنڌس ڪنڌيون ڪنارا گهڻن سان ڇتيا پيا آهن، ڇاڪاڻ تہ اتان جا ويءَ ۽ ولهار ڏنارن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي وٺندا آهن.

اُچ ۾ اسان پنهنجي اندازي کان اڳ ۾ پهتاسين ۽ هڪ اتفاقي حادثي کان بچي وياسين. ڳالھ هيءَ هئي جو بهاول خان جي فوج درياہ جي ڪناري سان وانديون هنيو ويٺي هئي. ڌُنڌ سبب ڏينهن اڻ ڇتو هو هنن اسان کي سکن جي فوج سمجهيو، جن جي حملي جو کين اڳيئي ڊاءُ هو. توب جي بمباري ۽ بندوقن جي نـڪائن ڪري اسان پنهنجيون ٻيڙيون روڪي ورتيون. غلطي هڪدم ظاهر ٿي پئي. هنڌانهن جي بمباريءَ ۽ اسان جي پريشانيءَ ڪري هڪ قسم جو جهڳ پوڳ ٿـهي ويو هو. مان سمجهان ٿو تہ جيڪڏهن ڪو نقصان ٿئي ها تہ معافيون ۽ ڏک جا اظهار تلافي ڪانہ ڪري سگهن ها.

اچ جو شهر هڪ سرسبز علائقي ۾ آباد آهي، چناب کان چئن ميلن جي پنڌ تي وڻن جي خوبصورت نظاري سان گڏ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. منجهس ٽي مختلف شهر آهن. هرهڪ جي چوڌاري سرن جو زبون حال ڪوٽ آهي. آدمشماري 20000 اٿس. گهٽيون سوڙهيون ۽ سج جي گرميءَ کان بچڻ واسطي تڏن سان ڍڪيل آهن. پر جاءِ ڏاڍي خراب آهي. اسان جي رهڻ جو انتظام هڪ باغ ۾ ڪيو ويو، جنهن ۾ وڻ، ميوات جهنجهيل هئا ۽ چوڌاري گلزاري لڳي پئي هئي. هيڙين جي گُهٽيل ماحول کان پوءِ هي ڏاڍي دلفريب تبديلي هئي. بهاول خان جي ملاقات لاءِ تيار ٿياسون. هو ديراوال ۾ موجود ڪونہ هو. سنڌس هڪ قاصد جي پهچڻ ڪري اسان اچرج ۾ پئجي وياسين. جنهن اسان کي هدايو تہ هو 60 ميلن تان هلي اسان سان اچ ۾ ملڻ آيو آهي. اهو ان لاءِ تہ اسان کي وٽس پهچڻ ۾ تڪليف نہ ٿئي. اهو سڀ ڪجھ هنَ انگريز سرڪار جي عزت ڏيکارڻ لاءِ ڪيو هو. قاصد خان جو شڪار ڪيل هڪ هرڻ کڻي آيو هو ۽ اسان کي قبول ڪرڻ جي گذارش ڪئي هئائين. ان سان گڏ 40 شيشا شربت جا ۽ 40 ٿانو مٺاين جا بہ هئا. 200 رپين جي ڳوٿري بہ موڪلي هئائين ۽ گذارش ڪئي هئائين تہ جيئن اسان خيريت سان پهچي ويا آهيون تہ اها رقم خيرات طور غريبن مسڪينن ۾ ورهائي وڃي.

اسان 3 جون تي بهاول خان سان ملاقات ڪئي، جيڪو شهر کان ميل کن پري هڪ ڪشاديءَ جاءِ ۾ اچي لٿو هو. هن اسان ڏانهن، رهبريءَ واسطي فوجي جٿو موڪليو، جنهن وٽ اسان جي سواري لاءِ گهوڙا ۽ پالڪيون هيون. تن مان هڪ پالڪي تہ بيان ڪرڻ جي لائق آهي. اها هڪ قسم جي ڪرسي هئي. مٿان ڇانوَ واسطي ڳاڙهي ڪپڙي جي ڇٽي بہ هيس، جنهن کي بہ گهوڙا ڇڪي رهيا هئا. هڪ گهوڙو اڳيان ۽ ٻيو پٺيان هو. اها گاڏي ڏسڻ ۾ ڏاڍي بي ڍنگهي هئي. جيڪا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذاتي تڪليف سان ڦري پئي سگهي ۽ گهوڙا بہ اهڙي قسم جو بار کڻڻ لاءِ تيار ڪونہ ٿي ڏنا. اسان 600 فوجين جي قطار مان لنگهياسون، جيڪي ڳاڙهين، نيرين، سفيد ۽ ڦڪين وردين ۾ ملبوس هئا. 80 بندوقن جي سلاميءَ کان پوءِ اندر دربار ۾ داخل ٿياسون. اسان وارو رستو آفيسرن ۽ سردارن جي قطارن مان گذريو ٿي. خان هڪ کليل جاءِ تي ويٺو هو، جيڪا خوبصورت غاليچن سان سينگاريل هئي. ساڻس گڏ ذهن کان وڌيڪ ماٺهو ڪونہ ٿي نظريا. هن اتي اسان کي ڀاڪر پاتو. هن مسٽر ايلفن اسٽون بابت گهڻو پڇيو. سندس بيان مطابق هن سندس خاندان ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ پرخلوص ۽ پڪيءَ دوستيءَ جي شروعات ڪئي هئي.

بهاول خان، شڪل شبيہ ۾ ٺاهوڪو ٽيهن سالن جو نوجوان آهي. هلت چلت ۾ ڪجھ سخت گير ڏٺو ٿي. جيتوڻيڪ سندس ظاهري رويو خوش مزاج ۽ ٻلي ماڻهوءَ جهڙو هو. ملاقات دوران اسان ڪيس ڏٺو تہ سندس هٿ ۾ تسبيح هئي، هو اسان سان گفتگو دوران بہ تسبيح پڙهندو ٿي رهيو. آخر ڳالھ کي وڌائي پيش ڪرڻ لڳو تہ جڏهن برطانيہ جي بادشاه جون سوکڙيون راجا رنجيت سنگھ وٽ پهچنديون تہ هو ڪين، بہ وڏي عزت بخشيندو. هن وڌيڪ ٻڌايو تہ هو ڪڏهن بہ لاهور جي حڪمران سان ويساه گهاتي ڪونہ ڪندو. هن جا ساڻس دوستي جي ناتن کان بہ وڌيڪ گهاٽا رشتا آهن. بهاول خان هندستان جي ماڻهن جي ابتر سياسي ڳالهين کان ڏاڍو لنوايو ٿي. هن اسان کي مُنهَن جي ڀرٽ واري بندوق ڏيکاري ۽ اهو طريقو سمجهايو تہ ڪيئن هو هرڻن جو شڪار ڪندو آهي. هرڻن جو شڪار سندس من پسند وندر آهي. سندس اها خاص مرضي هئي تہ اسان بہ ساڻس گڏجي ٿل واري رهائش گاه تي هلئون. هن مهر، محبت ۽ ڪِنَ ڀرئي ڳالهائڻ ۽ پرخلوص روش سان اسان کي موهي وڌو هو. شام جو خان، مسٽر ايلفن اسٽون ۽ سندس ذاتي وچ ۾ ٿيل لکپڙه جيڪا هن مال خاني ۾ ساه برابر سانڍي رکي هئي، سا وڏي اهتمام سان منهنجي غور واسطي اسان ڏانهن موڪلي.

مان پنهنجي طرفان ساڳي خوشيءَ جو اظهار ڪيو. ڇو تہ هندستان جي دوردراز هڪ ڪنڊ تي، هڪ مهان انگريز ۽ اعليٰ رتبي واري فرد جو ڪردار منهنجي لاءِ گهڻو متاثهون ۽ عزت ڀريو هو. جنهن هن قسم جي لکپڙه جو تعين ڪيو.

اُچ ۾ ترسڻ دوران بهاولپور جا مکيہ واپاري بہ ملڻ آيا. جيڪي بهاول خان سان گڏجي آيا هئا. سندن عقل جي وسعت ۽ سفر جي دائري مونکي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو هو. انهن مان ڪي تہ ڪابل لتاڙي بلخ ۽ بخارا تائين بہ پهتا هئا. ڪن استرخان (Astracan) ۾ بہ گذاريو هو. اتان جي شهرن جا نالا ائين پئي ورتائون جڻ اتي هندستان جيان گهڻو عرصو رهي آيا هجن. اهي روس جي واپارين سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بخارا ۾ مليا هئا، هنن مون کي يقين ڏيارينديءَ چيو ته اهي واپاري ان شهر کان اوپر طرف ڪڏهن نڪتا ئي ڪونه هئا، وچ وارا ملڪ ڏاڍا محفوظ هئا ۽ ڪابل جي دوست محمد ۽ ازبيڪ ماڻهن کي ڏاڍو ساراهيائون ٿي. ڇاڪاڻ ته اهي تجارتي رابطي کي همٿائي رهيا هئا. انهن مان گهڻا واپاري هندو هئا. سندن خاصيت، محنتي طبيعت ۽ تحمل ڏيساوري واپارين جهڙو هو. انهن مان ڪي يهودي هئا، جيڪي پنهنجي قسم جي خاص نشانين سان هر ملڪ ۾ هر جاءِ تي موجود هوندا آهن.(1)

اُچ ۾ هفتو کن رهياسون. هيءُ ماڳ قديم دور سان واسطو رکي ٿو ۽ بغداد ۽ بخارا جي بزرگن جي مقبرن سبب پروارن ملڪن ۾ گهڻو مشهور آهي. غوري حڪمرانن اچ جي هندو راجا کي ڪيڏي مسلمانن کي هن علائقي جو حڪمران بڻايو هو. هن بزرگن جا مقبرا ڏاڍا خوبصورت آهن ۽ عام ماڻهو به سندن ڏاڍي عزت ۽ احترام ڪندو آهي. سندن عمارتون 500 سال کن پراڻيون آهن ۽ انَ کان اڳ جي دور واسطي تاريخ خاموش آهي. انهن بزرگن جا پوئلڳ هاڻي روحاني ۽ دنياوي طور وڏي طاقت جا مالڪ آهن، جيڪي هتان جي غريب مسڪين ۽ ضرورتمندن جي خدمت ڪرڻ بدران پنهنجي دولت شرطن هٿڻ ۾ حرام ڪندا آهن. پنهنجي ونڊر واسطي ڪتن جون لوٺيون ۽ پلا ڳهوڙا ڏاريندا آهن. ڪجھ سال اڳ چناب ۾ اٿل آئي ته شهر جي ڦڪجھ حصبي سان گڏ هڪ مقبري جو اڌ به پاڻي وٺي. چناب جو موتي اچي وري ساڳي پيٽ ۾ وهڻ ۾ به هڪ ڪرامت ڏانهن منسوب ڪيو ويندو آهي ۽ هڪ مري ويل بزرگ جي وچ ۾ پوڻ تي اڳي به ائين ٿي چڪو هو ۽ ماڻهن تباه ٿيل مقبري جي مرمت نه ڪري ان بزرگ جي ناشڪريءَ جو ثبوت ڏنو آهي. اُچَ، نئي شهر جيان دڙي تي تعمير ٿيل آهي، جيڪو منهنجي خيال موجب ٻڌل گهرن جي پنجو آهي. چناب درياه جڏهن اٿل ۽ پائيندڙ ڪئي ۽ ان دڙي جو اڌ پاڻي ويو ته اها حقيقت ظاهر ٿي پئي آهي ۽ جنهن مان منهنجي خيال جي تائيد ٿئي ٿي.

5 تاريخ جون تي بهاول خان اسان سان ملاقات ڪئي. هن زور پريو هو ته هو پاڻ اچي اسان سان ملاقات ڪندو. هڪ وڏو تنبو ان باغ جي پرسان هنيو ويو هو، جنهن ۾ اسان رهندا هئاسين ۽ اسان سندس آجيان ڪئي. هو ڪلاڪ کن اتي ترسيو ۽ يورپ جي نُهيل شين متعلق ڪيترا سوال پڇيائين. هيءُ سردار مشيني دماغ جو ماڻهو آهي. هن هڪ نڪاءُ واري بندوق ڏيکاري جيڪا سندس حڪم ۽ هدايت تي سندس خيال مطابق تيار ڪئي وئي هئي. ان جي طرز يورپ ۾ نُهيل بندوق جهڙي هئي، اهڙي قسم جي ڪاريگريءَ تي هن کيرون لهٽيون. هن ڪارتوسن

It was my conversation with these men which made me decide on undertaking the journey to control Asia, which I after wards performed.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون توپيون ۽ بارود جو سفوف پاڻ تيار ڪيو هو.

خان هن ملاقات ۾ اسان طرفان مليل سوکڙين جو دلي شڪريو ادا ڪيو، جيڪي پستول جي پٽي، واچ ۽ ٻين شين تي مشتمل هيون. اچڻ وقت هڪ ڪليل قسم جي ڪرسيءَ تي ويهي آيو هو. روانگي وقت اسان ٻه ساڻس* ٿورو اڳتي وياسين. هن ساڻ گڏ هزار کن ماڻهو هئا. ڏٺم ته لنگهڻ وت ماڻهن ۾ پئسا ورهائيندو ٿي رهيو. ملاقات کان پوءِ مهماندار خان وٽان اسان لاءِ سوکڙيون کڻي آيو، جن ۾ چانديءَ جي سنجن سان ٻه گهوڙا، هڪ باز، شالون، بهاولپور ۾ ٺهنڊڙ ڪپڙي جا پريل تس، جن مان ڪي ڪپڙا ڏايا. سنا ٻه هئا ۽ انهن سان گڏ ٻه هزار رپيا روڪ ۽ ٻه سو روپيا نوڪرن لاءِ الڳ هئا. انهن کان سواءِ هڪ بندوق تحفي ۾ موڪلي هئائين. جنهن طريقي سان اها پيش ڪئي ويئي هئي، تنهن سندس ملھ هيٺو ڪري ڇڏيو هو. قاصد هدايو ته "خان هن بندوق سان ڪيترا هرڻ شڪار ڪيا آهن. خان هاڻي اوهان جي هيءَ بندوق قبول ڪرڻ جي گذارش ڪئي آهي. توهان جڏهن هن سان شڪار ڪندؤ ته توهان کي ياد ايندو ته بهاول خان اوهان جو دوست آهي."

شام جو اسان بهاول خان سان الوداعي ملاقات ڪئي. مان کيس هڪ خوبصورت گهوڙي واري بندوق ڏني. مان کيس يقين ڏياريو ته اسان هتي پهچي سڪون محسوس ڪيو آهي، اوهان جي ٻاجھ پري هلت ۽ مهمان نوازي کي اسان گهڻو وقت ياد رکنداسون. اسان کانئس جڏهن موڪلايو، تڏهن هن اسان کي ڀاڪر ۾ پريو، اسان کي خط لکندو رهڻ جي گذارش ڪيائين ۽ پنهنجي ملڪ جي فوجي ڪمان سنڀالڻ لاءِ ٻه چيائين. سندس درباري ۽ رعيت بهاول خان جيان حليم سڀاءَ واري هئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو اچ ڇڏيوسون ۽ پنهنجي واٽ چناب ۽ گهاري جي سنگم وٽ هئني سين. ستلج (1) ۽ بياس جي گڏيل وهڪري کي گهارو سڏيو ويندو آهي.

اچ جي اوسي پاسي واري زمين هموار ۽ ڏاڍي زرخيز آهي. درياهن ۽ ڳوٺن جي وچ تي اٿل جا ڪيترا نشان موجود آهن. مٿان مٿي وسڻ جي مصيبت سهڻ جهڙي نه هئي، پر شام جو صاف ٿي ويندي هئي. اسان ڏٺو ته سڄ سنڌوءَ کان پار اٽڪل اسي ميل پري سليمان جبل ۾ ڏاڍي چٽي روپ ۾ لهي رهيو هو. اهي جبل

---

(1) تيرهينءَ صديءَ جي شروعات ۾ مسلمان التمش، تاج الدين مسبخر کي ونجهروٽ جو علائقو ڏنو هو، جيڪو هاڪڙي درياه تي آباد ٿيندو هو. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته ان زماني تائين ستلج ۽ بياس هاڪاڙي ۾ وهي رهيون هيون. سندس 1245ع نيون سنگھ ملتان تي حملو ڪيو هو، ان وقت ٻه ستلج ۽ بياس سنڌوءَ بدران هاڪڙي ۾ وهي رهيون هيون. انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي 23- ايچ جي ريورٽي- مهراڻ آف سنڌ ص-12، 13، 23 (مترجم)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهڻو اتاهان ڪونہ ٿي ڏٺا ۽ ٻگهين چوٽين نہ هجڻ ڪري ايڏا چٽا ۽ واضح بہ ڪونہ هئا. اُچ جي ٻگهائي ڦاڪ ڪان ٿوري هيٺان سنڌوءَ سان پور وچوٽ رکن ٿا ۽ ان ڪان پوءِ اها ساڳي پور- وچوٽ قائم رهندي اچي ٿي. اچ ڪان ملتان هاڪارڻ جي هئي ڏيٺهن اسان سليمان جبل جيُ صورت ڪانہ ڏٺي.

7 تاريخ تي اسان ستلج جي منهن ڪان ٽپياسين. چناب مان هاڪاريندا رهيا سين. 8 تاريخ تي بهاول خان جي آخري سرحد آئي. چناب ۽ ستلج جو پاڻي بلڪل آرام سان هلندو آهي. انهيءَ سنگم ڪان ڪيترن ميلن تائين مٿئين پاسي يا هيٺئين پاسي پاڻيءَ جو گوڙ شور ڪونہ هوندو آهي. ٻنهي ندين جو پاڻي، ڪيترن ميلن تائين رنگ مان سڃاڻي سگهبو آهي. چناب جو پاڻي ڳاڙهو هوندو آهي، ۽ جڏهن ان سان ستلج جي ڦڪي رنگ جو پاڻي ملندو آهي تہ فرق واضح ٿي پوندو آهي. ڪجهہ فاصلي تائين هڪ درياه ڪان پوءِ ٻيو درياه ساڄو طرف وٺي ٿو ۽ وچ واري حدبندي چٽي ڏسڻ ۾ ايندي. چناب جنهن قسم جي ڌرتيءَ مان وهندي آهي، پاڻيءَ کي اهو رنگ ڏئي ڇڏيندي آهي. چناب جي پاڻيءَ جي خاصيت هتان جي ماڻهن وٽ مشهور آهي، جنهن کي اهي "ڳاڙهو پاڻي" چوندا آهن. پر قديم مصنفن ان متعلق ڪوبہ اشارو ڪونہ ڪيو آهي. اُچ ۽ سنڌوءَ جي وچ واري علائقي جي سياءَ کي ڪنهن بہ ڪونہ سمجهيو آهي. جاڪاڻ تہ ان علائقي ۾ اٿل ڪانہ ايندي آهي. ميجر رنيل (Major Runnel) جي خيال موجب جيڪڏهن وچ وارن ڦٽل واهن کي صاف ڪجي تہ چناب جو پاڻي سنڌوءَ جي وڏي وهڪري سان موجوده سنگم واري جاءِ ڪان ڪيترائي ميل مٿي وڃي ملندو. اها جاگرافيائي غلطي ڪابل جي سفارت وقت دور ڪئي وئي هئي.

اسان سک علائقي ۾ داخل ٿيڻ ڪان اڳ ۾ پنهنجي مهماندار غلام قادر خان ڪان موڪلائي کيس واپس ورڻ جي موڪل ڏني. ڏاڍو ڀلو ماڻهو هو. پنهنجي ڄاڻ مطابق هر موضوع تي سٺي معلومات رکندو هو. کيس چار ڪتاب سدائين ساڻ هوندا هئا. جن مان هڪ ڇچ نامو يا تاريخ سنڌ، جنهنجو اڳ اشارو اڳ ۾ ڪني ڪري آيو آهيان، ٻہ ڪتاب دوائن سان لاڳاپيل، ۽ هڪ ڪتاب شاعريءَ جو هو. پڇاڙيءَ ۾ موڪلائڻ واريءَ ملاقات وقت اسان کي جادوءَ جي رازن متعلق ڪجهہ ٻڌائڻ لاءِ چيائين، جنهن لاءِ کيس پوري يقين هو تہ مان وڏو جادوگر آهيان. مان کيس يقين ڏياريو تہ هو ڀليل آهي، مون وٽ اهڙي ڪابہ ڳالهہ ڪانہ آهي. پر هن جواب ۾ چيو تہ "اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو تہ جڏهن ڪان وٺي مان اوهان سان آهيان تہ سدائين هيڙين واسطي سٺائو واءُ ڪُهليو آهي ۽ 20 ڏينهن جو سفر فقط پنجن ڏينهن ۾ پورو ٿيو آهي. جڏهن تہ عام صورت اها هوندي آهي جو ملڪ ۾ مهينن تائين هوا ۾ ٻاڦ بہ ڪانہ هوندي آهي. کيس چيم تہ اهي انگريزن جا ڀاڳ آهن.

جڏهن نواب صاحب کي پتو پيو تہ مان جادوءَ جي ڪاري علم مان ڪونہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاٿان ته هن مون کي آهستي ٻڌايو ته هو خود جادو منتر ڄاڻندو آهي ۽ عقلمنديءَ جي هيءَ ڳالهه پڻ ڪيائين ته جيئڻ ٻيا ماڻهو جادوءَ ۾ ويساه ڪندا آهن، تيئن هو پنهنجي جادوءَ ۾ يقين ڪونه رکندو آهي. هن مون کي اهڙيءَ دوا ڏيڻ لاءِ گذارش ڪئي ته جيئن هو پنهنجي ٽوله کان جان ڇڏائي سگهي. پر نه ڪيس روزانو ورزش ڪرڻ تي وٺي ۽ نه وري ڪيس سرڪي جو ذائقو پسند هو. ڏايو وهمي ۽ سودائي قسم جو ماڻهو هو. سنڌ ۾ هر اختيار جو صاحب ٽوله کي پنهنجو شان سمجهندو آهي. پر ان ملڪ کان ٻه ٽي ميل پري "ٽوله جا شهيد" ان کي پنهنجي بدقسمتي ٻيا سمجهندا آهن.

سکن ۽ بهاول خان جي وچ ۾ خلوص ۽ نيڪ نيتي ڪا نالي خاطر آهي. مان بهاول خان جي ٻيڙين ۾ سوار ٿي سکن جي فوجي ڪئمپ ۾ وڃڻ تي چاهيو. پر نواب صاحب راضي ڪونه ٿي ٿيو. مس مس ڪري مان ڪيس مڃايو. هُن ٻڌايو ته سک، سنڌس مالڪ بهاول خان جا دشمن آهن ۽ اسان جي هڪ ٻه ٻيڙي سنڌن سرحد ڪانه ٽپندي آهي. جڏهن مان ٻيڙين جي واپسيءَ لاءِ ذميوار ٿيس، تڏهن مس هائو ڪيائين.

ٻيڙين هاڪارڻ کان پوءِ ٿورن ڪلاڪن اندر لڙيءَ رات ٽاڻي سکن سان ملڻ واري جاءِ تي پهتاسين. ڪين جڏهن اسان جي اچڻ جي خبر پئي ته هنن خوشيءَ مان وٺي فائر ڪيا ويا. ڪاريءَ ٻاٽ رات ۾ بارود جي ٺڪائن ۽ شعلن ڪري ايترو ته اتساه ۾ پرجي ويا سون جو چئون ٻيا ته جيڪر اڏامي وڃي پنهنجي دوستن سان ملون. اها وانڊ (ڪئمپ) اسان جيَ آجيان واسطي لاهور مان موڪليل ماڻهن جي هئي ۽ گهڻي وقت کان وٺي اسان جي اوسيئڙي ۾ جڻ اباڻڪا وينا هئا. ٻيڙين مان لهڻ تي سردار لهڻي سنگهه اسان جي آجيان ڪئي. هو وڏي شان ۽ شوڪت سان هاٿيءَ تي سوار ٿي آيو هو. ماڻهن جو وڏو انگ ساڻس گڏ هو. سردار کي ڏاڍا قيمتي ڪپڙا پاتل هئا. ڳچيءَ ۾ زمرد جو هار پاتل هوس، ٻانهن ۾ هيرن جا ڪنگڻ پيل هئس. ڪيس هڪ هٿ ۾ تلوار ۽ ٻئي هٿ ۾ ريشمي ڳوٿريءَ ۾ فارسيءَ ۾ لکيل خط هئا. هن راجا رنجيت سنگهه جي قائم مقام طور اسان جي آجيان ڪئي.

هن اسان کي ٻڌايو ته مهاراجا نيس رنجيت سنگهه انگلينڊ جي بادشاه طرفان ڏنل عزت کان گهڻو خوش آهي. هن وڌيڪ ٻڌايو ته ڪجهه وقت کان وٺي سنڌن فوج جهنگلي جاهل ۽ وحشي سنڌين کي سيکت ڏيڻ لاءِ سنڌ جي دنگ تي جنگ جي واسطي بلڪل تيار بيٺي آهي، جيڪي اسان جي اڳتي وڌڻ کان رستا روڪ ڪيون بيٺا آهن. ان کان پوءِ هن اسان کي خط ڏنا، جن مطابق هن سان گڏ ٻين ٻن ماڻهن کي اسان جو مهماندار مقرر ڪيو ويو هو ۽ سکن جي رسم ۽ رواج مطابق اسان کي تحفي ۾ هڪ ڪمان ڏني وئي، آجيان واري رسم ختم ٿيڻ تي سردار ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻين ماڻهن اسان جي پيرن ۾ پئسا رکيا جيڪي 1400 رپيا هئا ۽ پوءِ هو هليا ويا.

اوپرن ماڻهن سان پهرين ملاقات دلچسپيءَ کان خالي ڪانه هوندي آهي ۽ هيءَ ملاقات به اهڙي قسم جي هئي.

سک، قد جا ڊگها، هانيءَ ۾ سگهارا ۽ جنگي ڊول جا جوان هوندا آهن. ڪين خاص قسم جو وڙ جو پٽڪو ٻڌل هوندو آهي، جيڪو ڪين ڏاڍو ٺهندو آهي. سندن وار ڊگها هوندا آهن ۽ گوڏن کان هيٺ پنهنجون جنگهون اگهاڙيون رکندا آهن. وفد جي موڪلائي وڃڻ کان پوءِ هڪ رهبر فوجي دستو اسان کان احڪام وٺڻ آيو ۽ اسان جي واڏ جي چوڌاري پهري لاءِ سنتري مقرر ڪري هليو ويو. اها اسان واسطي نئين ڳالهه هئي جو فوجي احڪام فرينچ زبان ۾ ڏنا ٿي ويا.

ڏينهن ٽيڻ تي مهاراجا جي ماڻهن گهوڙن ڏسڻ جو ڏاڍو شوق ڏيکاريو ۽ اسان به پنهنجا گهوڙا ٻيڙين مان لاهي ڏيکارڻ لاءِ هيٺ ٻڌا هئا. ڪين ڏاڍو اچرج هو. گهوڙن جو قد ڏاڍو وڏو هو. جڻ ته ننڍڙا هاٿي پئي معلوم ٿيا. سندن بشڪون به ڏاڍيون سهڻيون هيون. گهوڙن جا ٻچ ڏسي خوشيءَ مان جڻ نچي رهيا هئا. ڇاڪاڻ ته اهي جڻ ٽجيٹ جي ڳئون جي ٻچ جهڙا خوبصورت هئا. سندن چوڻ مطابق گهوڙن جو ابلق رنگ به واه جو شاناٺتو هو. هن هرهڪ سوال جو جواب ڏيڻ منهنجي لاءِ ڪٺن ڪم هو. سندن پنهنجو به اهو خيال هو ته برطانيه جي بادشاه طرفان موڪليل سوکڙيون ضرور هر لحاظ کان مان ۽ مرتبي واريون هونديون.

ڪاڏيءَ وارن گهوڙن ۾ هنن رُلا، مُن ۽ چانچ هلڻ جي دل ۾ آس پئي رکي، جڏهن گهوڙن جا پير ۽ نعل جاچيءَ ڏٺائون ته تعجب ۾ پئجي ويا. مون کي گذارش ڪيائون ته هڪ نعل لاهور موڪليو وڃي، جو ته ان نعل جي تور هڪ سو رپيا جي تور جي برابر هئي. ڏاڍا خوش هئا ته سندن ملڪ ۾ اهڙا چار نعل آهن. سندن تمنا جلد جي پوري ڪئي وئي. راجا رنجيت سنگهه جي معلومات لاءِ هر گهوڙي جي ذري پرزي پوري ماپ وٺي لاهور موڪلي وئي. هن گهوڙي کي قدرت جن خاص خوبين سان نوازيو آهي، سي ته بعد ۾ ظاهر ٿينديون، پر جڏهن نئون چنڊ هن جي نعل کي ڏسندو ته حسد وچان ڦڪو ٿي ويندو.

جٽي وٺي پئي سوکڙيءَ طور موڪليل گهوڙن جي تعريف ڪئي، پر تنهن هوندي به اسان جي آرام ۽ آسائش جو خيال ڪندا ٿي رهيا. ماڻهو ڏاڍا قربائتا پئي ڏٺا. سندن ڪهڙي ڳالهه ڪجي، انهن ماڻهن ته اسان کي ايتري عزت ڏني هئي، جنهن جو بيان ڪرڻ ممڪن ئي ڪونه آهي. مهماندار اسان کي ٻڌايو ته مهاراجا طرفان اسان جي آجيان واسطي تاڪيد ڪيل آهي ۽ هو پنهنجي فرمان جي سختي سان پوئواري ڪري رهيو آهي، جنهن مطابق راجا رنجيت سنگهه جي علائقي ۾ اسان سان عزت ۽ مروت وارو ورتاءُ ڪيو ويو هو.

مهاراجا جي پرواني يا آفيسرن ڏانهن سندن احڪامن جو نقل ملاخطي لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏجي ٿو.

”ديوان اجوڌيہ پرساد، مانشيور چيلوليئر وينڪورا Monsceur chevalier Vancura وڏي ۽ ڏاهي سردار لهڻي سنگھ ۽ ملتان جي سردار لالہ ساوڻ مل کي معلوم هجي تہ جڏهن مسٽر برنس اسان جي ملڪ جي سرحدن وٽان پهچي تہ توهان سڀ سندس هر ضررت جو خيال رکندا ۽ هڪدم تاجي سنگھ جي اڳواڻيءَ ۾ 200 فوجي ۽ نيزي بردار جلال پور موڪليا وڃن، جيئن پهچڻ تي سندس حفاظت ۽ رهنمائي لاءِ تيار هجن ۽ اوهان بہ اتي پرپاسي ۾ موجود هجڻ جو اطلاع موڪلجو. جڏهن مسٽر برنس ويجهو پهچي تہ تون هڪدم ديوان اجوڌيہ پرساد معرفت چانديءَ جي هودي سان هاٿي روانو ڪجانءِ ۽ مسٽر برنس کي ظاهر ظهور اهو ٻڌايو وڃي تہ اهو هاٿي فقط سندس ئي سواري لاءِ موڪليو ويو آهي ۽ اهو کيس مٿس سوار ٿيڻ لاءِ گذارش ڪري. اهو هن ملڪن جي وچ ۾ پڪي دوستيءَ ۽ ڳنڍيل دلچسپي جو مظاهرو آهي.

جڏهن مسٽر برنس پنهنجي هاٿيءَ تي سوار ٿي آرام سان ويهي تہ ان کان پوءِ سردار لهڻو سنگھ ۽ ساوڻ مل پنهنجن هاٿين تي سوار ٿين. بعد ۾ سندس قريب وڃن ۽ ملاقات ڪن. کيس عزت ڏيڻ جون حتي الامڪان ڪوششون ڪيون وڃن. وڏي پنڌ تان ڪي هتي حفاظت سان پهچڻ تي کيس واڌايون ڏنيون وڃن. ان خوشيءَ جي موقعي تي 225 رپيا غريبن ۾ ورهايا وڃن. ان کان پوءِ توکي هڪ سهڻي ڪمان تحفي ۾ ڏيڻي آهي.

ان رسم ادا ٿيڻ کان بعد اوهان ٿيئي هرهڪ يارهن سونا وينس ٽِجا سڪا کيس پيش ڪري، ۽ بعد ۾ کيس وٺي، رهڻ واريءَ جاءِ تي آندو وڃي. اتي کيس 1100 رپيا ۽ پنجاه مٺائيءَ جا ٿانو نذرانو ڏنا وڃن. سڄي تقريب ختم ٿي وڃڻ کان پوءِ کيس ڳاهہ، اَنُ، بوهسو، ڪير، آنا، ڪڪڙيون، دنبا، ڏهي، سايون ڀاڄيون، ميوات، گل، مصالحا، پاڻي جا ٿانو بسترا يا ٻيون اهڙيون شيون جيڪي ڪين ضرورت ۾ هجن، سيئي شيون ججهي انگ ۾ هجن ۽ بنا دير ڪين ڏنيون وڃن. جڏهن اوهان مسٽر برنس جي ملاقات لاءِ وڃس وڃو تہ فوج جون بہ ڪمپنيون ۽ گهوڙيسوار ساڻ هجن. باقاعده پريڊ ڪري کيس سلامي ڏني وڃي ۽ سندس مرضيءَ مطابق پهريدار رکيا وڃن.

شجاع آباد پهچڻ تي کيس 11 توبن جي سلامي ڏني وڃي. هدايت موجب کيس هر چيز ميسر ڪري ڏني وڃي. 1100 رپيا، مٺايون ميوات بہ حسب دستور ڏنا وڃن ۽ سندن هر خواهش جو احترام ڪيو وڃي. جيڪڏهن مسٽر برنس شجاع آباد وارو قلعو ڏسڻ گهري تہ کيس ڏيکاريو وڃي. ان ڳالھ جو خيال ڪيو وڃي تہ کيس روڪڻ وارو ڪير بہ نہ هجي ۽ نہ وري ڪو ڏاڍيان ڳالهائڻ جي جرئت ڪري.

ملتان پهچڻ تي مسٽر برنس جي رهنمائي لاءِ اوهان پاڻ اڳتي اچجو. سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تڪڻ جي واسطي تنبو سندس پسند جي باغ ۾ هڻجو. حضوري باغ، شيش محل، بيگي، خاص عام يا ڪا ٻي جاءِ جتي هو چاهي، سندس تنبو هڻجو. ان وقت تون کيس 2500 رپيا ۽ هڪ سو ٿالهه مٺائي جا پيش ڪجانءِ. سندس آجيان واسطي ملتان جي قلعي مان توبن جا ٻارهن گولا ڇوڙي خوشيءَ جو اظهار ڪيو وڃي. خيريت سان ملتان پهچڻ تي کيس مبارڪ ڏيڻ وقت اهو مشورو ڏجو ته هن بکهي سفر جي ٿڪ پڃڻ واسطي جيڪڏهن هو ملتان ۾ پنج ڇهه ڏينهن ٽڪندو ته صحيح رهندو ۽ سندس رضامندي مطابق عمل ڪيو وڃي. جيڪڏهن هي قلعي ڏسڻ جي مرضي ڏيکاري ته توهان ٺيئي ٻئي ڪنهن کي قلعي اندر داخل ٿيڻ نه ڏنو ۽ ڪنهن کي به ڏاڍيان ڳالهائڻ جي اجازت نه ڏجو. هڪ خاص ڳالهه ڌيان ۾ رکجو ته هننگن (Nihungs) ۽ ٻين سرڪرين ماڻهن کي پريءَ رکڻ جي ڪوشش ڪجو."

"جڏهن اوهان ملتان مان نڪرو ته ضروريات زندگيءَ سان لاڳاپيل شين سان لڏيل هڪ سو اٺ لاهور لاءِ روانا ڪجو. جيئن مسٽر برنس کي رستي ۾ ڪنهن شيءِ جي تنگي محسوس نه ٿئي. پهرين منزل تي صوبيدار ساوڻ مل پنهنجي سر پاڻ وڃي مسٽر برنس جو سلام پريندو. ان جي اجازت وٺڻ کان پوءِ مانشيور چاوليئر وينچورا ڪئمپ جي سنڀال رکندو. سردار لهڻو سنگهه، ديوان اجوڌيه پرساد فتح سنگهه رامگڙي فوج جي ٻن ڪمپنين ۾ نيزه بردارن سان گڏ مسٽر برنس جي خدمت ڪندا ۽ آرام سان منزلون ڪندا، لاهور پهچندا ۽ ڏهاڙي سفر جو اطلاع به موڪليندا رهندا. ڏيرا سعدالله وٽ ڪاردار 100 رپيا ۽ مٺائي مسٽر برنس کي پيش ڪندو. اوهان سڀئي هر وقت "ٻن ملڪن جي وچ ۾ موجود دوستيءَ جو گهٽي ۾ گهٽو خيال رکندا."

مشرق ۾ اسان اهو ڏٺو آهي ته هن قسم جي هر شيءِ ظاهر ڪري ڇڏيندا آهن ۽ ڪابه لڪ لڪوٽي ڪونه ڪندا آهن. پر هن مثال ۾ اهو ڏٺو ويندو ته مهاراجا رنجيت نه رڳو ٻين معاملن ۾ کُلي دل ڏيکاري، پر پنهنجي حڪمراني اندر موجود قلعن ڏي به اسان کان ڪونه لڪايو. هن قسم جي ڪم کي اهي ماڻهو داد وارين نظرن سان ڏسندا، جن جو هندستان جي انتها درجي وارن متعصب حڪمران سان ڪم پيو هوندو. سک سردار جيڪي اسان جي خدمت ۾ رهندا هئا، تن سان اسان جو رابطو تمام گهٽو رهندو هو ۽ گهٽي معلومات پيا ڏيندا هئا. انهن ته خود مهاراجا کي به ڪونه ڇڏيو. اسان پنهنجي ملڪ جي مفادن جي پيش نظر نئين معلومات هٿ ڪرڻ لاءِ سنڌوءَ جو هڪ نئون رستو اختيار ڪيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب پنجون

جون جي 12 تاريخ تي اسان دريائي سفر جون تياريون مڪمل ڪري ڇڏيون. وري چناب رستي هاڪاريوسين. هن وقت اسان جي استعمال لاءِ سٽيون ٻيڙيون ڪونه هيون. پر پوءِ بہ سندن نالو 'زروڪ' هو. ڪين سڙه وغيره بہ ڪونہ هئا. ننڍي ڪوهي يا مستول تي تڏن مان ڪم ورتو ٿي ويو. سندن لَڪُ، پاڻيءَ کان هڪ فوٽ ڪن مٿي هو. اسان جي سفر واسطي جيڪي خاص ٻيڙيون آنديون ويون هيون، سي مختلف قسم جون پاٽي ٻيڙيون هيون. هن علائقي ۾ درياه رستي تجارت ڪانہ ٿيندي آهي، تنهن ڪري ٻيڙيون بہ ڪونہ آهن. ڪجھ ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ شجاع آباد جي سامهون هڪ پتڻ وٽ پهتاسون ۽ ڪجھ وقت اتي ترسياسين. هيءُ علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. زراعت جا ذريعا تمام گهڻا آهن. وڏن واهن ۽ ڪڙين ذريعي پاڻي تمام ڏورانهن علائقن ڏانهن نيو وڃي ٿو.

• 13 تاريخ شام جو اسان شجاع آباد شهر ڏٺو. جيڪو درياه کان 4 ميل اوڀر طرف آهي. ڏاڍو ترقي پذير ماڳ آهي. چوڌاري پڪين سرن جو قلعو اٿس. ڀت جي اوچائي 30 فوٽ کن ٿيندي. شهر جي شڪل بيضوي قسم جي چوڪنڊي نموني تي آهي. قلعي جي ڀت کي مضبوط رکڻ لاءِ هڪ جيترن وٿين تي اٺ ڪُنڊا برج هنيا ويا آهن. قلعو گهڻ سان ڀريل آهي. جن جي تعمير گهٽين جي پاسن تي هڪ ٻئي جي سامهون گونيءَ ڪنڊ تي ڪيل ڏسجي ٿي. قلعي جي ڀت جي چوڌاري ڪچا گهر ٺهيل آهن. شجاع آباد جو قلعو ملتان جي نواب 1808ع ۾ تعمير ڪرايو هو. هو عوامي جذبو رکندڙ انسان هو ۽ وڏو پئسو خرچ ڪري ڏهن سالن جي عرصي ۾ اهو قعلو ٺهرائي پورو ڪيائين. قلعو تمام خوبصورت علائقي ۾ ٺاهيل آهي. ٻہ وڏا واه، هڪ شهر کان مٿان، هڪ شهر جي هيٺان وهي هن علائقي کي آباد ڪن ٿا.

سکن ملتان سان گڏ هن قلعي کي بہ فتح ڪيو هو. هاڻي هيءُ سِکا شاهيءَ جو سرحدي قلعو آهي. اسان پنهنجي مهماندار سان گڏجي شجاع آباد جو قلعو ڏسڻ وياسون. ان وقت هو شاهي پرواني موجب پنهنجي فرض جي بجا آوري ڪري رهيو هو. هو هاٿيءَ تي سوار هو، جنهن تي چانديءَ جي هودي رکيل هئي. سندس اڳيان ٻہ گهوڙيسوار هلي رهيا هئا. جن مان هڪ جي زين ڦڪي ۽ ٻئي جي ڳاڙهي هئي. هڪ نوڪر کي سندس ڪمان ۽ تيرن جي ٻٽي هئي ۽ ٻئي کي سندس تلوار هئي. ڪيس جواهرن سان جڙيل قيمتي پوشاڪ پاتل هئي. شهر جي شاهي محلات ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهتاسون تہ معزز شهرين اسان جي آجيان ڪئي. انهن سيني جي روبرو مهاراجا طرفان موڪليل منائيءَ روڪ رقم اسان کي پيش ڪئي وئي، جنهن کي ضيافت تي سڏيائون. پهريائين اسان کي شهر جي مکيہ گهٽي گهمايائون. پوءِ اسان جتي بہ پهتاسون تہ اتي اسان جي وڏي آجيان جو بندوبست ڪيو ويو هو. جڏهن قلعو ڏسي واپس ٿياسون تہ اتي رهندڙ فوج اسان جي مان ۾ توبن جا گولا ڇوڙيا.

15 تاريخ جو اسان کي ملتان جا قبا ڏسڻ ۾ آيا. پري کان ڏاڍا سهڻا من مهڻا پئي ڏٺا. شام جو حضوري باغ ۾ لٿاسون. چوڏاري سنهڙي پٽ ڏنل اٿس. چڱو خاصو وسيع ماڳ هو ۽ شهر ميل کن پري هو. باغ ۾ لٿاسون. چوڏاري سنهڙي پٽ ڏنل اٿس. چڱو خاصو وسيع ماڳ هو ۽ شهر ميل کن پري هو. باغ جو فرش مقامي طرز تي جوڙيل آهي. ويڪرا رستا هڪ ٻئي کي ڪُنيءَ ڪٽ تي ڪاٽين ٿا. سندن پاسا ميوات وارن وڻن سان سينگاريل آهن، جيڪي رنگ ۾ ڏاڍا ساوا ڇهڇ لڳا بيٺا آهن. هڪ رستي جي ڇيڙي وٽ بنگلو ٺاهيل آهي، جنهن جو ڪمرو اسان جي حوالي ڪيو ويو آهي. هتي بہ اسان جي آجيان شهر جي اختياريءَ وارن طرفان، شجاع آباد جيان ڏاڍي سٺي نموني سان ڪئي وئي. اسان کي هتي 2500 رپيا روڪ، منائين جا 100 ٿانو ۽ بي شمار ميوات ڏني وئي هئي. سهڻن نظارن ۽ ماڻهن جي شرافت کان گهڻو متاثر ٿياسون.

مسٽر ايلفن اسٽن جي ڪتاب 'ڪابل' ۾ ملتان جو ذڪر آهي ۽ ان جو هن وقت هتي ذڪر ڪرڻ مناسب ڪونہ لڳندو. هتي سندس سفارت کي ڏاڍي نفرت جي نظر سان ڏٺو ويو ۽ ان کي نہ شهر ۾ اندر داخل ٿي گهمڻ جي اجازت ڏني وئي ۽ نہ وري کين قلعو ئي گهمڻ ڏنو ويو هو. هفتي کن رهڻ کان پوءِ اسان ملتان شهر جون ڪي خاص ڳالهيون محسوس ڪري ورتيون. ملتان جو شهر ٽن ميلن جي هڪ مٿانهين علائقي تي آهي. چوڏاري زبون حال ڪوٽ اٿس ۽ اتر طرف اتانهينءَ زمين تي اوچو قلعو آهي. آدمشماري 60,000 آهي. ٽيون حصو هندن تي مشتمل ٿيندو. باقي آدمشماري مسلمان آهي. هيءُ شهر سکن جو غلام آهي. ملتان ۾ رهندڙ سکن جو تعداد 500 کن ٿيندو. جيڪي فوجي آهن. هتي افغانن جي حڪومت ختم ٿي وڃڻ سان افغاني ماڻهو نظر ڪونہ ٿا اچن. گهرن جي گهٽائي اڳين ڊٺل گهرن جي ڍڳن تي تعمير ٿيل آهي. اڏاوت ۾ پڪيون سرون استعمال ٿيل آهن. ڇتيون هموار آهن. ڪي گهر ڇهن ماڙين تي مشتمل آهن، پر سوڙهين گهٽين ۾ ٺهڻ ڪري سندن سونهن نظر ڪانہ ٿي اچي.

هتان جا رهاڪو گهڻو ڪري ڪوري ۽ ڪٽي آهن. ملتان ۾ ريشم جي صنعت کي ڪيس (Kais) نالي سان سڏيندا آهن. منجهس سيئي رنگ موجود آهن. سندن قيمت 20 رپين کان وٺي 120 رپين تائين هوندي آهي. اوچ ۾ بهاولپوري لنگيءَ کان گهڻ نفيس ۽ نزاڪت وارو ٿئي ٿو. راجا رنجيت سنگهہ اوچ جي صنعت کي ڏاڍي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هـٽي ڏني آهي. سنڌس دربار ۾ ان ڪان سواءِ ٻئي ڪنهن ڪپڙي جو استعمال ڪونهي ڪو. تنهن ڪري هن قسم جي ڪپڙي جو ڪاپو تمام وڏي ويو آهي. سک سردار ڪمربند ۽ چادرون به هن ڪپڙي مان ڪندا آهن. خراسان ۽ هندستان ڏانهن برآمد به ڪيو وڃي ٿو. مٿس محصول نالي ماتر آهي. هندستان سان واپار سنڌ ڪان جيلسمير ۽ بيڪانير رستي وڏيڪ پسند ڪيو ويندو آهي. چاڪاڻ ته ان طرف واري واپار مان انصاف وڏيڪ پلئه پوي ٿو. ملتان ۽ بهاولپور جي تجارت هڪ جهڙي آهي پر ان ڪان وسيع بنيادن تي بيٺل آهي. ان ڪري جو اتان جا 40 صراف Money lenders شڪارپور سان واسطو رکن ٿا.

ملتان جا قبا عاليشان آهن. انهن مان هڪ مقبرو شيخ بهاؤالدين ذڪريا ملتاني جو آهي، جيڪو فارسي شاعر سعدي جو همعصر ۽ پنج سو سال اڳ هن دنيا ۾ زنده هو ۽ ڪيس وڏو بزرگ ڪري مڃيو ويندو آهي. اڏاوت ۾ سنڌس پوٽي رڪن عالم جو مقبرو سنڌس مقبري ڪان وڏيڪ خوبصورت آهي. هن مقبري جي تعمير 1323ع ۾ ٿي هئي. مٿي اوچائي 60 فوٽ ڪن اٿس، هڪ تغلق شهنشاه(1) اهو مقبرو پنهنجي واسطي تعمير ڪرايو هو. قبي جا بنياد، قلعي جي پٽين جي چوٽيءَ ڪان مٿي بيٺل آهن. پرسان ئي قديم زماني سان واسطو رکندڙ هندن جو هڪ مندر آهي. ٿيو ناٿ (1665ع) ان مندر کي پهلاد پوري جي نالي سان سڏيو آهي.

ملتان جو قلعو خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق آهي. سنڌس اڏاوت هڪ دڙي تي آهي. شڪل ۽ اڏاوت ۾ ڇهه ڪنڊون آهي. ٻڳهو پاسو اتر- اولهه اٿس، جنهن جي ماپ 400 گز ڪن ٿيندي. پت تي 30 برج ٺهيل آهن. اوساريءَ ۾ نهرو ۽ پڪين سرن جو جڙيل آهي. ٻاهرئين پاسي ڪان سنڌس اوچائي چاليهه فوٽ ٿيندي. پر اندرئين پاسي ڪان تري ڪان وٺي پت جي چوٽيءَ تائين ڪل ماپ چار يا پنج فوٽ ٿيندي. قلعي اندر جاين جا بنياد به قلعي جي پت ڪان مٿي آهن ۽ هيٺان ميدان مان ئي ڏسي سگهجن ٿا. قلعي جو اندريون پاسو گهرن سان ڀريو پيو آهي. سکن ملتان کي 1818ع ۾ فتح ڪيو. ان وقت تائين ملتاني ماڻهو قلعي اندر رهندا هئا. پر هاڻي ملتانين کي قلعي ۾ اندر اچڻ جي اجازت ڪانه آهي. ڪجهه مسجدون ۽ ڪجهه مقبرا تباه ٿيڻ ڪان رهجي ويا آهن. چاڪاڻ ته انهن کي ٻين جاين ڪان وڏيڪ سگهاري نموني سان تعمير ڪيو ويو هو. ملتان جي قلعي جي چوڏاري ڪا کاهي وغيره ڪانه آهي. چاڪاڻ ته اهو اهڙو علائقو آهي، جو اتي کاهي کٽي ڪانه ٿي سگهجي. رنجيت سنگهه هن وقت تائين ڪيترو ئي ناڻو خرچ ڪيو آهي، پر ڪوبه فائدو ڪونه ٿيو.

چناب جي اتل سنڌس واهن ۽ مينهن جو پاڻي، ملتان جي پسگردائي ۾ پاڻيءَ

---

(1) محمد تغلق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون ڀنڊون ۽ تلاءَ بنائي ڇڏيندو آهي. گرم موسم وارو اجا درياهه ۾ چاڙهه ئي ڪونه آيو آهي. پر پروڪو پاڻي اجا ملتان جي اوسي پاسي ڇڙ ڪيو بيٺو آهي. قلعي جي ڀتين کي مٽيءَ جا ٿلهه ڏٺي قلعي کي ٻن هنڌن تان ٽيڪ ڏني وئي آهي. ملتان جو موجوده قلعو شاهجهان جي پٽ مراد بخش پراڻي شهر جي پڊن تي اڏايو آهي. سندس تعمير جو سال 1640ع آهي. ان کان پوءِ هيءُ علائقو هن شهزادي جي ڀائرن، بدنصيب دارا ۽ شڪوه اورنگزيب جي جاگير ٿي رهيو. احمد شاهه ابدالي جي زماني ۾ هن قلعي تي پٺاڻن قبضو ڪيو ۽ گهڻي جدوجهد کان پوءِ سکن افغانن کان هيءُ قلعو 1818ع ۾ فتح ڪيو. قلعي جي فتح کان پوءِ اتان جي گورنر جي روش بيان ڪرڻ جوڳي آهي. جڏهن سائس بااخلاق ۽ سهڻي ورتاءَ جي واعدي کان پوءِ پيش پوڻ ۽ قلعي جون ڪنجيون حوالي ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن وراڻيو ته اهي منهنجي دل ۾ آهن ۽ ڪڏهن به ڪافرن جي حوالي ڪونه ڪندس. پوءِ هن قلعي جي ڦاٽ ۾ ٽپو ڏئي پنهنجو انت آڻي ڇڏيو. سندس نالو مظفر خان هو. ڪيس هاڻي بزرگ مڃيو ويندو آهي ۽ سندس مقبرو ملتان جي متبرڪ جاين ۾ شمار ٿيندو آهي.

سکن ڪيترن هنڌن تان قلعي جون ڀتيون ڀڃرائي وري نيون اڏايون آهن. ٿوله چه فوٽ کن ٿيندس. توب جي گولي جي پهچ اندر آهي. سرن پچائڻ وارن کورن سبب ٻڄي ويل مٽيءَ جي دڙن تي توبون بيهاري ڀتين کي سولائي سان ڊاهي سگهجي ٿو.

ملتان هندستان جي قديم شهرن مان هڪ آهي. 1 هجريءَ ۾ هن شهر کي محمد بن قاسم فتح ڪيو. سندس شاهوڪاريءَ ۽ خوشحاليءَ غزنين، غورين ۽ هندستان جي مغلن کي پاڻ ڏانهن متوجه ڪيو. پر سڪندر جي حملي وقت هن شهر کي 'مالي' قوم جي دارالسلطنت سمجهڻ ۾ اسان کي ٿورو ڪجهه شڪ ٿئي ٿو. ميجر رنيل ان زماني ۾ هن شهر کي ڪجهه مٿي راويءَ جي ڪناري سان سمجهي ٿو. جاڪاڻ ته آرين Arrian جو ذڪر آهي ته ملتان جا شهري راوي درياهه پٺتي ڀڄي ويا. اها هڪ وڏي سند آهي. پر ملتان جي بدران 'مالي ٿان' يا مالي ٿارن لکيل آهي. جنهنجو مطلب اسان اڄ 'مالي جو آستان' يا مالي جي رهڻ جي جاءِ ڪيون ٿا. پر هن ۾ وڏي خامي اها معلوم ٿئي ٿي ته تلمبا پرسان ڪي پراڻا کنڊر موجود ڪونه آهن، جن ماڳن تي ميجر رنيل، ان دارالسلطنت هجڻ جو اشارو ڪيو هو. اهو چٽو ۽ واضح بيان آهي ته سڪندر راوي درياهه پٺتي به شهر فتح ڪيا ۽ بعد ۾ لشڪر وٺي مالي جي دارالسلطنت تي حملو ڪيو. درياهه کان فاصلو 30 ميل کن آهي، ملتان هڪ قديم شهر آهي.

اسان قديم شهر کي ڳوليندي موجوده ملتان جي وجود کي ڇو وساري ڇڏيو. اسان کي پورو ويساهه آهي ته ملتان تمام قديم دور سان واسطو رکي ٿو. سندس ڏسڻ مان به پتو پوندو ته واقعي هي هڪ پراڻو شهر آهي. موجوده دور جا گهر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳئين دور جي ٻٽل ڳهڻن جي دڙن تي ٺاهيل آهن. سڄو شهر اهڙي قسم جي مٽيءَ جي دڙي تي تعمير ٿيل آهي، اڳئين دور جي ڳهڻن جو سامان سڙو ڳري سڙي ذرا پرزا ٿي ويو آهي. پسو بہ اکين سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اها سنڌس قديم هجڻ جي ڏني وائني ثابتي آهي. اُچ ۾ نٽي لاءِ بہ مان انهيءَ قسم جا رايا ڏنا آهن.

ملتان جي اڳئين نواب شهر ۾ هڪ ڪوهہ پئي ڪوٽايو تہ سٺ فوٽ هيٺ اونهيءَ ڪوٽائيءَ مان هڪ جنگي نغارو لڌو ويو. هيون بہ ڪيتريون ئي پراڻيون شيون وقت بہ وقت پئي لڌيون آهن. پر هن وقت تائين ملتان مان ڪو پراڻو سڪو هٿ ڪونہ آيو آهي. ملتان جي شهر ۽ قلعي کي ڪنهن حد تائين برهمڻ دور سان منسوب ڪرڻ گهرجي، جنهن کي سڪندر مالي جي دارالسلطنت ڪان اڳ ۾ فتح ڪيو هو. پر هن صورت ۾ اسان انهن مان ڪنهن بہ ماڳ کي دارالسلطنت ڪونہ سمجهندا سون. ملتان ۽ بهاولپور جي ڪيس جا ڪاريگر مالي جي علائقي جي چڱيءَ ريت سڃاڻپ ڪرائن ٿا. ڪئنٽس ڪرٽس، جو بيان آهي تہ مالي ۽ آڪسيڊراسيا (Oxydracae) (اچ ۽ ملتان) جا سفير جيڪي سڪندر سان ملڻ آيا تن کي ڪپهہ جي ڪپڙي جو سنهڙو لباس پاتل هو ۽ اهو Lineae vestes ڪپڙو سون جي تندن سان اٽيل ۽ واڱڻائي رنگ جو هو. اسان Leneae vestes جي ڪپڙي کي اڄ بہ بهاولپور ۽ ملتان ۾ اُڻندو ڏسون ٿا، جنهن ۾ سون جي تند اٽيل هوندي آهي ۽ رنگ بہ واڱڻائي هوندو اٿس.

ملتان ۾ ترسڻ دوران اسان کي مغل شهنشاهيت جي هن گورنر جون پراڻيون جايون ڏيکاريون ويون: قلعي جي اندرئين پاسي هندن جو مندر آهي. ان جي پوڄارين جو بيان آهي تہ هيءُ مندر ايترو پراڻو آهي جو سنڌس قدامت جو ڪاٿو ڪري ئي ڪونہ ٿو سگهجي. هن مندر سان لاڳاپيل بہ روايتون مشهور آهن. هرڻاڪش نالي هڪ دئت هو. هو خدا جي وجود جو انڪاري هو ۽ پنهنجي پوڄا ڪرائيندو هو. سنڌس خواهش هئي تہ سنڌس پٽ پهلاد بہ سنڌس خيال جي پٺڀرائي ڪري، پر هن ڪيس خدا مڃڻ کان انڪار ڪيو. اهڙي گستاخي سبب ڪيس قتل ڪرڻ جي سزا ڏنائين، پر هڪ ديوتا جنهن جو اڌ انسان ۽ اڌ شينهن جهڙو هو، پهلاد کي بچائي ورتو. هرڻاڪش پنهنجي موت لاءِ اها اڳڪٿي ڪئي هئي تہ سنڌس موت نہ ڌرتي تي ٿيندو، نہ آسمان تي، نہ ٻاهہ سان ٿيندو، نہ پاڻيءَ سان، نہ تلوار سان ٿيندو نہ ڪمان سان، نہ ڏينهن جو ٿيندو، نہ رات جو. نرسنگا وقار نالي هڪ اوتار هن کي جهونجهڪڙي مهل پڪڙي گوڏي تي جهلي ڪيس ٽڪرا ٽڪرا ڪري ماري ڇڏيو ۽ سنڌس پٽ پهلاد کي پنهنجي تحفظ ۾ ورتو. هيءُ مندر پهلاديوريءَ جي نالي سان مشهور آهي. جڳهہ مٽي اوچي ڪانہ آهي ۽ ڪاٺ جي ٿنڀن جي مدد سان بيٺل آهي. دروازي تي هنومان ۽ گڻيش جا بت پهريدارن جيان رکيا ويا آهن. هندن جي پوڄا واسطي ملتان ۾ فقط اهو هڪ مندر آهي، اسان کي اندر وڃڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪونہ ڏنو ويو.

ملتان ۾ هڪ ٻيو بہ شاندار مقبرو آهي. جنهن ۾ بغداد جو شمس تبريزي دفن آهي. هو ڪيترين ئي ڪرامتن جو صاحب هو. مٿا بہ جيئرا ڪندو هو. هن عظيم انسان جي لاءِ چيو ويندو آهي تہ ڪنهن ڳالهہ تان سندس جيئري کل لهرائي وئي هئي. ٻڪ ڪان هن سڄي شهر ڪان خدا تعاليٰ واسطي مانيءَ جو سوال ڪيو. پر ڪنهن بہ ڪونہ ڏنس. آخرڪار هن هڪ مڇي ڦاسائي. پر اها پچائڻ واسطي ڪيس ڪنهن بہ ويجهو اچڻ نہ ٿي ڏنو. هن پنهنجي ڪرامت سان سج کي هيٺ لاهي اها مڇي پچائي هئي. هن ٻنهي ڪرامتن ڪري هي بزرگ ڏاڍو مشهور ٿي ويو. هتان جا رهاڪو ملتان جي گرمي کي هن حقيقت ڏانهن منسوب ڪندا آهن.

ملتاني ماڻهن جو ڪانئن ۾ ڪرامتن ۾ وڏو ويساه آهي. پر انهن ڳالهين کي اسان گهڻ اهميت ڏيندا آهيون. هتان جي ماڻهن هنن واهيات ڳالهين کي ڏاڍو مشهور ڪري شهر جي هر مقبري ڏانهن انهن کي وابستہ ڪري ڇڏيو آهي. انهن مان هڪ ڪرامت اها بہ آهي تہ رڪن عالم، بهاءُالحق ذڪريا جي پوٽي مُئي کان پوءِ پاڻ پنهنجي قبر مٿائي ٻي قبر ۾ وڃي دفن ٿيو هو.

اسان ملتان ۾ پهريائين سکن جو مذهبي پوڄا پاٺ ڏٺو. سکن جي فتح ٿيڻ کان پوءِ شهر ۾ شمس تبريزيءَ جي مقبري جي ورانڊي ۾، سکن جي هڪ گروءَ، گردوارو قائم ڪيو هو. هڪ ڪمري ۾ هيٺ سندس ويهڻ لاءِ جاءِ ٺاهي وئي هئي. سندس سامهون هڪ وڏو ڪتاب رکيل هو. اها جاءِ ڪپڙي سان ڍڪيل هئي. پري کان جڻ ڪو قربان گاه پئي معلوم ٿيو. منهنجي گذارش ڪرڻ تي 'واه! گرو جي ڪا فتح' جا اکر اُچاري ڪتاب کي نرڙ سان ڇهي، گروءَ ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيو. ٻيا موجود سک ادب کان زمين تائين هيٺ جهڪي ويا. هن ڪتاب کولي، پهريون صفحو پڙهي سمجهايو. جيڪو هن ريت هو:

"اوهان سيني گناه ڪيا آهن. تنهن ڪري اوهان پاڻ کي صاف ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو. جيڪڏهن اوهان تنبيهہ کان پوءِ بہ خبردار نہ ٿيؤ تہ سمجهو تہ بچڙايون اوهان ۾ گهر ڪري ويون آهن." مان سمجهان ٿو تہ سکن جو مقدس ڪتاب گرنٿ صاحب هو. جنهن جو احترام ڪرڻ سندن مذهبي فرضن ۾ شامل هو. سکن جو گرو ان کي 'چوري' يعني ٿيٺ جي ڳنون جي پڇ سان هواءِ جُهلي رهيو هو. جڻ ڪنهن شهنشاه کي پکو جهليندو هجي. گروءَ يا ڪنهن ٻئي سک کي ڪا هَٿُ وڏائي ڪانہ هئي. جيڪي سوال اسان گروءَ کان پڇيا پئي تن جا جواب خوش مزاجيءَ سان ڏئي رهيو هو. هن ادب سان پيش ڪيل پئسن جي نذراني عيوض ڪتاب کولي پڙهي ٻڌايو ۽ موٽ ۾ پرساد طور ڪجهہ مٺائي وغيره ڏنائين.

هڪ مسلمان شبهر ۾ ۽ شمس تبريزيءَ جي مقبري اندر هڪ سک گرو ويٺو هجي، ان سان گڏ هڪ سک نواب پنهنجي جهنڊي ۽ نوبت سان گڏ موجود هجي تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ مسلمانن جي بگڙيل حالت ۽ تباهيءَ تي گهڻو تبصرو ڪري سگهجي ٿو. عام صورتحال مان ته ائين سمجھ ۾ اچي ٿو ته مسلمانن ۽ اسلام کي ته برداشت ئي ڪونه ٿو ڪيو وڃي. هن شهر ۾ 800 سالن کان وڌيڪ اسلام جي سر بلندي رهي آهي: پر اڄ حالت اها آهي جو نماز به کلئي عام پڙهي ڪانه ٿي سگهجي؛ سچا مومن به الله تعاليٰ جو نالو وٺي ڪونه ٿا سگهن.

عيد جي نماز به ڪانه ٿي پڙهي سگهجي. محرم جا تعزيا نڪري ڪونه ٿا سگهن. الله اڪبر جي آواز هڏڻ کان ڪن سڪن ٿا. مسجدن ۾ ماڻهو ته اچن ٿا، پر مڻن جيان ماٺ ڪيو نماز پڙهيو هليا وڃن ٿا. ملتان جڏهن 1818ع ۾ فتح ٿيو، تڏهن کان شهر جي اها حالت آهي. سکن جو تعداد فقط چار يا پنج سو ٿيندو، جيڪي فوجي آهن. شهر ۾ مسلمانن جو تعداد 40,000 آهي، جن کي بي ڪابہ تڪليف ڪانه آهي. ڪين واپار جو وڏو تحفظ حاصل آهي. سکن جو چوڻ آهي ته هنن مسلمانن کي معاف ڪري ڇڏيو آهي، جن ماضيءَ ۾ سندن سک مت وارن جي چوٽين حصي کي قتل ڪري ڇڏيو هو. منهنجي خيال ۾ سکن جو چوڻ صحيح به آهي. مذهبي طور تي جيڪڏهن ڪنهن سان ظلم ڪيو ويندو ته ان جو نتيجو انقلاب ئي هوندو آهي ۽ هر دور ۾ هر ملڪ ۾ گهاتڪي اثر رکندو آهي.

ملتان جي آبهوا سنڌوءَ جي ڏاکڻين علائقي کان مختلف آهي. هر موسم ۾ مينهن پيا پوندا آهن. پر پوءِ به ڏوڙ جا ڏوڙيا جام هوندا ۽ سهي ڪونه سگهبا آهن. نَو ڏينهن هر شام جو اولهه طرف کان طوفان سان گڏ سانده برسات ايندي رهي. ڪنوٽيون ۽ گوڙيون ڏاڍيون هيون. چيو وڃي ٿو ته اهڙي قسم جا برساتي طوفان عام جام پيا ايندا آهن ۽ سليمان جبل کان شروع ٿيندا آهن ۽ ان جبل ۽ سنڌوءَ جي وچ تان تيز واءُ سان وري مٽي اڏڻ شروع ٿيندي آهي. ملتان جي مٽي ۽ گرمي ته پهاڪو بڻجي وئي آهي ۽ هيٺئين فارسي شعر ۾ گداگرن ۽ مقبرن جي گهڻائيءَ جو ذڪر آهي:

چهار چيز هست تحفات ملتان
گرد، گدا، گرم و گور ستان

منهنجي خيال ۾ ملتان لاءِ اها چوٽي صحيح به آهي. مٽي ايڏي اڏامندي آهي جو سج ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو آهي. جون مهيني ۾ ٿرماميٽر گرميءَ جون 100 ڊگريون فارن هائيٽ ڏيکاريندو آهي. اسان جي رهائش واري بنگلي کي هترادو نموني سان ٿڌو ڪيو وڃي ٿو. فقيرن جو آزار تمام وڏو آهي. جيڏانهن اسان ويندا آهيون ته ڪونه ڪو مقبرو ضرور مُنهن ۾ پوندو آهي. جتي فقيرن جا ميڙا متل هوندا آهن.

ملتان جي اوسي پاسي وارو علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ خوشحال آهي. چناب جي اٿل جو پاڻي ملتان جي قلعي جي پيٽين سان اچي ٽڪرائبو آهي. هين موسمن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملتان جي علائقي کي هڪ وڏو واهه آباد ڪندو آهي. شهر ۾ درياءُ واري وچ واري ميدان تي وڏيءَ ولهار بهاري لاءِ بيهندا آهن. منجهن ڪجيءَ جو وڻ تمام گهڻو آهي، جنهن ڪري محصول جي پيداوار ججهي ٿئي ٿي، عام خيال اهو آهي ته ڪجيءَ جو وڻ عربستان سان لاڳاپو رکي ٿو. محمد بن قاسم پنهنجي فوج جي خوراڪ واسطي پاڻ سان گڏ ڪارڪون آنديون هيون، جن مان ڪجور جا وڻ پيدا ٿيا. حقيقت ۾ اهڙا آهي ته انهن وڻن جي گهڻائي ۾ ان رستي سان آهي، جنهن سان ڄاڻايل حملا آور اروڙ کان هلي ملتان پهتو هو. جيڪڏهن اها روايت صحيح آهي ته عرب حملا آورن پنهنجي حملي جي تباهيءَ جو ڪجهه بدلو ڪجيءَ جي وڻن جي صورت ۾ ڏئي ڇڏيو آهي. ملتان جي اوسي پاسي ڪيترائي تباهه ٿيل ڳوٺ آهن. اهي پٺاڻن جا ظلمن جو يادگار آهن، انهن قتل ڳوٺن جا ماڻهو پٺاڻن جي ڏاڍاين کان تنگ اچي پنهنجا اباڻا اجها ڇڏي، ملتان جي ماڳن تي اچي پنهنجي مٿي ڇانو ڪئي.

20 تاريخ اسان ڪئمپ پٽي وچي چناب جي ڪنڌيءَ تي قائم ڪئي، جيڪا ملتان کان چار ميل پري آهي، درياءَ جي موڪر 650 گز کن ٿيندي. پر چاڙهه جي موسم ۾ پٽڻ وٽ 1000 گز موڪري ٿي ويندي آهي. اسان پٽڻ تي پنڌ دادن کان آيل ڏهه هيڙيون سئونچر لوڻ سان لڏيل ڏٺيون. هيڙين جي ڊيگهه 80 فوٽ هئي. اهي هيڙيون پوري ريت لڏيل حالت ۾ لوڻ جي کاڻين کان ملتان تائين هارهن ڏينهن ۾ پهچي وينديون آهن.

21 جون جو اسان هاڪاريو، مهاراجا رنجيت سنگهه ڪاٺ جا ٻه ننڍڙا بنگلا ٺهرائي هڪ هيڙيءَ سان جڙايا هئا ۽ اسان ان بنگلن واري هيڙيءَ ۾ سوار هئاسون، هيڙين جو ٻيو قافلو اسان سان گڏ هو. اسان لاهور ويندي وري هيڙين جي متاسنا ڪانه ڪئي. ملتان واري پٽڻ ڇڏڻ کان ٿوري دير پوءِ اسان سنڌوءَ ۾ چناب جي وچ تي پيل ويران علائقو ڏٺو. اهو علائقو اچ جي ميداني خطي يا اسان جي نقشن ۾ ڏيکاريل صورتحال جيان هيٺانهون ڪونه آهي. ڄاڻايل ويران علائقو، ملتان جي ڏکهائي ڦاڪ جي پرسان، درياءَ کان ٻه ميل پري ۽ ان سان پوروچوٽ تي هلندو مٿي وڃي ٿو. درياءَ ۾ ان بيابان علائقي جي وچ تي آباد پٽو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ان ويران علائقي ۾ موجود واريءَ جون پٽون ساموندي ڪناري جيان معلوم ٿين ٿيون. منجهس اوپڙ تمام گهڻ نظر ايندي. مان هن اوپڙ کي ساوڪ ڪونه چوندس، ڇو ته سندس اوچائي 20 فوٽن کان گهڻ آهي، وڏين پٽن کان پريان وچ تي انهن ساڳئي قسم جي وڻن جو قد 20 فوٽن کان وڌيڪ آهي. اوله وارن غيرآباد ڪنارن ۾ اوپر وارن آباد ۽ وسيع علائقن کان سندس ڏيک نرالو آهي. ڳوٺ درياءَ کان ٻن ميلن جي پنڌ تي آباد آهن. انهن ڳوٺن جي چوڌاري پيلي زمين، درياءَ مان واهه کوٽي نارن رستي آباد ڪئي وڃي ٿي. سنڌوءَ جي اوسي پاسي ڪوهه به جام ڏسڻ ۾ ايندا آهن. چناب تي اهڙا کوهه منجهانئس کوٽيل واهن جي ڪنارن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان نظر اچن ٿا.

هتي پيلوءَ (1) نالي هڪ ٻوٽو ٿيندو آهي، جيڪو سنڌوءَ ۽ پنجاب جي دريائن جي ڪنڌين ڪنارن ۽ ڪلر واري زمين ۾ به ٿيندو آهي. منجهس ڳاڙهي ۽ سفيد رنگ جو ٻير جهڙو ننڍڙو ڦل ٿيندو آهي. سڳنڌ پوري پساري ٿيندي اٿن ۽ ذائقو Water Cresses جهڙو ٿيندو اٿن. پچڻ جي هيءَ رُت اٿن. ملتان جي بازارين ۾ اچڻ شروع ٿي ويا آهن. مان هن قسم جي وڻ کي سنڌ جي هيٺين حصي واري علائقي ۾ به ڏٺو هو. مون کي ويساهه آهي ته اهو وڻ انهن ايراضين ۾ به ٿيندو آهي، جن جو اڳ مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان. مان آرين (Arrain) جي هندستان واري تاريخ ۾ ان وڻ جو ذڪر پڙهيو آهي. سندس بيان آهي ته ان وڻ جا پن تمرند (laurel) وڻ جهڙا ٿيندا آهن ۽ اهڙين ايراضين تي ٿيندا آهن، جتي سامونڊي وير لهندي ۽ چڙهندي آهي، سندس گل سفيد ۽ واڱڻائي رنگ جا هوندا آهن ۽ ڦل ڏاڍو مٺو ٿيندو اٿن."

سکن جي سرحدن مان اسان جي سفر جو مڪمل بندوبست ٿيل هو. اسان سڄ ابرئي کان سڄ لٿي تائين هيڙيون هاڪاريندا هئاسون ۽ باڪ ڦٽيءَ مهل اسان جي هيڙين کي ڌڪڻ لاءِ 30 يا 40 ماڻهو اوسيڙي ۾ ويٺا هوندا هئا. گرم موسم ۾ اهي ماڻهو سڄو ڏينهن پيا ڳهندا هئا. گدرن جي فصل وقتان لنگهندا هئاسون ته اسان جي قافلي سان شريڪ ماڻهو ڏاڍي ڀيل ڪندا هئا ۽ مالڪ لاءِ ڀوئتي ڪا شيءِ ڇڏيندا ئي ڪو نه هئا. ڪراڙيون مايون جيڪي گدرن جي واهت لاءِ ويٺل هونديون هيون سي گدرن پٽڻ وارن کي دڙڪا دهمان ۽ گار گند به ڏينديون هيون ته به ماڻهو مڙندائي ڪو نه هئا. حڪومت هتان جي عام غريب ماڻهوءَ کي عزت آبروءَ جي نظرن سان ڪا نه ڏسندي آهي، فتح ٿيڻ کان پوءِ ڪين پنهنجو زر خريد غلام سمجهندي آهي. ويچارا ڳوٺاڻا ماڻهو جيڪي چارئي پهر پيا پاڻي ۽ چور ڪپ مان هلندا ۽ سهڪندا آهن. تن کي اسان جي وچ ۾ پوڻ تي رات جي آجهاپي لاءِ موڪل ڏني ويندي آهي. مهاراجا جي سخا طور ڏنل ڳيهه ۽ اٽي مان اسان ۽ ٻي سؤ ٻُڪيا ڳوٺاڻا کائيندا پيئندا عيش ڪندا هلندا هئاسون.

مون سان گڏ مهماندار مون کي ويساهه ڏياريو ته اسان جي سفر ڪري فصلن جي جيڪا تباهي ٿئي ٿي، ان جي عام معافي ڏني ويندي. اسان ته پاڻيءَ رستي سفر ڪري رهيا هئاسون ۽ اسان سان هلندڙ هاٿي، اٺ، رهبر فوجي جٿو ۽ ڪي هاجي هنيا ڪي روئنشي ڪوڏيا ماڻهو درياهه جي وٽ سان هلندا هئا. اهي اسان جي رات واري منزل ڏانهن قطارون ڪري آباد زمين مان هلندا هئا ۽ لتاڙي چيٿاڙي فصلن جو خانو خراب ڪري ڇڏيندا هئا. اسان جهونجهڪڙي کان ٿورو اڳ ۾

---

(1) سنڌ ۾ ان وڻ کي جار يا کبڙ چيو ويندو آهي. سرائڪي ۾ پيلو پيرن کي سڏيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاٿين تي چڙهي پر وارن ڳوٺن ۾ وڃي قربائتيون ڪچهريون ۽ رهاڻيون ڪندا هئاسون. اسان ڏٺو تہ اهي ابوجهہ انسان علم جي روشنيءَ کان ڪوهين دور هئا. جاٽ قبيلي سان تعلق، مذهب جي لحاظ کان مسلمان ۽ ڏنڌي ۾ راهڪ هئا. ڪن ڏاڍيان تلاوت ڪرڻ ۽ وڏي آواز سان عبادت ڪرڻ جي سخت منع ٿيل هئي. جڏهن اسان جي نوڪريءَ ۾ آيا تہ غوث بهاءُ الحق جو نالو وٺي ڏاڍيان دنبها هڻڻ لڳا.

23 تاريخ جو سج لٿو تہ اسان فاضل شاهہ ڳوٺ جي هيٺئين پاسي اچي بيڙين جا لنگر هنيا پرسان راوي ندي چناب ۾ چوڙ ڪري رهي هئي. هتان جا ماڻهو راويءَ کي اجا تائين اروتي (Iroatee) جي نالي سان سڏيندا آهن. يوناني ڪيس هاءِ ڊروٽس (Hydroates) ڪري ڪوٺيندا هئا. هيءُ اهو ماڳ آهي، جتي سڪندر اعظم پنهنجي اتاوليءَ فوج سان سخت زخمي حالت ۾ اچي مليو هو. ڪن پنهنجا زخم ڏيکاريندي چيو هئائين تہ سندس قيمتي حياتي بچي وئي آهي. هي اهڙا واقعا آهن، جيڪي فقط يورپ جي تاريخ ۾ ضايع ٿيڻ کان بچي ويا آهن. ايشيا جي ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي ياد ڪونہ آهي تہ سڪندر مقدوني ڪير هو. مان يوناني مؤرخن جي تائيد ڪندڙ ڪن حقيقتن متعلق اوهان کي ٻڌائيندو هلان تہ هن درياهہ جي ڪنارن سان مٿرن جا فصل بيٺل هئا، جن ڪيتري وقت تائين سڪندر اعظم کي هن غلط فهميءَ ۾ مبتلا رکيو هو تہ سنڌوءَ جو منهن نيل درياهہ منجهان آهي. ڪيترو زمانو گذري چڪو آهي، پر اهڙيون حقيقتون هتي سڪندر جي فوجي مهم کي ثابت ڪن ٿيون. هي ڳالهہ تہ سندس مؤرخن جيڪو بہ بيان ڪيو آهي، سو بلڪل صحيح آهي.

سک علائقي ۾ پهچڻ جون خبرون وڃي لاهور پهتيون. ان خوشيءَ ۾ مهاراجا زمرد ۽ هيرن سان جڙيل ڏوري ۾ ٻڌل وارا بہ سونا تائڻ، اسان جي مهماندار ڏاڍهن سوکڙي طور موڪلي ڏنا. لاهور جو سک سردار پنهنجي اميرن ۽ نوابن کي سوکڙين ڏيڻ ۾ ڏاڍو سخي آهي. پر اڳين دور کان مڙوئي ڪجهہ گهٽ آهي. پرڀوءَ بہ زمين، جواهر ۽ نقد رقمن جا انعام اڄ بہ ڏنا ويندا آهن. هن مان ملڪ جي خوشحاليءَ ۽ حڪمران جي صحيح حڪمت عمليءَ جي سڌ پوي ٿي.

24 تاريخ اسان چناب کي ڇڏي پنهنجون بيڙيون راويءَ ۾ هاڪاريون. سنگم واريءَ جاءِ تي چناب جي موڪر 3/4 ميل آهي. پر سندس اونهائيءَ وارو حصو 500 گزن کان مٿي ڪونہ ٿيندو.

ليفٽيننٽ مئڪارٽني (Macartney) ذڪر ڪيو آهي تہ چناب جي هن جاءِ کان هيٺ سياري جي موسم ۾ لانگها ٿي ويندا آهن. پر هتان جي ماڻهن ٻڌايو تہ سندن يادگيرين مطابق ائين ڪڏهن بہ ڪونہ ٿيو آهي. منهنجي خيال موجب ماڻهن جو چوڻ بلڪل صحيح آهي. ڇاڪاڻ تہ هن جي اونهائي ٻارهن فوٽ هئي. چناب سنڌوءَ کان گهٽي ياڳي گهٽ آهي پر رفتار ۾ سنڌوءَ کان گهٽي تيز آهي. ڪنارن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيٺ هوندي بہ سندس اونهائي ٻارهن فوٽ آهي. راوي چناب ۾ فقط ٽي مهينا وهندي آهي ۽ ٻئي ڪجھ فاصلي تائين هڪ ٻئي جي ويجهو وهنديون آهن. راوي تمام ننڍي ندي آهي. جڏهن تہ واھ پئي ڏسڻ ۾ ايندي ۽ ڪٿي بہ 150 گزن کان موڪري ڪانہ آهي. سنڌس ڪنارا ايڪيرا هوندا آهن، تنهن ڪري اها ويڪر ۾ وڪرجڻ کان لڳ ۾ گهري ٿيڻ شروع ٿيندي آهي. سنڌس وهڪري ۾ ور وڪڙ تمام گهڻا هوندا آهن، ان ڪري درياهي سفر ۾ ڏاڍي ڏکي آهي. اسان اڌ ڏينهن جو سفر ڪري جو حساب لڳايو تہ معلوم ٿيو تہ اسان شروع واري جاءِ کان فقط ٻہ ميل اڳتي وڌي سگهيا هئاسين. راويءَ جو پاڻي چناب جي پاڻيءَ کان وڌيڪ ڳاڙهو آهي. سال جا اٺ مهينا ماڻهو منجهانئس پيا لنگهندا آهن. سنڌس ڪنڌيون ڪنارا ٻوڙن ۽ لون سان ڀريا پيا آهن. چوڙ واري جاءِ جي اڌ پنڌ کان وٺي دارالسلطنت تائين ڪابہ آبادي نظر ڪانہ ٿي اچي. لاهور کان هيٺان هن درياه ۾ ڪي واھ کوٽيل ڪونہ آهن ۽ نہ وري ڪنڊن پوڻ جا نشان آهن. شهر کان مٿان هڪ وڏي ڪنڊ پوڻ جو نشان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن جو ڪنهن مناسب جاءِ تي ذڪر ڪندس.

27 تاريخ تي تلمبا پهتاسين. هيءُ شهر راويءَ کان ٽي ميل ڏکڻ طرف، ڪجيءَ جي وڻن جي وچ ۾ ڏسڻ ۾ پئي آيو. تيمور جو مؤرخ شريف الدين اسان کي ٻڌائي ٿو تہ فاتح تيمور دهلي ڏانهن ويندي تلمبا وٽان راوي اُڪريو هو. اسان هاڻي ٻئي فاتح جي رستي تي پهچي چڪا هئاسون.

هن تاتاري حملہ آور کي آس پاس جي درگاهُن تي نذرانن ڏيڻ سبب اڃا تائين ياد ڪيو ويندو آهي. هن ڳوٺ کان هيٺئين پاسي درياءُ 12 ميل سڌو رخ اختيار ڪري ٿو. ان ايراضيءَ ۾ درياه جي ٻنهي ڪنارن تي ڏاڍو خوبصورت منظر هوندو آهي ۽ ٻگها وڻ درياه تي ڳاٽ ڏيو بيٺا هوندا آهن. هتان جا ماڻهو هن نظاري کي راوي جي ڪرامتي ڏيک ڏانهن منسوب ڪندا آهن. ڳالھ هيئن ڪندا آهن تہ درياه ۾ وهنجندي هڪ درويش جا ڪپڙا لڙهي ويا هئا. جڏهن درويش ڪپڙن جي ڳولا واسطي درياه ۾ واجهايو تہ درياه پنهنجا وڪڙ وڃائي سڌو ٿي ويو. جهلم ويجهو هئي. چناب سان سنڌس سنگم وارو مقام فقط 45 ميل پري هو.

هتي سڪندر جي جنگي ٻيڙي کي درياه جي تڪ، تباهيءَ جي منهن ۾ ڏنو هو ۽ هن ئي جاءِ تي تيمور جي لشڪر کي ٻنهي پاڻين جي ڪولاهل، دهشت، دم ۽ راڳي جهڙين راڙين وائڙو ڪري ڇڏيو هو. اسان جي سڪ دوستن کي تعجب ٿيو پر ڪين اسان جي جستجو جي مقصد جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي. اسان گهوڙن تي چڙهي انهن ٻنهي واقعن جي حوالي سان ٻنهي پاڻين جي سنگم کي ڏسڻ وياسين، ۽ ٻئي ڏينهن شام جو اسان جهلم جي ڪناري تي پهتاسين. ان وقت اسان جا جذبا ڏسڻ وٽان هئا. هي طلسمي جهلم درياه، منهنجي تصور ۾ ڪيڏو عظيم هو. هيءَ جاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قديم تاريخ ۾ وڏي شهرت جي مالڪ هوندي ٻ. يونانين جي دور کان پوءِ، اڄ تائين ڪنهن يورپيءَ ڪانہ ڏٺي هئي. هيءُ درياه چناب سان ملڻ وقت وڏو آواز ڪندو آهي. سندس رفتار ايڏي خاص تيز ڪانہ هوندي آهي. هيڙا ڪنهن خطري کان سواءِ منجهس داخل ٿي ويندا آهن. جولاءِ- آگسٽ وارو وهڪرو البت خطرناڪ هوندو آهي. درياه ۾ نہ ڪُن آهن ۽ نہ منجهس ٽڪريون آهن نہ وري ڪٿي سوڙهو آهي پر سنگم وقت آواز ٻين درياهن کان تمام وڏو هوندو آهي.

پتڻ جي هيڙائٽ اسان کي ٻڌايو تہ چاڙهہ جي رت ۾ اهي بزرگ جي پناه ۾ هوندا آهن، ان بزرگ جو مقبرو ٻنهي درياهن جي وهڪرن جي وچ تي هيگهوءَ ۾ آهي. وهمي طور ڪنهن بزرگ ۾ ڀروسو ڪرڻ ڪنهن ڊپ ۽ ڊاءَ جي احساسن جي علامت هوندو آهي. مان درياه جي ڪناري تي بيهي ماڻهن سان ڳالهيون ٻولهيون ڪري رهيو هوس. سچ لئي تائين اتي اسان ماڻهن سان پئي ڪچهريون ڪيون.

اسان جي اولهہ پاسي وڪريل وسيع بيابان ۾ ڳاڙهو رويو سچ لهي رهيو هو. ان وقت اسان جا سک دوست درياه ۾ وهنجي رهيا هئا. هنن اسان جيان قدرتي ڏيک مان حظ حاصل ڪونہ ڪيو پر ان بدران ٻن درياهن وارن سنگم واري جاءِ جي پاڪ پاڻيءَ سان سنان ڪري روح کي راضي ڪري رهيا هئا.

اوسي پاسي جا ماڻهو هن درياه کي بيهت، بيدستا (Bedusta) ۽ جهلم جي نالن سان سڏيندا آهن ۽ چناب درياه سان ويڪرائي ڦاڪ جي 31 ڊگرين 11 ۽ 30 انچن تي ميلاپ ڪندي آهي. اهو ماڳ زاويءَ تي موجود تلمبا شهر کان 45 ميل مٿي آهي. جهلم جا ڪنارا نديءَ کي سوڙهو ڪونہ رکندا آهن. آرين (Arrain) جو بيان ٻ امڙلي حقيقت جي تصديق ڪري ٿو پر جنهن جاءِ تي تباه ٿيل هيڙين جي ٽوٽڻ پرزن سان گڏ يوناني فوج ڪجھ دير ساهي پٽي، اتي تاريخ ۾ بيان ڪيل ٽڪريءَ جو ڪو نانءُ نشان ئي ڪونہ آهي. جهلم جو يوناني نالو هاءِ ڊاس پس آهي، جنهن کي اسان اڄ بيدستا (Bedusta) جي مقامي نالي ۾ زنده ۽ موجود ڏسون ٿا. جهلم جي پاڻيءَ جي رفتار چناب جي پاڻيءَ کان ڍري آهي. سنگم وٽ سندس ويڪر 500 گز آهي. ٻنهي درياهن جو پاڻي ملڻ کان پوءِ ٿوري پنڌ تائين ڇوليون هٿندو ويندو آهي. ان هنڌ ٻنهي گڏيل پاڻين جي ويڪر هڪ ميل ۽ اونهائي 12 فوٽ هوندي آهي.

جنهن ڪاٺ مان پنجاب جون هيڙيون ٺاهيون وينديون آهن، تنهن کي هندوڪش مان جهلم جي پاڻيءَ ۾ لاٿو ويندو آهي. ساڳئي سبب ڪري سڪندر اعظم ٻ سندوءَ تائين پهچڻ لاءِ پنهنجي درياهي سفر واسطي پنجاب جي ٻين درياهن مان فقط جهلم کي چونڊيو هو. ڇاڪاڻ تہ سندس هيڙين ۾ ساموندي جنگ سان لاڳاپيل هٿيار رکيل هئا ۽ هن فاتح سُست رفتاري ٻ ڪانہ ٿي چاهي. هن درياه ۾ هيڙيون تمام ٿوريون هلنديون آهن. پنجاهہ کن لوڻ جي واپار سان لاڳاپيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن، جي پنڊ دادن خان کان هلنديون آهن. ڪن ٻيڙين تي 500 مڻ لوڻ لڏيو ويندو آهي، سنڌن ٻيگهه 100 فوٽ ڪن ٿينديون. زُروڪ جي طرز تي ٺاهيون وينديون آهن. آڳل ۽ پاڇل گول ٿيندي اٿن. سڙھ ڪونہ هوندا اٿن. هن درياهن جي سنگم واريءَ جاءِ تان آرام سان نڪري سگهنديون آهن. اسان کي خبر آهي تہ يونان جي جنگي ٻيڙن کي هن درياهہ ۾ سخت تڪليف جو منهن ڏسڻو پيو هو. ڪي ٻيڙا تہ تباهہ ٿي ويا هئا، جن جي جاءِ تي نوان ٺاهيا ويا، ڪاٺي خوراڪ جي بار واريون ٻيڙيون 'گول شڪل' جون هيون ۽ منهنجي خيال ۾ 'زروڪ' شڪل جهڙيون هيون ۽ ڪين ڪوبہ جوکو ڪونہ رسيو.

اسان کي پوري يقين آهي تہ سڪندر پنهنجي ٻيڙين جي قافلي جو وڏو حصو هتي ٺهرايو هو. جڏهن جهلم ۾ هن پنهنجو جنگي ٻيڙو هاڪاريو تہ ساٺس 800 ٻيڙيون گڏ هيون، هو پهريون ڀيرو جڏهن ان درياهہ وٽ پهتو هو تہ وٽس هڪ ٻيڙي بہ ڪانہ هئي. تنهن ڪري هن جي حڪم سان انهن ٻيڙين کي ڪولي دوآبي مان خشڪيءَ رستي مقرر ماڳ تي پهچايو ويو، جن جي مدد سان پوءِ سنڌو درياهہ جو سفر ڪيو ويو هو. اهڙيءَ ريت اسان ٽرائرسم ۽ بائرسم نالي ٻيڙين جو ذڪر بہ ٻڌون ٿا، پر اهي سنڌوءَ جي ٻيڙي جي وصفن سان ميل ڪونہ ٿيون کائين، جنهن مان اسان اهو سمجهون ٿا تہ گول شڪل واريون ٻيڙيون جن کي ڪوبہ جوکو ڪونہ رسيو هو، سي هتان جون ملڪي ٻيڙيون هيون.

جهلم ۽ چناب ۾ سياري جي رُت ۾ لنگهي سگهبو آهي. پر جڏهن ٻئي گڏبيون آهن، تہ ٻيڙين کان سواءِ ڪڏهن بہ اڪري ڪونہ سگهبو آهي. تيمور دهليءَ تي حملي ڪرڻ وقت سنگم وٽان ۽ تہ منهن کان ٻيڙين جي پل تيار ڪرائي هئي. رنجيت سنگهہ، ساهيوال وٽان گهوڙيسوارن جي وڏي انگ سان جهلم تري ٽپي ويو هو. هن جنگجو سردار اٽڪ کان مٿان سنڌو بہ ساڳيءَ ريت پار ڪيو هو. خراسان جا واپاري هندستان ڏانهن سال جي هر موسم ۾ پيا ايندا ويندا آهن. سي ديري اسماعيل خان منڪري (Mankere) ان کان پوءِ هڪ ويران علائقو ٽپي تہ منهن پار ڪري تلمبا پهچندا آهن. تہ منهن ۾ تلمبا جي وچ وارو علائقو جهلم جي ساڄي ڪناري واري علائقي کان بلڪل مختلف آهي. منجهس واريءَ جون ڀٽون تہ ڪونہ آهن، پر ان هوندي بہ ويران علائقو آهي. مٽي ڏاڍي سخت آهي. لون، لاٺي، ڪائر، ڪيجرا ۽ ٻين ٻوٽن جي جهنجهٽ لڳي پئي هوندي آهي. اهڙي قسم جا ٻوٽا ٿر، هندستان جي رڻ، چناب ۽ راويءَ جي وچ واري علائقي ۾ جام ڏسبا آهن. درياهہ جي ڪنارن کان سواءِ ٻئي هنڌ ڪاٺي گاهہ جو جُثو بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو. پيئڻ جي لاءِ پاڻي 30 فوٽ اونهن کوهن مان آندو ويندو هو. سنو پاڻي ڪٿي ڪٿي ملندو آهي، تہ تہ عام طور ڪنو ۽ صحت لاءِ نقصان ڪار هوندو آهي. لوڻياٺو پاڻي بہ تمام گهڻ ملندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهن جي گهڻائي مالوندن تي مشتمل آهي، جيڪي ڪاٺيا (Kattia) ۽ جوڻ (Jun) قبيلن سان تعلق رکن ٿا. سانگي زندگيءَ ڪري مٿن اهو نالو پيو آهي. جُوڻ مينهن وسڻ تي درياهي ڪنارن جي آس پاس پيا ڏسبا آهن. ڪن مينهن ۽ اٺن جا وڏا وڳ هوندا آهن. ڪير مکڻ تي پيا پيٽ گذارو ڪندا آهن. ڪيتي راهي گهٽ ڪن. جيتوڻيڪ تماڪ جون پليون پوکون سندن واڻين پرسان پيون ڏسبيون آهن. انهن قبيلن جا ماڻهو ڏاڍا سهڻا ۽ قد ۾ ڊگها ٿيندا آهن. منجهن اهو اصول آهي تہ ڇوڪريءَ جي شادي 20 سالن کان اڳ ۾ ڪونہ ڪرائيندا آهن. ٻارن جي ننڍيءَ عمر ۾ شادي جيڪا هندستان جي ٻين قبيلن ۾ عام آهي، تنهن کي خراب سمجهندا آهن.

ڪاٺيا ويڙهو ۽ ڏاڙيل نسل آهي. انهن مان ڪي ٿورا هوندا آهن جن جي جانين تي گهاون جا وڻا نہ هوندا. اهو قبيلو جهلم جي ڪنارن کان دهليءَ تائين پکڙيو پيو آهي. هي هن علائقي جا اصلوڪا باشندا آهن. منهنجو خيال آهي تہ آرين جا ڪاٺيا (Cathaei) بہ اهي ئي ماڻهو آهن. آرين کين سگهارا ۽ جنگ جي فن ۾ ماهر سڏيو آهي. مان ان حقيقت کان بہ باخبر آهيان تہ هنن ماڻهن کي کتري يا راجپوت سمجهيو ويو آهي، پر سندن علائقو اجا بہ ڪجھ ڏکڻ پرو آهي ۽ يونانين جي حملي وقت هندستان جي هن علائقي ۾ هو موجود ڪونہ هئا.

ٻنهي ندين جي وچ واري علائقي ۾ ٻنهي کان هڪ جيتري فاصلي تي شورڪوٽ جي ننڍڙي ڳوٺ جي پرسان شورڪوٽ جا کنڊر آهن، جيڪي چڱيءَ ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهن. سيوهڻ کان پکيڙ ۾ گهٽا وسيع آهن. شڪل صورت سيوهڻ جهڙي اٿن. مٽيءَ جي وڏي دڙي جي چوڌاري پڪين سرن جي قلعي جي پٽ آهي. سندس اوچائي بلند آهي، جو پري کان بہ ڇهن يا اٺن ميلن جيترو ويڪرو پيو ڏسبو. مقامي روايتن موجب هتي 'شور' نالي هڪ هندو راجا حڪومت ڪندو هو. اٽڪل 1300 سال اڳ اوله ولايت جي ڪنهن ملڪ مٿس هلان ڪئي ۽ ڪرامتن جي زور تي هن قلعي کي فتح ڪيائون. شورڪوٽ جو ذڪر تيمور جي مؤرخن بہ ڪيو آهي. سندس ماڳ مڪان جا آثار اهو ڏيکارين ٿا تہ هي اهو شهر آهي، جتي سڪندر کي گهاءَ رسيا هئا. چاڪاڻ تہ هن 'مالي' قوم جو پيڇو ڪندي جهلم کي پار ڪيو هو، جيڪي ڪانئس شڪست کائي هڪ ويجهي قلعبند شهر ۾ وڃي لڪا هئا. ان شهر جي قلعي جون پٽيون پڪين سرن جون ٺهيل هيون. ان اوله واري بادشاه جي ڳالھ تمام ٿوري بڌائي وڃي ٿي. گهڻو امڪان آهي تہ اهو سڪندر مقدوني هوندو. سڪندر هٿان فتح ٿيل قلعن جي بناوت جي طرز منجهيل مسئلي کي حل ڪرڻ ۾ ڪجھ مدد ڪري ٿي. سندوءَ جي ڪناري سان تعمير ٿيل قديم شهر مٽيءَ جي دڙن تي تعمير ٿيل آهن. انهن جي چوڌاري پڪين سرن جا ڪوٽ ڏنل آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوشقسمتي سان هتان مون کي ڪجھ سڪا هٿ لڳا. گهڻي وقت تائين تہ منهنجو اهو خيال هو تہ اهي سڪا هندو دور سان واسطو رکن ٿا: هاڻ پراڻن ماڳن لاءِ منهنجي قدامت جي اندازي کي اڃا بہ وڌيڪ پراچين حيثيت ملي وئي. ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال جي سيڪريٽري مسٽر جيمس پرنسيپ انهن سڪن کي باختري يوناني سڪا قرار ڏنو آهي. هن صاحب جو چوڻ آهي تہ هڪ سڪو ائپولو ڊوٽس جهڙو آهي ۽ شڪل ميناندر (Menander) جهڙي اٿس. بہ سڪا ڪرنل جي (J) ٽاڊ اتان لڌا هئا، جيڪي رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ وٽ محفوظ آهن. انهن تي يوناني زبان ۾ لکيل بازيليوس (Bazileos) جو اکر چٽيءَ ريت پڙهي سگهجي ٿو. ان ڏس ۾ مان پاڻ کي مبارڪن جو مستحق سمجهان ٿو، جو مان پنجاب جي سرزمين تان يونان جا يادگار ڳولي لڌا آهن.

اسان هن مشهور درياه تان ڪاٺيا ۽ جوڻ قبيلن کي ڏسندا واپس ورياسين. اسان جي اچڻ تي اهي ڏايا اچرج ۾ پئجي ويا هئا ۽ ميڙاڪن جي صورت ۾ اچي اسان کي ڏسڻ لڳا. سندن پکا ۽ پيهون ٽڙيل پکڙيل صورت ۾ هڪ وانڍ جي شڪل ۾ موجود هيون. هڪ هنڌ ٽڪي ڪون پون. اڄ هتي سياٽي هتي ٽڪندا وتندا آهن. مال جي ڪيڏ ماڳ متائيندا. مرد ۽ عورت قد جا ڊگها ۽ هانيءَ ۾ پورا پنا ٿين. سندن مهاندا اس ۽ لوءِ ۾ لوساٽيل پيا ڏسبا. مردن جا وار ڊگهن چٽن جي صورت ۾ پيا ڪلهن تي لڙڪندا آهن. عورتن جي ڪٽن ۾ وڏا والا پاتل، اهي بہ هڏ ڪاٺ ۾ مضبوط ۽ سگهاريون ٿين. قد ۽ وزن ۾ پنهنجي مردن کان پوئتي پيل ڪون هونديون آهن.

پهرين جولاءِ، اسان موٽي تلمبا آياسين. گرمين ٽڪائي پيچي رکيو هو پر پنهنجي سفر کان ڏاڍو خوش هئاسون. جلدئي لنگر کٽي سفر تي اسهياسين. اسان جي غيرحاضريءَ ۾ جبلن تي اوهيڙي جي اوڪ ٿي هئي ۽ درياه ۾ بہ فوٽ چاڙهہ اچي ويو هو. پر مون کي ويڪر معلوم ڪانہ ٿي سگهي. اسان پنهنجي سفر دوران، هين درياهن کان وڌيڪ راويءَ ۾ پاڻيءَ جا پکي آڙيون، چيڪلا، بگهلا، بدڪون ۽ پيڻ ڏٺا. پاڻيءَ جي جانورن ۾ ٻلهڻ ججهي انداز ۾ هئي. هتان جا ماڻهو هن قسم جي مڇيءَ کي واڳونءَ جي جنس ۾ شمار ڪندا آهن. راويءَ جي منهن وٽ سندن انگ ڏاڍو ججهو هو. پاڻيءَ ۾ پئي قلابازيون کاڌائون. ڪيس چار ننڍڙا چنبا آهن ۽ ڊوناڙ سوئر جيان ٿيندي اٿن. ڪناري ڏانهن ڪانہ ايندي آهي، سندس ڳڏارو ننڍين مڇين تي هوندو آهي. وڏا واڳون هتي ڪونہ ٿين، باقي گهڙيال يا سيسر سو جام آهن. تندوا نالي ڪچونءَ جي قسم جو هڪ جانور ٿيندو آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي تہ ڪيس وات ۾ رسي نموني هڪ تند ٿيندي آهي، جنهن سان ماڻهو بلڪ هاٿيءَ کي بہ ڦاسائي سگهندو آهي. شاسترن ۾ اهڙو ذڪر موجود آهي تہ هن هڪ ديوتا جي هاٿيءَ کي جهلي ورتو هو. نہ مان اهو جانور ڏٺو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ نه ئي مان اهڙين ڳالهين ۾ اعتبار ڪندو آهيان.

اسان سکن جي ملڪ مان گهڻو سفر ڪيو آهي پر اسان ڪوبه سک ڳوٺ يا اهڙو قبيلو ڪونه ڏٺو، جنهن کي اسان جي خدمت ڪرڻ لاءِ رکيو ويو هجي، ملڪ ۾ آدمشماري تمام گهٽ آهي، ڪيپٽن ميلن ۾ ته فصل ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ٿا اچن. اسان جي ضرورت ۾ ايندڙ جنهن به شيءِ جي ماڻهن کان گهر ڪئي ويندي آهي ته اها هر شيءِ خوشيءَ سان ڪٽي ڏيندا آهن. سرڪاري آفيسن ۾ ماڻهن کي گهرائي فرنگين جي ضرورت وارين شين جي پنوتري کين ڏني ويندي هئي ۽ گهربل سامان جهٽ پٽ پهچي ويندو هو. اسان جي اوسيئڙي ۾ اُنهن جا نوڪرا پيا هوندا هئا. ڪڏهن ته 400 يا 500 آنا روزانو ڳوٺن مان گهرايا ويندا هئا پر اهي ڪاٺ بجاءِ ڪنهن کي هٿي جڻ ڪرڻ جي لائق وڌيڪ هوندا هئا. جو ته انهن مان گهٽا ته ڪِنا هوندا هئا ۽ ڪيپٽن مان وري ٻچا نڪري پوندا هئا. اسان جي گوشت جي ضرورتن کي پوري ڪرڻ واسطي ملتان مان ڪاسائي آندا ويا هئا. شراب ۽ پاڻيءَ کي ٿڌي رکڻ واسطي شوري آٽڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. آرام ۽ آسائش تمام گهٽو هو. ضروريات زندگيءَ سان لاڳاپيل هر شيءِ جو اڻگ جهجهو هو.

گرمي ۽ گهٽ سهڻ کان ٻاهر ٿي چڪي هئي. مقامي ماڻهن جي چوڻ مطابق چوکو چوماسو اوڏڙو هو. ساوڻ من ڀانوڻ جي رت اکئين نه ٿي ڏٺي. جولاءِ جي ٽين تاريخ ٽين وڳين ٿرماميٽر گرميءَ جو درجو 110 ڊگريون ٿي ڏيکاريو. سج لٿي مهل پورب جي پاسي کان طوفان آيو. جيڪو هُٽ ۾ ڏاڍو سُهائي پيو. ڪلاڪ اڌ ۾ جهڙ افق کان ايرندو مٿي اچي اسان وٽ پهتو. ڪڪر پنهنجي شڪل ۾ ٽڪر ٿي معلوم ٿيا. اهو خالي طوفان هو. مينهن جي نالي ڪاڻ هڪ بوند به ڪا نه وٺي. ان جهڙو خالي طوفان اسان ملتان ۾ به ڏٺو هو. واءُ ايڏو ڪوسو هو جو جڻ ته دوزخ جي دري کلي وئي هئي. مٽيءَ جو وڏو وسڪار ڪڏيل هوس. ڪلاڪ کن ۾ اهو گذري ويو. ان کان پوءِ وري به پورب ڪان ٻڪرال جا ٻهڪا ۽ گوڙين جا گجڪار ٿيڻ لڳا. ڇهن ڏينهن جي گرميءَ ۽ طوفان کان پوءِ وڏڦڙي وسڪارو لاتو. پر اڳيان ڇه ئي ڏينهن مٿي ۽ طوفان ڪونه گهٽايو هو ۽ شام ٿيڻ سان اچي پرگهٽ ٿيندو هو.

اسان جو مهماندار اسان جي واسطي چيچاوطني ڳوٺ ۾ سواريءَ لاءِ هاٿي جهليو بيٺو هو. پڇڻ تي چيائين ته هيءُ هاٿي اسان جي خدمت واسطي هر وقت موجود رهندو. سندس چوڻ مطابق هتان جا تيار ڪيل سودا سواريءَ ڪرڻ ۾ سهنجا ڪونه ٿيندا آهن. مهاراجا رنجيت سنگهه پنهنجي خيال ۾ بلڪل صحيح هو. سندس هن مهربانيءَ جو ڪِيءَ دل سان اعتراف ڪيو ٿين. هاٿي قيمتي هودي سان سينگاريل هو. مٿانئس وڏي ڪرسي رکيل هئي. جنهن تي چانديءَ ۽ ميناڪاري جي ڪم سان سنجتا ڪيل هئي. ڳاڙهي بخمل جا پٽن تي پردا لڳل هئا. مهاراجا جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شخصي چيهه ارڏلي ساڻ هئس، جيڪي قرمزي ڪپڙن ۽ ڦڪي رنگ جي پٽڪن سان ڏاڍا زيبائتا پئي لڳا. سک فوج مختلف قسمن جونورديون پائيندي آهي پر پنهنجي قبيلي سان لاڳاپيل ننڍڙو پٽڪو ڪونه ڇڏيو هئائون. جنهن لاءِ مان اهو ضرور چوندس ته ڪين اهو ڏاڍو سوهڻو ٿو آهي.

اسان سان گڏ رهندڙ ماڻهن جي قربائتي ڪچهري ڏاڍو وندرائيندڙ هوندي هئي. سک دربار جي هڪ وقائع نويس کي ان مقصد سان موڪليو ويو هو ته جيئن اهو ڏهاڙي دربار ڏانهن اسان جي نوڪرن ۽ رهائش متعلق معلومات موڪليندو رهي. ملتان شهر جو اخبار نويس به اسان سان گڏ هو، جيڪو پڻ خبرن جو وڏو پستڪ ناهي دربار ڏانهن روانو ڪندو هو. لاهور جي اخبار نويس مون ڏانهن هڪ مختصر مقامي خبر موڪلي هئي ۽ ان جي جواب موڪلڻ لاءِ به گذارش ڪئي هئائين. اسان جو ديوان، چيوالينڊر وينچورا ۽ آلرڊ سان لکپڙهه ڪندو رهندو هو. مون کي ديوان وٽان هن ملڪ متعلق پڇيل سوالن جا صحيح جواب هٿ ڏاڍو اچرج ٿيندو هو. مون کي معلومات ڏيڻ کان سواءِ ڪيترن سرڪار طرفان ان موضوع تي سڀني معلومات رکڻ لاءِ چيو ويو هو. هتان جا سڀ ماڻهو اسان لاءِ ڏاڍا ڀاڳهارا ۽ حليم هئا. اسان جي خواهشن جو ڏاڍو احترام ٿي ڪيائون ۽ پنهنجي ڪاٻه خواهش ڪانه ٿي ڏيکاريائون. اسان کي ڏاڍو ساراهيندا ۽ پڏائيندا هئا. چاپلوس به چڱا هئا. روزانو چوندا هئا ته اسان سنڌوءَ جو خطرناڪ سفر ڪيو آهي ۽ اسان سڪندر ثاني آهيون. هتان جا شريف ۽ حليم طبع ماڻهو سنڌين ۽ بلوچن جي وحشي طبع ۽ ڪنورتا کان ڏاڍا ٻنل ۽ هيانل هئا.

تلمبا کان پنجاهه ميل اوپر طرف ۽ اتان خشڪيءَ رستي چار ميل پنڌ ڪري هڙاپا نالي قديم ڪنڊر ڏسڻ ويس. اهي ڪنڊر هڪ وسيع ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهن. پکيڙ سرن سان تعمير ٿيل آبادي جو دائرو به ٽن ميلن ۾ پکڙيل هو. شهر جي نديءَ واري پاسي کان تباهه ٿيل قلعو آهي. سجو هڙاپا ڏاڙا ڦاڙا لڳو پيو آهي: ڪاٻه جڳهه سلامت ڪانه آهي. اتان پڪيون سرون ڪڍي پراڻي شهر جي نالي پٺيان نئون ڳوٺ ٺاهيو ويو آهي. هتان جي روايتن مطابق شورڪوٽ ۽ هڙاپا جي تباهيءَ جو هڪ ئي دور سمجهيو ويندو آهي. يعني اڄ کان 1800 سال اڳ جو زمانو. مقامي ماڻهو هڙاپا کي خدا تعاليٰ جي غضب ڪري تباهه ٿيل سمجهندا آهن. چيو ويندو آهي ته ڪنهن زماني ۾ هتي هڪ ظالم حڪمران رهندو هو، جنهن کي نئين جوڙي جي شاديءَ وقت پنهنجي طرفان ڪي خاص حق حاصل هئا. ان هوس جو شڪار ٿي هو ويجهي رت جي رشتي مان به ڪونه مڙيو هو. تنهن ڪري خدا جو قهر نازل ٿيو. ان کان پوءِ هڙاپا مسلمانن جي قبضي ۾ آيو. اتي هڪ بزرگ جي مزار آهي. جنهن جي قد لاءِ نه وسهڻ جوڳي ڳالهه ڪئي ويندي آهي ته سندس قد 18 فوٽ هو. مزار وٽ هڪ چلي جهڙو گول قسم جو وڏو ۽ ٻيو بيضوي شڪل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهڙو پٽر قبر پرسان رکيل آهي. ماڻهو چوندا آهن تہ اهي رتن جا نُهيل هئا، جيڪي هاٿي عام پٽر جي شڪل ۾ بدلجي ويا آهن ۽ ان مرحوم بزرگ جي ملڪيت هئا. جتي اهڙين نہ وسهڻ جوڳين ڳالهين ۾ اعتبار ڪيو وڃي تہ اتي ڪنهن مناسب عقلي ڳالھ جي اميد ڪري ڪانہ ٿي سگهجي. مان ايراني ۽ هندو دور سان لاڳاپيل ڪي سڪا لڌا پر انهن جي عهد جو يقين ڪري ڪونہ ٿو سگهان.

جيئن اسان راويءَ ۾ مٿي هلندا وياسين ۽ ڪاٺيا واري علائقي مان لنگهي وياسين، تيئن ماڻهن جي آبادي جو تناسب وڌيڪ ٿيندو ٿي ويو. سندن ڳوٺ ڪٿي ننڍڙا هئا، پر انگ ۾ ججها هئا. جڏهن اسان ڪناري جي پرسان ايندا آهيون تہ اسان کي ڏسڻ ۽ واسطي ماڻهن جا انبوھ گڏ ٿيندا ويندا آهن. ڪو ماڻهو اسان کي سڏ ڪري چوندو آهي تہ هو سيد آهي. ٻيو ماڻهو وري واڪو ڪري ٻڌائيندو آهي تہ هو هتان جو وڏو زميندار آهي. ٽيون ماڻهو بہ سڏي اطلاع ڏيندو آهي تہ هو پير صاحب آهي، ۽ بزرگي سندس ڏنڏو آهي. چوٿون ماڻهو اسان کي وڏي واڪ چوندو آهي تہ هو سک آهي. اهڙيءَ ريت هن معاملي ۾ مردن کان عورتون پڻ پوئتي ڪونہ هيون، جيڪي اسان کي ڏسي پنهنجي اندر جي لُڇ کي لڪائي ڪين ٿي سگهيون. اهڙن موقعن تي اسان ٻيڙيءَ مان يا ٻيڙي ۾ جڙيل بنگلي مان ٻاهر نڪري ايندا آهيون. اسان جي اهڙيءَ ريت ٻاهر نڪرڻ تي ماڻهن جو رهندو انبوھ وڌي ويندو آهي. ماڻهن کي اسان جي متعلق عجيب و غريب خيال هوندا آهن تہ اسان ٻن ڪبوترن جي پيهري هيٺ آهيون، جيڪي اسان جي مٿان اس ۽ مينهن کان بچاءُ ڪري بيهندا آهن. هڪ ماڻهو اسان کي جادوگر سمجهندو هو. هن اسان کي گذارش ڪئي تہ بصرن جي ڳترن کي سون ۾ تبديل ڪريون.

اسان کي پنهنجي سِک دوستن جي بهادريءَ جو اڳتي پتو پيو هو. هن پيادو ٿي هڪ خونخوار جهنگلي سوئر کي تلوار سان ماري ختم ڪري ڇڏيو هو پر سندن بهادريءَ جو شاندار مظاهرو اسان هڪ چيتي کي مارڻ سان ڏٺو هو. اسان جي ٻيڙين جي لنگر هڻڻ واريءَ جاءِ وٽان، لوَن جي گهاٽي جهنگ مان اوچتو نڪري پيو هو. اسان جي مهماندار شڪار ڏسڻ لاءِ اسان کي نينڊ ڏني. مسٽر ليڪي تہ هليو ويو پر ان وقت هاٿي موجود ڪونہ هو، تنهن ڪري آءٌ وڃي ڪونہ سگهيس. سڀ شڪاري گهوڙن تي سوار هئا. هڪ شڪاري هن خطرناڪ جانور کي گهائي وڌو. ڪيترا سوار پنهنجي ويڙهاڪ گهوڙن تان هلنديءَ ويڙھ ۾ ڪري پيا هئا. پوءِ سک اگهاڙيون تلوارون هٿن ۾ ڪئي گهايل ۽ براڻل چيتي تي وهي پيا. چيتي چنگهاڙ ڪري هڪ ماڻهوءَ تي حملو ڪيو. هن ڪاهي ڪلهي تي بچاءَ لاءِ ڪا شيءِ ٻڌي ڇڏي هئي، هڪ چيتي سک شڪاريءَ تي زوردار حملو ڪيو. اهو ماڻهو ويچارو ڪري پيو ۽ کيس گهڻا زخم رسيا هئا. سندس دوستن بہ دير ڪونہ ڪئي. حملو ڪري چيتي کي ڪيرائي وڌائون. هيءُ هڪ خطرناڪ جانور هو. سندس قد پورا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏه فوٽ هو. سنڌس ران جوان مرد ماڻهو جي ران جهڙي ٿلهي هئي. سکن جو صبر ۽ دليري يقين ڪرڻ کان وڌيڪ آهي ۽ ڪين پنهنجي سردار کان همت افزائي ملندي رهندي آهي. مان ان بدقسمت گهايل ماڻهوءَ لاءِ پڇا ڪئي ته لاپرواهيءَ سان جواب ۾ چيو ويو ته هيءَ هڪ سک آهي. ڪيس گهوڙو ڏنو ويو آهي ۽ سنڌس ساليانې پگهار ۾ هڪ سو رپين جو اضافو ڪيو ويو آهي. چيتي جي ڪَلَ، سرُ ۽ چنبا جدا ڪري هڪدم مهاراجا ڏانهن موڪليا ويا، جنهن جي سخا جا دروازا زخمي سک واسطي وڌيڪ کلي ويندا. اهڙي قسم جي همت افزائي هنن کي هندستان جي ٻين ماڻهن کان وڌيڪ بهادر بڻائي وڌو آهي.

چيتيَ کان رسيل گهائن جي علاج جو هتان جو طريقو به ڏاڍو عجيب آهي، جيڪو يورپ جي علاج کان ٻئي نموني جو آهي. هتان جي ماڻهن جو اهو خيال آهي ته جيڪڏهن چيتي جو گهايل شخص ننڊ پيو ۽ سپني ۾ چيتي جي شڪل ڏٺائين ته زخمن وگهي مري ويندو، تنهن ڪري طريقو اهڙو اختيار ڪيو ويندو آهي جو، گهايل کي چهن ستن ڏينهن واسطي ننڊ ڪرڻ ڪانه ڏني ويندي آهي. ان مدي ۾ گهاوَ ڪڙيون ٻڌڻ شروع ڪندا آهن. ان کان پوءِ وڃي گهايل کي ننڊ ڪرڻ جي موڪل ملندي آهي. مٿئين بيان ڪيل واقعي ۾ گهايل کي سجاڳ رکڻ لاءِ مان ڪين برانڊي ڏني هئي.

اسان جي مهماندار سردار لهڻي سنگه جي عقل مون کي هڪ ڀيري حيران ڪري ڇڏيو. هن هڪ ترجمي وسيلي، علم نجوم، ڌرتيءَ جي گولي يا ٻين اوزارن تي غور ڪري، انهن جي ڪن اصولن تي پنهنجي اعتراض جو اظهار ڪيو هو. هن مون کان پڇيو ته اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو قطب تارو هڪ هنڌ بيٺو رهي ٿو ۽ ڌرتي لاءِ اهو چيو وڃي ٿو ته هوءَ سج جي چوطرف ڪيترا هزار ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان ڏاڍي ڦرندي رهي ٿي. مان ڪيس پنهنجيءَ ڄاڻ مطابق سمجهايو. ان کان سواءِ مان ڪيس ٿرماميٽر ڏيکاري ان جي فائدن بابت سمجهايو. هن ڇا ڪيو جو منهنجي سمجهاڻيءَ جو تَتُ لکندو ويو. علم پرائڻ جو اتساهه ڏسي مان ڪيس اهو ٿرماميٽر ڏئي ڇڏيو.

هيءَ سردار پنهنجي قوم جي فوجي سکيا جي فن ۾ وڏو ماهر آهي. پنهنجي ڪمان کي وڏي مهارت سان هلائي سگهندو آهي. گهوڙي سوار به واه جو آهي. تيز رفتار هلندي گهوڙي تي ويهي نشان چُٽي سگهي ٿو. تيز رفتار گهوڙي سواريءَ دوران مان سنڌس ٻئي پير هيٺ زمين تي ڏٺا. وري پتو ڪونه پيو ته هو سوار ڪيئن ٿي ويو. اهو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو ته سنڌس دل ۾ اها هورا ڪورا ڪيس سائنس جي ڪوجنا ڏانهن نه گهلي وڃي. هاڻي ڪيس وري هيءَ اڻ تڻ ورائي وئي آهي ته اسان گوشت ۽ مڇي ڪهڙي طريقي سان سنڌي رکندا آهيون جو خراب ڪانه ٿي ٿئي، سوئر جو سڪل گوشت ڏيکاريومانس ته ڪجهه ناپر آيس ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شڪ شبها به ڪجھ دور ٿي ويس. جڏهن مان ڪيس گوشت صاف ڪري سنڌ جو نسخو ٻڌايو تڏهن مس وڃي راضي ٿيو. سک سوئر ڪائڻ جا ڏاڍا شوقين آهن ۽ سوئر جو سڪل لوٿيل گوشت پنجاب جي مستقل خوراڪ آهي.

11 تاريخ جولاءِ تي اسان ڪاٺيا قوم جي ديس کي الوداع چئي فتحپور پهتاسين. اتي ڪجھ فصلن جي ساوڪ نظر چڙهي، لاهور کي ويجهو ايندا پئي وياسين ته اسان جي سهولتن ۾ اجايه وڌيڪ واڌارو ايندو پئي ويو. اسان جي هيڙين کي ڪپر تائين چڪڻ لاءِ ماڻهن جي ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي پنجاه جٽن تي مشتمل فوجي جٿا وچ وارن ڳوٺن ۾ لڏو لاٿيون پيا هئا. ان لاءِ ته جيئن ئي اسان منزل جي ويجهو پهچون ته هيڙين کي ڪپرن سان لائڻ ۾ دير نه لڳي. اسان جي قافلي جا ماڻهو به وڌي وڃي 500 جي انگ کي پهتا هئا. توتارين ۽ نقارا ته اسان سان اڳ ۾ ئي ڪڏ هئا. هاڻي بگل جو واڌارو ڪيو ويو هو. ساز ۽ آواز ۾ اهڙيءَ ناموافقت اڳي ڪڏهن به ٻڌڻ ۾ ڪانه آئي. انگريز سرڪار جي نوبت ڏينهن ۾ ٻه دفعا ٻڌبي هئي.

اسان جي رهڻ واسطي ڪشميري هيڙي به موڪلي وئي هئي. سندس نالو 'پرنده' يعني پکيڙو هو. شڪل ۾ دنگي وانگي هئي. اڳل ۽ پاڇل ڪنڊائتي هئس، هيڙيءَ جو اڌ ته پاڻيءَ ۾ پسندو ئي ڪونه هو. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته هن قسم جون هيڙيون وڻس جي گونڊالا جهڙيون آهن ۽ ڪشمير جي ڍنڍن ۾ اهڙيون هيڙيون عام استعمال ڪيو وينديون آهن. هيڙين جا خلاصي هن ملڪ جا رهاڪو هئا ۽ سائي رنگ سان رنگيل ونجهن سان هيڙيون هلائي رهيا هئا. پاڻيءَ ۾ ونجھ هلائڻ جو سندن نمونو پنهنجو هو. ڏاڍا خوبصورت هئا. سندن جسم ورزشي هو ۽ ڪين ڳاڙهيون صدريون پاتل هيون.

هيڙيءَ ۾ اندر وچ تي هڪ بنگلو جڙيل هو. مٿس هموار ڇت هئي. پوياڙيءَ جو جڏهن ڏينهن نرندو هو ته مٿي ڇت تي چڙهي ويهندا هئاسون. سندس ترو تراڪڙو هو. پاسن وارا تختا لوھ جي پٽين سان جڙيل هئس. سندس پاڻيءَ ۾ اڳتي وڌڻ جهٽڪي ٿيان ٿيندو هو. جيڪو دل کي ته وڻندو ئي ڪونه هو. پر جنهن تيز رفتاريءَ سان هي هيڙيون سفر ڪري ٿي سگهيون تنهن کي مڃڻ ضرور پوندو.

جولاءِ جي 13 تاريخ تي ڪوٽ ڪماليه جي ڪاردار جو وفد ميوات جا ڪارا پريو اسان جي اوسيڙي ۾ وينو هو. ساڻس 1100 رپين جي ٿيلهي به ڪڏ هئي. مهاراجا ڪان خط آندو هئائون. جنهن ۾ اسان جي ويجهي اچڻ تي سندس دلي خوشيءَ جو اظهار ٿيل هو. خط جي لکت جي انداز ۾ باغ بهار سمايل هو. جنهن جهڙو ڪليل خط مون فارسيءَ زبان ۾ به ڪونه ڏٺو آهي. باغن، بستانن، گلن گلزارين اوله جي تدڙي ڦير ۽ ڦوهارن جي تشبيهن سان پريو پيو هو. هزهاءِ نيس ڏانهن به جيڪو خط مون لکيو هو، تنهن ۾ اهو ورجايو هيم ته خط پڪي دوستيءَ جي مکڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي، جنهن جي هڪ هڪ لفظ جو هرهڪ اکر هڪ تڙيل گل آهي. اهڙي خط جي حقيقت ۾ ترجمي جي ضرورت آهي. شايد اهو ان جي لائق نہ بہ هجي.

اسان جي ماڻهن کي نہ مهاراجا جون واڌايون ۽ نہ سخاوتون خوش ڪري پئي سگهيون. چو تہ اهي ونجھ هٽي هٽي رت ۾ پوٽا پئجي ويا هئا. ستن اٺن ڄڻن تہ وڃي ڪٽون ورتيون هيون ۽ ڪين شديد تڪليف هئي. اهي ڦري پنهنجي تڪليف پاڻيءَ ڏانهن منسوب ڪري رهيا هئا. پر منهنجو خيال هو تہ پاڻي نہ ملڻ ۽ گهٽي ڪم سبب سندن اهو حال ٿيو هو. هنن هيڙين رستي تمام گهڻو سفر ڪيو هو. هنن هندستان کان وٺي انگلينڊ جي مفاصلي جيتري سفر کان بہ وڌيڪ ونجھ هلايو هو.

اسان هاڻي سکن جي پنهنجي ملڪ ۾ بادشاهي ۾ داخل ٿي رهيا هئاسون. هيءَ قوم عظيم رومين جيان يا تہ فوجي آهي يا وري کيتيءَ جي ڏنڌي سان واڳيل آهي. فطري طور ڳالهين جا ڳهير ۽ حوالي مڙس آهن. پڇڻ تي پيا جنگين جا حال اوريندا. سنڌوءَ پار يوسف زئي پٺاڻن سان ٿيل جنگين متعلق پيا تير پتير جون ڳالهيون ڪندا. سندن حوالن مان پتو پوندو تہ هنن مذهبي جنگين ۾ پنهنجن للهنگ مڙسن ۾ ڳيرو جوانن جو وڏو انگ مارايو آهي. منهنجي خيال ۾ اهو جس جوڳو عمل ڪونهي. يوسف زئي پٺاڻ، سکن ڪافرن خلاف سخت نفرت رکندا آهن. هنن غازي ٿي سکن کي ماري ختم ڪرڻ جو ڪئين ڀيرا اعلان ڪيو آهي. سندن عقيدو آهي تہ ڪنهن ڪافر جي موت کان سندن موت سوَ ڀيرا ڀلو آهي. سک ڌرم جيئن محمدﷺ جي دين اسلام کان ڪيئي صديون پوءِ ظاهر ٿيو آهي، تنهن ڪري ڪيس اسلام جي پٺيرائي ڪانہ آهي. يوسف زئي سکن تي ناهيل ڏونڪا هڏي ڪلي ڪلي ڪيرا ٿي پوندا آهن. چڱن ڪيڏو نہ چڱو چيو آهي تہ جڏهن اسان جو هنن ماڻهو سان واسطو ئي ڪونہ آهي تہ اسان کي سندن تاريخ ۽ سندن متعلق ڄاڻ بہ گهٽ رکڻ گهرجي.

15 تاريخ اسان، لاهور کان 25 ميل هيٺ ڇانگا پهتاسون. هتي اسان جي آجيان لاءِ مهاراجا طرفان وفد پهتل هو. جنهن ۾ بہ سک سردار ۽ ٽيون مسلمان ۽ سيد نورالدين فقير شامل هو.(1) متس سک دربار جو وڏو ويساه هو. سندس گذارش ڪرڻ تي وفد سان ملاقات هاٿين تي ويٺي ٿي. هاٿي پنج هئا، جن تي اسان ۽ مهاراجا طرفان موڪليل وفد جا ماڻهو ويٺا. هر هڪ ماڻهوءَ اسان کي نقد رقم، سون ۽ چانديءَ جي سڪن ۾ پيش ڪئي. هزهاءِ نيس راجا رنجيت سنگھ جي خواهش مطابق مون کان انگلينڊ جي بادشاه جي خيرعافيت بابت پڇيو ويو ۽ ان سان گڏ اسان کان اهو بہ سوال ڪيو ويو تہ لنڊن ڇڏڻي اسان کي ڪيترو عرصو گذري

(1) نورالدين فقير اهو ماڻهو آهي، جن جي پوين، ضلعي خيرپور جي گمبٽ شهر ۾ ٽيڪسٽائيل مل قائم ڪئي هئي. رنجيت سنگھ جو بااثر وزير هو. سنڌين جو قاتل دشمن هو. (سنديڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چڪو آهي. شايد مهاراجا جو خيال آهي تہ مون کي انگلينڊ جي شاهي دربار طرفان لنڊن منجهان ئي موڪليو ويو آهي، مان حالتن جي تقاضا مطابق جواب ڏنو. شيام سنگهہ ، ہن مان هڪ مکيہ سک سردار مون کي روايت موجب ڪمان پيش ڪئي. ان وفد مهاراجا جو هڪ خط بہ پيش ڪيو، وڌيڪ اهو چيو ويو تہ ڪين دربار طرفان حڪم آهي تہ خيريت سان پهچڻ تي اسان کي دلي مبارڪ ڏين. اسان کي خوش ڪرڻ جي نيت سان گهڻو ڪجهہ چيائون ۽ چاپلوسي بہ ايتري ڪيائون، جو آءُ قبول ڪريان ٿو تہ اها ورجائڻ جهڙي ئي ڪانہ آهي.

نورالدين فقير هن ريت فرمايو ”توهان جي امن امان سان هتي پهچڻ واسطي موسم ئي بدلجي چڪي آهي. جيڪڏهن برسات پوي ها تہ برسات جون ڪِڻيون ۽ هي اس جا ڪرڻا، هي چمڪندڙ سج سڀ انگلينڊ جي ملڪيت هجن ها. توهان ائين سمجهو تہ پنهنجي گهر ۾ پهچي چڪا آهيو. هن گل ۽ گلستان ۾ اوهان جو وجود گلڙن جهڙو آهي. انگريز سرڪار ۽ سکن جي دوستي ايتري تہ پڪي ۽ پختي ٿي چڪي آهي جو دور دراز تي وسندڙ ايران ۽ روم جا رهواسي انهن جا اعلان ٻڌي سگهندا. اوهان وحشي ۽ ظالم سنڌين جي ملڪ مان لنگهي هتي پهتا آهيو، جڻ تہ اونداهي کان پوءِ روشنيءَ ۾ آيا آهيو. ان جو اصلي اثر تبديل ٿي چڪو آهي ۽ اڳي جيڪا مڪڙي هئي سا پورو گل ٿي پئي آهي.“

مان جيڪڏهن سنڌس سڄو بيان نقل ڪريان تہ منهنجا سڀ لفظ جيڪر کپي وڃن. مون کان جيترو ٿي سگهيو ساڳي نموني سان کين جواب ڏنم. مان کانئن مهاراجا جي صحت جو پڇيو. اهو بہ چيو تہ سک ملڪ ۾ پهچي اسان ڏاڍو خوش ٿيا آهيون. هو اسان جي ضرورتن ڏانهن ڏاڍو ڌيان ڏين ٿا. ڏاڍا شريف ۽ ڀاڄهارا آهن. واپس وڃڻ لاءِ اجازت وٺڻ کان اڳ مان کين گهوڙا ڏيکاريا ۽ هو گهوڙا ڏسي ڏاڍا خوش ٿيا.

سک سردارن رهبري لاءِ نيزه بردار جٿو ۽ سک فوجي دستو پاڻ سان آندو هو. هي فوجي دستو قڪيءَ ورديءَ ۾ ملبوس هو. سيد احمد(1) جي خلاف ويڙهہ ۾ شريڪ هو ۽ شيام سنگهہ سان گڏ تازو تازو موٽيو هو. سيد احمد هن ملڪ ۾ بگهيءَ ويڙهہ جو هڪ سلسلو قائم رکيو هو. آخر ۾ هو هلنديءَ جنگ ۾ ماريو ويو هو.

ان فوجي ٽولي ۾ هڪ ڇوڪري ڏانهن اشارو ڪري ٻڌايو ويو تہ سنڌس پيءُ جنگ ۾ وڙهندي مارجي ويو آهي، جنهن کي پيءُ جي جاءِ تي فوج جو مهندار مقرر ڪيو ويو آهي. سک حڪومت سکن جي فوجي جوان مردي ۽ بهادري جي

---

(1) سيد احمد شهيد جي اڳواڻي هيٺ سکن خلاف هن ويڙهہ ۾ سنڌين جو وڏو تعداد شريڪ هو، جيڪو بالا ڪوٽ ۾ سکن سان وڙهيو. يار محمد نالي هڪ پٺاڻ جي غداريءَ سبب مسلمانن هار کاڌي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيرن طريقن سان همت افزائي ڪري رهي آهي ۽ اسان ان فوجي ٽولي سان ڪڏ سفر ڪري رهيا هئاسون. ساڻن ڳالهين ٻولهين سبب پنهنجي ٻه ونڊر ٽي رهي هئي ۽ سک فوجي ٻه نهال پئي ٿيا. سک سردارن ڪي قيمتي هيرا جواهر پاتل هئا، پرَ اهڙا ڪجهه جنگي جوانن جي ڪاراين ۽ نراڙن تي ڪونه ٿي سونهيا.

اسان کي سک عورتون ڏسڻ جو موقعو مليو. اهي به پنهنجي خوبين ۽ وصفن ۾ پنهنجن مردن کان گهٽ ڪونه هيون. مٿي جا وار ويڙهي تاج جيان چوٽو ڪري مٿان سفيد رنگ جي ٻگهي چادر پائينديون آهن. جنهن ڪري سندن سڄو بدن ڍڪجي ويندو آهي. وارن جي چوٽي ڪري مخروطي معلوم ٿينديون آهن. چوٽي جي ڳنڍ ايڏي ته چڪي ٻڌنديون آهن، جو نراڙ جي کل ۽ اکين مٿان پرون به مٿي تاڻجي بيهندا آهن. ظاهر آهي ته وارن ڳنڍڻ جي انهي طرز سان شخصي خوبصورتي وڌي ڪانه ٿي. پر ان جو رواج ايترو عام آهي جو هر طبقي جون عورتون پنهنجا وار انهيءَ طريقي سان ڳنڊينديون يا ويڙهائينديون آهن. سکن جون عورتون پنهنجي مردن جهڙيون خوبصورت ڪونه آهن. سندن مهانڊا ايا ۽ عام رواجي هوندا آهن. اهي مسلمان عورتن جيان گهر ۾ ويهي ڪونه گذارين. سک شادي وهانءَ جي رسم رواج يا مذهبي لحاظ کان مسلمانن کان گهڻا مختلف آهن.

16 تاريخ شام جو اسان سان ساڳئي وفد ٻيهر ملاقات ڪئي، جنهن مهاراجا وٽان اسان لاءِ 700 رپين جي ٿيلهي به آندي هئي. انهن ٻڌايو ته جيستائين اسان پنجاب ۾ رهنداسون ته اسان جي اها ڏهاڙيءَ جي وڙءَ هوندي. مون اها قبول ڪئي، پر اهو صحيح ڪونه سمجهيم ته مستقبل ۾ به اهڙي سخاوت جاري رکي وڃي.

17 تاريخ شام جو اسان کي بادشاهي مسجد لاهور جا منارا ڏسڻ ۾ آيا. اسان سمجهيو پئي ته مغل شهنشاهيت جي پراڻي دارالسلطنت ۾ پهچي رهيا آهيون ۽ پنهنجي ٻگهي سفر جي پڄاڻي ٿي رهي آهي. پر اسان جي قافلي جي پرتڪلف آجياڻي اسان کي لاهور کان ٽي يا چار ميل پري بيهڻ تي مجبور ڪيو ۽ پنهنجي رهبر جي چوڻ تي ٻيڙين اتي جهليون سين. سج لهڻ وقت مان پهريون دفعو ڪشمير جي چوڌاري برف ٻسان ڍڪيل اتاهان جبل ڏٺا. مون پهريون هماليه کي ڏسي جڻ هوش ۽ حواس وڃائي چڪو هوس ۽ هن قدرتي ڏيک کي ڏسي اهو به وساري ويٺو هوس ته پنهنجي رهبر وٽ خدمتون سرانجام ڏيڻ لاءِ منهنجا ٻيا به ڪي فرض آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاهور

جولاءِ جي 18 تاريخ اسان لاهور ۾ داخل ٿياسون. اعزازالدين فقير(1) ۽ راجا گلاب سنگھ، شهر کان ٽي ميل پري اسان جي آجيان ڪئي. ساڻس ملڪ جا چونڊ نواب ۽ امير ماڻهو گڏ هئا. رهبري طور اسان جي آڏو گهوڙيسوار ۽ پيادل فوج جو دستو هو. لڌيانه جي پوليٽيڪل ايجنٽ ڪئپٽن ويڊ (Captain Wade)، انهن ماڻهن جو اسان سان تعارف ڪرايو. هن موقعي لاءِ ڊاڪٽر اي. مُري (Dr. A. Mŭrray) کي ڪئپٽن ويڊ سان گڏ لڌيانه مان موڪليو ويو هو. يورپي معاشري جي ماڻهن کان جدا ٿئي به گهڻو وقت گذري ويو هو. جڏهن ڪين ڏٺم ته دل يڇي پئي. اسان جو آدرياءُ واه جو ڪيو ويو هو. وڏيءَ سرهائيءَ جي ڳالھ اها هئي تہ جيڪو ڪم اسان جي ذمي ڪيو ويو هو سو وڏيءَ سوڀ ۽ ساک سان پڄاڻيءَ کي پهتو هو. اسان کي، ايم چيواليئر آلرڊ جي رهائش گاه پرسان هڪ باغ ۾ ترسايو ويو. مسٽر چيواليئر آلرڊ راڄ ڄڳو مڙس ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ منڙو ۽ ڏاڍي ٻاجهاري طبيعت وارو انسان هو. هن جاءِ تي ڇڏي وفد اسان کان موڪلايو. هيءُ وفد مهاراجا طرفان اسان لاءِ روڪ رقم ۽ کوڙ ساڙيءَ مٺائي کڻي آيو هو.

بعد ۾ مسٽر چيواليئر اسان کي جاءِ جي مٿئين ڪمري ۾ وٺي ويو. جتي هر پُر تڪلف دعوت اسان جي منتظر هئي. ٻيو بہ هڪڙو فرينچ، مسٽر ايم. ڪورٽ اسان سان هن دعوت ۾ شريڪ ٿيو.

ڪمري جي ڀتين ۽ ڇت ۾ شيشي جو بهترين ڪم ٿيل هو. اسان جي واسطي اهو ڪم ۽ منجهس رکيل سنجٽ ۽ سونهن جو ڏيک بلڪل نئون هو. دعوت ۾ شمپين جي بدران چانھ ۽ ڪافي رکي وئي هئي. ايم آلرڊ گهوڙيسوار فوج جو ڪمانڊر آهي. ناشتي وقت هن ٻوڙن جا ڪجھ سوار منهنجا اردلي رکيا ويا هئا. انگريز سرڪار جي نوبت وڄائڻ لاءِ هن ٻوڙن جو بگل بہ منهنجيءَ ڪئمپ ۾ رکيو ويو هو. ٻيو ڏينهن بہ اسان هن ميزبان سان گڏ گذاريو. اهو ڏينهن مهاراجا سان 20 تاريخ تي رکيل ملاقات واسطي تياريون ڪندي لهي ويو.

---

(1) نور الدين فقير سندس پٽ هو. سنڌ دشمنيءَ ۾ بہ نورالدين فقير جو پيءُ هو. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئي ڏينهن 9 وڳين صبح جو جڏهن مهاراجا قلعي اندر پراڻي شاهي محلات ۾ پهتو تہ اسان کي باعزت طريقي سان وٺي اچڻ لاءِ سک سردارن جو وفد موڪليو ويو. سڀ سردار عملدار، نوڪر، چاڪر، اردلي ۽ رهبر فوجي دستا، جيڪي مون سان اڳ ۾ ملاقاتيون ڪري چڪا هئا، يا منهنجيءَ خدمت ۾ رهي چڪا هئا، سي سڀ اتي هڪيا تڪيا حاضر هئا. ڪئپٽن ويڊ لڏياڻہ مان بہ بنگالي فوجي دستا پاڻ سان گڏ آندا هئا، سي بہ هن جلوس ۾ شريڪ هئا. گاڏي وارن گهوڙن جي پٺيان اسان هاٿين تي سوار ٿي هلي رهيا هئاسون. آءٌ هڪ خوبصورت پالڪيءَ تي سينيءَ ڪان اڳيان هيس. اسان شهر جيءَ قلعي جي پٺين پرسان هڪ جلوس جي شڪل ۾ وڌي رهيا هياسون. قلعي جي انهن پٺين ۽ چوڌاري ڪنيل کاهيءَ جي وچ تان هڪ ڦاٽڪ ذريعي شهر ۾ داخل ٿياسون. شهر جون گهٽيون پيادل فوج ۽ گهوڙيسوار دستن ۽ توبخاني جي فوجين سان باترتيب سينگاريل هيون. اسان جڏهن پرسان پهتاسون تہ اتي بيٺل فوجي دستا، اسان کي سلامي ڏئي رهيا هئا.

ماڻهن جا ايترا انبوه گڏ ٿيا هئا، جو تر ڇڻڻ جي بہ جاءِ ڪونہ هئي. ڪي ماڻهو ماڻ ڪيو پنهنجن گهرن ۾ بالڪونين مان نهاري رهيا هئا. دربار جي پهرئين حصي ۾ پهتاسون تہ اسان جي آجيان راجا ڌيان سنگھ ڪئي. هو هڏڪاٺ سان من موهيندڙ فوجي شخصيت جو مالڪ هو. بدن تي زره پاتل هئس. هن محلات جي دروازي تائين اسان جي رهنمائي ڪئي. جيئن آءٌ دربار جي در وٽ نوڙي بوٽ لاهي رهيو هوس تہ مان پاڻ کي اوچتو ڪنهن جي ٻانهن ۾ پوءِ ڀاڪر ۾ محسوس ڪيو. ڏٺم تہ اهو ڏبرو ڪراڙو ماڻهو مهاراجا رنجيت سنگھ پاڻ هو. سندس پٺن مان ٻہ ساٿس گڏ هئا. انهن بہ مون کي ۽ مسٽر ليڪي کي ڀاڪر پاتو. پوءِ مهاراجا مون کي هٿ کان وٺي اندر دربار ڏانهن هليو. اسان جي آجيان عاليشان نموني ڪئي وئي. مهاراجا اڳتي وڌي استقبال ڪري اسان جو مانُ وڌايو هو. ڪئپٽن ويڊ ۽ ڊاڪٽر مري بہ اندر دربار ۾ ويٺا هئا. اسان سڀني کي مهاراجا جي سامهون چانديءَ جي ڪرسين تي ويهاريو ويو. مهاراجا اسان جي مختلف نمونن سان پليڪار ڪئي ۽ گريٽ برٽن جي بادشاه جي خير عافيت پڇيائين.

جيئن اسان بمبئيءَ کان آيا هياسون، تنهن ڪري سر جان مالڪم جو بہ پڇيائين. وهڻ کان ٿورو وقت پوءِ مان هزهاءِ نيس کي ٻڌايو تہ انگلينڊ جي بادشاه طرفان هن ڏانهن تحفي ۾ موڪليل پنج گهوڙا ڪاهي سلامتيءَ سان لاهور پهچي ويو آهيان. اها سوکڙي ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ پڪي دوستيءَ جي ناتن جي موجودگيءَ جي ثابتي آهي. ان سان گڏ رائيٽ آنربل گورنر جنرل آف انڊيا طرفان بہ گهوڙي گاڏيءَ جو تحفو آهي، سو سندس اعليٰ ۽ شاندار دوستيءَ جي علامت آهي. وڌيڪ کيس ٻڌايم تہ انهن گهوڙن سان گڏ بادشاه سلامت جي وزير فار دي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

افيئرس آف انڊيا طرفان خط جيڪو سون جي تند سان ڳنڍي ناهيل ڪپڙي جي ڳوٿريءَ ۾ رکيل ۽ انگليند جي فوج جي مهر سان سيل ٿيل آهي. منهنجي ايتري چوڻ تي مهاراجا، سندس درٻاري ۽ اسان پاڻ احترام طور اٿي بيٺاسون ۽ هزهاءِ نيس پاڻ اهو خط مونکان ورتو. مُهر کي پنهنجي نراڙ تي لائي احترام جو اظهار ڪيو ۽ پوءِ پڙهڻ واسطي فقير اعزازالدين جي حوالي ڪيائين، جنهن دربار جي سامهون ان خط جو فارسي ترجمو پڙهيو. پرواڻ سيني ملڪن جا سفير، ان وقت دربار ۾ موجود هئا. انگليند جي بادشاه طرفان راجا رنجيت سنگھ ڏانهن لکيل خط جو ترجمون ملاحظي لاءِ هيٺ ڏجي ٿو.

انگليند جي بادشاه جي وزير، فار دي افيئرس آف انڊيا طرفان راجا رنجيت سنگھ ڏانهن لکيل خط جو ترجمون جيڪو ڪيس 21 جولاءِ 1830ع تي پيش ڪيو ويو.

سک قوم جي سردار ۽ ڪشمير جي نواب هزهاءِنيس راجا رنجيت سنگھ ڏانهن.

مهاراجا،

منهنجي رحمدل ۽ مهربان مالڪ ۽ بادشاه سلامت جو حڪم آهي ته مان عاليجاه طرفان اوهان جي موڪليل سوکڙين جو دل جي گهراين سان اعتراف ڪريان. اوهان، اهي سوکڙيون جيڪي اوهان جي ماتحت ملڪ ڪشمير جون جُڙيل هيون، لارڊ ائمهرسٽ جي ذريعي موڪليون هيون.

بادشاه سلامت چڱي ريت باخبر آهي ته اوهان وٽ ايشيا جي بهترين نسل جا گهوڙا موجود آهن. سندس مرضي آهي ته اوهان وٽ يورپ جي چوٽيءَ جي نسل جا گهوڙا به موجود هجڻ گهرجن. تنهن ڪري مون کي حڪم ڪيو ويو هو ته مان هن معاملي ۾ اوهان کي خوش ڪريان ۽ انگليند جي بهترين نسل جي گهوڙن مان اوهان لاءِ چونڊ ڪريان.

مان هنن گهوڙن جي چڱيءَ طرح سان چونڊ ڪئي آهي، تنهن ڪري اسان کي سوکڙين موڪلڻ ۾ ڪجھ دير ٿي وئي. هاٿي اوهان جي خدمت ۾ موڪليا وڃن ٿا. جيئن ته اهي ٿلها متارا ۽ ڳڻهي قد وارا گهوڙا آهن، تنهن ڪري اهي گرم موسم ۾ ڊگهي سفر ۾ ضرور ٿڪجي پوندا. مون هدايت جاري ڪئي آهي ته ڪين سنڌو درياه ۽ بعد ۾ پنجاب جي اهڙي ڪنهن درياه معرفت نيو وڃي جنهن ۾ جهازراني سولائي سان ٿي سگهندي هجي.

بادشاه سلامت اوهان کي اطلاع ڏيڻ واسطي مون کي خاص حڪم فرمايو آهي ته هو هنهي ملڪن وچ ۾ گهڻي وقت کان وٺي دوستاڻن ناتن جي موجودگيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري تمام گهڻو خوش آهي ۽ برطانيہ سرڪار ۽ اوهان جي وچ ۾ انهن رشتن کي خدا تعاليٰ اڃا بہ وڌائي.

بادشاه سلامت هنهي ملڪن جي رعيت جي ڀلي واسطي امن ۽ آشتي جو خواهان آهي. بادشاه سلامت جي اها بہ خواهش آهي تہ اوهان صحت مند رهو ۽ ڏگهي ڄمار ماڻيو ۽ باعزت رهو، ۽ جيڪي بہ قومون اوهان جي حڪومت هيٺ آهن مٿان رحمتن ۽ سخائن جا ڪارڻ بڻجو.

بادشاه جي حڪم سان

(صحي)

ايلن برو

جيئن جيئن خط ۾ لکيل حقيقتون ظاهر ٿينديون ويون، تيئن تيئن مهاراجا جي منهن مان خوشيءَ جهڙي ظاهر ٿيندي ٿي وئي. جڏهن خط جو اڌ پڙهيو ويو تہ هن پنهنجي خواهش ظاهر ڪئي تہ هو، هن خط جي پهچڻ جي سلامي ڏيندو. توبخاني مان 60 توبون هرهڪ 21 گولا ڇوڙي خط جون سلامي ڏينديون تہ جيئن لاهور وارن کي سندن بادشاه جي خوشي جي خبر پوي، ان کان پوءِ هزهاءِ نيس رنجيت سنگھ سوکڙين ڏسڻ جي خواهش ڏيکاري ۽ اسان ساڻس گڏجي هلياسين. گهوڙن تي نظر پوڻ سان هو آپي کان ٻاهر نڪري ويو. سندن قد ۽ رنگ کان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين تہ اهي جڻ تہ ننڍڙا هاٿي آهن. گهوڙا جڏهن سندس ڀرسان لنگهيا تہ هن ٻين سردارن ۽ عملدارن کي سڏائي ورتو، سي بہ هن سان گهوڙن جي ساراه ڪرڻ ۾ ٻڌ جهڙ ٿي بيٺا. ڪوبہ ماڻهو مهاراجا کان وڌيڪ رلڻو ملڻو ڪونہ هو.

هو اسان سان ڏيڍ ڪلاڪ کن لڳاتار ڪچهري ڪندو رهيو ۽ پوءِ ملاقات ختم ٿي. هن اسان کان ورائي ورائي سنڌوءَ جي پاڻيءَ جي اونهائي متعلق پئي پڇيو ۽ منجهس جهازراني جي امڪانن متعلق سوال پئي ڪيا. هن سنڌوءَ جي ڪنارن سان آباد ماڻهن، سندن سياسي سوچ ۽ فوج جي اهميت متعلق بہ ڪيئي سوال پڇيا، مان سنڌ جي خوشحاليءَ ۽ دولتمندي ڏانهن ڪيس اشارو ڪيو، جنهن جڻ سندس ستل سورن کي جاڳائي وڌو هو. هن پر وارن ملڪن جي سفيرن جو اسان سان تعارف ڪرايو ۽ آخر ۾ هن پنهنجي ڪڙه جي گهوڙن ڏيکارڻ لاءِ اسان کان پڇيو. ٿيہ گهوڙا قطار جي صورت ۾ اسان جي سامهون گذاريا ويا. مٿن ڏاڍا ۽ شاندار قيمتي سنج پيل هئا. ڪي تہ هيرن جواهرن سان سينگاريل هئا. هن هرهڪ گهوڙي جو نالو شجرو ۽ خوبيون ٻڌايون. سندن لاڳاپو سڀني ملڪن سان هو. سندن ڳچين مان پتو پيو ٿي تہ سندن واڳون گهٽيل رکيون وينديون آهن. پر ڏسڻ ۾ ڏاڍا ٺاهوڪا ٿي آيا. سمجھ ۾ آيو ٿي تہ لاهور جي نالي جي نسبت سان ڪڙهيون ايڏيون سٺيون ڪونہ هيون. هر گهوڙو هر عضوي ۾ ڪو نہ پئي ڏٺو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هزهاءِ نيس جيڪا هن وقت تائين تڪليف ڪئي ان مان سمجهيوسين پئي تہ ضرور تڪجي پيو هوندو. تنهن ڪري موڪلائي هليا آيا سين.

قدرت هن شخصڪي گهڻين خوبين سان نوازيو آهي. سندس جسم ۽ جان ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. وڏيءَ ماتا سندس هڪ اک وڃائي ڇڏي هئي. سندس قد پنج فوٽ ٽن انچن کان وڌيڪ ڪونہ هو. ٺاٺ ۽ ادمبر کان ڪوهين دور پر سندس دربار جو شان اعليٰ ۽ اوچو آهي. سندس اشاري کان سواءِ ڪنهن بني بشر کي ڳالهائڻ جي جرئت ڪانہ هئي، جيتوڻيڪ سندس دربار ۾ بازار جيان ماڻهن جا ڳاهٽ هئا. هيءَ هندستان جي بادشاهن ۾ پهرئين قسم جي اهڙي دربار هئي، جنهن ۾ اعليٰ قسم جو نظم ۽ ضبط هو.

دربار عام جنهن ۾ هزهاءِ نيس اسان سان ملاقات ڪئي هئي، سا سڄي ساري سنگمرمر پٿر مان ٺهيل هئي. ۽ مغل شهنشاه جي تعمير ڪرايل هئي. ڇت خوبصورت ريشمي ڪپڙي جي پردن سان سينگاريل هئي. جنهن تي هيرا موتي ٽاڪيل هئا. مهاراجا کي ڳچيءَ ۾ هار ۽ ٻانهن ۾ ڪنگڻ ۽ زمرد جون چوڙيون پيل هيون، جيڪي ماپ ۾ ڪجھ وڏيون هيون. سندس تلوار تي بہ هيرن موتين جو ڪم ٿيل هو. امير ۽ نواب بہ هن موقعي تي ساڳي نموني پوشاڪ ۾ ڳھ پائي آيا هئا. سڄي دربار جڻ ڦڪي رنگ جي ٺهيل معلوم ٿي رهي هئي. هي سکن جو دل پسند رنگ آهي. پنهنجي ورن ۾ شوخ هو، پر اثر پذير بہ ڏاڍو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو مهاراجا، سوڪڙين کٽي اچڻ واري تڪليف واري مهم جي بدلي وري بہ اسان کي فوجي مشقن ڏسڻ لاءِ گهرايو. اسان مهاراجا کي اندر فوجي ميدان ۾ لاهور جي قلعي جي پٽين جي پاسي سان ٺاهيل ٿلهي تي وٺي ڏٺو. پيادل فوج جون پنج ريجمينٽون ٽيهڙ جي شڪل ۾ قطار ڪيون بيٺيون هيون. راجا رنجيت سنگھ اسان کي انهن فوجين جي انسپيڪشن ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي. سندن ورديون سفيد ۽ پٽا ڪارا هئا. هو منهن پررين بندوقن سان مسلح هئا. مان سمجهان ٿو تہ اهي ڪشمير يا لاهور جون ٺٽيل هيون. فوج جي هر ٽولي ۾ سک ۽ هندستاني گڏيل هئا. انسپيڪشن کان پوءِ مقاميٰ آفيسر جي حڪم سان فوج عاليشان نموني سان پريڊ ڪندي بلڪل اسان جي هندستاني فوجين وانگي اڳتي نڪري وئي. پريڊ جا احڪام فرينچ زبان ۾ ڏنا ٿي ويا.

فوجي مظاهري وقت هزهاءِ نيس راجا رنجيت سنگھ ڏاڍيءَ رواني سان ڳالهائي رهيو هو ۽ پنهنجيءَ فوج ۽ سندس هٿيارن متعلق اسان جا رايا معلوم ڪري رهيو هو. هن ٻڌايو تہ سندس هر بندوق 17 رپيہ ڪائي وئي هئي. خاص طور هن جاڻ ملڻ جو ڏاڍو خواهش مند هو تہ برطانيہ جون پيادل فوجون توبخاني جو مقابلو ڪري سگهن ٿيون يا نہ. ان موضوع تان گذرندو اچي ڪشمير جي محصول تي پهتو، جتان ڪيس ڇتيھ لک محصول مليو هو. هن ٻڌايو تہ هن سال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيس اتان ڇهه لک رپيه وٺيڪ مليا آهن. هن وٺيڪ ٻڌايو ته ”مان سڀ فوجون ڪشمير موڪلي ڇڏيون آهن، ته جيئن انهن حرامزادن ڪشميرين کي ملڪ مان ٺي ڪيڍي ڇڏن. ان ملڪ ۾ ڏاڍو عيش ۽ آرام آهي.“ ۽ جڏهن هن ان ملڪ جي اهميت کي محسوس ڪيو ته هن پاڻ وڃڻ يا پٽ کي موڪلڻ لاءِ سوچيو هو. راجا رنجيت سنگهه جي ڳالهائڻ جو ڍنگ ۽ ڍپ اهو هو پيچ پيچ واري طبيعت ۽ اهم سوالن کي سمجهڻ ڪري خاص ڪردار جو مالڪ هو. اسان جي اسٽابلشمينٽ ۾ ڪي هندستان جا ماڻهو موجود هئا، جيڪي ڪجهه وقت انگلينڊ ۾ به رهيا هئا، تن کان اسان جي سامهون به ڪي سوال پڇيائين ۽ پوءِ به خانگي ريت گهرائي کائنس اسان انگريز قوم جي دولت ۽ طاقت متعلق به پڇيائين ته سچ پچ.اهي اهڙائي طاقتور آهن، جهڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اسان هرهاءِ نيس جي ناشتي جون تياريون ڏسي اجازت ورتي. گهڻو ڪري ناشتي جي ماني کليءَ فضا ۾ ۽ فوج جي روبرو کائيندو هو. ڪڏهن ورئ گهوڙي تي سوار هجڻ واري حالت ۾ متي گهوڙي تي ماني کائي وٺندو هو. کيس گهوڙي سواريءَ ڪرڻ ۾ وڏي سفر ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوندو آهي. ان حالت ۾ هو گهوڙي تان لهڻ بجاءِ گهوڙي تي چڙهي ناشتو ڪري وٺندو آهي.

اسان، ايم. چيواليئر وينچورا ۽ هڪ ٻئي فرينچ فوجي جنرل جي باغيچي نما گهر ۾ وڃي ترسياسين. هو سنڌوءَ تي اسان جي آجيان وقت پنهنجي فوجي جٿي سميت حاضر ڪونه هو. اها جاءِ يورپ جي طرز تي جوڙيل هئي. چيواليئر منجهس نوي قوهارن سان هڪ ٿلهي جو واڌارو به ڪيو هو. ته جيئن فضا کي ٿڌو ڪري سگهجي. هن فرينچ جنرل سان اسان جون ڳالهيون هڪ دوستاڻي ماحول ۾ ٿيون ۽ اهو سلسلو اسان جي لاهور ۾ رهڻ واري عرصي تائين قائم رهيو. انهن سيني مان ايم. ڪورٽ ذهين ۽ سڄاڻ شخص معلوم ٿيو. هو جاگرافيدان هجڻ سان گڏ قديم آثارن جو ماهر به لڳو ٿي. ايم ڪورٽ ۽ سندس پائر جيڪي هاٿي آفيسر آهن، سي اڳي ايران جي بادشاه وٽ ملازم هئا ۽ ايران جي شهري هجڻ جي حيثيت ۾ هنن هندستان جو سفر ڪيو هو. جنهن ڪري کيس وچ وارن ملڪن متعلق معلومات حاصل ڪرڻ جو سٺو موقعو مليو هو. هن مون کي هڪ رستي جو نقشو ڏيکاريو، جيڪو ڪرمان شاه کان هرات، قندار، غزني ۽ ڪابل کان ٿيندو اٽڪ پهتو ٿي، منجهس شهرن کي ڏاڍي خبرداريءَ سان چٽو ڪري ڏيکاريو ويو هو. هن مونکي وٺيڪ ٻڌايو ته هو ايشيا جي ان حصي جي پوري نقشي جو خواهان نه آهي، پر ڪنهن سٺي رستي جي موجودگيءَ کي وٺيڪ پسند ڪري ٿو، جنهن ۾ گهڻا ڦيرا ۽ چڪو هجن ۽ ملڪ ۾ فوجي ۽ پيداواري ذريعا جام هجن. فرينچن کي اهڙن ملڪن جي اسان کان وٺيڪ خبر آهي. ايم ڪورٽ، مون کي نقشي وسيلي پيادل ۽ گهوڙي سوار فوج جا رستا به سمجهايا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيءَ همراه چئن سالن کان پنجاب جي جاگرافيءَ سان لاڳاپيل نقشن ڪيڻ ۾ رڌل آهي ۽ پنجاب جي سک حڪمران جي ڪاهڙ جو بہ شڪار رهي ٿو. پر تنهن هوندي بہ اٽڪ کان وٺي اسان جي سرحدن جي اوسي پاسي تائين نقشي ٺاهڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. مون کي پورو يقين آهي تہ پنجاب جي قديم آثارن ۽ جاگرافي سان واسطو رکندڙ نقشن ڪيڻ ۾ هيءَ ڏاهو ماڻهو ضرور ڪامياب ويندو ۽ هو علم حاصل ڪرڻ ۽ ان کي پکيڙڻ پنهنجي عزت سمجهندو آهي. يقين آهي تہ جاگرافيڪل سوسائٽي آف پئرس يا دارالسلطنت جو ڪو بيو ادارو, ايم-ڪورٽ جي هن محنتن جو قل عوام ۾ ضرور وڌيندو ۽ ورهائيندو.

شام جو اسان کي لاهور ڏسڻ جو موقعو مليو. هي قديم قلعو اوپر کان اولهہ طرف 5 ميلن ۾ پکڙيل آهي. موڪر وٽ ۾ وڌ ٿي ميل کن ٿيندس. اهڙي قسم جا اهڃاڻ کنڊرن مان ملي سگهن ٿا. مسجدون ۽ مقبرا جيڪي گهرن کان مضبوط بنيادن سان تعمير ڪيا ويا هئا, سي زرعي زمينن جي وچ ۽ فصلن اندر قافلہ سرائن جيان اجا بہ چوطرف ڏسڻ ۾ اچن ٿا. لاهور جي تازي دور ۾ تعمير ٿيل شهر اصل ۽ قديم شهر کان اولهہ طرف آهي ۽ چوڌاري مضبوط قلعو اٿس. گهر مٿي اوچا ۽ گهٽيون سوڙهيون آهن. وچ مان وهندڙ ڪني پاڻيءَ جي ڪسيءَ سبب چوطرف بدبوءِ پکڙيل آهي. لاهور جي بازار ۾ ڏڻ ۽ دولت تہ نظر ئي ڪانہ ايندي. پنجاب جي واپار جو اثر امرت سر ۾ جام ڏسڻ ۾ ايندو, جو موجوده دور جو دارالسلطنت آهي. هتي ڪجهہ اهڙيون جايون آهن, جن جو ذڪر ڪرڻ لازمي آهي. بادشاهي مسجد ڳاڙهي پٿر مان ٺهيل هڪ وسيع عمارت آهي. اهو ڳاڙهو پٿر اورنگزيب دهليءَ جي پروارين ٽڪرين تان آڻايو هو. سندس چار اوچا منارا اجا بہ بيٺا آهن. باقي نماز پڙهڻ واري حصي کي سکن فوج واسطي بارود خانو بڻائي ڇڏيو آهي. منارن سان بيون بہ بہ مسجدون آهن, جيڪي مسلمانن جي زوال جي گواهي ڏئي رهيون آهن. جن ۾ سڄي پنجاب جي مسجدين جيان سکن جي خوف کان هتان جا مسلمان ماٺ ميٺ ۾ نماز پڙهيو هليا ويندا آهن.

هڪ ڏاريو ماڻهو راوي پار ڪري لاهور جي هڪ خوبصورت عمارت جو ضرور مشاهدو ڪندو, اها خوبصورت عمارت شاه درا ۾ جهانگير جو مقبرو آهي. هيءَ هڪ چوڪنڊي خوبصورت اڏاوت آهي. هر ڪنڊ تي منارو ٺاهيل اٿس ۽ مٿي 70 فوٽ اوچي آهي. هن سڄيءَ عمارت ۾ سنگ مرمر ۽ ڳاڙهي پٿر کي واري وٽيءَ سان استعمال ڪيو ويو آهي. اندر لوڙهہ تي ڏاڍو مقدس ڪم ڪيو ويو آهي, جنهن ۾ ڪجهہ لڪت ۽ ڪجهہ سنجت ۽ سونهن سان لاڳاپيل رنگ برنگي چترڪاري ٿيل آهي. مختلف رنگن جي پٿرن تي چترڪاريءَ سبب چڻ تہ گل ۽ ان جا پاچا چٽا پيا ڏسڻ ۾ ايندا. سفيد سنگ مرمر جي تَرَ تي ڪاريءَ لکت ۾ بہ سٽون آهن, جن ۾ 'دنيا جو فاتح' جهانگير جو نالو لکيل آهي. لوڙهہ جي مختلف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڳن تي الله تعاليٰ جا مختلف 99 نالا عربي ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهن. فرش بہ رنگارنگي نموني جو آهي. مقبري جي مٿان پهريائين قبو تعمير ٿيل هو. پر بهادرشاه اهو هن مقصد سان ڀڃرائي ڇڏيو تہ شندس ڏاڏي جهانگير جي قبر مٿان خدا جي رحمت، برسات ۽ ماڪ ضروري پوي. گهڻو امڪان اهو آهي تہ هيءَ خوبصورت مقبري مٿان راوي جو پاڻي وهائيو ويجي، جنهنجو لاهور وٽ وهڪرو موج وارو هوندو آهي ۽ اڳي بہ مقبري جي چوڌاري موجود باغ جو حصو راوي پاڻي ڪٽي ويئي آهي.

هيو تاريخي مقام شاه جهان جو ٺهرايل شاليمار باغ آهي، جو مغل شهنشاهي شان ۽ شوڪت جو اعليٰ مثال آهي. ديگهہ اڌ ميل ڪن ٽيندس ۽ هڪ ٻئي جي سطح مٿان ٽي ٿلها ٺاهيل آهن. هڪ واه پري ڪان واهي آندو ويو آهي، جيڪو هن باغ جي وچان گذري ٿو ۽ هن معرفت قفا ڪي ٿڌي رکڻ لاءِ 450 فوهارا ٺاهيا ويا آهن. سنگ مرمر جو تحفو ڪنهن زماني ۾ جنهن تي شهنشاه ويهندو هو، سو بہ اڃا صحيح سلامت آهي. پر باغ راجا رنجيت سنگھ جي تخت نشين ٿيڻ کان اڳ ئي تباه ٿي چڪو هو. مهاراجا پاڻ بہ ڪيترا ئي سنگ مرمر مان ٺهرايل گهر اکوڙايا. پر هو سونهن پرکڻ جي اهل هيو. هن انهن گهرن جي ٻيهر مرمت ڪرائي، پر سنگ مرمر بجاءِ گهٽ درجي وارو پٿر استعمال ڪرايو.

هڪ ڏينهن صبح جو اسان جهانگير جو مقبرو ڏسڻ وياسين تہ ڏٺو سين تہ راجا رنجيت سنگھ ميدان تي ويٺو هو ۽ سندس چوڌاري فوج ويٺل هئي. هڪ آفيسر موڪلي اسان کي پاڻ وٽ گهرايائين ۽ اسان اڌ ڪلاڪ ڪن ساٿس گذاريو. هن اسان کي پنجاب تي افغانن جي حملي متعلق ٻڌايو ۽ چيو تہ اسان هينئر ان جاءِ تي ويٺا آهيون، جيڪا ڪنهن وقت افغان فوج جي ڪئمپ هئي. لڏيانا ۾ اسان جي پناه ۾ رهندڙ بادشاه زمان شاه پورا ٽي ڀيرا لاهور کي باه ڏئي ساڙي چڪو آهي. هن هندستان تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. پر زماني جي حالتن جو شڪار ٿي ويو. مهاراجا دربار ۾ سادا ڪپڙا پائي ايندو هو. سندس ڪپڙا قاتل ۽ پراڻا هوندا هئا. 25 تاريخ تي هزهاءِ نيس اسان سان غير سرڪاري ملاقات ڪئي ۽ ڪيس چڱي طرح ڏسڻ جو موقعو مليو ۽ هن دربار برخواست ڪرڻ جي هدايت ڪئي.

اسان پهتاسون تہ ڪيس هڪ ڪرسيءَ تي ويٺل ڏٺوسين. ٽيهہ چاليهہ راڳي ڇوڪريون، ڇوڪرن جي لباس ۾ ويٺيون هيون. سندن لاڳاپو ڪشمير يا پر پاسي وارن جبلن سان هيو. بي انتها خوبصورت هيون. قد ڪاٺ ۾ مهانڊن ۾ ننڍيءَ عمر جون ٿي لڳيون. سندن ڊگها ريشمي لباس ڪين ڏاڍو سونهن پيا. سمجھ ۾ ائين پئي آيو جڻ هرهڪ کي تير ۽ ڪمان هٿ ۾ هجي. مشرق جي شاعريءَ ۾ ڪشميري اک جي ڏاڍي تعريف ڪيل آهي. جنهن لاءِ هي ڪاريون ڪجليون ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چمڪدار اڪيون مثال هيون ۽ هرهڪ جوڪريءَ اڪين جي چوڌاري سون جو ڀورو هٽي پنهنجي قدرتي خوبصورتي کي جڻ بگيڙي ڇڏيو هو. مهاراجا رنجيت سنگهه چيو ”هي به منهنجي ريجمينٽ آهي. پر هي چونڊيون آهن ته هي اهڙي ريجمينٽ آهي جن سان تنظيمي اصول لاڳو نه ٿو ڪري سگهجي.“ مهاراجا جي هن راءِ ڏيڻ تي اسان ته کلياسين، پر سڀ ميڙاڪي ڪان به ڪل نڪري وئي. هن هن عورتن ڏانهن اشارو ڪري چيو ته اهي هن هٿيار بند دستي جون ڪمانڊر آهن. جن کي هن انعام ۾ ڳوٺ ڏئي ڇڏيا آهن ۽ ڪن کي پنج ته ڪن کي ڏهه رپيا ڏهاڙي وڙءِ ملندي آهي. ان ڪان پوءِ جلدي هن چار پنج هاٿي گهرايا ته ڳائڻين جي هن هٿيار بند جٿوڳ دستي کي پنهنجن گهرن ڏانهن روانو ڪري سگهجي. ان ڪان پوءِ رنجيت سنگهه اهم موضوعن تي ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ برطانيه سرڪار سان لاڳاپن جي ’تاريخ واري ميدان ڊوڙندو رهيو.‘ هن چيو ته ”انگريز سرڪار جي حڪمت عملين گهڻن سک سردارن کي شڪ ۽ شبهي جو شڪار بنايو هو. پر مان شروع ڪان وٺي ڪانئن راضي هوس.“ هن سلسلي کي جاري رکندي چيو ته: ”سرجان مالڪم پهريون ماڻهو هو، جنهن 1805ع ۾ دوستيءَ جو نانءُ نيايو. سر چارلس ميٽڪاف به مُرسيءَ سان پنهنجو وارو وڄائي ويو. سر ڊيوڊ آڪٽرلوني ٻنهي طرفن جي دوستيءَ کي مضبوط بنيادن تي بيهاري ويو. مان هاٿي جيڪو خط انگلينڊ بادشاه سلامت جي وزير طرفان ڪيس ڏنو، سو به هڪ عام خط ڪان وڌيڪ جڻ ته ڪو دوستيءَ جو عهدنامون هو. جنهن راجا رنجيت سنگهه کي ايترو خوش ڪيو هو جو بيان ڪري ئي ڪونه ٿو سگهجي. هو ڦرڻي ڦري سنڌ جي شاهوڪاري ۽ ان جي دولت ڏانهن ٿي آيو. سنڌ جي دولت هٿ ڪرڻ لاءِ ڪيس چريائي جي حد تائين شوق هو. سندس تمنا هئي ته سنڌ مان دولت جو پئسو پئسو هٿ ڪري پنهنجي خواهش مطابق خرچ ڪري ۽ هن سنڌ جي موضوع تي انگريز سرڪار جي ارادن متعلق هڪ ڳنڀير سوال مون ڪان پڇي ورتو. راجا رنجيت سنگهه کي هنن سوالن پڇڻ جو به شوق هوندو هو ته يورپي قومن مان وڌيڪ طاقتور ڪير آهي. هن موقعي تي مون ڪان پڇيائين ته فرانس ۽ انگلينڊ مان طاقتور ڪهڙو ملڪ آهي؟ ڪيس وراڻيم ته ٻئي طاقتور ملڪ آهن ۽ ڪيس فقط اهو ياد رکڻ گهرجي ته هندستان ۾ انگريزن جي طاقت برطانيه جي نمائندگي ڪري ٿي.

هن وڌيڪ چيو ته سندس فرينچ آفيسرن متعلق منهنجو ڪهڙو خيال آهي. ان ڪان پوءِ مون ڪان اهو ٻڌڻ چاهيائين ته مان سنڌوءَ جي هن پار مسلمان غازين جي خلاف سندس هلايل جنگي مهم متعلق ڇا ڇا ٻڌو آهي. هن ٻڌايو ته اهي سڀ فتحون سندس قوم جي بهادريءَ جي طفيل آهن، جن کي ڪنهن جي لاءِ به بُغض ڪونه آهي. اهي انهن ڏينهن جو ڪاڌو ڇيله سان ٻڌي هلندا آهن. جتي پاڻي نه هوندو آهي اتي کوهه کوٽيندا آهن. ضرورت پوندي آهي ته قلعو تعمير ڪري وٺندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. هندستان جي هيءَ اهڙي قسم جي خدمت آهي، جنهن جهڙي خدمت هن ڪاٿي به ڪانہ ڏني آهي. ”توهان منهنجيءَ فوج جي بهادري متعلق تہ ڄاڻندا هوندا. هن ڪشمير وڏيءَ بهادريءَ سان فتح ڪيو. مان هاڻي ان ملڪ جون شالون ۽ ٻي پيداوار تجارتي مال طور استعمال ڪريان ٿو، مان پنهنجي فوجن کي بہ اتان جون تيار ٿيل شالون ۽ ٻيو مال پگهار ۾ ڏيندو آهيان. هڪ سردار جنهنجا مون ڏانهن 300 رپيہ ٿيندا آهن تہ آءٌ کيس 500 روپين جون شالون ڏئي ڇڏيندو آهيان. ۽ هو ڏاڍو خوش ٿي ويندو آهي. ۽ ملڪ کي بہ فائدو رسندو آهي.“
ڪشمير جي شالن کان گفتگو هلندي اچي شراب تي بيٺي، ۽ شراب جي ڏاڍي تعريف ڪرڻ لڳو. خاص طور تي تيز شراب جي جنهنجو هيءَ پاڻ بہ شوقين آهي. ان کان پوءِ هن مون کي اهو هدايت لاءِ التجا ڪئي تہ جيڪو شراب هن مون ڏانهن موڪليو سو اسان پيتو هو يا نہ؟ جنهن ۾ حڪيمن جا سفارش ڪيل موتي ۽ رتن وجهرائي موڪليو ويو هو. هن قسم جو شراب مشرق ۾ جام هوندو آهي. شراب جو اهو هڪ نمونو آهي. جنهن جي اصل حقيقت اها آهي تہ ڪلال پنهنجي شراب کي مقبول عام ڪرڻ لاءِ منجهس اهڙيون طاقتور شيون ملائيندا آهن، جن کي اتان جا ماڻهو تمام گهڻو پسند ڪندا آهن. موتين ملائڻ سان بہ شراب ڏاڍو مقوي بڻجي پوندو آهي. راجا رنجيت سنگهہ سان اڪيلائيءَ ۾ گهڻي دير تائين ويٺا رهياسون. پوءِ هن هڪ خوبصورت ڪمان، تيرن جي جٽي، ڪشمير جي قيمتي شال جي جُهل ۽ سهڻن سنجن سان هڪ گهوڙو، سنگ سليماني جي ميٽن جو سندس ڳچيءَ وارو پاتل هار، سائي پڪيءَ جي ڪُلنگي جيڪا سندس مٿي ۾ پاتل هئي، سڀ مون کي تحفي ۾ ڏنا ۽ چيائين تہ ”هي منهنجي سواريءَ جي گهوڙن مان هڪ آهي. منهنجي گذارش آهي تہ قبول ڪريو.“ هن اهڙو گهوڙو مسٽر ليڪيءَ کي بہ ڏنو.
اسان گهوڙن کي ڏسي رهيا هياسون تہ هڪ لاڏو گهوڙو (Dray horse) آندو ويو. مٿانئس سونيءَ تند واري ڪپڙي جي جُهل ۽ هاٿيءَ وارو هودو پيل هوس. ان گهوڙي کي ڏسي مان ڪل روڪي ڪونہ سگهيس. ان کان پوءِ راجا رنجيت سنگهہ، صندل جو تيل ۽ گلاب جو پاڻي پنهنجي هٿن سان اسان جي مٿان ڇڙڪيو. ان بعد اسان جي ملاقات جي پڄاڻي ٿي. اسان ڪانئس موڪلائي وڃي رهيا هئاسين تہ ٻئي ڏينهن صبح سويل اچڻ لاءِ چيائين ۽ اهو بہ هدايائين تہ هو ان وقت اسان جي وندر لاءِ گهوڙيسوار فوج جو مظاهرو ڪرائيندو.
اسان هڙهاءِ نيس سان مقرر وقت تي فوجي ميدان تي ملاقات ڪئي. اسان ڏٺو تہ ميدان تي 51 توبون بيٺل هيون، جن کي خاص هن موقعي لاءِ آندو ويو هو. پتل جون ٺهيل ۽ ڇهہ پائونڊ گولن اڇلڻ واريون هيون. هرهڪ توب کي ڇهہ گهوڙا ڇڪي رهيا هئا. اهو فوجي مظاهرو هڪ مقامي فوجي آفيسر جي نگرانيءَ هيٺ ٿي رهيو هو. توبن جو هلڻ ۽ چرپر گهوڙن وسيلي ٿي رهي هئي. هر طرف قطارون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ڪالم ٺاهيا ويا هئا. بمباري جي اِنتها تي هڪدم ڪونہ پهتا. پر سندن ڦڙتي چالاڪي ڏسڻ وٽان هئي. بمباريءَ ڪندي ڪوبہ حادثو پيش ڪونہ آيو. هن فوجي مظاهري ۾ گاڏين حصو ڪونہ ورتو. گهوڙا ۽ توبخاني وارو سامان گهٽ درجي وارو هو. توبون البت سٺيون ٺهيل هيون ۽ گاڏا جن تي توبون رکيل هيون سي بہ سٺيءَ حالت ۾ هئا ۽ لاهور جا ٺاهيل هئا. هرهڪ جو خرچ 1000 رپيہ هو. مظاهري لاءِ جيئن ئي فوجون گذريون تہ اسان کان بہ هن مظاهري متعلق پنهنجو رايو پڇيو ويو. هن جاڻ ڏيندي چيو، "هرهڪ توب تي آفيسرن، جوانن ۽ گهوڙن سميت منهنجو ساليانو 5000 رپيہ خرچ آهي. قلعن تي حملن ۽ مارٽر جي استعمال کان سواءِ مون وٽ هڪ سو توبون آهن. فرينچ آفيسر چون ٿا تہ اهي تمام گهٽيون آهن." هن وڌيڪ ٻڌايو تہ "سندن تعداد وڌائي بہ ڪونہ ٿو سگهجي." اسان اتي گهڻو وقت ڪونہ ويٺاسون تہ هن چيو، "اڄ ناشتو مون سان گڏ ڪجو." هن کان اڳ اسان کي اهڙو اعزاز ڪونہ مليو هو ۽ اسان انڪار ڪري نہ سگهياسين. ڪرسين کي سيري پري ڪيو ويو ۽ هن انتهائي سادي مهاراجا جي سامهون هيٺ هرهڪ لاءِ جدا بخمل جا گدا رکيا ويا. ڪيرٽين جا ڪيترائي نمونا هئا. انبن جي ڪٽاڻ هئي. اهي سڀ اسان کي وڻن جي پنن تي رکي ڏنا ٿي ويا. رنجيت سنگهہ پنهنجي هٿ سان سٺيون سٺيون شيون چونڊيندو اسان کي ڏيندو ٿي ويو. سندس نماڻائي ۽ حليم سڀاءَ اسان کي گهڻي کائڻ تي پئي مجبور ڪيو. اسان جي لاءِ چاقوءَ ڪانٽي کان سواءِ آڱريون جڻ تہ بيڪار هيون. ناشتي ڪرڻ کان پوءِ هن اسان کي ساڻس ٽيهري جي ماني کائڻ جي نيند ڏني ۽ هڪدم پنهنجي ماڻهن کي ان جي تياري لاءِ هدايتون ڏيڻ لڳو. اسان کي مقرر وقت تي گهرايو ويو. اها ماني بہ ناشتي جهڙي ۽ ان ئي طريقي سان اسان کي کارائي وئي.

رنجيت سنگهہ هر نقطہ نگاهہ کان هڪ عجيب و غريب ڪردار آهي. مان سندس فرينچ آفيسرن جي واتان ٻڌو آهي تہ هن جهڙو انسان قسطنطيہ کان هندستان تائين ڪاٿي بہ ڪونہ ملندو ۽ اهي سندس اندروني طاقت ڏسي چڪا آهن.

اسان 16 آگسٽ تائين مهاراجا جي مهمان جي حيثيت ۾ لاهور ۾ رهيا پيا هياسين. ان عرصي دوران ساڻس ملڻ جا مونکي ڪيترائي موقعا مليا. پر مان نہ ٿو سمجهان تہ سندس اقتدار ۾ اچڻ جي تاريخ کي انبالا جي پوليٽيڪل ايجنٽ ڪئپٽن وليم مُري جيان ڪجهہ وڌائي سگهان ٿو. رنجيت سنگهہ ۾ جيڪا ساراهڻ جوڳي خاصيت آهي، سا سندس انسانيت آهي. تخت نشين ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن ڪونہ ٻڌو هوندو تہ هن ڪنهن بني بشر کي موت جي سزا ڏني. هو ڏوهيءَ جو عضوو ڪپي ڇڏيندو هو. پر گهڻو ڪري جبلن ڏانهن ملڪ نيڪالي ڏئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇڏيندو هو. چالاڪيءَ ۽ معاملن تي مصلحت سندس سياست ۽ تدبل جو بنياد هوندو هو. هن سک سردار جي سياسي حياتي ختم ٿيڻ واري آهي. ٽي- ٻيءَ جو مريض آهي. ڪمزوريءَ ڪان ڪبو ٿي ويو آهي. عضوا ڪمزور ٿي چڪا اٿس. ۽ هاڻي رات جو جيڪي شرابن جا چڪا چاڙهي ٿو يا تيز براڻديءَ جا پئگ پئي ٿو سي سندس قوت برداشت جو بندُ ڀڃي وڃهندا.

16 تاريخ آگسٽ تي اسان ڪانئس- موڪل وٺڻ لاءِ آخري ملاقات ڪئي. منهنجو ٻيو دوسي طبيعت جي ناساز هجڻ ڪري ڪونہ هليو. ڪئپٽن ويڊ مون سان گڏ هو. محلات جي دروازي وٽ اسان جي آجيان ڪيائين. سندس طبيعت ۾ ڪجھ گهرائي پئي ڏٺي. عاليشان غاليچي بدران اسان جي ڪرسين هيٺان سفيد ڪپڙو وڇايل هو ۽ دربار ۾ بہ ڪي مختصر نوڪر چاڪر موجود هئا. منهنجي خواهش ڪرڻ تي هن مون کي 'ڪوهنور هيرو' ڏنو. جيڪو دنيا جي هيرن ۾ وڏي ۾ وڏو هيرو هو ۽ راجا رنجيت سنگھ ڪابل جي اڳئين بادشاه شجاع کان زبردستيءَ قريو هو. ڏاڍي قيمتي پاٿيٺ اٿس. ماپ ۾ ڪڪڙ جي آني جي اڌ جيترو ٿيندو. سندس تور سادا ٽن رپين جي برابر آهي. جيڪڏهن هن جواهر جي قيمت ڪَٿي وئي تہ سادن ٽن ملين رپين کان گھٽ ڪانہ ٿيندي. پر مان سمجهان ٿو تہ اهو وڏاءُ آهي. ڪوهنور هيري کي ٻانهن ۾ پائڻ لاءِ سندس ٻنهي طرفن کان جهرڪيءَ جي آنن جيترا هيرا پويل آهن.

اسان جي موڪلائي ملڻ کان اڳ مهاراجا رنجيت سنگھ ڪوهنور هيري لاءِ ڏاڍو پريشان پئي ڏٺو. انهن هيرن سان گڏ 14 روپين جي تور جيترو هڪ لال هو. جنهن تي اورنگزيب ۽ احمد شاه سان گڏ ڪيترن بادشاهن نالا اڪريل هئا. انهن جواهرن ۾ 11 روپين جي تور جيترو پکراج بہ شامل هو. جيڪو رنجيت سنگھ 20,000 رپين ۾ خريد ڪيو هو.

هزهاءِ نيس رنجيت سنگھ، هندستان جي ڏور دراز علائقن جهڙوڪ بمبئي سان آمدرفت کُلڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪندي انگريز سرڪار ان دوستي پڪي ڪرڻ جو يقين ڏياريو. بعد ۾ هن موتين جي هڪ لڙهي مون کي ڏني. هن هيري جي منڍي منهنجي هڪ هٿ تي ۽ زمرد جي مُنڍي ٻئي هٿ تي رکي ۽ چار داڻا زمرد ۽ موتين جا ٻيا بہ ڏنا. ان کان پوءِ هن منهنجي چيلھ سان تلوار ٻڌي جنهنجي مُنئي تي موتين جو ڪم ٿيل هو. هڪ گهوڙو بہ تحفي ۾ ڏنائين، جنهن جي جُهل تي سون جو ڪم ٿيل هو. لغام ۽ هني تي بہ سونا زيور جڙيل هئا. هن هڪ قلعت بہ ڏني، جيڪا ڪشميري شال مان ٺاهيل هئي ۽ ٻيون بہ ڪشمير جون ڪيتريون ئي ٺهيل شيون ڏنائين ۽ ساڳيون شيون مسٽر ليڪي کي بہ ڏنيون ويون. اسان جي ٽن نوڪرن کي بہ رنجيت سنگھ پنهنجي سخاوت سان نوازيو ۽ باقي رهيل نوڪرن لاءِ بہ 2000 روپيہ ڏنا. بعد ۾ مهاراجا، انگلينڊ جي بادشاه جي وزير جي خط جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جواب ۾ هڪ خط ڏنو ۽ کيس ڏيڻ لاءِ مون کي گذارش ڪئي. اهو خط هڪ ريشمي ڳوٿريءَ ۾ پيل هو. منهن هٿڻ واري ڏوري جي چيڙن ۾ ٻه ننڍڙا موتي ٽاهيا ويا هئا. ان ويڙهيل خط جي ماپ چئن پنج فوٽن جي وچ تي هئي. ڏنو ويندو ته ان خط ۾ باغ و بهار واري زبان استعمال ڪيل آهي جنهن کي يورپي ماڻهو پسند ڪونه ڪندا آهن. ان سان گڏ منجهس دولت جو خمار ۽ ڪجھ اڳڪٿيون به ڪيل آهن. هزهاءِ نيس ڪان جيڪو مون کي لقب عطا ٿيو، سو هتي اوهان ڪلي پوندي.

مهاراجا رنجيت سنگھ جو انگلينڊ جي بادشاه جي وزير ڏانهن لکيل خط جو نقل جيڪو آخري ملاقات ۾ منهنجي حوالي ڪيو ويو هو ته جيئن آءٌ ان خط کي وزير فار دي افيئرس آف انڊيا جي حوالي ڪريان. ان خط جو زباني ترجمو هن ريت آهي:

"ان خوشيءَ جي موقعي تي جڏهن دوستيءَ جي ڪاغذ مان چؤڪي چيٽ جي سڳنڌ پري ٽڏڙي هير گهلي رهي هئي ۽ منهنجي احساسن کي خوشبودار گلن سان گڏ اُڏائي رهي هئي ته عاليجناب جو خط پهتو، جنهن جو هرهڪ لفظ عزت جي ٽاريءَ تي ٽڙيل گُل سمان ۽ ان جو هرهڪ اکر شان ۽ وقار جي وڻ ۾ تازي ٻور مان اسرندڙ مٺي ميوي جيان آهي. مذڪوره خط مسٽر برنس ۽ جان ليڪي منهنجي حوالي ڪيو. جن کي پهچائڻ لاءِ الپائين نسل جا پيلا گهوڙا به حوالي ڪيا ويا هئا. جن جو قد هاٿيءَ جيترو ۽ سونهن ۽ سوڀيا ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئا. جن جي تعريف هتي نه ٿيو، پر سندن پنهنجي ملڪ ۾ به آهي. اهي ناياب گهوڙا گريٽ برٽن جي بادشاه سلامت، سوکڙيءَ طور مون ڏانهن موڪليا ۽ جن سان گڏ هڪ شاندار ۽ وڏي گهوڙي- گاڏي به شامل هئي. اهي مذڪوره سوکڙيون مٿين ٻنهي نوجوانن وڏيءَ حفاظت سان سنڌوءَ رستي سفر ڪري مون وٽ پهچايون آهن. انهن سوکڙين سان گڏ اوهان جو خط به موصول ٿيو، جنهن ۾ دوستيءَ جو دم آهي. اهو خط مسٽر برنس ڏنو جيڪو مٺن ٻه ٻه ٻولن وارو پيارو پنڇي ۽ فصاحت ۽ بلاغت جي باغن ۽ بستانن جي بلبل آهي. جڏهن اهي سڀ شيون مون وٽ پهتيون ته منهنجيءَ دل ۾ خوشين جا هزارين اڌما اٿيا.

توهان جي خط معرفت اهو معلوم ٿيو ته انگلينڊ جو بادشاه سلامت منهنجي طرفان موڪليل ڪشمير جي شال مان تيار ڪرايل خاص تحفو ملڻ ڪري ڏاڍو خوش ٿيو آهي. خوشي جي اهڙيءَ خبر مون کي نهال ڪري ڇڏيو آهي. خاص طور تي بادشاه سلامت جي خاص ڌيان ۽ ٻاجھ سبب منهنجي دل ۾ خوشي جي جذبن ۽ احسانمنديءَ جي اڌمن ڪري ايترو ته ٿمتار ٿي وئي آهي جو اهو امڪان ئي نظر ڪونه ٿو اچي ته انهن کي اکرن ۾ بيان ڪري سگهان.

God (1)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آڪل پورڪ جي، (1) جي مهربانيءَ سان منهنجي ڪُڙهه ۾ ترڪستان، ايران ۽ هندستان جي مختلف ملڪن جا چونڊ گهوڙا موجود آهن. پر اهي سڀ، توهان جي معرفت انگلينڊ جي بادشاه طرفان موڪليل گهوڙن جي پيٽ ۾ گهٽ آهن. ڇاڪاڻ ته اهي گهوڙا قد ڪاٺ، خوبصورتي ۽ بيهڪ ۾ دنيا جي هر شهر ۽ هر ملڪ جي گهوڙن کان بهتر آهن. انهن گهوڙن جي فعل کي ڏسي نئون چنڊ حسد وچان ڦڪو ڏسڻ ۾ ايندو.

گهڻو ڪري آسمان تان غائب ٿي ويندو. اهڙا گهوڙا ته سچ جي اک به ڪائنات ۾ ڪاٿي به ڪونه ڏٺا هوندا. مون کي اهڙي طاقت،ڪانه آهي جو سندن واکاڻ، لفظن ۾ بيان ڪري سگهان. آءٌ مجبور ٿيو آهيان ته پلي گهوڙي جي ڪنڌ تي واڳون رکي ان کي ميدان تي ڊوڙڻ لاءِ ڇڏي ڏيان.

توهان پنهنجي خط ۾ ذڪر ڪيو آهي ته بادشاه سلامت، مون سان پڪي دوستيءَ جي دلي خواهش جي اظهار ڪرڻ جي هدايت ڪئي آهي، جيڪا گذريل ڪيتري وقت کان قائم آهي ۽ ٻنهي ملڪن جي رعايا جي آرام ۽ خوشيءَ جو سبب بڻي آهي. اوهان وڌيڪ چيو آهي ته بادشاه سلامت جي دلي دعا آهي ته مان صحت ۽ ڀڳهي جمار ماڻيان ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ملڪي ماڻهن جو تحفظ ڪندو رهان. توهان مهرباني ڪري بادشاه سلامت کي اهو يقين ڏياريو ته اهي ساڳيا جذبا منهنجا به آهن، ته شال اسان ٻنهي جا واسطا ۽ رابطا قائم ۽ دائم رهن ۽ بادشاه سلامت پنهنجي رعايا سميت سدائين خوش ۽ ريان ڪيان هجي.

ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ دوستي جو بنياد هڪ سڪ ماڻهوءَ ۽ بلند ڪردار انسان سي- ٽي ميٽڪاف (C.T Metcalfe) جي معرفت پيو هو. سر سي- ٽي ميٽڪاف هندستان ۾ گهڻو عرصو رهيو. سندس ئي ڪوشش ۽ ڏيان سان باهمي دوستي ۽ هڪ ٻئي کي سمجهڻ ۾ وڏي هٿي ملي هئي ۽ اها دوستي مضبوط ۽ مڪمل بڻجي وئي. جڏهن عزتِ ماب ارل آف مهرسٽ هندستان ۽ سملا آيو ته ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ دوستيءَ جو خوب مظاهرو ڏسڻ ۾ آيو. جنهنجي مُلڪان ملڪ ڌوم مچي وئي هئي.

جڏهن کان وٽي مسٽر ويڊ (Wadė) لڌيانا ۾ مقرر ٿي آيو آهي ته هن ٻنهي طاقتن جي تعلقاتن کي وڌائڻ ۾ ڪابه ڪثر ڪانه ڇڏي آهي.

رائيٽ آنربل لارڊ وليم بينٽڪ، موجوده گورنر جنرل جڏهن سملا پهتو هو ته، مُان به خير سگالي طور مسٽر ويڊ سان گڏ اميرن جي هڪ سفارت موڪلي هئي. ڏانهس خط به لکيو ويو هو، جنهن ۾ سندس صحت متعلق دعا ڪيل هئي. ملاقات ڪرڻ کان پوءِ گورنر جنرل کين باعزت رخصت ڪيو. واپس اچڻ تي ان سفارت سندس باعزت آجياڻي متعلق پيرائتيون ڳالهيون ٻڌايون. اهڙين خوشخبرين مون کي ڏاڍو خوش ڪيو. الله جي مهربانيءَ سان موجوده گورنر جنرل به ارل آف امهرسٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيان ٻنهي ملڪن جي تعلقات کي وڌائڻ ۾ قائم رکڻ ۾ مشغول آهي ۽ اهو سنڌس اعليٰ خوبين جي ڪري آهي ۽ مون کي قوي اميد آهي تہ هو هن موضوع تي اڳين گورنر جنرلن کان وڌيڪ ڌيان ڏيندو.

مسٽر برنس ۽ جان ليڪي جن جو آءٌ اڳ ۾ بہ ذڪر ڪري آيو آهيان، سي بادشاه سلامت طرفان موڪليل سوکڙيون کڻي پهتا، تن کان آءٌ دوستاڻي قسم جي گفتگو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان. انگريز سرڪار جي مهربانين ۾ سنڌن خاص ڌيان، جنهن اهڙن آفيسرن جهڙي سفارت موڪلي. ٻنهي ملڪن جي دوستيءَ کي سو دفعا وڌيڪ مضبوط ڪيو آهي. هن قسم جي خوشخبري ڏيهان ڏيهہ مشهور ٿي وئي آهي، جيڪا دوستن احبابن لاءِ تہ خوشين جو باعث آهي، پر دشمن جا ساه ساڙ ۾ سڙي رک ٿي ويا آهن. مون کي پوري اميد آهي تہ هن خط جا خاص ٽڪرا بادشاه سلامت جي ڌيان تي آڻيندا.

مون کي پوري اميد آهي تہ الله جي مهربانين سان اسان جي دوستي ۽ اسان جا تعلقات ڏينهن جي سج جيان چِٽا پڌرا آهن ۽ بادشاه سلامت جي نيڪ ستاري طفيل ڏينهون ڏينهن وڌندا رهندا.

مان، مسٽر برنس ۽ جان ليڪي کي، توهان ڏانهن هيءَ دوستاڻي جوابي خط کڻي اچڻ جي اجازت ڏني آهي ۽ مون کي پورو ويساه آهي تہ اهي ٻئي آفيسر پنهنجي منزل تي سلامتيءَ سان پهچي اوهان کي اسان جي نيڪ جذبن جون سڀ ڳالهيون ٻڌائيندا. مون کي پورو اعتماد آهي تہ توهان اهو ضرور سمجهندا هوندا تہ بادشاه سلامت ۽ اوهان جي صحت جي مون کي ڏاڍي ڳڻتي هوندي آهي، تنهن ڪري اوهان پنهنجي ۽ بادشاه سلامت طرفان خط لکندا رهندا تہ مهرباني ٿيندي.

(صحي)

E. Reaven Shaw

Depy. Pol. Secretary

هي خط ڏئي مهاراجا رنجيت سنگهہ مون کي پاڪر پاتو ۽ گورنر جنرل آف انڊيا وٽ سنڌس نيڪ جذبن جي اظهار لاءِ مون کي گذارش ڪئي. پوءِ مان راجا کان اجازت وٺي ساڳي ڏينهن شام جو، سنڌس دارالسلطنت لاهور کي الوداع چئي ۽ هماليہ جبل تي واقع سملا ڏانهن رواني ٿيس. جتي ان وقت لارڊ بينٽڪ رهيل هو ۽ مون کي پنهنجي سفارت جي حال احوال ڏيڻ لاءِ اتي گهرايو ويو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو آءٌ ٽيهہ ميل پري سکن جي مقدس مقام امرتسر ۾ موجود هيس. وچ واري علائقي کي مانجا (Manja) ٿي سڏيائون. ڏاڍو سر سبز ۽ خوشحال خطو آهي. هندستان جي هڪ شهنشاه راوِيءَ مان 80 ميل ڊگهو هڪ واه کوٽايو هو، جيڪو لاهور واري رستي سان پور-وچوٽ تي امرتسر کي پاسو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏئي وهندو آهي. سندس ٻاٽي تانگهو آهي. ڪاٺي سندس ويڪر 8 فوٽ مس ٿيندي. پوءِ بہ منجهس ننڍڙيون ھيڙيون هلنديون رهنديون آهن. هڪڙو ڏينهن امرتسر ۾ رهي پيم. سندن رسم ۽ رواج اکين ڏٺم ۽ منهنجي پڇ پڇ واري اِڇا گهٽي ختم ٿي وئي. شام جو شهر جي مکيءَ اسان کي پنهنجو قومي گردوارو ڏيکاريو. سندس تعمير وچ ڍنڍ ۾ ٿيل آهي. سڄي عمارت مٿان سون جو تهہ چاڙهيو ويو آهي. اسان سندس طواف ڪري اندر داخل ٿياسون. مقدس ڪتاب گُرنٿ صاحب هڪ سک گروءَ جي آڏو کليو رکيو هو. گروءَ جي هٿ ۾ ٿهيٺ جي ڳئونءَ جو پڇ هو. جيڪو مٿس وجھي جيان جَهلي رهيو هو. جڻ تہ ناپاڪائي دور ڪندو هجي.

اسان گرنٿ صاحب وٽ نذر نياز رکيوسين. اسان کي گردواري ۾ عزت سان وهاريو ويو هو. ان وقت هڪ سک اٿي بيٺو ۽ گرو گوبند سنگھ کي واکاڻ لڳو تہ سڀ موجود سک ان ۾ شريڪ ٿي ويا. هو چوندو رهيو تہ جيڪي اڄ سک پنهنجي حياتيءَ جون موجون ماڻي رهيا آهن. سو سڀ گوبند سنگھ جي يا ڪرپا سان آهي. گردواري ۾ موجود مهمان انگليند جي بادشاه طرفان سوکڙيون کڻي دوستي پڪي ڪرڻ آيو آهي ۽ هاڻي گردواري ۾ پهچي 250 رپين جي پيٽا ڏني آهي. اها پيٽا گرنٿ صاحب جي مٿان رکي وئي ۽ پوءِ "واه گروءَ جي ڪا فتح" جو نعرو هڻي جلسي جي ڪارروائي ختم ڪئي وئي. مان ان سک گروءَ کي هڪ اعلان ڪرڻ جي گذارش ڪئي تہ اسان سک قوم سان پڪي دوستي رکڻ جا خواهش مند آهيون. پوءِ بہ وري نعرا شروع ٿي ويا. "واه گرو جي ڪا فتح" خالصہ جي ڪا فتح" وڏي گرد واري جي ياترا کان پوءِ اڪالي بنگا آياسين. اڪالي بنگا امر انسانن جا گهر هئا، جن ۾ انهن عظيم انسانن پنهنجي حياتي گذاري هئي. ساڳيءَ ريت اسان اتي بہ پيٽا رکي. اسان کي اندر وڃڻ لاءِ ڪونہ ڇڏيائون. اڪالي يا نهنگ جنوني قسم جا مذهبي سک هوندا آهن، جن تي ڪنهن بہ قسم جو اعتبار ڪونہ هوندو آهي. پيٽا جي بدلي گروءَ اسان کي کنڊ ڏني. اڪالي قسم جا سک نيري رنگ جو پٽڪو ٻڌندا آهن، جيڪو هوريان هوريان مٿي چوٽي ڪندو ويندو آهي. منجهس لوه جا ڪيترا ڳوڙها لڪل هوندا آهن ۽ پنهنجي بچاءَ واسطي اڇلي استعمال ڪيا ويندا آهن. اهي پنهنجي سک برادريءَ جي توهين ۽ بي عزتي ڪندي بہ ڪونہ ٻڌندا آهن. ڏهاڙي ڪونہ ڪو دنگو فساد پيو ٿيندو آهي ۽ پنجاب ۾ اهو ڪو ڏينهن خالي ڪونهي جو مذهبي جنونين جي وٺي سان ڪو قتل نہ ٿئي.

اڪالي سک مذهب جو هڪ وڏو ٽولو آهي ۽ راجا رنجيت سنگھ بہ ان فرقي سان لاڳاپيل آهي. پر سندس ڏاڍاين کي دٻائڻ لاءِ پنهنجيءَ طاقت کي بہ استعمال ڪندو آهي. وڏا ڏوهاري يا تہ هن پنهنجي فوج ۾ ڀرتي ڪري ڇڏيا آهن يا کين ملڪ نيڪالي ڏئي ڇڏي آهي. اسان جي مهماندار جو پيءُ ديسا سنگھ مجيٺيہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(Majeetia) سک برادري جو چڱو مڙس اسان جو رهبر. عمر ۾ موٽيل ۽ رچ پلو مڙس هو. کيس اسان جي بچاءَ جي ڏاڍي ڳڻتي هئي. ماڻهن جي ڳپا گهڻ مان هٽڻ سان سُک جهلي ساهه کڻي آيو. ان کان پوءِ امرتسر شهر کي گهمي ڏٺو سين. هيءَ لاهور کان وڏو ۽ هندستان ۽ ڪابل جي وچ ۾ هلندڙ تجارت جو مرڪزي شهر آهي. هتان جا واپاري گهڻو ڪري هندو آهن. سندن گهرن جي درن وٽ سئونچر لوڻ جا وڏا چڪا رکيل ڏسي تعجب ۾ پئجي وياسين. بعد ۾ پتو پيو تہ اهي هن مقدس شهر جي ڳئن جي چٽڻ واسطي رکيا ويا آهن. واپسيءَ تي رام باغ بہ گهمندا آياسون. مهاراجا رنجيت سنگهہ جڏهن بہ امرتسر ايندو آهي تہ رام باغ ۾ رهندو آهي. هتي بہ سندس فوجي ڪارڪردگي سان دلچسپيءَ جو پتو پيو. هن سردار ڦول باغ جي چوڌاري ڪچو قلعو اڏائي ڇڏيو آهي ۽ ان جي چوڌاري کاهيءَ جي کوٽائيءَ جو ڪم جاري آهي.

امرتسر کان 23 ميل پري بياس نديءَ تي پهتاسين. سڪندر اعظم هن درياهہ کي هئفاسس (Hyphasis) جي نالي سان سڏيو آهي. زمين جو ورن پڪو آهي. وڻ بہ جدا پاڌا پيا ڏسبا. جلال آباد وٽان بياس 21 تاريخ اڪرياسين. وسڪاري سبب سندس پيٽ هڪ ميل موڪرو ٿي ويو هو. سندس وَهہ جي تک پنج ميل في ڪلاڪ هئي. اڪرڻ ۾ اسان کي بہ ڪلاڪ لڳا. جنهن جاءِ تان ٻيڙيءَ هاڪاريو, ان جي سامهون واري جاءِ کان بہ ميل هيٺ وڃي ٻيڙيءَ پتڻ ڪيو. سندس وڌ ۾ وڌ اونهائي 18 فوٽ هئي.

هن نديءَ ۾ استعمال ٿيندڙ ٻيڙيون ائين پيون ڏسڻ ۾ ايندڻ جڻ تہ آڳ سان ڪي ٽُرها آهن. سندس موڙو ڪاٺ يا پنٽي ورڻ ڏاڍو خطرناڪ هوندو آهي. سندن سفر جيءَ جو جوکو هوندو آهي. تنهن هوندي بہ ديور ڍڳا, گهوڙا ٻهيڙا, هاٿي ۽ توبون پيون آرپار ايندون ويندون آهن. اسان بہ خير سلامتي سان تار ڪري وڃي پار پياسين. پر هڪ خطرناڪ حادثي کان وار جي وٿيءَ تان بچي وياسين. ٿيو هيئن جو وڏي وهڪري مان تہ ٻيڙيءَ تي چڙهي اچي پار پڳاسين. پوءِ اسان کي, هاٿيءَ تي چڙهي واهڙ اڪرڻ جو شوق ٿيو. واهڙ جي ويڪر 30 گز ۽ اونهائي 18 فوٽ هئي.. هاٿي بہ جڏهن تار مان تري اچي تانگهي ۾ پهتو تہ پاڻيءَ ۾ ويهي رهيو ۽ وٺي ليٽڻ ۽ ليٽڙيون پائڻ شروع ڪيائين. مسٽر ليڪيءَ ۽ مان اپهرائي ڪري ائين ڪٽي پاڻيءَ ۾ آ ڪئي سين, ايڏا قداور بہ ڪونہ هئاسون جو تَر تي وڃي پير کپن نہ وري ترڻ ۾ ماهر. بس تَرندا, ترڳندا, ليٽڙيون پائيندا, گوتا کائيندا اچي ڪنڌيءَ لڳاسين. باقي ڊاڪٽر مري سو, آرام سان هاٿيءَ جي هودي ۾ پنهنجي جاءِ تي کُپ کوڙيون ويٺو هو. هن واقعي کان پوءِ اسان وري هاٿيءَ تي چڙهي درياهہ اڪرڻ کان بان ڪئي, باقي ساندارن کي سو واهہ جو ڪتب آڻدوسين.

اسان جي منزل بياسَ کان 10 ميل پري ڪپور ٿلا شهر ۾ هئي. هيءَ علائقو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راجا فتح سنگھ الووال جي حڪمرانيءَ هيٺ آهي. هيءُ سک سردارن مان آهي، جن 1805ع ۾ لارڊ لئيڪ سان گڏ هتي فوجي ڪئمپ هڻين هئي. اجا به نوجوان لڳو پيو آهي. هن اسان جي عزت آبروءَ ۽ مانَ مرجائت سان آجيان ڪئي. ويجهي اچڻ تي هن پنهنجا به پٽ اسان جي استقبال لاءِ موڪليا. شام جو ملاقات لاءِ هو اسان وٽ پاڻ ڪهي آيو. ٻئي ڏينهن جڏهن اسان ملاقات لاءِ وٽس وياسين ته هن باغ ۾ اسان جي وڏي دعوت ڪئي ۽ تمام گهڻا ڏيئا ٻاريا ويا. اسان هڪ ٽلهي تي ويهي اچرج جهڙي ڏيئاري (چراغاني) ڏسي ڏاڍا سرها ٿياسين. فتح سنگھ اهو ماڻهو آهي، جنهن جو سر جان مالڪم "اسڪيچ آف سڪس" ۾ شرانجوريءَ جي حوالي سان ذڪر ڪيو آهي.

سالن گذرڻ ڪان پوءِ به سندس شراب پيئڻ جي شوق ۾ گهٽتائي ڪانه آئي آهي. اسان جي وٽ ڪان هڪدم پوءِ شراب جي بوتل ڪڍي بي حجاب ٿي پيئڻ لڳو. اسان کي به پيئڻ لاءِ زور پريائين. اهو شراب انگريزن جي استعمال ڪان وڌيڪ تيز هو. هن اسان کي هر قسم جي شراب موجود هجڻ جو يقين ڏياريو. اسان پيئڻ ڪان گهڻو لهرايو پئي. سردار صاحب ۽ سندس خاندان جي صحت جي نالي اسان هڪ هڪ جام پيتو ۽ ماٺ ڪري ويهي رهياسين. هن جڏهن قيمتي سوکڙيون ڏيڻ شروع ڪيون ته اسان انڪار ڪري ڪونه سگهياسين. مون کي هن موتين جي هڪ لڙهي ۽ هيا جواهر گهوڙي سان گڏ تلوار ۽ ڪيتريون شالون ڏنيون. سردار فتح سنگھ جي شخصيت به لاجواب آهي. سندس ذهن فوجي آهي. سالياني آمدني چار لک اٿس. پنهنجو پورائو ان منجهان ڪري ويندو آهي. کيس پنهنجي نئين گهر ٺهرائڻ جو به ڏاڍو شوق آهي. پسندس اها به آرزو آهي ته سندس هنهي باغن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ ججها ماڻهو هجن. هاڻي پنهنجي لاءِ انگريزي طرز تي هڪ گهر ٺاهڻ ۾ رڌل آهي. گرميءَ کان بچاءَ لاءِ هن زمين هيٺ چئن پنجن ڪمرن تي مشتمل هڪ جاءِ ان عمارت سان شامل ڪري ڇڏي آهي. جڏهن ڪانئس موڪلائي هلڻ لڳاسين ته پنهنجي پراڻي دوست سرُ جان مالڪم کي گهڻن سلامن ڏيڻ جو تاڪيد ڪيائين.

اسان ڪپور ٿلا ڪان فلور تائين ٿي منزلون ڪيون. هيءُ شهر ڪپور ٿلا کان 30 ميل پري ستلج جي ڪناري تي آباد آهي. رستي سان جلندر ۽ جمشير، ٻنهي شهرن وٽان لنگهياسين. جلندر جو شهر وڏو هو. ڪنهن زماني ۾ افغانن جي منجهس گهٽائي هئي. چوڌاري پڪين سرن جو قلعو اٿس. گهٽين جي سرن سان فرش بندي ٿيل آهي. شهر تي جلندر جو نالو هڪ دو آبي ڪري پيو آهي. اهو علائقو ستلج ۽ بياس جي وچ تي آهي. ٻين دو آبين جا نالا به مرڪب لفظن ذريعي ٺهيل آهن. چناب ۽ بيهٽ جي وچ تي چينيوٽ آهي. راوي ۽ چناب جي وچ تي رچنا دو آبو آهي. بياس ۽ راوي جي وچ واري علائقي کي 'باري' سڏيو ويندو آهي. جلندر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان وٺي ستلج تائين سڄو علائقو سرسبز آهي ۽ آباد آهي. ڳوٺن جي چوڌاري ڪچا ڪوٽ ڏنل آهن. ڪن ڳوٺن جي پرسان وري ڪڏون ڪنيل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. جنهن مان سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ اهو علائقو ايڏو گهٽو آباد ڪونه هو. گهرن ۾ ڪاٺ استعمال ٿيل آهي ۽ ڇت تراڪڙي هوندي اٿن. گهرن جي لِنبَ مٽيءَ جي گاري سان ٿيل آهي. پر ڪان جڻ ته مَنَهن پيا معلوم ٿيندا.

ستلج جي ڪناري سان فلور (Flour) لاهور جي حڪمران جو سرحدي شهر آهي. هتي ملتان مان ڪنيل سک دوستن ۽ محافظن ڪان موڪلايوسين. ڪميشنڊ ۽ نان ڪميشنڊ آفيسرن ۾ ڪپڙا ورهايا ۽ ٻين ماڻهن کي هڪ هڪ هزار رپيو ڏنو ويو. انهن انعامن ڪري هرڪو ماڻهو خوش هو. مهاراجا رنجيت سنگهه پنهنجي سخاوت آخري وقت تائين برقرار رکيو آيو. ستلج پار ڪرڻ کان اڳ، هن جا موڪليل 24,000 رپيه روڪ اسان کي مليا، توڙي جو اسان لاهور پهچڻ ڪان پوءِ ڏهاڙي وِرءَ وارا 700 رپيه وٺڻ ڪان انڪار ڪيو هو.

پنجاب جي سرحدن کي صفا ڇڏڻ ڪان اڳ، اوهان کي سندس قديم آثارن متعلق به ٿي ڳالهيون ٻڌائيندو هلان، جيڪي سياحن جو هميشه پاڻ ڏانهن ڏيان ڇڪائيندڙيون آهن. اها هڪ ويساه جوڳي ڳالهه آهي ته سڪندر اعظم لاهور ۾ آيو هو. هن دارالسلطنت جي ڏکڻ- اوڀر طرف پنڊ جي مٿان سنگالا (Singala) نالي هڪ قديم شهر جا کنڊر موجود آهن. ماڻڪ والا واري A-Tope جو ذڪر مسٽر ايلفن اسٽون اڳ ۾ ئي ڪري چڪو آهي. بعد ۾ مسٽر وينچورا به ان جي ڪجهه کوجنا ڪئي آهي، جنهن جي لکڻ عالمن جو مشرق طرف ڏيان ڇڪايو هو.

فرينچ دوستن جو ويچار آهي ته اهي مذڪوره کنڊر سڪندر جي فوجي مهم ڪان گهڻا اڳاٽا آهن. چاڪاڻ ته اتان لڌل سڪن تي موجود شڪل نيپچون جي ته سولي تصوير سان ميل کائي ٿي، جيڪا پرس پولس جي پٿرن تي به نظر ايندي آهي. پنجاب مان گذرندي سڪندر جي دور سان لاڳاپيل ڪوبه سڪو مون کي هٿ ڪونه لڳو ۽ نه وري يوناني باختري سڪو مليو. فرينچ دوستن وٽ به اهڙو ڪوبه سڪو موجود ڪونه آهي. مون کي اهو بيان ڪري خوشي ٿئي ٿي ته ماڻڪ والا جي کنڊرن جهڙيون به قديم وستيون سنڌوءَ جي اولهائين ڪناري، يوسف زئي علائقي جي جبلن ۾ ڳولهي لڌيون ويون آهن. انهن ماڳن جي کوٽائي ڪرڻ ڪان پوءِ پنجاب جي قديم آثارن جو چڱيءَ ريت پتو پئجي سگهندو. (1) هتان جي ماڻهن جي بيانن مطابق سيالڪوٽ تمام پراڻو شهر آهي. لاهور ڪان سندس فاصلو 40 ميل کن ٿيندو. سندس ذڪر فارسي زبان جي سڪندر نامي ۾ موجود آهي.

---

(1) My journey to Bokhara made me better acquanted with these topes, as has already appeared in vol. I

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

26 تاريخ آگسٽ جي منجهند جو، سَتلج يا هيسو دورس کي پار ڪري لڌيانا روانا ٿياسين. هن کي ڪاٺي شتودرا يا سَون ندين وارو درياهه بہ سڏيندا آهن. ڇاڪاڻ تہ هيءَ ندي سَو ننين واهڙن ۾ ونڊجي ويندي آهي. اسان جي پهچڻ کان بہ ڏينهن اڳ منجهس چاڙهہ اچي ويو هو ۽ سندس ويڪر 700 گزن تي پهچي چڪي هئي. سندس اونهائي ڪاٿي ڪاٿي 18 فوٽ نہ تہ عام طرح 12 فوٽ هئي. بياس کان سندس وَهڪري جي تک گهٽ آهي. ستلج جو پاڻي پنجاب جي ٻين درياهَنِ جي پاڻيءَ کان وڌيڪ ٿڌو آهي. شايد ان جو سبب اهو آهي تہ سندس بيگهہ گهڻي آهي ۽ سندسُ وهڪري جو گهڻو حصوُ برف پوش جبلن مان لنگهي ٿو. هي دَرياهہ پنهنجا وهڪرا بدلائيندو رهيو آهي ۽ هڪ ڪنارو ڪائي ٻيو ڪنارو ٺاهيندو آهي. انگريز سرڪار جي لڌيانہ واري علائقي جي وچ تي هن درياءَ جي الائي ڪيترن سڪل واهڙن جا نشان ملن ٿا. انهن مان هڪ واهڙ اهو بہ آهي، جنهن جي پراڻي پيٽ جا نشان ڪئمپ وٽ ڏسڻ ايندا آهن. اڄ کان پنجاهہ سال اڳ ستلج درياهہ اتان وهندو هو. نومبر ۾ هن درياهہ ۾ لانگها ٺهي ويندا آهن.

سنہ 1805ع ۾ لارڊ لڪ جي فوج لڌيانا کان ٻہ ميل مٿان هي درياهہ پار ڪيو هو. سندس لانگها بہ هر سال بدلجي ويندا آهن. ماٿهن جي پار اُڪرڻ واري موسم کان ٿورو اڳ ۾ اتان جا مهاڻا لانگهي جو نشان هٿي ڇڏيندا آهن، ڇو تہ اتي چور گپ ڏاڍي هوندي آهي. بياس ۽ ستلج جي ڳڏيل پاڻي کي گهاري جي نالي سان سڏيندا آهن. اهو تار پاڻي ۽ ماٿهن جي اُڪرڻ کان وڏي هوندو آهي. ستلج جون ٻيڙيون بياس جي ٻيڙين جهڙيون آهن. فلور جي پتڻ تي 17 ڪن ٻيڙيل انهن جهڙيون ٻيڙيون ڏسڻ ۾ آيون. ستلج ۽ لڌيانا جي وچ وارو علائقو هيٺاهون آهي. مون ڏٺو تہ ستلج نديءَ جي ڪاهي ڪنڌيءَ وارو علائقو ويندي جبلن تائين سڄو سارو هيٺانهون آهي. پري کان درياهي لٽ پيو معلوم ٿيندو، پر اهو سڄو وارياسو پٽ آهي.

اسان لڌيانہ ۾ ٻن ماڻهن سان ملياسين. ڪڏهن اهي مشرق جا بااثر ماڻهو هئا ۽ هاڻي انگريز سرڪار جا پينشنر آهن. انهن مان هڪ آهي ڪابل جو اڳوڻو بادشاهہ شاهہ زمان ۽ ٻيو شجاع الملڪ شاهہ شجاع جو تعارف ايلفن اسٽون جي ذريعي تعارف جهڙو آهي. شاهہ شجاع پنهنجي زوال کان پوءِ پنهنجا شاهي رسم رواج ڪونہ ڇڏيا آهن. سندس دربار جا عملدار ساڳي اڳواڻي لباس ۾ ظاهر ٿيندا آهن. ترڪي زبان ۾ ڪجهہ اعلان ٿيڻ کان پوءِ پهريدار بوٽن جا وڏا آواز ڪندا پوئتي هٽي ويندا آهن. شاهہ جي شخصيت متعلق ايترو تہ لکيو ويو آهي، جو ڪجهہ وڌيڪ لکڻ جي ضرورت ڪانہ آهي. بدقسمت ڏينهن ۾ بہ پنهنجي شاهي شان کي پوريءَ طرح برقرار رکيون اچي. ناٽ ۽ ادمبر بہ بادشاهت وارو اٿس، باغ ۾ وڻ هيٺان سندس ڪرسي رکيل هئي، اسان سان ملاقات وقت سڄو وقت ويٺو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيو. ڪجهہ ٿلهو متارو ٿي ويو آهي. گفتگو ۾ ڏاڍو اهاڻڪو ۽ اداس پئي لڳو. ڳالهائڻ مهل ڪجهہ هٻڪ بہ هٿي رهيو هو. هن سنڌ ۽ سنڌوءَ جي ڪنارن سان وسندڙ هين ملڪن جي ورڻ ورڻ پئي پڇا ڪئي. هن چيو تہ سنڌس لاهور وڃڻ تي سنڌ جا امير سنڌس نيتن تي شڪ ڪن ٿا ۽ اسان پٺاڻن ۽ سکن تي ڪاوڙ ۽ (ڪٽونر) ڪيئي جو اظهار بہ ڪندا آهن.

هن وڌيڪ ٻڌايو تہ هن سنڌ جي اميرن کي تمام گهڻي تنبيهہ ڪئي آهي. هن اهو بہ چيو تہ "جيڪڏهن منهنجي اڄ بادشاهت هجي هان تہ ڪابل ۾ انگريز کي ڏسي ڪيڏو نہ خوش ٿيان ها ۽ هندستان ۽ يورپ جي وچ ۾ آمدرفت واسطي هڪ شاهي رستو تيار هجي هان." شاه پوءِ پنهنجي معاملن متعلق ڳالهائڻ شروع ڪيو. هڪ سوال جي جواب ۾ ڪيس ٻڌايم تہ سنڌ ۾ تہ سنڌس دوست ۽ مخلص ماڻهو گهڻا موجود آهن. تنهن تي شاه شجاع جواب ڏنو "اهي سنڌي اهڙا چنڊا ۽ گندا آهن, جو دوست هوندي بہ دشمن ڪان وڌيڪ خطرناڪ آهن. تابعداري ۽ دوستيءَ جي دعويٰ ضرور ڪندا آهن, پر ڪڏهن بہ منهنجي مدد ڪانہ ڪئي اٿن. شايد اهي وساري چڪا آهن تہ مان ڪانئن بہ ڪروڙ رپيہ خراج لهڻان ٿو."

شاه شجاع کي هلڪي گلابي رنگ جا عام سادا ڪپڙا پاتل هئا. مٿي تي سائي بخمل جي تاج جي نموني ٽوپي پاتل هئس, جنهن ۾ زمرد ٽاڪيل هئا. اهڙي شخصيت سان ملاقات ڪري انسان جي لاهين چاڙهين مان خوب واقف ٿي سگهجي ٿو. سنڌس ملاقات مان اهو محسوس ڪيم تہ وٽس ڪا طاقت ڪانہ آهي, جو هو ٻيهر وڃي ڪابل جي تخت تي ويهي. جيڪڏهن تخت وٽڻ ۾ سوڀارو ٿي بہ وڃي, پر منجهس اهڙي ڏکئي ڏيهہ کي سنڀالڻ جو نہ ڏانءُ ۽ ڏات آهي ۽ نہ ئي منجهس ڪا اهڙي ٿومر ئي آهي.

شاه شجاع جو ڀاءُ شاه زمان عمر جي لحاظ کان رحم جوڳو انسان آهي. ٻيو تہ هو ويچارو نابين بہ آهي. اسان ساڻس ملاقات ڪئي. هو فقط هڪ خدمتگار سان هال ۾ ويٺو هو. جنهن کيس اسان جي اچڻ جو ٻڌايو. تڏهن شاه زمان مٿي نهاريو ۽ اسان جي آجيان ڪئي. هي ويچارو صفا نابين آهي. رات ڏينهن جو سنڌو بہ سمجهي ڪونہ سگهندو آهي. ياڻس جيان ڏاڍو واتوڙيو هو. کيس ڏاڍو ڏک هو تہ پنهنجي حياتي جا باقي ڏينهڙا پنهنجي وطن ۾ گذاري ڪونہ سگهندو, جتي ڪجهہ گرمي گهٽ آهي.

شاه زمان ۾ گهڻي وقت کان وٽي مذهبي جنون ۽ جذبو پيدا ٿي پيو آهي. سنڌس گهڻو وقت قرآن ۽ ان جي تفسير ٻڌڻ ۾ گذري ٿو. هن ويچاري تي هرڪو ماڻهو پيو جهہو ڪائيندو ۽ ديا ڪندو آهي. جڏهن ڪانئس اجازت ورتي سون تہ لڏيانہ ڇڏڻ کان اڳ ٻيهر اچڻ جي گذارش ڪيائين ۽ ٻڌايائين تہ کيس نون ماڻهن سان ملي دلي خوشي ٿيندي آهي. مان سنڌس اچا کان لنوائي ڪونہ سگهيس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن لڊيانہ مان وڃڻ هارا ٿياسون تہ مان اڪيلو وڃڻ لڳس لنگهي ويس. منهنجو خيال هو تہ نابينائي ۾ وڏيءَ عمر ڪري ڪيس سياست ۾ ڪنهن بہ قسم جي دلچسپي ڪانہ هوندي. هن ڏاڍيءَ نماڻائيءَ سان چيو تہ آءٌ گورنر- جنرل وٽ سندس پياءُ جي لاءِ سفارش ڪريان، تہ جيئن هو ملڪ نيڪالي جي عذاب مان ڇٽي پوي. مان ڪيس پنهنجيءَ سرڪار جي همدرديءَ جو يقين ڏياريو ۽ چيو تہ سندس پياءُ سنڌ ڏي نظر رکي يا دوراني شهنشاهت جي ٻين علائقن ۾ مدد لاءِ هٿ پير هڻي. هن ڪنڌ ڏوڻي انڪار ڪيو ۽ چيو تہ ائين تہ معاملو مايوس ڪن آهي.

گهڙي ڪن جي ماٺ ڪان پوءِ هن هيٺهر مون سان ڳالهايو تہ سندس اکين تي سوڄ ٿي پئي آهي ۽ مون کي سندس اکين ڏسڻ جي گذارش ڪيائين. ڪيس اها تڪليف ان ڏينهن کان وٺي هئي، جنهن ڏينهن سندس پياءُ ڪيس اکين ۾ نشتر هڻائي انڌو ڪرايو هو. جيئن عمر ۾ واڌ ايندي آهي تيئن عضون ۾ پڻ اوس تبديلي ايندي آهي. هاڻي سندس اکين جو ڪارو حصو بلڪل ختم ٿي چڪو آهي. اهو امڪان ڪونہ هو جو ماڻهو زمان شاه ڏانهن نهاري ۽ مٽس جهہو ۽ ڪَڪَرُ نہ اچي. سندس موجودگيءَ ۾ اهو وسهڻ مشڪل هو تہ هيءُ ئي اهو بادشاه آهي، جو گذريل صديءَ جي پوئين حصي ۾ سندس نالي کان سڄو وچ ايشيا ڏڪي ويندو هو ۽ اسان جي هندستاني حڪمرانيءَ وارن علائقن ۾ بہ سندس ڏاڍو ڌهڪاءُ ۽ سُراپ هوندو هو. هاڻي نبل، ناٻن ۽ پنهنجي ڌرتيءَ ڌڪاڻو انگريز سرڪار جي پينشن تي پلجي رهيو آهي.

لڊيانہ ۾ ڌهن ڏينهن جي آرام ۽ فرحت ماڻڻ ۽ انگريز پائرن سان گڏجي خوشي محسوس ڪرڻ ڪان پوءِ هماليہ تي واقع شهر شملا ڏانهن اسهياسين جو هتان کان سو ميل پنڌ تي هو. مسافري ٿورن ڏينهن ۾ پوري ڪري ورتي سين. هتي اسان نهايت دل لپائينڊڙ ڏيک ڏٺا. جيڪي شهنشاهن جو خوبصورت درٻارين کان وڌيڪ سنجڻ ۽ سونهن وارا هئا ۽ منهنجي هن سفر جي ڪهاڻي بہ هتي پوري ٿئي ٿي. اسان کي شملا ۾ رائيٽ آنربل لارڊ وليم بينٽڪ، گورنر جنرل هند سان ملاقات ڪرڻي هئي جيڪو اسان جي سفارت جي فرض ادائگي کان ڏاڍو خوش هو. ڇاڪاڻ تہ اسان سنڌوءَ ۾ جهازرانيءَ متعلق ڏرين سان ڳالهيون طئي ڪري آيا هياسون. جنهن تحت برطانيہ جي واپار لاءِ سنڌو کليو پيو هو. اها هڪ روشن مستقبل ڏانهن بهترين حڪمت عمليءَ سان لاڳاپيل پهرين وک هئي. جيڪا تجارت ۽ سياست جي نقطئہ نگاه کان وڏي اهم هئي. گورنر جنرل ڏانهن سنڌوءَ جي جاگرافي، بادشاهن جي احوال ۽ سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان آباد ماڻهن متعلق جاڻ سان پرپل خط موڪليو تہ ان جي پهچ جو اطلاع تُرت ئي مون ڏانهن موڪليو ويو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دهلي- 6 ڊسمبر 1830ع

”سياسي ڪاتو“

ليفٽيننٽ اليگزينڊر برنس ڏانهن

(1) مون کي جناب گورنر جنرل صاحب، هدايت ڪئي آهي تہ اوهان طرفان سنڌوءَ جي يادگيرين سان لاڳاپيل ڪيترن خطن ۽ لاهور جي سفر متعلق رواني ڪيل احوالن جي پهچ جي، اوهان ڏانهن رسيد موڪليان.

(2) سنڌوءَ متعلق نقشو بہ جناب اعليٰ جي خدمت ۾ پهچي چڪو آهي، جيڪو راجا رنجيت سنگھ ڏانهن بادشاه سلامت جون سوکڙيون کڻي وڃڻ دوران، لاهور تائين سنڌوءَ متعلق ورتل معلومات جي کوٽ پوري ڪري ٿو.

(3) گورنر جنرل، اوهان جي موڪليل ڪاغذن پٽن کي چڱيءَ ريت پڙهي پروڙيو آهي. جنهن اهم ڪم کي اوهان جي سپرد ڪيو ويو هو، تنهن کي اوهان ڏاڍي ٺاهوڪي نموني سان نڀاهيو آهي ۽ ان ڪري اوهان مان ڏاڍو خوش آهي. اوهان سرڪار جي خواهش پٽاندڙ هر گهربل نقطي تي تفصيلي ڄاڻ ڏني آهي، تنهن تي اوهان کي جس ۽ آفرين هجي.

(4) اوهان سنڌ جي اميرن يا سنڌ جي سفر جي حد تائين جن سردارن ۽ ٻين ماڻهن سان گفتگو ڪئي يا سفر ڪندي جن سان بہ مليو، سي سڀ ڪارگذاريون گورنر جنرل صاحب جي نظر ۾ شاباس جوڳيون آهن. اوهان جي اها حسن ڪارڪردگي هر طبقي جي ماڻهو جي دل تي ضرور پنهنجا اثر ويهاريندي ۽ سرڪار جي مقصدن کي امڪاني حد تائين اڳتيءَ وڌائيندي. پوءِ اهي مقصد ترت ۽ تڪڙا هجن يا اوهان جي سفارت سان لاڳاپيل هجن يا مستقبل سان ڳنڍيل هجن. انهن ماڻهن سان جيڪي اوهان رابطا پيدا ڪيا آهن، تن مان گهڻي معلومات ملي آهي. انهن ماڻهن جي سياسي خواهشن ۾ ڪين اجاين آسرن ڏيڻ کان عقلمنديءَ سان نيائي ويا آهيو. جيڪي اڳتي هلي ڪوڙن ڏئڻ ۽ پروسن جي منجهيل فضا پيدا ڪريٰ وجهن ها، يا اوهان کي ڪن مسئلن ۾ ڦاسائي رکن هان. سنڌوءَ ۾ سفر دوران جن حڪمرانن جي ملڪن مان اوهان گذريا آهيو، تن سان اوهان جو رويو يا جيڪا خط و ڪتابت ٿي آهي، انهن سڀني ڳالهين کي سرڪار قدر جي نگاه سان ڏسي ٿي.

(5) ساڳي ريت عالي جناب، اوهان جي جاگرافيائي ڄاڻ يا ٻي معلومات حاصل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ وارين تدبيرن ۾ احتياطن کي تعريف جي لائق سمجهي ٿو. اهي به چڱيءَ ريت ڪاغذن ۾ محفوظ آهن، رڪارڊ طور رکڻ ۽ غور ڪرڻ واسطي صاف ۽ چِٽا لکيل آهن. اوهان جو تيار ڪيل نقشو هندوستان جي جاگرافيءَ ۾ اهم اضافو آهي. اهو پورهيو هن سائنس واري ڪاتي ۾ اوهان کي اهم جاءِ ڏياريندو.

(6) اوهان جي سفر جا نتيجا رپورٽن، يادگيرين ۽ نقشن جي صورت ۾ ظاهر ٿي چڪا آهن، تنهن لاءِ رڳي ميجتا ڪافي نه آهي، اهي ان ڪان وڌيڪ لهڻ ٿا. اهي سڀ بنا ڪنهن دير جي انگلينڊ جي اختياريءَ وارن ڏانهن موڪليا ويندا. اوهان کي خبر آهي ته انهن جي نئي حڪمن تحت اها مشن لاهور موڪلي وئي هئي. عزتِ مآب کي پورو پورو ويساه آهي ته اوهان جنهن جذبي، فهم ۽ فراست سان پنهنجي فرض کي نڀاهيو آهي، تنهن لاءِ اختياريءَ وارا پڻ تنهنجيءَ هن تعريف ۾ ساڻس ڀڙُ ٿي بيهندا ۽ پنهنجي خوشيءَ جو ان نموني اظهار ڪندا، جهڙي احسن نموني سان سندن اميدون پوريون ٿيون آهن ۽ لاهور مشن جي نالي ۾ سندن اصلي وڏو مقصد پورو ٿيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوءَ متعلق پاڌگيرين تي مشتمل ليک
۽ پنجاب ۾ سنڌس پيرني ڪنڌڙ شاخون

سنڌوءَ جي ڪڍيل نقشي سان لاڳاپيل معلومات

سمنڊ کان وٺي لاهور تائين سنڌوءَ ۽ پنجاب جي ندين جي نقشي بنائڻ ۾ ڪجھ سمجهاڻيءَ جي ضرورت آهي ۽ هن موضوع متعلق منهنجو مشاهدو هن ريت آهي:

سنڌو درياه ڏکڻ طرف لهنوارو ٿي سمنڊ ڏانهن وهندو آهي. مشاهدي ۽ مطالعي ڪرڻ واري ماڻهوءَ لاءِ سنڌس وهڪرو گهٽيون تڪليفون پيدا ڪري ٿو. سنڌس ويڪرائي ڦاڪ جي مشاهدي مان ڏهاڙيءَ جي سفر جي واڌ جو پتو پوي ٿو ۽ سڌو سنئون وهڪرو نقشي تيار ڪرڻ ۾ وڏيڪ مددگار ثابت ٿيندو. منهنجي هن تيار ڪيل نقشي جو گهڻو دارومدار ستارن جي مطالعي تي رکيل آهي. مان تہ جيڪر سچ کي مٿينءَ ڪنڊ (Attilude) طور استعمال ڪريان هان. پر اسان سان هلندڙ سنڌي ماڻهو طبيعت جا اهڙا تہ شڪي هئا، جو اسان لاءِ اهو ممڪن نہ ڪونہ هو، جو ڏينهن ڏٺي جو اهڙو اوزار استعمال ڪري سگهون ۽ مون کي بہ پيرا هيڙيون روڪي مختلف آليٽچيوڊس وٺڻا پون هان. پر ان سان گڏ هيءَ ڳالھ بہ هئي تہ سفر واريءَ موسم ۾ سچ خط استويٰ کان پنئين پاسي ڏکڻ طرف هو. مٿاهين جاين جهڙوڪ ٺٽو، سيوهڻ، اُچ ۽ ملتان جتي اسان کي ضروري طور ترسڻو بہ هو، اتي اسان اٺن نون ستارن جي مدد سان ڪم جو پورائو ڪيو آهي.

ٻگهائي ڦاڪ کي صحيح نموني سان بيهارڻ ۽ درياه جي موڙ جي عام صورت حال جو ٺيڪ نقشو ڪڍڻ، ان ڳالھ تي مدار رکي ٿو، تہ درياه جي هر وڪڙ جو تفصيلي جائزو ورتو وڃي. اهو جائزو وڏي ڌيان سان ۽ هر اڌ ڪلاڪ، پر ان کان بہ جلدي جلدي ورتو وڃي تہ بهترين ٿيندو. هن ڪم ڪرڻ ۾ قطب نما بلڪل صحيح هجڻ گهرجي. هي مکيہ ڪم آهي. اختياريءَ وارن هن ڪم ڏانهن ڏاڍو ڌيان ڏنو آهي. سنڌس اهميت جو اندازو هن ڳالھ مان بہ لڳائي سگهجي ٿو تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سج اڀرڻي کان سج لٿي تائين منهنجا فيلڊ بوڪ سراسري طور ويهن منٽن جي ماپ ڏيکارين ٿا. مان صبح جو سوير اٿي پاڻيءَ جي رفتار ڏسندو هوس، جنهن مان ڏهاڙيءَ ٻيڙين جي رفتار جو اندازو معلوم ڪري سگهندو هوس.

ماپيل ڪناري کي وقت سان ورچندو هوس. ان فاصلي کي منٽن ۾ ڪلاڪن ۾ ورهائي ڪم کي سولو ڪيو ويندو هو. منهنجي ٻيڙيءَ کي ماٿهو ڏيڍ ميل تي ڪلاڪ جي حساب سان هلائي سگهندا هئا. واءُ سٺائو هوندو هو ته رفتار ٽن ميلن تي پهچي ويندي هئي. درياه جي ويڪرائي ڪجهه منجهائي رکندي هئي. اسان جي هن ڪم جو وڏو دارومدار هن شهرن ڪراچي ۾ ماڻڊو تي هوندو آهي. ماڻڊو ڪڇ جو بندر آهي، جتان اسان پنهنجي سفر جي شروعات ڪئي هئي. ڪراچي سنڌوءَ جي صنفا اولهائين منهن وٽان ڏسي سگهبي آهي. سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ کان اڳ اسان جاچي ڏٺو ته ماڻڊو 22 ڊگريون ۾ 50 منٽ ۾، ڪراچي 24 ڊگريون ۾ 56 منٽ ويڪرائي ڦاڪ تي آهي. اهي ماپون ڪابل جي سفارت جي ڪئپٽن مئڪس فيلڊ (Captain Max feld) جون ورتل آهن.

مان انهن نقطن کي صحيح سمجهيو آهي ۾ ڪڇ جي سروي به انهن تي قائم رکي آهي ۾ درياه جي ڪناري جي ڪيڊل ليڪ به انهن مذڪوره نقطن جي وچ تي آهي. پر سنڌ سان لاڳاپيل آليٽچيوڊ سج جي منجهند واري نقطي جي مدد سان ورتل آهي، جيڪو پڻ ونجه جي مدد سان، ڏهاڙي ٻيڙي هلائڻ جي رفتار تي مدار رکي ٿو. اسان ننڍڙين ٻيڙين رستي، فقط ڏينهن جو ڪناري پرسان هاڪاريندا هئاسون. مون وٽ چهه يا اٺ ناڪوا هميشه موجود رهندا هئا، جن پنهنجي ساري زندگي هن علائقي جي پاڻيءَ ۾ گذاري آهي.

سنڌوءَ جي مُنهن جي ذڪر، نقشن ۾ ملندڙ حقيقتن ۾ موجود فرق اوهان جو ضرور ڌيان ڇڪائيندو. ڌيان ۾ اها ڳالهه ضرور رکڻ گهرجي ته مان اڳين نقشن جي سچائيءَ ۾ شڪ ۾ گمان ڪونه ڪيو آهي. سنڌوءَ جي هن ڀاڱي کي به هتان جي ماڻهن جي روايتن مطابق جيئن جو تيئن، اعتبار ڪري ڇڏي ڏنو آهي. سنڌوءَ جي ان حصي سان لاڳاپيل حقيقتن کي 1808ع جي ڪابل مشن جي ڪيڊل نتيجن کي پيٽائي سچائيءَ کي معلوم ڪري سگهجي ٿو. سنڌ حڪومت جي ساڙ ۾ ڪيني ڪري اسان کي پورا پنج پيرا پوئتي موٽايو ويو. تنهن ڪري ان ڀاڱي کي جاچي ڏسڻ جو هڪ سونهري موقعو ملي ويو. مون چارٽ کي پرکي ڏسڻ کان پوءِ ڪيترين حقيقتون معلوم ڪري ورتيون. اسان جڏهن سنڌ حڪومت جي حڪم مطابق ٽيون ڀيرو سنڌ ڇڏي ته گهٽو هيٺ هاڪاري وياسين ۾ 20 ڊگريون 30 منٽ اتر، ويڪرائي ڦاڪ تي وڃي پهتاسون ۾ پورن چهن ڏينهن لاءِ گم هئاسون. آخري ڏينهن جي منجهند جو (17 مارچ) سر اتر ڏي منهن ڪري معلوم ڪيم ته اسان ان ڏينهن 23 ڊگريون ۾ 50 منٽن جي ويڪرائي ڦاڪ تي هئاسون ۾ سنڌوءَ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان منهن جي سامهون هئاسون، جتان آءُ متي چڙهي، سنڌوءَ جي وڏي منهن ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو.

پوءِ مان ناڪئن کي اتر- اوڀر ڏس تي زمين ڏانهن سفر ڪرڻ لاءِ چيو ۽ سج لاهوءَ مهل حجامڙي جي منهن مان ٻہ ٽي ميل مٿي وڃي لنگر هنياسون. حجامڙو سنڌوءَ جو سڀ کان وڏو منهن هو، جنهن سان مون سفر ڪرڻ پئي چاهيو. صبح جو سُوير سندس اونهائي 300 فوٽ بيٺي، صبح جو ستين وڳي 252 فوٽ ۽ 11 وڳي 204 فوٽ ملي. شام جو ٻين وڳي وري 126 فوٽ اونهائي معلوم ٿي. جهونجهڪڙي جو اسان 12 فوٽ اونهائيءَ واري پاڻيءَ ۾ لنگر هنيان. ٻئي ڏينهن شام جو ساڍي ڇئين وڳي ريچل (Reachel) کان مٿي اسان جي زمين تي اک پئي.

ٺٽي کان هيٺان، ويندي ڇوڙ تائين، سنڌوءَ جي نقشي ڪڍڻ جو مون کي ڪو موقعو ڪونہ مليو. ان جو سبب اهو هو تہ مون کي ٺٽي تائين سفر ڪرڻ جي اجازت سنڌوءَ جي هڪ واهڙ ذريعي ملي هئي ۽ ٿورو پنڌ خشڪيءَ رستي ڪرڻو پيو هو. واپس ورڻ وقت ڪنهن ٻئي رستي وڃي وڃڻ جو حڪم مليو هو. سنڌوءَ جي اولهائين منهن پٽيءَ ذريعي 30 ميل سفر ڪيوسين. سنڌ حڪومت ۾ سنڌين جي ڌارين خلاف نفرت ۾ مخالفانہ رويي ڪري مون کي ڪيترا رستا ڏسڻا پيا هئا.

ان اوٽ موٽ سبب اسان کي سنڌ سان لاڳاپيل گهٽي ڄاڻ ملي وئي، جنهن جو هن ملڪ وارا ڪو اندازو ئي ڪري نہ ٿا سگهن. مان هن رپورٽ ۾ پنهنجي اختيار ڪيل رستي جي نقشي کان سواءِ ڪراچيءَ کان حيدرآباد ۽ اتان کان لکپت ۽ ڪڇ پهچڻ واري نقشي جو بہ اضافو ڪيو آهي. مان ڪوري ڦاٽ تائين ڪڇ جي سروي پوري ڪئي آهي. جيڪو سنڌوءَ جو ڇڙا اوڀاريون ڦاٽ آهي. مون کي پنهنجي مطالعي، مشاهدي، تجربي ۽ ڄاڻ مجبور ڪيو تہ مان روايتي ڇپيل نقشن ۾ ڏيکاريل گوني يا پراڻ درياه (علي بندر کان مٿي ڪوري ڦاٽ جو نالو آهي) جي پيٽ کي ڪجھ اولہ طرف ڏيکاريان، ڪڇ ۾، سنڌڙي ۾ علي بندر ناري کان اتر ۾ واقع آهن ۽ ڏيکاريل نقشي مطابق درياه جو پاٽي اتر طرف رڻ ڏانهن اٿل ڪري ڪونہ ٿو سگهي.

مان اهو اضافو بہ ڪندس تہ، حيدرآباد کان مٿي نقشي جي هر حصي ۾ نشان ڪيل شهر(1) Sextant اوزار جي مدد سان ڏيکاريل ويڪرائي ڦاڪ مطابق آهن ۽ گهڻا شهر نقشي ۾ ڏيکاريل صورت حال کان وڌيڪ پور-وچوٽ تي آهن. اُچ شهر وٽ پهچي اسان کي پتو پيو تہ منهنجي طرفان ورتل هن شهر جي ڏيکاريل ڦاڪ، مسٽر ايلفن اسٽون جي سروير طرفان ورتل ڏيکاريل سان سهمت

(1) This instrument is used for the determenation of latitude and longitude degrees Translatin.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکي ٿي، جنهن اها بگهائي ڦاٽ بهاولپور مٿان بيهي قائم ڪئي هوندي. پر اهو اصول بکر سان هڪ جهڙائي ڪونہ ٿو رکي. ڇاڪاڻ تہ هن جڳهہ جي ويڪرائي ڦاٽ، پور-وچوٽ مٿئين ليڪ کان 20 منٽ هيٺ آهي. تنهن ڪري مان مٿس بيان ڪيل نتيجن کي ڪن معقول سببن ڪري صحيح سمجهان ٿو. اهڙيءَ ريت پنجاب جي ندين جو پاڻي سنڌوءَ سان مٿن ڪوٽ وٽ سنگم ڪري ٿو. اهو ماڳ، ڪابل مشن جي ورتل ماپ مطابق 28 ڊگريون 20 منٽ ويڪرائي ڦاٽ تي آهي. پر حقيقت ۾ اهو 28 ڊگريون 50 منٽ ويڪرائي ڦاٽ اتر طرف آهي. ڳالهہ اها آهي تہ ڪوبہ ماڻهو ٿورن ميلن کان سواءِ ڪابل مشن سان لاڳاپيل مذڪوره ڪاغذ جاچي ڏسي ڪونہ ٿو سگهي. سنڌن اها ننڍڙي غلطي ڏسي اچرج ٿئي ٿو. شايد اها غلطي ان ڪري ٿي آهي جو هن، شهرن جي معلومات ٻين کان ورتي آهي.

پنجاب جي ندين کي سنڌوءَ جي وهڪري مطابق رکيو ويو آهي. چناب کي غلطيءَ وچان پنجند ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ٻين ندين جي پاڻي پوڻ سان چناب جو وهڪرو ڪجهہ سڌو ٿي ويندو آهي. راويءَ ۾ ڏاڍا وَروڪڙ آهن. گهٽيءَ پائيندڙ ڪري موجوده صورت ۾ وهي رهي آهي. اسان مُنجهس 20 ڏکيا ڏينهن سفر ڪري اهتا ڄاڻ حاصل ڪئي آهي. چناب سان سندس 'سنگم ويڪرائي ڦاٽ 31 ڊگريون 35 منٽ (فوٽ) ۽ انچ اتر طرف آهي. لاهور 70 ڊگريون 21 منٽ اوپر بگهائي ڦاٽ تي آهي. هن قسم جي ماپن منهنجي ڏاڍي سهائتا ڪئي آهي. مون جهلم يا بيهٽ جي چناب سان ميلاپ کي اڳئين ويڪرائي ڦاٽ کان ٻارنهن ميل مٿي ڏيکاريو آهي. هن ماڳ تي اهو سنگم' گهٽي وٽ کان وٺي رهندو آيو آهي. ستلج جي اوپر طرف سروي تہ ڪئي ئي ڪانہ وئي آهي. چو تہ سندس ڪاهو ڪيو، لڌيانہ جي فوجي ڇانوڻيءَ وٽ ختم ٿئي ٿو. جيڪا منهنجي معلومات موجب 30 ڊگريون 55 فوٽ ۽ 30 انچ ويڪرائي ڦاٽ تي موجود آهي. مان جديد اصول ۽ بهترين نقشن مطابق خبرداريءَ سان ماپون وٺي معلوم ڪيو آهي تہ اها 75 ڊگريون 54 فوٽ بگهائي ڦاٽ تي اوپر طرف آهي.

سنڌوءَ ۽ پنجاب جي درياهن سان گڏ جيلسمير جو نقشو بہ شامل ڪيو ويو آهي. اهو نقشو مان 1830ع ۾ پورو ڪيو هو. مون سان گڏ جيمس هالينڊ بہ هو ۽ ٻئي گڏ ڏکڻ راجپوتانا گهمي رهيا هياسون. ڪڇ جو نقشو بہ شامل ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ رڻ کي وڌيڪ واضح ڪري ڏيکاريو ويو آهي. ڪڇ جي رڻ جي سروي، مان 1825ع، 1826ع، 1827ع ۽ 1828ع ۾ پاڻ ڪئي هئي.(1)

---

(1) Instead of gwing separate maps of the Indus and central Asia, I have now combened the whole of Geographical matter in our map as has already been explined.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واڌارا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوءَ متعلق لکيل يادگيريون

سنڌوءَ جو عام ڏيک

سمونڊ کان وٺي لاهور تائين ساري سنڌو جهازرانيءَ جي لائق آهي. وچ تي منجهس ڪابہ روڪ رنڊڪ ڪانهي. وچون فاصلو هڪ هزار انگريزي ميل ٿيندو. هيٺ ڏنل ڪاغذن ۾ سنڌس عملي طور جهازرانيءَ بابت ذري پرزي تي تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي. پر ايڏو گهٽو نہ جيترو هيءَ اهم موضوع لهڻي ٿو. انهن ڪاغذن ۾ سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان ڦسنڌڙ ملڪي ماڻهن جو وستار بہ آهي.

سنڌو پنجاب جي درياهن جي سنگم کان پوءِ سوڪهڙي ۾ بہ تانگهو ڪونہ رهندو آهي. تڏهن بہ سنڌس گهٽ ۾ گهٽ ويڪر اڌ ميل ۽ اونهائي 15 فوٽ هوندي اٿس. چناب جي اونهائي وچولي درجي جي آهي. ۽ تر 12 فوٽ اٿس. راوي هن ندي جي اڌ جيتري آهي. اهي حقيقتون اسان سفر دوران هٿ ڪري ورتيون آهن. عام طور تي انهن ٽنهي ندين جي اونهائي ترتيب وار سنڌو 24 فوٽ، چناب 18 فوٽ ۽ راوي 6 فوٽ آهي. سفر مطابق ڏهاڙيءَ جا انگ اکر نقشي ۾ موجود آهن.

سنڌوءَ ۾ وڏي پئماني تي جهازراني ٿي سگهي ٿي. پر منهنجي بيان مطابق استعمال ۾ ايندڙ ٻيڙيون هتي جي سنڌي طرز جهڙيون هجن. ترو هموار هجي جيئن وڏي بار سان بہ 4 فوٽ پاڻي تي اٿر وجهنديون آهن. انهن مان وڏي ٻيڙي 75 انگريزي ٽن وزن کڻي سگهندي آهي. سائنس ۽ ناٽو انهن ٻيڙين جي ٺاهڻ ۾ تبديلي ۽ ترقي آڻي سگهي ٿو. اسان جي تجارت کي وڌائڻ جي نقطئہ نگاهہ کان ۽ تجارتي ٻيڙي کي رواں دوان رکڻ لاءِ بہ انهيءَ قسم جون ٻيڙيون بہ واهہ جون ڪمائتيون ٿينديون. تکيون هلندڙ ٻيڙيون ڪناري واري واريءَ تي اونڌي ٽيڻ ۾ دير ڪونہ ڪنديون آهن. آڳبوٽ بہ هتي ڪم ڏئي ويندا، پر شرط اهو آهي تہ اهي بہ هتان جي ٻيڙين جي شڪل مطابق هجڻ گهرجن. ڪلي ٻيڙي Keeltype هتي ڪڏهن بہ ڪامياب ڪانہ ٿي سگهندي.

سمونڊ کان لاهور تائين ٻيڙي جو سفر ٻہ مهينا وٺي ٿو. پر جڏهن اسان سفر ڪيو هو تڏهن واءُ ڏاڍو سٺائو کُلي پيو هو. اتل واري موسم اچا شروع ڪانہ ٿي هئي. چاليهن ڏينهن ۾ وچي ملتان ٺڪاءُ ڪيوسين. باقي رهيل سارو سفر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راوي سان طئي ڪيوسين. منجهس ڏنگ ڏاڍا هئا. هيڙين کي پره کان وٺي جهونجهڪڙي تائين پيا ڪهليندا هئاسون. اٺائو واءُ ڪهلندو هو ته هيڙين کي رسا هڏي پاڻي ۾ چڪڻو پوندو هو.

ٺڪري يا هيٺاري به ندين ۾ موجود ڪانه آهي. اوڀاري هاڪارڻ ۾ ڪشالا ڪاٽڻا پون ٿا. سڀن جي ٽڪ به ميل في ڪلاڪ کان وڌيڪ ڪانه آهي. اسان ڏهاڙي سراسري سفر 20 ميل ڪري سگهندا هئاسون. اوڀارو سفر ڏيڍ ميل في ڪلاڪ ڪري سگهبو آهي. هلڪي ۽ سٺائي واءُ ۾ به ميل في ڪلاڪ ۽ چوهي واءُ ۾ ٽي ميل رفتار هوندي هئي. آگبوٽ هن قسم جي ڏڪئي ۾ ڏکي جهاز راني کي چڱيءَ ريت منهن ڏئي سگهي ٿو. ملتان سندس ڏهن ڏينهن جو سفر آهي، جتي اسان جا چاليه ڏينهن چٽ ٿي ويا. هن شهر جي پروارن ملڪن سان سڌي تجارت قائم ٿي سگهي ٿي.

هيڙيءَ کي جيڪڏهن لاهور مان لهنواري طرف هاڪاربو ته سمنڊ تي پندرهين ڏينهن پهچندي، ملتان ڇهين ڏينهن پهچندي. ملتان کان بکر تائين ڪيس چار فقط ڏينهن مس لڳندا. بکر کان حيدرآباد ٽئين ڏينهن پهچندي ۽ ساموندي بندر تي پهچڻ ۾ ڪيس فقط 2 ڏينهن کپن. هي لهنواري سفر لاءِ گهٽ ۾ گهٽ وقت آهي ۽ ڪنهن به اڳي آزمائي ڪونه ڏنو آهي. جاڪاڻ ته سنڌ ۽ پنجاب جو تجارتي رابطو درياه رستي موجود ڪونه آهي.

سنڌوءَ کي تجارتي آمدرفت واسطي کولڻ لاءِ ڪي سياسي رنڊڪون موجود آهن. هتان جا ماڻهو اڻ پڙهيل جٽ ۽ بادشاه وحشي آهن. ماڻهو ڏاڍا هٺي سامان لٽي وجن ٿا. ۽ حڪمران وڏو محصول هٽن ٿا. تنهن ڪري سامان خشڪيءَ رستي ايندو ويندو آهي ۽ رستا وري غير معمولي ڏکيا آهن. پاڻي وسيلي تجارت جي منع ٿيل نه آهي، پر ان جو سبب سنڌ حڪومت جي اڻ ڄاڻائي آهي. سمونڊ ۽ لاهور جي وچ تي اهڙيون 700 هيڙيون آهن. اهي پتڻ ۽ هين مقصدن لاءِ مس پوريون آهن.

برٽش انڊيا واسطي سنڌو هڪ وڏو بچاءُ پڻ آهي ۽ اولهه پاسي کان جڻ هڪ شاندار سرحد جو ڪم ڏئي ٿي. پر هاٿي ٿورين ٿڪين رنڊڪن ڪري متاثر ٿي رهي آهي. اسان بنا ڪنهن رنڊڪ جي ڪڇ ۽ ستلج کان جهازراني جي شروعات ڪنداسون. فوجي مقصدن لاءِ سنڌوءَ جو ته وڏو ۽ اهم ڪارج آهي. اٽڪ کان وٺي سمونڊ تائين منجهس هر قسم جو جهاز هلي سگهي ٿو. وچ درياه ۾ بکر قلعي کي وڏي فوجي اهميت آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب ٻيو

سنڌوءَ گنگا وچ ۾ ڀيٽ

سنڌوءَ ۾ سندس پرتي ڪندڙ شاخن متعلق هر معلومات ڏاڍي ڏيان ۾گيان سان لکي اٿم. پر ان جي موکر کي دنيا جي ٻين وڏن درياهن سان ڀيٽائي ڏسجي ته وڌيڪ صحيح ٿيندو. هڪ يورپيءَ کي مشرق ۾ هجڻ جي ناتي سان فقط اهو ڄڃاڻي ٿو ته پنهنجي ان ڀيٽ جي دائري کي سوڙهو رکي فقط گنگا تائين محدود ڪري، جيڪا سنڌوءَ سان گڏ هڪ جاءِ تان وهي نڪري ٿي ۽ برٽش هندستان جي حڪمرانيءَ ۾ چوطرف پکڙجي وڃي ٿي. مسٽر جي- اي- پرنسيپ جي ڪلڪتي ۾ ڇاپيل پنهنجي تصنيف ۾ به هن ڪتاب جيان جهازرانيءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن معاملي ۾ اسان دير ضرور ڪئي آهي، پر گنگا نديءَ سان لاڳاپيل مواد سائنسي ۽ قيمتي ڪنيو آهي. ان موضوع تي مسٽر رنيل (Rennel) ۽ ڪول بروڪ به پُر مغز مقالا لکيا هئا. انڪري هن درياه متعلق مواد اجا به گهڻو دستياب ٿيو آهي. اڻ پوري ئي سهي پر مان ڪوشش ضرور ڪئي آهي. ٻيڙين جي سفر دوران جيڪو مطالعو ۽ مشاهدو ڪيو اٿم ان جي حواليءَ سان مون تي اهو لازم ٿئي ٿو ته جيڪي مسئلا سامهون آيا آهن، تن کي اَڏو ترتيب سان ويهي ڪجھ لکان ۽ سنڌوءَ گنگا جي ڀيٽ ڪريان.

سنڌوءَ گنگا درياهه، ٻئي هڪ ئي جبل هماليه مان ڦٽي نڪرن ٿا. سندن ويڪرائي ڦاڪ هڪ جهڙي آهي، ديگھ مختلف اٿن. ٻئي درياهه خط استوا کان ٻاهر آهن. گهڻو ڪري سال جي ساڳي مهيني ۾ منجهن چاڙهه ايندو آهي. اهي ٻئي درياهه ترتيب وار جيڪو پاڻيءَ جو مقدار سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندا آهن، ان منجهان سندن وڏي هجڻ جو اندازو سولائيءَ سان ڪري سگهبو. ان کان سواءِ اسان انهن ميدانن کي به نظر ۾ رکنداسون، جن مان سندن گذر ٿئي ٿو ته اهي ڪيترا لهوارا آهن.

ان کان پوءِ اسان کي اهو به ويچارڻو پوندو ته اهي سمونڊ ۾ ڪيتريءَ رفتار سان ڇوڙ ڪن ٿيون. ذري گهٽ ساڳي فاصلي تي گنگا تي سڪري گلي (Sicriguli) ۽ سنڌوءَ تي ٺٽو موجود آهي، اهي ٻئي اهڙا شهر آهن، جيڪي ڀيٽ ڪرڻ ۾ اسان جي وڏي سهائتا ڪندا. ٻئي شهر ٻنهي درياهن جي اهڙن ماڳن تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موجود آهن. جتي پهچڻ کان اڳ سيئي پرتي ڪندڙ شاخون ملي وڃن ٿيون ۽ انهن جاين کان پوءِ مذڪوره درياه ڦاٽن ۾ چاڙهن ۾ ورهائجي وڃن ٿا. پر سنڌو نُٽي پهچڻ کان اڳ ڦليلي ۽ پڇياري ٻه ڦاٽ ڪڍي ٿو. چوماسي جي رت ۾ جڏهن سنڌوءَ ۾ چاڙهه ايندو آهي ته مٿيان ڦاٽ وهي چڙهندا آهن.

مسٽر جي- اي- پرنسيپ جي مضمون مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته اپريل مهيني ۾ سڪري گليءَ وٽ ڳنگا 21500 ڪيوبڪ فوٽ پاڻي في سيڪنڊ جي حساب سان خارج ڪندي آهي. سنڌس سراسري ويڪر =5000 فوٽ رهي ٿي. اها ئي سنڌس في سيڪنڊ تک هوندي آهي. پر سنڌس سراسري اونهائي ٽن فوٽن کان مٿي ڪانه آهي. ان طريقي اسان ڳنگا جي پاڻيءَ جي مقدار جو اندازو سولائي سان لائي سگهنداسين. اهڙيءَ ريت ساڳي مهيني اپريل ۾ بنارس نديءَ جي پاڻيءَ مان به گهٽي حقيقت ثابت ٿي ويندي آهي. سنڌس ويڪر =14000 فوٽ ۽ اونهائي 34 فوٽ هوندي آهي. سنڌس پاڻيءَ جو في سيڪنڊ اخراج =20,000 ڪيوبڪ فوٽ آهي. سڪر گلي کان پاڻيءَ جو هي اخراج ٿورو فرق رکي ٿو.

مان اپريل مهيني ۾ نُٽي وٽان سنڌوءَ جي ويڪر 670 گز ڏٺي آهي: ان وقت سنڌس وهُه جي تک ادائي في ڪلاڪ هئي. اهو به معلوم ٿئي ٿو ته هن علائقي ۾ سنڌوءَ جون ڪنڌيون ايڪپريون آهن. ڪناري کان ڪناري تائين جيڪڏهن سنڌس بيٺل پاڻيءَ جا ٻه ٽي فوٽ ڪاٽيون، ته به اسان کي سنڌس سراسري اونهائي پورا پندرهن فوٽ ملي ٿي. اهڙو وچور اسان کي، في سيڪنڊ جي حساب سان 110500 ڪيوبڪ فوٽ پاڻي جو اخراج هڏائي ٿو. بائٽ Baut جي حساب مطابق، سير واري پاڻيءَ کان ڪناري واري پاڻيءَ جي رفتار ٿوري هوندي آهي. ته به ان حساب سان اخراج گهٽجي پوءِ به 93465 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ بيهي ٿو. ڪنارن وٽ اونهائي ڪجھ گهٽ هوندي آهي. تنهن ڪري اپريل مهيني ۾ في سيڪنڊ جي حساب سان سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو اخراج (1) 80,000 ڪيوبڪ فوٽ هوندو آهي. منهنجي لاءِ اها نهايت افسوس جي ڳالھ آهي ته مان سنڌوءَ جي پاڻي جي اخراج جو مطالعو چؤماسي واريءَ رُت ۾ ڪري ڪونه سگهيو آهيان. ان موسم ۾ سنڌوءَ کي ڏسڻ جو مون کي موقعو ڪونه مليو آهي ۽ حقيقت جي خلاف پنهنجي راءِ جي اظهار جي خواهش به ڪونه ٿو رکان. هتي منهنجي هڪ نماڻي گذارش اها به آهي ته سيوهڻ وٽ سنڌوءَ جي ويڪر 500 گز آهي ۽ اونهائي 36 فوٽ اٿس. تيز رفتاريءَ سبب هوءَ ڪنڌي وارين ٽڪرين جي پاڙن کي پايون کايون

(1) In this part of my subject, I have to express my fullest acknowledgement to Mr. James Prencep, Secretary to Asiatic Society of Calcutta who has kenl by offered my his valuable services.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳتي نڪري ويندي آهي. اسان کي اتي به سنڌس ڪنارا ايڪيرا ڏسڻ ۾ آيا. ان جاءِ تي چوماسي جي رت ۾ سنڌس اونهائي 12 فوٽ اچا به وڌي ويندي آهي. اتل جي موسم ۾ اونهائي وڃي 48 فوٽ ٿيندي آهي. هن حقيقي وچور مطابق ويڪر جي واڌ ۾ ڪجھ ائين جوڙ ڪريان جيئن مان اونهائي ۾ عمودي واڌ جوڙ ڪئي آهي ته اسان مختلف موسمن جي پاڻيءَ جي اخراج جي تناسب Ratio کي معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندا سون. پر مون وٽ هتان جي ماڻهن وٽان مليل کي منجهيل بيان ۽ شاهديون آهن، تنهن ڪري هن موضوع کي هتي ڇڏيان ٿو.

مٿي بيان ڪيل حقيقتن مان اهو معلوم ٿيندو ته سنڌوءَ جي 80,000 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ جي حساب سان پاڻيءَ جو وڏو اخراج، گنگا ندي جي پاڻيءَ جي ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ پاڻيءَ جي اخراج کان چوٿو وڌيڪ آهي ۽ سنڌو پاڻيءَ جي اخراج جي حساب سان آمريڪا جي وڏي ميسيپي (Mississipi) درياه سان ذري گهٽ هڪجهڙائي رکي ٿي، سنڌو ۽ سنڌس پرتي ڪنڌڙ درياهن جي ڊيگھ تمام وڏي آهي. اهي اتاهن برف پوش جبلن تان شروع ٿين ٿيون ۽ اهي ئي وسيلا آهن، جتان ڪين پاڻي ملندو آهي ۽ انهن ئي اسان کي ڪنهن نتيجي تي پهچڻ لاءِ همت ڏئي آهي. اسان کي اهو ڏسڻ نه گهرجي ته انهن مان هڪ ننڍڙو درياه زمين جي وڏيءَ ايراضيءَ تي پکڙيل آهي يا زمين جي مٿاڇري کان ڪيترو مٿي، اتانهن جبلن تان پاڻي ڪٽي اچي ٿو ۽ اهي ڪي غير معمولي ڳالهيون ڪونه آهن. مثال طور جيئن ستلج آهي، جيڪا ٿبيٽ جي مقدس ڍنڍ مانسروور مان ۽ 17000 فوٽ سطح سمنڊ جي بلنديءَ تان پاڻي ڪٽي ايندي آهي.

سنڌو ويران ۽ بيابان علائقن مان گذري ٿي، جتي ماڻهو ايڪڙ ٻيڪڙ پيا ڏسڻ ۾ ايندا آهن. پر ٻئي طرف گنگا نديءَ جو گهڻو پاڻي فصلن ڪاهڻ ۾ ڪم اچي وڃي ٿو ۽ ڪنڌين ڪنارن سان وسندڙ ماڻهن کي خوشي ۽ خوشحاليءَ جي نعمت سان نوازي ٿي. چاڙه جي موسم ۾ به سنڌو پنهنجي پيٽ ۾ محدود رهندي آهي ۽ هين ندين کان سنڌس ڪنارا وڌيڪ ايڪيرا ۽ مضبوط آهن ۽ مان اڳ ۾ به بيان ڪري آيو آهيان ته ڪاٿي سنڌس ويڪر اڌ ميل کان وڌيڪ ڪانه هوندي آهي. ان جي برخلاف گنگا کي، ملڪ اندر ڪن حصن ۾ سمونڊ ڇيو ويندو آهي. ان موسم ۾ سنڌس هيو ڪنارو نظر ئي ڪونه ايندو آهي. انهن حالتن ۾ پاڻي ٻاڦ ذريعي گهڻو اڏامي ويندو هوندو. سنڌوءَ جي ڪنڌين ۽ ڪنارن وارا علائقا ويران ۽ واريا سا آهن. جڏهن چاڙه واري پاڻي اتل ڪندو آهي ته وري جلدي لاٿ ڪري ويندو آهي. هيو ته گنگا ۽ سنڌس پر تي ڪنڌڙ شاخون هماليه جي ڏاکڻي حصي مان پاڻي ڪٽنديون آهن. پر سنڌو هماليه جي ٻنهي پاسن کان پاڻي ڪٽي ٿو. ان کان سواءِ ڪابل ۾ به جيڪا برسات پوي ٿي ان جو پاڻي به اچي منجهس پوي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿو ۽ تاتاري چين جو برف وارو پاڻي بہ سرڪي اچي سنڌوءَ ۾ پوندو آهي. سنڌس پاڻي برسات جي موسم شروع ٿيڻ کان گهٽو اڳ وڌڻ شروع ٿيندو آهي.

درياه جي دور دراز پاڻيءَ جي ذريعي تي نظر رکي اسان کي هن سويلي چاڙهہ جي سبب کي ڪيڏانهن منسوب ڪرڻ گهرجي؟ ڇا ان رجندڙ برف کي ان لاءِ ذميوار سمجهڻ گهرجي؟

سنڌو جنهن وقت سمونڊ ۾ چوڙ ڪندي آهي تہ سندس ۽ سمونڊ جي پيٽ جي سنوت ۾ ڪو خاص فرق ڪونہ هوندو آهي. دنيا جي هر وڏي ندي ائين آرام سان چوڙ ڪندي آهي. جيئن مهان سنڌو ڪري ٿي. سندس وهڪرو ادائي ميل في ڪلاڪ جي حساب کان ڪڏهن بہ وڌيڪ ڪونہ هوندو آهي. پنجاب جون سڀ نديون جن ۾ اسان هيڙيون هاڪاريون آهن، سڀ سنڌوءَ کان رفتار ۾ هڪ ميل وڌيڪ آهن. سندس وهہ جي تڪ لاءِ اهو ترت سبب ڏئي سگهون ٿا تہ اهي جبلن جي بلڪل ويجهو آهن ۽ اهو نقطو نديءَ جي چوڙ ڪرڻ وقت بہ ڪارفرما نظر ايندو. لاهور جو شهر سمونڊ کان هيڏي رستي هڪ هزار انگريزي ميل پري آهي. مان ڊاڪٽر جي- جي- جيراڊ G-J Gerad جو نهايت شڪر گذار آهيان، جنهن ڪجھ عرصو اڳ امرتسر ۾ بئراميٽر وسيلي ورتل مشاهدي جي هڪ سلسلي تان قائدي وٺڻ جو موقعو ڏنو. هي شهر لاهور کان 30 ميل کن اوپر طرف آهي.

اٺاويهن مشاهدن مطابق بئراميٽر جو بيٺل انگ	28,861.3
ايترو ساڳيو بئراميٽر جو ڪلڪتي ۾ ورتل	29,711.3
فرق	850.2

مون کي معلوم ٿيو آهي تہ بئراميٽر مطابق ڪلڪتي جي سطح سمنڊ کان اوچائي- 25 فوٽ ٿيندي. امرتسر ۽ لاهور جي سطح سمونڊ کان اوچائي ساڳي آهي. ڇاڪاڻ تہ ٻئي پنجاب جي ميدانن جا شهر آهن. تنهن ڪري انهن ٻنهي شهرن جي سطح سمنڊ کان اوچائي 900 فوٽ هوندي.

اسان هن موضوع جي جاچ مطابق انگن اکرن ۾ پنهنجو بيان پيش ڪيو آهي، هاڻي ويچارڻو اهو پوندو تہ لاهور کان هيٺ واري واهہ کي ڪهڙي طور ۽ طريقي سان ونڊ ورڇ ڪجي. رينيل جي لکت مطابق گنگا ندي سان پيٽ ڪجي يا منهنجي دير سان آيل مضمون مطابق فرق سمجهائجي، جنهن ۾ اڳ هن سائنسي ذهن رکندڙ انسان جي امداد جا ٿورا مڃيا آهن. اسان مٺڻ ڪوٽ کان هيٺ سمونڊ تائين ڌرتي جو متاڇرو گهٽو لهوارو ڪونہ ٿا سمجهون. جيتوڻيڪ هن ماڳ وٽ پنجاب جا پنج درياه سنڌوءَ سان سنگم ڪن ٿا. وڌ ۾ وڌ پنج يا ڇهہ انچ في ميل جي حساب سان لاهہ آهي. نہ وري اسان هن ڳالهہ جي اجازت ڏيندا سون تہ هن ماڳ کي 900 فوٽن جي چوٽين حصي کان وڌيڪ سطح سمنڊ کان بلند سمجهيو وڃي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇاڪاڻ ته اسان هتي سنڌوءَ جي وهڪ جي تڪ وڏيل ڪاڻ ٿا ڏسون، جيتوڻيڪ جبل جي پرسان به آهي. منڻ ڪوٽ سمنڊ کان 500 ميل پري ۽ سمنڊ ۽ لاهور جي وچ تي آهي. سطح سمنڊ کان سندس بلندي 220 فوٽ آهي. باقي 680 فوٽ پنجاب جي ندين ۾ ورهائبا ته پنجاب جي في نديءَ جي وهَڪ جي تڪ نڪري ايندي، جيڪا سراسري 12 انچ في ميل لهواري بيهي ٿي.

انهن حقيقتن ۾ گنگا نديءَ کان سنڌوءَ جي چوڏار شاهدين اچا به وڌيڪ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. جڏهن سنڌو صفا لاٽ ۾ هوندي آهي ته به سندس وهڪ جي تڪ ادائي ميل في ڪلاڪ هوندي آهي ۽ سندس اونهائي 15 فوٽن کان گهٽ ڪانه هوندي آهي. جيڪڏهن تمام وڏي نه پر ڪجهه وڏي لاهه تان سمونڊ ۾ چوڙ ڪري هان ته سندس چوڙ واري حالت ڪڏهن به هڪ جهڙي ڪانه هجي هان، جيتوڻيڪ بڻ جي پيٽ ۾ سنڌو وڏيڪ سنئون سڌو درياه آهي. بيو ته سنڌوءَ ۾ اهي ڳالهيون ڪونه آهن، جيڪي گنگا ۾ گهٽي پاڪي موجود آهن. جن جو مسٽر پرنسيپ گنگا نديءَ تي مضمون لکندي انڪشاف ڪيو آهي ته منجهس اندر ئي اندر ڀنيون ڀوريون بيٺ ۽ واري جا ڍها جام آهن. سنڌوءَ ۾ گنگا جيان ٿورو پاڻي ڪونه آهي، جو ائين ٿيندو. پاڻيءَ جي مقدار جي لحاظ کان هڪ درياه ٻئي کان وڏو هوندو آهي. پر منجهن هڪ جهڙائي نظر ضرور ايندي آهي. گنگا جابلو ندين جو پاڻي تمام گهٽو وٺندي آهي، ۽ هڪ خاص موسم ۾ منجهس وزن کان وڌيڪ چاڙهه هوندو آهي. پر اها به موسم ايندي آهي جو سڪي غير اهم بڻجي ويندي آهي. پر سنڌو سڄو سال پنهنجي اعليٰ شان ۽ وڏي ناٽ سان جهولندي جهومندي، رڙندي راڙيون ڪندي سمنڊ سان سنگم ڪندي آهي.

سنڌوءَ تي پنهنجي راين کي ختم ڪرڻ کان اڳ ۾ مان ٻنهي درياهن تي ساموندي لهر جي اثر جو ذڪر ڪندس. گنگا ندي تي ساموندي لهر جو اثر ڪلڪتي تائين محسوس ڪري سگهبو آهي. سنڌوءَ تي اهڙو اثر ٺٽي کان 25 ميل هيٺ يا سمنڊ کان 75 ميل پري محسوس ڪري ڪونه سگهبو آهي. اها صورت حال ان ڪري ٿيندي آهي، جو درياه جي پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو سمنڊ کي اندر پاڻي اچڻ کان روڪيندو آهي. يعني سمنڊ جي موٽندڙ وير "درياه جي پاڻي جي وزن جي آڏو پنهنجو سر جهڪائي ڇڏيندي آهي." يا مٺي پاڻيءَ جي چوڙ جي طاقت سمنڊ جي وير جي قوت کان وڌي ويندي آهي. جيئن اسان سمنڊ جي پرسان اينڈا ويندا سون، تيئن سنڌوءَ جي وهَڪ جي تِڪ ۾ مانار ڏسڻ ۾ ايندي. اهو سمنڊ جي وير سبب ٿيندو آهي.

ڏنو ويو آهي ته ساموند وير جي چاڙهه ڪري گنگا ۾ 12 فوٽ چاڙهه اچي ويندو آهي. پر پونم جي موقعي تي سنڌوءَ ۾ فقط نوَ فوٽ چاڙهه اچي ٿو. مون کي اهڙو موقعو جاچي ڏسڻ جو ڪونه مليو آهي. بنگال جي اپسمنڊ تي گوڏين جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعمير سبب اُتي اوله هندستان جي سامونڊين ويرين جيان تيزي ڪانه رهي آهي. بمبئي ۾ به گودين تعمير ٿيڻ ڪري ويرين جي چاڙهه ۾ ڪمي آئي آهي. مان ان خيال جو آهيان ته گنگا ۽ سنڌوءَ جي منهن وٽ پاڻي جو چاڙهه گهٽو ڪري ساڳيو آهي. ٻئي درياه هڪ ئي طرف کان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪن ٿا. سامونڊي ڇوهن ۽ آنڌارين سبب منجهن هڪ جهڙو چاڙهه ايندو آهي. سنڌ سان لاڳاپيل سامونڊي ڪناري جو به ساڳيو حال آهي. ڏکڻ- اوله طرفان مارچ تائين چوماسي جون تيز هوائون گُهلنديون رهنديون آهن ۽ پاڻي ٿن کان چئن فئدمن تائين لهي ويندو آهي ۽ جهازران کي ڪنارن تي موجود ڪڏون کوها پري کان پيا نظر ايندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي سرزمين

سنڌوءَ ۾ اوڀارئين رخ تي هاڪاريندي، جنهن سرزمين تي اسان پهريون پير پاتو، سا سنڌ هئي، افغان شاهيءَ جي ستياناس ٿيڻ کان پوءِ هن ملڪ جي سياسي اهميت اجا بہ وڌي وئي آهي. جڏهن کان وٺي سنڌ جا حڪمران پناڻ جي ساليانيءَ ڏن ڏيڻ کان آجا ٿيا آهن، تڏهن کان سکيا ستابا ۽ پاڻ پرا ٿيا آهن ۽ پنهنجي ملڪي سرحدن کي وڌائڻ بہ شروع ڪيو اٿائون. هاڻي سندن بادشاهي پوري عروج تي آهي. ملڪ جي ڪل پکيڙ هڪ لک چورس ميل آهي. 79 کان 71 ڊگريون ڊگهائي ڦاڪ اوير ۽ 23 کان 29 ڊگريون اُتر ويڪرائي ڦاڪ ۾ موجود آهي. سندس ڏاکڻين دنگ تي هندو وڏو سمنڊ آهي. سندس وچ واري 400 ميل اُريب کي، سنڌوءَ ۾ پنجاب جي درياهن جي سنگم واري ماڳ کان ٿورو ڏکڻ ڪاٽيو وڃي ٿو. هن سهڻيءَ سرزمين جو اوڀاريون حصو غيرآباد آهي. سنڌو پنهنجي ڪنڌين ڪنارن وارا پٽ ۽ پاسا، اٿل واري آب سان پسائي سرڳ سمان بڻائي ڇڏيندو آهي. جاتي سندس بوڏ جو پوتر پاڻي پهچي ڪونہ سگهندو آهي انهن ميداني علائقن ڏانهن واهہ ۽ ڪڙيا کوٽي زمينون آباد ڪيو وينديون آهن.

سڄي سنڌ ٽالپرن جي ٽن گهراڻن ۾ ورهايل آهي. پنهنجي لحاظ کان هرهڪ آزاد حڪمران آهي، سندن مک گهراڻو حيدرآباد ۾ رهي ٿو. جنهن جو وڏو مير مراد علي خان آهي. ٽن وڏن ڀائرن جي وفات کان پوءِ هي اڪيلو وارث آهي.(1) ٻيو گهراڻو مير سهراب خان جي قريءَ مان آهي. هاڻي مير رستم خان خيرپور واري علائقي جو حڪمران آهي. بکر جي قلعي سان گڏ اتر سنڌ سندس حڪمرانيءَ ۾ شامل آهي. ٽيون گهراڻو مير ٺاري خان جي ڪُرم سان لاڳاپيل آهي. ان قبيلي جو سردار مير علي مراد آهي. جيڪو ميرپور ۾ رهندو آهي. سندس علائقو دارالسلطنت کان ڏکڻ– اوڀر طرف تي آهي. اهي ٽيئي ٽالپر سردار، سنڌ جا صحيح معنيٰ ۾ امير آهن. خاص طور تي امير جو لقب حيدرآباد جي مير

(1) As this work is passing through a press intelligence has reached in England of the death of this Ameer, Which has been followed by the civil war.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ مخصوص آهي. محصول جي مناسبت سان سندن اهميت ڇاتي سگهاتي ويندي آهي. اهڙيءَ ريت حيدرآباد جي علائقي جي 15 لک روپيه، خيرپور جي 10 لک روپيه ۽ ميرپور جي 5 لک روپيه ساليائي آمدني آهي. ڪل پيدائش 30 لک روپيه ٿئي ٿي. اهو سنڌ جو ساليائي محصول جو انگ سمجهڻ گهرجي. خزاني جي ڪل جمع موڙي 20 لک پائونڊ آهي، جنهن مان 13 لک پائونڊ نقد ۽ ٻيا هيرا جواهر آهن. نقد رقم جو وڏو حصو حيدرآباد جي قلعي اندر محفوظ آهي. چيو وڃي ٿو ته اهو ڌن مير مراد علي ۽ سندس پياءُ مير ڪرم عليءَ جي ذاتي ملڪيت آهي.

سڪن ڪان سواءِ، سنڌ جا امير، هر پاڙيسري ملڪ کان طاقتور آهن. هن هر طرف کان پاڙي وارن حڪمرانن جي ملڪ جي ڪن ڀاڱن تي ڏنگو ڄمايو آهي. اوله پاسي لس ٻيلي جي حاڪم کان ڪراچي ڦري ورتي اٿن ۽ هاڻي سون مياڻي ڏانهن وڌڻ جو سوچي رهيا آهن. ان کان سواءِ هنن قنڌار جو واپار مڪمل طور پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو آهي. هنن اتر- اوله طرف پيش قدمي ڪري شڪارپور ۽ بکر وارا سنڌ جا علائقا پٺاڻن کان فتح ڪري ورتا آهن. اهي علائقا اڳ ۾ بارڪ زئي قبيلي جي ماتحت هئا. ڪابل، قنڌار ۽ پشاور تي به بارڪ زئين جو قبضو هو. پٺاڻ هر سال شڪارپور ۽ بکر وارن علائقن کي ٻيهر هٿ ڪرڻ لاءِ پيا حملا ڪندا آهن. پر ڪري ڪجھ به ڪونه سگهندا آهن. جڏهن اسان شڪارپور وٽان مٿياسين ته ڪچي ۽ گنداوا واري علائقي سبيءَ وارن ماڳن تي پٺاڻن جو 6000 لشڪر خيما کوڙيون ويٺو هو. اهي جنگ جي ميدان تي سنڌين کان شڪست کائي ڀاڄ کان پوءِ هتي ساهي پٽي رهيا هئا. اتر- اوڀر طرف هنن سبزل ڪوٽ ۽ دائودپوٽن جي هٿان الاهي ساٿري علائقي تي قبضو ڄمائي ورتو آهي. هنن 1813ع ۾ حملو ڪري جوڌپور جي راجا کان سنڌ جو عمرڪوٽ وارو ڀاڱو مڙسيءَ سان ڇڏائي ورتو آهي. ان کان پوءِ راجا جون فوجون پنهنجي علائقي ڏانهن هٽي ويون آهن. جيڪڏهن جيسلمير واري علائقي کي سندن حڪمراني مان ڪٽ ڪجي ته دارالسلطنت کان وٺي ڪڇ تائين سارو ملڪ سندن آهي، جنهن ۾ پارڪر به شامل آهي. ڪڇ طرف سندن پيش قدميءَ کي انگريز سرڪار روڪي ورتو آهي.

فتح جي قيمت وڏي ملندي آهي. خرچ ٿورو ۽ فائدو گهڻو هوندو آهي. اهو خرچ حڪومت خوشيءَ سان پري ڏئي ٿي. تر وارن قلعن ۾ نه فوج رهندي آهي نه ڪي پئسا پرڻا پوندا آهن. جڏهن به حملو ٿيندو آهي ته جنگ جوان مڙسيءَ سان مقابلو ڪري سوين ماڻيندا آهن. جنگ جي ميدان ۾ سنڌي ڏاڍا جهونجهار اڙٻنگ ۽ ارڏا مڙس آهن. جيڪڏهن اسان ايمانداريءَ ۽ انصاف سان ويهي نتيجن کي جاچينداسين ته سيني پاڙيسري ملڪن ۾ بهادريءَ جي لحاظ کان سنڌي عظمت جا مالڪ آهن. هڪ پيري هنن عقلمنديءَ کان ڪم وٺي پنهنجي فوج کي تر ڏانهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتائي، ڪابل جي هڪ ظالم فوج جي حملي کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. هئي پيري ڪابل جي پٺاڻن ۽ سنڌين جي وچ شڪارپور جي اوسي پاسي ڪاٽي جنگ لڳي هئي، جنهن ۾ وڏي ڪوس کان پوءِ سنڌين پٺاڻن کي ڏاڍي بري شڪست ڏني. پر سنڌين ۾ هڪ وڏي ۾ وڏي خامي آهي، يعني منجهن تنظيم نالي ڪا شيءِ موجود ئي ڪانه آهي. ان ڪري هڪ باقاعدي فوج سان وڙهي پڇي ڪونه سگهندا.

اسان کي اهو ميٺو پوندو تہ سنڌي جنگ جي فن ۾ هڪ مهان قوم آهي. جڏهن پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا آهن تہ پاڙيسري قومن کان وڌيڪ اعليٰ ۽ ارفع پاسيا آهن. ايشيا جي ٻين قومن جي برخلاف سنڌي پيادل جنگ ڪرڻ جا شوقين آهن ۽ اِن قسم جي ڪيڏاري تي ڏاڍو فخر محسوس ڪندا آهن. بندوق کان وڌيڪ تلوار جي ڪيڏاري جا ڪوڏيا هوندا آهن. سنڌن توبخانو ڏاڍو خطرناڪ آهي. توبخاني جي اهڙي فوجي قوت کي اسان سڻي نظر سان ڪونہ ٿا ڏسون. گهوڙيسوار فوج ناليري ڪانہ آهي. گهوڙا ڏايا پلا ۽ چونڊ نسل جا آهن. گهوڙيسوار فوج متعلق اسان وٽ فقط اندازا آهن. منهنجي خيال ۾ اهي منجهيل ۽ اڻ پورا آهن. ڇاڪاڻ تہ هر سنڌي بالغ ٿيڻ سان بنا ڪنهن سکيا ۽ تربيت جي فوجي بڻجي ويندا آهن. واپاري طبقي تان فوجي خدمت معاف آهي. امن اِمان جي وقت فوجي جوان سرڪار وٽان ڪاڏو خوراڪ وٺندا آهن.

هن قسم جو فوجي، مقابلي دوران اناڙي ثابت ٿيندو آهي. جنگ وقت فوجي خدمت لاءِ ٻڌل رهندو آهي. موجوده جنگي فن ۾ تلوار ڪابہ اهميت ڪانہ ٿي رکي، تنهن ڪري سنڌي فوجي، يورپي فوجيءَ سان مقابلي ڪرڻ جوڳو ڪونہ رهيو آهي. جيڪڏهن انگريز سرڪار حملو ڪيو تہ سنڌ جا حڪمران سٺ ئي سهي ڪونہ سگهندا ۽ پنهنجي دولت ۽ هيرا جواهر کڻي ٽِر ڏانهن ڀڄي ويندا. موجوده سياسي حالتن جي تقاضائن موجب پنهنجو ملڪ بہ وڃائي ويهندا. ٿوري وقت لاءِ سازشون ۽ بغاوتون ڪندا ۽ پوءِ ماٺ ڪري ويهي رهندا. ٽالپر خاندان جي بدقسمتي وري اها بہ آهي تہ انهن لاءِ ڪاٽي بہ همدردي ڪانہ آهي. سنڌن حڪومت کان تہ سنڌن رعايا بہ نفرت ڪري ٿي. پاڙيسري ملڪ بہ هنن کان بڇڙل آهن. سڀني مسلمان ملڪن جي زوال کان پوءِ ڏارين ماڻهن جي نظر ۾ سنڌ هڪ اوچو مقام رکي ٿي.

پاڙيسري ملڪن مان قلات ۽ گنداوا جي حڪمران محراب خان جي سنڌ جي اميرن سان گهٽي دوستي آهي. ڪنهن زماني ۾ هيءُ بہ هنن جيان ڪابل جو ڏن- ڀرو هو. اهڙي ريت سنڌ جي حڪمرانن ساڻس دوستي پيدا ڪري پنهنجي ۽ افغان قوت جي وچ تي هڪ طاقتور قوم آڻي وڌي آهي. پٺاڻن سنڌ تي حملي جي نيت سان قلات جي خان کي رشوت پاسي پنهنجي طرف آڻڻ جا حيلا هلائي ڇڏيا آهن، پر اجا تائين هو انڪار ڪيون بيٺو آهي ۽ پٺاڻن جي امڪاني حملي خلاف سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اميرن کان مدد جو بہ خواهان رهي ٿو. ٿيو ڪيس اهو بہ فائدو آهي تہ سنڌ سان لاڳاپيل دنگ جي واني کان بہ آجو آهي. هن حيدرآباد جي اميرن سان متيءَ مائٽي جو رشتو بہ ڳنڍيو آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻروچ ۽ بروهي پاڻ کي هڪ ابي جو اولاد سمجهندا آهن ۽ ان سان گڏ اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ سنڌن مفاد بہ هڪ جهڙا آهن. لاهور جي سکن سان سنڌن دلي لهہ وچڙ ڪانہ آهي. بس ٿورو گهڻو لڳ-لاڳاپو آهي. راجا رنجيت کان ڪجهہ ٻڳل نہ آهن. لاهور سان دوستي پيدا ڪري ڪابل جي قوت کي هرويرو ڪونہ چيڙائيندا. رنجيت سنگهہ جا ماتحت ڪونہ آهن. نہ وري راجا ڪڏهن ڪانئن ڏن پرائي سگهيو آهي. عام خيال اهو بہ آهي تہ پاڙيسري ملڪن مان، سکن کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي سنڌ تي حملي ڪرڻ جي همت ڪانہ آهي. جيڪڏهن پنجاب جي سکن سنڌ تي حملو ڪيو تہ منجهن مقابلي ڪرڻ جي طاقت آهي يا نہ، سو پتو ڪونہ ٿو پوي. اوير طرف راجپوتن سان دوستي رکو سوکڙين جي متاستا تائين محدود آهي. ڏسڻ ۾ آهو اچي ٿو تہ سنڌ کي خطرو فقط پنجاب مان آهي.

سنڌ کي پنهنجي آمدني جا وسيلا تمام گهٽا آهن. خزاني جي ڦچور ڪرڻ ۾ حڪمرانن جي آمدنيءَ جي گهٽيل انگن اکرن کي ويچارڻ نہ کپي. سنڌ جا امير ڳنيير حالتن ۾ ٻروچ برادرين کان مدد حاصل ڪري وٺندا آهن، جن کي سنڌ سرڪار طرفان بي حساب زمينون ڏنيون ويون آهن. اهي پنهنجي آمدنيءَ جو وڏو حصو اميرن کي مدد طور ڏئي ڇڏيندا آهن. اهڙي ايڪي ۽ ٻڌي سبب پاڙي وارا ملڪ حملي ڪرڻ جي جرئت ڪري ڪونہ سگهندا آهن. هن ملڪ ۾ تجارت ۽ زراعت جڻ تہ ختم ٿي چڪي آهي. درياہ رستي ايندڙ ويندڙ سامان تي ڳاٽي پٽي چنگي مڙهي ويندي آهي. ان ڪري سنڌوءَ رستي ڪنهن تجارتي مال جي اچ وڃ ڏسڻ ۾ ئي ڪانہ ايندي. ٿنهن هوندي بہ يورپ جو ٺهيل مال بمبئي ۽ شڪارپور ۾ سستو ملندو آهي.

پيريپلس آف ايري ٿرين سي Periplus of Erythrean sea مطابق اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ ٻي صدي عيسويءَ دوران جڏهن سنڌ جو حڪمران طاقتور هوندو هو تہ سنڌ جو واپار اوج تي پهچي ويندو هو. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ اورنگزيب جي ڏينهن ۾ بہ سنڌ جي تيار ٿيل مال جو واپار بہ عام جام هو. موجوده حڪمران بہ سنڌ جهڙي وڏي ملڪ جا طاقتور حڪمران آهن. جيڪڏهن چاهين تہ ملڪ کي هڪ تجارتي ۽ دولتمند خطو بنائي سگهن ٿا. پر سنڌو تجارت لاءِ گنگا جيان موزون ڪانہ آهي. سندس وڏن جهازن لاءِ صحيح لنگهہ ڪونہ آهي ۽ هندستان کان ٿر جي وڏي رڻ ڪري جدا بہ لڳو پيو آهي. ان کان سواءِ حڪمران بہ ڪو وڏيءَ طاقتوارو هجي جو سنڌوءَ رستي ويندڙ تجارتي سامان کي ٻڙدين ۽ مزارين جي لٽ مار کان بچائي سگهي. هن کان سواءِ اولهارئين ٽڪرين ۾ هيون بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذاتيون آهن، جن جي ڪرت ئي ٻيڙا ٺاهڻ آهي. سنڌو تجارتي درياه تڏهن ٿي سگهي ٿو، جڏهن خود حڪمران به روشن خيالن جو هجي. موجوده دور ۾ سنڌو جي سرسبز ۽ زرخيز ڪنارن تي زراعت بدران ٻيلا ٻيٺا آهن. پکين جا ولر ۽ جانورن جا ڌڻ ته اٿيهئي پيا گهمندا آهن. پر پوک ته وڏي جهد ۽ ٿيان کان پوءِ ۽ موسم مطابق لاباري تي ايندي آهي. مان هاڻي سنڌ جي حڪمران گهراڻي ڏانهن اچان ٿو.

حيدرآباد جي ٽالپر گهراڻي وٽ انگريزن جون سفارتون پيون ايندين وينديون آهن، تنهن ڪري ٻين کان وڌيڪ ساڻن جاڻ سڃاڻ آهي. هن گهراڻي جي حوالي سنڌ جو ڏاکڻون حصو يا هيٺيون پاڱو آهي. سندن حڪومت 1786ع ۾ قائم ٿي هئي. ان کان پوءِ ڪيترين ئي تبديليون آيون آهن. حڪومت جون واڳون چؤياريءَ مان ڦري آخري وارث جي هٿ ۾ آيون آهن. اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد کي روڪي ڇڏيو ويو هو. پر هاڻي سيني پٽن کي اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ لاءِ اهڙي وصيعت موجود آهي. مير مراد عليءَ 60 سال جي عمر ۾ وفات ڪئي آهي. هن حڪمران سان سندس پائر اقتدار ۾ هڪ جهڙا شريڪ هئا. ٽنهي ۾ اڃا ٿو ته ايندڙ وراثت تنازعي جو شڪار ٿي ويندي. نتيجي ۾ گهرو جنگ ناگزير آهي.(1) هڪ امير کي ته اولاد ئي ڪونه آهي. ٻين کي پٽ آهن، جيڪي هاڻي جوان آهن. هڪ مير کي پنج پٽ آهن. مير نور محمد ۽ مير نصير پنهنجي سوٽن مير صوبدار ۽ مير محمد سان گڏ دربار ۾ وهندا آهن. هنن چئني ٽالپر شهزادن جا سنڌ جي دربار ۾ چار ڏار ڏار ڏڙا ٺهيل آهن. هرهڪ شهزادي جي حڪمت عملي اها هوندي آهي ته جيئن سندس مقصد حل ٿي سگهن. مير مراد علي جا پٽ ته فطري طور اهو چاهيندا، جيڪو سندن ابا ڏاڏا هن وقت تائين ڪندا آيا آهن. مير مراد عليءَ جي ٻئي نمبر پٽ جي شخصيت ٻين ميرن کان ٻولائتي ۽ پرڪشش آهي. حالتن مان ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته هن کان پوءِ سنڌ جي اميرن جي حڪومت وراثتي قانون مطابق ڪانه هلي سگهندي.

مير نصير خان جنهنجي اثر رسوخ جي دائري ڏانهن اشارو ڪري آيو آهيان، تنهن کي سندس پيءُ اڳتي آڻي انگريزن سان له لاڳاپا پيدا ڪرڻ لاءِ همٿايو آهي. وراثت جي لحاظ کان هو چوٿين نمبر تي آهي، پر پنهنجي پيءُ سان گڏجي انگريز سرڪار جي عيوضن سان هيءُ ڳالهائيندو آهي. انگريز سرڪار به ٻين کان وڌيڪ هن سان له وچڙ ۾ اچڻ وڌيڪ پسند ڪندي آهي. هيءُ ماڻهن کي ظاهر ظهور چوندو وتندو آهي ته سندس انگريزن سان تعلقات آهن. هن مون کي به پنهنجن خطن ذريعي ۽ عوامي مجلسن ۾ ٻڌايو ته، منهنجي نگهبانيءَ هيٺ لاهور

---

(1) The death of lost Ameer has amply verified Such a Supposition.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويندڙ سفارت سندس ئي ڪوشش سان، سنڌوءَ رستي سفر ڪرڻ جي اجازت ملي آهي. اها ڳالھ اچرج جھڙي ٿي نظر ايندي، ڇاڪاڻ تہ عام طور تي اهو چيو ويندو آهي تہ سندس مائٽ انگريزن جا قاتل دشمن آهن. پر اقتدار حاصل ڪرڻ جي لالچ سبب پنهنجي پٽ کي ساڻن دوستي رکڻ لاءِ تاڪيد ڪيو ويو آهي.

مون کي بہ، بي حجاب ٿي هن حقيقت کان آگاہ ڪيو ويو آهي تہ مناسب وقت اچڻ تي هيءُ شهزادو اسان جي انگريز سرڪار کان ڪنهن سهائتا وٺڻ جو اميدوار آهي. مير نصير خان ڪابل جي تخت تان لاٿل شخصيتن سان پنهنجي دوستاڻن ناتن پيدا ڪرڻ ۾ لڳو پيو آهي. جڏهن اسان حيدرآباد ۾ هئاسون تہ هرات ۾ رهندڙ ڪامران ڏانهن ڪي سوکڙيون پاکڙيون موڪلي رهيو هو. هيءُ مير طبيعت جو شريف، حالتن کي سمجھندڙ ۽ شڪار جو شوقين آهي. عقلمند هجڻ کان آزاد طبع وڏيڪ آهي. ان معاملي ۾ جيتريون تڪليفون ۽ مصيبتون ڪيس منهن ۾ اچيون آهن، تن کي منهن ڏيڻ لاءِ وٽس ڏانءُ ۽ ڏات ڪانہ آهي. جيڪڏهن هو پنهنجي پيءُ جي دولت حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو تہ سندس سياسي سوڀ جي اڳڪٿي ڪري سگھجي ٿي. ڇاڪاڻ تہ آرڻ جو هارڻ ناٿو هوندو آهي. وارث نہ هجڻ جي حالت ۾ ڪرائي جا جنگي سپاهي پئسي کان سواءِ ڏل لائي لڙي ڪونہ سگھندا آهن. مير نصير خان جي وڏي ياءُ مير نور محمد جي پنجاب جي سکن سان گھري دوستي آهي. پر سندس هن سِڪ دوستيءَ واري دم ۾ ڪوبہ سنڌي ساٿس شريڪ ڪونہ آهي. اڪيلي سر وڏي اڳتي اچڻ جيتري دل منجهس ڪانہ آهي. ان سان گڏ عيش عشرت ۽ ٻين گندين عادتن ۾ بہ هيءُ گھٽو قاتل آهي. پر اهو ضرور ياد رکڻ گھرجي تہ وقت جي حڪمران قبيلي جي مک جو وڏو پٽ آهي.

مير محمد بہ پنهنجي ليکي اقتدار جي ڪرسيءَ جو اميدوار آهي. ڪيس وڏو ويساہ آهي تہ سندس مير غلام عليءَ جون خدمتون اقتدار جي حصول واسطي سندس سهائتا ثابت ٿينديون. هن لڪ چوريءَ مون ڏانهن قاصد بہ موڪليو هو. هو اسان جي انگريز سرڪار سان ڪو خفيہ معاهدو ڪرڻ لاءِ تيار هو. پر مان ڪن ظاهر ظهور سببن ڪري انڪار ڪيو هو. مير صوبدار خان مير مراد علي جو صحيح وارث آهي ۽ خاندان جي باني جو پٽ آهي. پر گھٽا امير ڪيس ڪونہ چاهيندا آهن. وٽس ٿي ملين پائونڊ دولت ۽ زرخيز زمين آهي. جنهن مان ڪيس ساليانو ٽي لک روپيہ آمدني ٿيندي آهي. وٽس ڪيترا سردار ۽ ماڻهو موجود آهن، جيڪي سندس پيءُ جي بهادري ڪري ساٿس گڏ آهن. هيءُ پنهنجي قبيلي جي بهادر انسانن جو اولاد آهي ۽ هڪ بغاوت بہ سندس اهڙي حق جو يقين ڏياريو آهي. اقتدار جو تنازعو مير نصير ۽ مير صوبدار جي وچ ۾ اٿندو. جيڪڏهن اهي چاهين تہ حڪومت اڳين دور جيان گڏيل رهي تہ سندن اقتدار بحال رهي سگھي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تو. هن وقت مير صوبدار پنهنجي چاچي جي ٻچ کان پنهنجي نيت ۽ منصوبو ڪنهن کي ڪونه ٿو ٻڌائي.

مان هن قسم جي رويي کي سنڌي ساڙ ۽ بغض جو نمونو ڪري چوان ته غلط ڪونه ٿيندو. مان هن ملڪ جي رسم ۽ رواج مطابق جڏهن به ساڻس ملڻ ويو آهيان ته مان ڪيس مير صاحب جي ساڃي پاسي ويٺل ڏٺو. جڏهن بيءَ ملاقات لاءِ دربار ۾ وياسين ته سندس جاءِ مير نصير خان کي ويٺل ڏٺوسون، جڏهن مير مراد علي ڪراڙو ٿيندو ته سندس اهي جرم ڪيس ڀڳيءَ ۾ پوندا ۽ سندس اها مسند ڪنهن ٻئي دعويدار وارري چڙهي هوندي، جيڪي هن وقت اجا ٻار آهن، ٿي سگهي ٿو ته انهن مان ڪو اهڙو به هجي جو سندس اولاد کان وڌيڪ دلير هجي ۽ اقتدار جي مسند سنڀالي.

خيرپور جو حڪمران مير رستم خان، پنهنجي پيءُ جو جانشين ٿيو، جنهن 1830ع ۾ بالڪوني تان ڪري وفات ڪئي هئي. سندس عمر پنجاه سال کن ٿيندي، کيس پنج پٽ ۽ به پائر آهن. هيءُ گهراڻو گهڻن ماڻهن تي مشتمل آهي. موجوده وقت به مير سهراب خان سان سڌي رشتي سان تعلق رکندڙ 40 مرد حال حيات آهن. هتان جو سردار حيدرآباد جي مير کان وڌيڪ ملڪ جو مالڪ آهي. ملڪ وسيع سرسبز ۽ خوشحال آهي. سيوهڻ کان درياه جي اوڀارين ڪناري ويڪرائي ڦاڪ 28 ڊگريون 30 فوٽ اتر ۽ درياه جي اولهه ڪناري شڪارپور کان وٺي پنجاب جي مٺڻ ڪوٽ کان 15 ميل اورتي، اولهه طرف جنداري جبل جي دامن کان وٺي ڪڇي ۽ گنداوا تائين پکڙيل آهي.

خيرپور ۽ حيدرآباد جي ميرن جي وچ ۾ دلي دوستي ۽ نيڪ نيتيءَ وارا لاڳاپا موجود ڪونه آهن. اقيم جي محصول تي سنڌن ويڇا اجا وڌي ويا آهن. جنهن تي خيرپور جي مير منهنجي حصي جي اڄ تائين دعويٰ اجائي سڃائي نموني پئي ورجائي آهي. پر سفارت واسطي مهربانين ۽ سخاوت جو مظاهرو به گهڻو ڪيو ويو. جنهن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته اسان جا اهي نيڪ نيت ۽ مخلص دوست آهن. هن ڪڏهن به يورپي ماڻهو ڪونه ڏٺا آهن. سندس خزانو ٽن ملين رپين تي مشتمل آهي، جيڪو مير رستم جي ننڍي ڀاءُ مير علي مراد خان جي سنڀال هيٺ آهي. مير سهراب خان جو لاڏلو پٽ آهي. سندس وفات وقت هن دولت تي قبضو ڪري ورتو هو. ڪن خاص ڳالهين کان سواءِ سڄو خاندان گڏ ۽ يڪمشت آهي.

سنڌ جي معاملن ۾ خيرپور جي مير جو اثر تمام گهڻو هوندو آهي. ملڪ جي ڀلائي لاءِ جيڪي به منصوبا تيار ڪيا ويندا آهن، تن ۾ خيرپور جي مير صاحب جو صلاح مشورو ضرور شامل ڪيو ويندو آهي. اڄ تائين هن جي منظوريءَ کان سواءِ ڪوبه ڪم شروع ڪونه ڪيو ويو آهي. مير سهراب خان دائودپوٽن کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تحفظ ڏيڻ ۾ سکن جي پيش قدمي روڪڻ واسطي حيدرآباد جي ميرن جي منصوبي جي پٺڀرائي ڪانہ ڪئي هئي. اهي خاندان هڪ ٻئي کان آزاد آهن، پر جڏهن بہ ڪم ڪندا آهن تہ گڏجي ڪندا آهن. مير رستم خان جو حيدرآباد جي مير کان وڌيڪ پاڙيسري ملڪن سان سهٺو سلوڪ آهي. سنڌس دربار ۾ جيلسمير بيڪانير جي راڄائن ۽ دائودپوٽن جا نمائندا رهندا آهن ۽ ان کان علاوه لاهور جي سکن سان بہ سندس سٺا تعلقات آهن. مير رستم سنڌ جي سرحدن جي حفاظت واسطي هڙئون ۽ وڙئون ڪونہ گهٽائيندو آهي. جڏهن افغانن شڪارپور کي دوباره فتح ڪرڻ لاءِ سنڌ تي حملو ڪيو تہ هن پنهنجي حصي جو لشڪر حيدرآباد جي مير جي مدد لاءِ بنا دير موڪلي ڏنو هو.

ميرپور وارن ٽالپرن جو وڏو مير مراد علي خان آهي. هو ٻين سنڌي اميرن جهڙو اثر رسوخ ڪونہ ٿو رکي. سندس علائقو حيدرآباد جي ويجهو آهي، ايراضيءَ ۾ وڏو آهي، پر گهڻو غيرآباد آهي، تنهن ڪري حيدرآباد جي ميرن جو ڳيجهو بہ گهڻو رهندو آهي. سندس ملڪ ڪڇ جي پرسان هجڻ ڪري سدائين حملي جي منهن ۾ رهي ٿو ۽ هيءُ امير اهڙي جنگي مهم لاءِ سدائين تيار رهندو آهي. هيءُ گهراڻو مير صوبدار خان جو هڏ ڏوکي آهي ۽ حڪومت جي تبديليءَ جي لحاظ کان هر حال ۾ سندس ئي پٺڀرائي ڪندو رهندو آهي.

ميرن جي هنن مختلف حڪومتن ۾ رهندڙ رعيتي ماڻهن جي اقتصادي حالتن جي حوالي سان گهڻن مصنفن لکيو آهي. تنهن ڪري مان سايو ڪري اکيون ٻوٽي لنوائي وڃان ها. پر ڳالهہ اها آهي تہ انهن وٽ آمدورفت جا اهڙا ذريعا ڪونہ هئا جهڙا مون وٽ آهن. مان هتي ڪيترا مهينا رهيو آهيان ۽ مشاهدي ڪرڻ جو سونهري وجهہ مليو اٿم. منهنجو خيال آهي تہ آءٌ سنڌن ڪن خيالن جي ترديد ڪريان. سنڌي بنيادي طور تي تيسيارا ۽ هٺيلا ٿيندا آهن. سيئي دوکيباز ۽ ٺڳ سمجها ويندا آهن. واعدن ڪرڻ ۽ تعريف ڪرڻ ۾ سچا ڪونہ هوندا آهن. سنڌن تيسو وحشانيت، جهالت، هٺ ۽ ساڙ ڪري هوندو آهي. سنڌن اهو دوکو پنهنجن لاءِ ڪڏهن بہ ڪونہ هوندو آهي؛ تنهن ڪري هجڻ تہ ائين گهرجي تہ ڪنهن ڌاريئي سان بہ ويساه گهاتي نہ ڪن. سنڌي جيڪي منهنجا نوڪر رهيا آهن، سي ڏاڍا ايماندار ۽ وفادار هئا. انهن سنڌين جي نگهبانيءَ هيٺ سنڌ جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ سفر ڪيوسين ۽ اسان سان ڪوبہ پنهنجو پهريدار دستو ساڻ ڪونہ هو. لنگر هٽڻ وقت سنڌين جا ميڙاڪا مڙي ويندا هئا، پر اسان جي سئي بہ گم ڪانہ ٿي. سنڌين تي سنڌ جي نالي تي پنهنجا ئي حڪمران حڪومت ڪندا آهن.

جيڪڏهن سنڌ وارا هن فرق کي سمجهي سگهن تہ شهري ۽ فضيلت واري زندگي جا ڪهڙا فائدا آهن يا صنعت، فن ۽ ڪلا جهنگلي فڪر رکندڙ بادشاهت کان وڌيڪ افضل آهن، تہ اسان سنڌ ۾ اتان جي ماڻهن لاءِ جيڪر ٻيو نظريو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکون، پر هي حڪمران جن پنهنجو اقتدار تلوار جي طاقت سان ورتو آهي، سي انهن ڳالهين کي ڪيئن بحال ڪري سگهندا. جتي عزت جا اصول سمجھ ۾ اچي ڪونہ ٿا سگهن. (اها عام طور ايشيا جي هر ملڪ جي حالت آهي) تہ ماڻهن جي مٿان خوف ۽ دهشت ذريعي ئي حڪومت ڪري سگهجي ٿي. جڏهن رعايا آزاد مهذب.هوندي آهي تہ اهڙن فن ۽ ڪلا جي قائم ڪيل ادارن کي جاچي پرکي داد ڏيندي آهي ۽ حڪومت سان ڪڏ ياڳي پائيوار ٿيڻ جي اهل هوندي آهي.

سنڌي ڏاڍا بدحال ۽ مسڪين ماڻهو آهن. شهرن ۽ ڳوٺن جو حال ساڳيو آهي. سڄي دولت ڏربار سان وابستہ هروڄ سردارن ۽ مُرشدن ۾ ونڊيل آهي. ڪجھ دولت هندو واپارين وٽ ڏسڻ ۾ آئي. سيّد قبيلو بچڙاين ۾ پنهنجي مسلمان برادريءَ سان هڪ جهڙو ئي ياڳي پائيوار آهي ۽ جيئن هين مسلمان بادشاهتن ۾ خوش آهي، ٽيئڻ هتي بہ موجون ماڻي ٿو. سندن خلاف پهرئين دور وارين سختين هاڻي ڪونہ آهن. مسلمانن جو اهو جنوني دور ختم ٿي چڪو آهي. سنڌ جو هندو ديوان ملڪ سان لاڳاپيل ڪوبہ ڏنڌو ڪري سگهي ٿو. شراف ۽ شاهوڪار بہ هندو آهن، سي بہ بنا ڪنهن روڪ رنڊڪ جي ڪٽي بہ پنهنجو ڏنڌو ڪري سگهن ٿا. عاقل بالغ ٿيڻ تي پنهنجن ٻارن جون شاديون ڪري سگهن ٿا. سندن موت کان پوءِ سندن ملڪيت سندن ئي اولاد کي ورثي ۾ ملندي آهي.

سنڌ جي آدم شماريءَ جو ڪاٿو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. سنڌوءَ جي سفر دوران مان سنڌ جو گهڻو ياڱو اکئين بہ ڏٺو آهي. اتي شهر گهٽ ۽ وڏا شهر بہ تمام ٿورا آهن. دارالسلطنت حيدرآباد جي آدم شماري 20,000 آهي. شڪارپور جي آدم شماري هن کان وڌيڪ آهي. ٺٽي، ڪراچي ۽ خيرپور، هرهڪ جي 15,000 آدمشاري آهي. ميرپور، هالا، سيوهڻ، لاڙڪاڻو ۽ روهڙي هرهڪ جي آدم شماري 10,000 آهي. مٽياري، سبزل ڪوٽ ۽ ٽنڊو الهيار هرهڪ جي 5 هزار آدمشماري آهي. ڪل جوڙ 2,00000 بيهي ٿو. ڇوڙ واري علائقي ۾ ماڻهن جو تعداد 30,000 آهي. درياه جي اوپر ۽ اوله وارن ڪنارن سان ماڻهو ڏاڍا ڇڊا وسندڙ آهن. ڇاڪاڻ تہ مالوند علائقن ۾ ماڻهو هوڻءَ بہ ڇڊا پاڊا هوندا آهن. اتل جي پاڻيءَ جي پهچ تائين ڳوٺ وڏا ۽ بي شمار آهن ۽ سڄي ملڪ جي مٽاڇري تي ڏهن لکن ماڻهن کان گهٽ ڪونہ ٿيندا. چوٿين حصي تي هندو آهن. گهڻا ماڻهو هندن مان مسلمان ٿيلن جي اولاد مان آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوءَ جي چوڙ وارو علائقو

سنڌو نيل ۽ گنگا جيان چوڙ ڪرڻ وقت گهڻن منهن ۾ ورهائجي ويندي آهي، اهي ڦاٽ، پليءَ لتاشيءَ زمين وٽان پنهنجي اصلي وڏي وهڪري کان ڇڇي ڌار ٿيندا آهن. سمنڊ کان سٺ ميل پري ۽ نٽي کان پنج ميل هيٺ، سنڌو ٻن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. ساڄي طرف واري شاخ کي بگهيار ۽ کاٻي طرف واري در کي ساتا شاخ (Sata)(1) ڪري سڏيندا آهن. اها ٻه دورياهي يوناني حملي جيتري پراڻي آهي، جنهن جو ذڪر سڪندر اعظم جي مؤرخن پڻ ڪيو آهي.

ٻنهي مان کاٻي شاخ ڏکڻ واري طرف ڏئي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي ۽ عام طور تي وڏي درياه واري رخ اختيار ڪري ٿي. ساڄي طرف واري شاخ يا بگهيار سنڌوءَ کان مختلف رخ اختيار ڪري الهندو طرف ڏيون سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. جڏهن ته ساتا شاخ کان گوني‍ءَ ڪنڌ تي رخ اختيار ڪري وهندي آهي.

ساتايا اوپر واري شاخ ٻنهي مان وڏو درياه آهي ۽ جدا ٿيڻ واري هنڌ کان هيٺان سندس موڪر هڪ هزار گز آهي ۽ پاڻيءَ جو وڏو حصو منجهس وهندو آهي. سمنڊ ۾ چوڙ ڪرڻ وقت گهڻ ۾ گهڻ ستن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿي. سندس اهو ورهاڱو 35 ميلن اندر ٿئي ٿو سندس وهڪرو ايترو تيز تکو ۽ زورائتو هوندو آهي جو واري واري سان ڪنڌيون ڪنارا ٻيٽ ۽ ٻيٽاريون پيو ٺاهيندو ۽ ڊاهيندو آهي. درياه جي هن شاخ مان ستن منهن ٿيڻ ڪري ٻه هڪ منهن اهڙو آهي، جنهن مان 50 ٽن بار واري ٻيڙي سال جي هر موسم ۾ گذري سگهندي آهي. چاڙهه جي موسم ۾ هن منهن مان سمنڊ ۾ داخل ٿيندڙ پاڻي سمنڊ اندر ڇئن ميلن تائين لڙياتو رهندو آهي. هن شاخ جي گهوڙا نالي منهن، سمنڊ ۾ واريءَ جو ايڏو دڙو بڻائي ڇڏيو آهي جو اهو 15 ميل پري کان پيو ڏسڻ ۾ ايندو.

بگهيار نالي واري اولهائين شاخ پير پٽي، ٻوهارا ۽ ڏاراجي کان لنگهي جڏهن پنجويهه ميل سمنڊ جي ويجهو پهچي ٿي، ته ٻن واهڙن پٽي ۽ پيٽاٽيءَ ۾ ورهائجي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. اهي ٻئي ڦاٽ، پٽي ۽ پٽياڻي جهازراني‍ءَ لائق آهن. اهي سنڌوءَ جا ٻه وڏا منهن سمجهيا ويندا آهن. ۽ گهڻي وقت تائين سنڌي وڏيون ٻيڙيون منجهائن سفر ڪنديون هيون، اهي اڃا ٻه سمنڊ طرفان سنڌوءَ ۾ وڃڻ جوڳيون

---

(1) ان کي سيتا جي نالي سان سڏيو ويندو هو. ٿي سگهي ٿو ته ستن منهن سبب اُن کي ساتا سڏيو ويندو هجي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. پر ٿي سال کن ٿيندا تہ درياہ، بگھياڙ کي ڇڏي ويو آهي. ڏارا جي شهر تائين سندس اونهائي 12 فوٽ آهي ۽ ان شهر کان مٿان ڪجھ تانگھ آهي. خشڪ موسم ۾ ڪن جاين تي گوڏي جيترو پاڻي مس هوندو آهي. سندس ترو جيڪو ڪڏهن اڌ ميل کن موڪرو هوندو آهي، سو سڪي وڃي 100 گز بيهندو آهي.

لفظ بگھياڙ جي معنيٰ آهي تباہ ڪندڙ، هينئر ڪجھ تبديلي آئي آهي. اڳي جيڪو واپار ڏاراجي وٽ هلندو هو، سو هاڻي ساتا (Sata) جي ڪنارن سان هلي رهيو اهي. بگھياڙ جي پر پاسي وارو علائقو بہ اڳئين جيان زرخيز ۽ آباد آهي. جيتوڻيڪ منجهس وڏا ٻيڙا ڪونہ اچي سگھندا آهن، پر منجهس 12 فوٽ پاڻي هجڻ ڪري تراڪڙي تري وارين ٻيڙئون پيون اينديون وينديون آهن. چاڙھ جي رت ۾ ڏاڍو ڏاهوڪو درياہ بڻجي پوندو آهي. امڪان اهو آهي تہ سگھو ئي اڳوڻي اهميت حاصل ڪري وٺندو. ٻنهي ڦاٽن جي وچ واري زمين بہ درياهي ڦٽي نڪرڻ واريءَ جاءِ کان وٺي سمنڊ تائين پکڙي پئي آهي. مان سمجھان ٿو تہ اهو فاصلو 70 کن انگريزي ميل ٿيندو، اها حقيقت آهي تہ درياہ جي ڇوڙ وارو علائقو اڃا بہ ساڳيو آهيَ. ساموئڊي ڪناري کان هنن ڦاٽن واري پاسي اتر- اولهہ آهي.

اڳئين زماني ۾ سنڌوءَ جو مقدار اڄ کان گھڻو زيادہ هوندو هو، ساتا کان اوپر طرف ڪيس اڃا ٻيا بہ منهن بہ هوندا هئا. جن مان هڪ جو 'سير' ٻئي جو 'ڪوري' نالو هوندو هو. ڪوري ڦاٽ کي ڪڇ ۽ سنڌ جو دنگ سمجهيو ويندو هو. وقت جي حڪمرانن انهن ٻنهي ڦاٽن جو پاڻي پنهنجي ملڪ جي آباديءَ لاءِ استعمال ڪرايو ۽ سمنڊ تائين پهچڻ کان روڪي ڇڏيو. جيڪڏهن انهن ٻنهي منهن کي سنڌوءَ سان ملائجي تہ سنڌوءَ جا سيئي منهن 125 انگريزي ميلن ۾ پکڙيل نظر ايندا. سنڌن ڪل انگ 11 هو. انتهائي اولهائين ڇوڙ جو ويڪرائي ڦاڪ 24 ڊگريون 40 فوٽ آهي. اوڀارئين ڇوڙ جو ويڪرائي ڦاڪ 23 ڊگريون 30 فوٽ آهي. اهو انهي ڪري آهي، جو ويڪرائي ڦاڪ جي وچ تي پورن 80 ميلن جو فرق آهي. (1)

---

(1) This limited extent of the delta of Indus is quite inconsistant with the dimestion assigned to it by the Greeks. Arrian informs us that the two great branches below patala are about 1800 Stadia from each offer "and so much is the extent of the Island of patala along the sea Coast: The destance of the 125 British miles, the face of the modern delta does not amount to 1125 Stadia or litter more than one half the assigned destance of Arrian. On this point the Greaks had not personal observation to guide then, Since Nearchus sailed out of western branch of the Indus and Alexdair made but three day's journey between the two branches of the river and could not have entered Cutch as has been surmised by Dr. Vincent.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جي جلدي رخ بدلائڻ واري خاصيت سنڌ ۾ هڪ ڀهاڪو بٽيل آهي. تنهن ڪري ان علائقي ۾ جهازراني مشڪل هجڻ سان گڏ خطرناڪ بہ آهي. اڄ بہ سنڌو پنهنجي وهڪري ۾ ايتري خطرناڪ ۽ مشهور آهي، جيتري يونانين جي حملي واري دور ۾ هئي.

سندس پاڻي هڪ ڪناري کان ٻيهہ ڪري ٻئي ڪناري تي ڏاڍي سٽ هڻندو آهي. يڪون ۽ پريون، ڪنڌيون ۽ ڪنارا وڏن ٽڪائن سان پائيندو ڪيرائيندو ۽ وهائيندو ويندو آهي. جتي ڪپر سخت هوندو آهي تہ پاڻي ڪُن هڻڻ شروع ڪندو آهي. درياه جي تري جي اونهائيءَ مان واري ۽ مٽي پٽڻ ۽ پاڻي تيزيءَ سان ڦرڻ شروع ڪري ڏيندو آهي. جيڪڏهن ٻيڙو ڪُن ۾ ڦاسي پيو تہ پيو ڦرندو رهندو آهي. ان جاءِ تي پاڻيءَ جو وهڪرو ڏاڍو خطرناڪ هوندو آهي. اهڙي صورتحال ۾ جان بچائڻ لاءِ نهايت خبرداريءَ کان ڪم وٺبو آهي. ان جاءِ تي پاڻيءَ جو وهڪرو خطري کان خالي ڪونہ هوندو آهي. جيڪڏهن هوا تيز هوندي تہ سمنڊ جيان پاڻيءَ جي لهر اٿي ٻيڙي تباه ڪري ڇڏيندي. ان وقت ناکئي جي ڏاهپ ۽ ڏانءُ جي پرک هوندي آهي تہ ڪيئن پنهنجي ٻيڙي کي اهڙن ڦهري ڪُن ۽ ڪارن ڪارونيارن مان اڪاري ڪڍي وڃي ٿي.

هيءَ رڪارڊ ۾ رکڻ جهڙي عجيب حقيقت آهي تہ سنڌوءَ جا اهي منهن، جن ۾ درياه جي پاڻيءَ جو مقدار ٿورو هوندو آهي، اهي ئي جهازرانيءَ جي وڌيڪ لائق هوندا آهن ۽ جهاز سمنڊ مان هاڪاري سولائيءَ سان منجهن داخل ڪري سگهبا آهن. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ اُهي ڦاٽ لٽ ۽ واريءَ کان وانجهيل هوندا آهن. منهن ۾ پاڻي ججهو هوندو اٿن. پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو لٽ ۽ واري ڪنارن تي اڇلائي دڙا ٺاهي ڇڏيندو آهي، جتان وڏين ٻيڙين جو لنگهڻ مشڪل هوندو آهي. ساڳيءَ ريت ٻگهياڙ ڦاٽ جنهنجو ذڪر اڳيا هاٽي ڪري آيو آهيان، منجهس سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو مقدار تمام گهٽ هوندو آهي ۽ ڏاراجي کان هيٺ سمنڊ تائين بلڪل صاف رهندو آهي. گنگا جي شاخ هگلي بہ ساڳي سبب ڪري جهازرانيءَ جي لائق آهي.

هاٽي مان سنڌوءَ جي ٻين مُنهن، بندرن، سنڌن ترن جي اونهائين ۽ ٻين حقيقتن جو ذڪر ڪندس، جيڪي سفر دوران منهنجي ڌيان ۾ آيون آهن:

اولهہ طرف کان شروع ڪندي اسان پهريون 'پٽي' منهن تي پهچنداسون. هي ٻگهياڙ جو هڪ منهن آهي، جيڪو ڪراچيءَ جي اپسمنڊ ۾ چنوڙ ڪري ٿو. منجهس وچ تي ڪا ٻيٽياري ڪانہ آهي. پاسا ورياسا اٿس. ٻاهرئين طرف کان وڏو ٻيٽ اٿس، جنهن ڪري سڌيءَ ريت سمنڊ ۾ داخل ٿي ڪونہ ٿو سگهجي. چوڙ وٽ سنڌس منهن اڌ ميل جيترو سوڙهو آهي. جتي پاڻي هيٺ ڏونگهو آهي تہ اتي ويڪر گهٽجي وڃي 500 گز ٻيهي ٿي. مٿي وڃبو تہ رهندو بہ سوڙهو ٿيندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويندو ۽ سندس ماپ وچي 160 گزن تي بيهندي. هونءَ سندس عام ويڪر 300 گز آهي. جاتي پٽي تانگهي آهي، اتي بہ سندس اونهائي ڏونگهي پاڻيءَ جيان 9 فوٽ آهي.

پونم جي چنڊ تي وير بہ منجهس 9 (نَو) فوٽ چڙهندي آهي. مٿي ڏاراجيءَ وٽ تار پاڻي ۾ هر جاءِ تي اونهائي 12 فوٽ هوندي آهي. نہ تہ عام طور 5، 6 ڪاتي 7 ڪاتي وري 8 فوٽ بہ آهي. جتي بہ شاخون پاڻ ۾ ملن ٿيون، اتي پاڻي گهڻو ڏونگهو هوندو آهي. سمنڊ کان ڇهہ ميل مٿي پٽي جي آرپار تري ۾ ٺڪري موجود آهي. هيٺانهين لهر دوران هن ٺڪري مٿان 9 فوٽ پاڻيَ بيٺل رهي ٿو. پٽي جي عام وهڪري جو طرف– اولهہ– اتر– اولهہ آهي. پر سمنڊ ۾ داخل ٿيڻ وقت سندس وهڪرو صفا ڏکڻ طرف ٿي ويندو آهي. پٽي ڏاين ورن وڪڙن واري آهي ۽ سندس ور وڪڙ سوڙها ۽ سامهون وارن طرفن تي سدا سامهون هوندا آهن. هڪ وڪڙ ڏکڻ هوندس تہ ٻيو اتر هوندس. پاڻي ڪي بہ هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تي پئي اڇليندي. تنهن ڪري سندس پاڻي ٻنهي پاسن تي واري وٽيءَ سان اونهون رهندو آهي. جتي سندس ڪنارا ايڪبرا هوندا تہ اتي سندس پاڻي تار هوندو آهي، جتي ڪنارا ننڍا هوندا تہ پاڻي وري تانگهو هوندو آهي. اهڙو اصول انهن درياهن لاءِ ياد رکڻ گهرجي جيڪي سئينءَ سنوت واري متاچري واري ميدان مان وهندا آهن. سمنڊ کان مٿي ٽيهن ميلن تائين پٽيءَ جو پاڻي لڙياتو ڪونہ هوندو آهي. سندس ڪنارن سان سنهون جهنگ تمام گهڻو هوندو آهي. پندرهن ميل مٿي اهو تہ رهندو بہ پٽيءَ جي پاڻيءَ ۾ اندر لڙڪي پيو آهي. اسان ڪيس ٻن هنڌن ڏاراجي ۽ ٻوهارا وٽ مٿيوسين: اتي منجهس 12 فوٽ ڏونگهو پاڻي هو.

سمنڊ کان 20 ميل مٿي پٽياڻي پٽيءَ کان ڇڇندي آهي. ۽ 24 ٻڪريون ۽ 20 فوٽ ويڪرائي ڦاٽ تي سمنڊ سان ملي ٿي. هي 'پٽيءَ' کان ننڍو منهن آهي ۽ هر لحاظ کان گهٽ درجي واري شاخ آهي. سندس منهن وٽ واريءَ جا ڪيترائي ڪنارا ۽ دڙا ڏسڻ ۾ ايندا، جيڪي هڪ ٻئي کي ڍڪي بيهندا آهن. منجهس جهازراني ڪرڻ خطري کان خالي ڪانہ آهي. سامونڊي وير کان سواءِ سندس اونهائي 6 فوٽ ۽ وير وقت سندس اونهائي 15 فوٽ هئي. هڪڙي وقت جاچي ڏٺوسين تہ اتي 18 فوٽ بہ اونهائي هئي. صفا منهن ۾ سندس ويڪر 300 گز آهي. ٿورو مٿي وڃبو تہ اها موڪر گهٽجي وڃي 50 گزن تي بيهندي. پر سندس 'پٽي' جي ملڻ واري جاءِ تائين اونهائي بلڪل ساڳي آهي. 'پٽياڻيءَ' جو زمين تي رخ اتر– اوير طرف هوندو آهي. ٿوري فاصلي کان پوءِ 'پٽيءَ' جيان ٻڏجي وڃي ٿي، جنهن جو اسان اڪيلو مثال ڏنو تہ هڪ شاخ ساڳئي وقت هيٺ ۽ ٻي وري مٿي وهندي هجي.

سنڌوءَ جي هن ٻن شاخن سان ٻيا ٿي منهن بہ گڏيل آهن. اهي 'ڪوڏي'،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’ڪُوَ‘ ۽ ’دبوُ‘ نالي تمام ننڍڙيون ڪاريون آهن. ڪوڏي Koodee ۽ ڪُو Khow پٽيءَ سان ملي ويندا آهن. ڪوڏي ڏارا جي وٽان ڪنهن زماني ۾ وڏو درياهه هوندو هو. پر هاڻي سندس پيٽ ۾ ’پٽياٽي‘وهندي آهي ۽ اها به بند آهي. دبو Du-boo پٽياٽيءَ جو هيو منهن آهي.

هنهي منهن ۾ سمنڊ کان هيڙا داخل ٿي سگهن ٿا. پر اهو ياد رکڻ گهرجي ته منجهن رڳو تراڪڙن ترن واريون وڏيون هيڙيون بار کڻي درياهه مان سمنڊ ۾ ۽ سمنڊ مان درياهه ۾ وڃي سگهن ٿيون. اندرئين پاسي کان ساموڊي جهاز لنگر هنيو بيٺا هوندا آهن، اها اٺ هڏي ڳالهه هئي جو اسان جي سفر سان لاڳاپيل چار هيڙيون (جن مان هرهڪ تي 25 ٽن بار هو) ’پٽي‘ جي اوپارئين رخ تي 30 ميل مٿي ڪيڏي وڃڻ ۾ ڪامياب وياسون. پر يقين ڪريو ته اسان کي ڪابه تڪليف محسوس ڪا نه ٿي.

ٽٽي کان هيٺ سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ ’ساتا‘ جا مست منهن آهن. جوئا، Jooa ريچل Reachle ۽ حجامڙو پاڻ ۾ ڏهن ميلن جي وٿيءَ تي وهندا آهن. انهن مان هڪ شاخ سال جا ٻارنهن ئي مهينا جهازرانيءَ جي لائق هوندي آهي. هونءَ ت اهي منهن ’ساتا‘ جو پاڻي سمنڊ ۾ ڪيندا آهن. پر چاڙهه جي رت ۾ سندن ڪجھ پاڻي ’بگهياڙ‘ رستي به سمونڊ ۾ پوندو آهي. يا ڪنهن وڏي شاخ جو پاڻي ننڍين ڪارين ذريعي به سمنڊ ۾ ويندو آهي. ’جوئا‘ ۽ ’ريچل‘ جا منهن هاڻي بند آهن. پر پوئين دور ۾ ’ريچل‘ ۾ تمام گهڻو پاڻي ايندو هو، اها حقيقت هڪ مناري مان به ظاهر ٿئي ٿي، جيڪو مان سمجهان ٿو ته هاڻي ڪري پيو آهي. اهڙيون حقيقتون اسان کي پنهنجن اڳين جهازرانن جي بيانن مان به معلوم ٿين ٿيون. منهن وٽ مناري جي نالي سان ڳوٺ آباد آهي. سمنڊ کان حجامڙي ۾ 50 ٽن واري هيڙي داخل ٿي سگهي ٿي. مٿس پنجويهه ميل سمنڊ کان مٿي وڪر نالي هڪ بندر آهي، جيڪو شاهه بندر (اڃابه اوپر طرف) سان واپار ۾ ڀاڱي ڀائيوار آهي. هن موسم ۾ ڪير به شاهه بندر ڏانهن ڪونه ٿو وڃي سگهي. ايندڙ موسم ۾ وري ڪير به وڪر ڏانهن ڪونه لڙندو. اسان حجامڙي رستي سنڌوءَ ۾ داخل ٿياسين ۽ وڪر جي بند تي اچي لنگر هنياسين. وڏيءَ وير چڙهڻ وقت هڪ هيٺياريءَ تي 15 فوٽ پاڻي هو. وير لٿي کان پوءِ وڪر ٽائين پاڻيءَ جي اونهائي چار فئوم يعني 24 فوٽ هئي.

حجامڙي کان اوپر طرف کيدي واريءَ Khedi warree نالي هيو منهن به آهي ۽ ننڍڙين ڪارين رستي حجامڙي سان ڳنڍيل آهي، پاڻي تانگهو اٿس. اوڏانهن هيڙيون گهٽ وينديون آهن ۽ بعضي ٻارڻ جو ڪاٺ ڍوئڻ لاءِ اوڏانهن نڪري وينديون آهن.

ڪاهي طرف واري شاخ جي منهن مان هيو منهن ’گوڙا‘ Gora نالي به آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪو سيني منهن کان وڏو آهي. اهو منهن سڏو ’ساتا‘ مان پاڻي ڪٽي ٿو ۽ گهڻين ڪارين رستي (1) سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿو. ڪيس ’واٿيائيءَ‘ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. اسان ’حجامڙي‘ مان هڪ ڪاريءَ رستي سنڌوءَ جي هن منهن ۾ داخل ٿياسين. گوڙا ۾ (جنهن کي سمنڊ وٽ واٿيائي به سڏيو وڃي ٿو) هر جاءِ تي 24 فوٽ اونهو پاڻي ڏٺوسين. سنڌس وهڪرو سڌو ڏکڻ تي وڃي ٿو. ۽ هڪ خوبصورت ڳوٺ ڪلياڻ (Kelyan) جي پرسان گذري ٿو. ’گوڙا‘ جي وهڪري ۾ هاڪارڻ جون اهڙيون سهوليتون ۽ سهنجايون موجود آهن، پر پوءِ به سمنڊ جي طرف کان ڪابه هلڪي ٻيڙي منجهس داخل ٿيڻ تي دل ڪانه ٻڌندي آهي. ڇاڪاڻ ته منجهس خطرناڪ ۽ واريا سا ڪنارا موجود آهن، جن لاءِ مان اڳ ۾ اشارو ڪري آيو آهيان. ان مان صاف ظاهر آهي ته واريا سا ڪنارا پاڻيءَ جي ڪنهن سگهاري وهڪري ڪري سرجيا آهن، ڇاڪاڻ ته ’ريچل‘ جيستائين سنڌوءَ جي وڏي وهڪري سان ڳنڍيل هئي ته منجهس واريءَ جي وڏي ٻيٽياري موجود هئي، ۽ ايڏي وڏي هئي، جيتري هاڻي ’گوڙا‘ جي سامهون موجود آهي. پر هاڻي اها درياهي پاڻيءَ نه هجڻ ڪري گهٽ تي وڃي آهي. گذريل صديءَ ۾ سنڌوءَ جي هيءَ شاخ وڏين ٻيڙين لاءِ کليل هوندي هئي. ستر ٽن ڪنندڙ هڪ وڏو ٻيڙو جنهن جي چوڏاري جهنگلو لڳل آهي، سو پرسان خشڪ زمين تي ڏريو پيو آهي، ڪيس پورالي ۽ جنوني درياه ڊيري ڪري رکيو آهي.

’گوڙا‘ کان هيٺ ڪائير Khaeer ۽ ’مل‘ Mull به منهن آهن، جيڪي ڪنهن رستي ’گوڙا‘ سان ڳنڍيل آهن. اهي ٽئي منهن 12 ميلن جي گهيري اندر سمنڊ ۾ چوڙ ڪن ٿا. ’ڪائير‘ ’گوڙا‘ جيان جهازرانيءَ جي لائق ڪونه آهي. ’مل‘ ۾ 25 ٽن واري ٻيڙي بنا ڪنهن به خطري جي داخل ٿي سگهي ٿي ۽ شاهه بندر لاءِ فقط اهو منهن وڃي بچيو آهي، تنهن ڪري ان بندر تي ٻيڙيون عام جام پيون اينديون وينديون آهن.

ٻيڙيون اتر- اوڀر طرفان بندر کان ويهه ميل سفر ڪري هترادو ناهيل ’لپتا‘ Lepta نالي ڪاريءَ ۾ اچي لنگر هڻنديون آهن. ’مل‘ کان ويهه پنجويهه ميل هيٺ ’سير‘ نالي به هڪ منهن آهي، پر منجهس درياهي پاڻيءَ بدران سمنڊ جو کارو پاڻي پريل هوندو آهي. وچ تي هيون ڪيتريون ئي ننڍيون وڏيون ڪاريون آهن، پر منجهن ڪوبه رابطو وغيره ڪونه آهي. سير، سنڌوءَ جي هڪ تباهه ٿيل شاخ آهي. جنهن کان پنجاه ميل مٿي ۽ مغل پين کان هيٺان، درياه جي هن شاخ ۾ مٽيءَ جو دڙو اچلائي ڇڏيو آهي. ان بند ٻڌجي وڃڻ ڪري سنڌس وهڪرو بند ٿي ويو آهي، پر پوءِ به مٿان وڏو درياهي وهڪرو اٿس ۽ پاڻ پنهنجو رستو جوڙي ننڍڙين

---

(1) ڀِڪر ۽ حجامڙو ننگرپارڪر ۾ پڻ مشهور آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪارين رستي سير جو روپ اختيار ڪري وجي ٿو. پنهنجي شڪل صورت ۾ ساموندي ڪاري آهي، پر مٿان 20 ميل درياهي پاٽي اٿس. مغل پين ڪان هيٺان هن درياهي شاخ جو نالو 'ڳنگرو' آهي. ان ڪان مٿي ڪيس 'پڇياري' سڏيو ويندو آهي ۽ حيدرآباد ۾ نئي جي وچ تان درياه مان ڇجي ٿو. سير جو منهن 38 ٽن ٻيڙي جي داخلا لائق آهي ۽ 'ڳندا' (Gunda) واري جاءِ تان مغل پين لاءِ ٻيڙيون لڏيون ويندڙيون آهن.

جيڪڏهن ٿوري وڌيڪ محنت ڪبي تہ اهي ساڳيون ٻيڙيون مغل پين واري بند تائين پهچي سگهن ٿيون. اتان اندرين علائقن ڏانهن ويندڙ ٻيڙين کي سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڏکيائي محسوس ڪانہ ٿيندي آهي. خشڪ موسم ۾ اهڙين ڏکيائين جو امڪان موجود هوندو آهي. مغل پين وارو بند 40 فوٽ ويڪرو آهي. ڇوڙ وٽ 'سير' جو منهن بہ ميل آهي. پر جيئن مٿي وڃبو تيئن سوڙهي ٿيندي ويندي. پاٽيءَ جي اونهائي 24 کان 36 فوٽ ٿيندي. 'ڳندا' ڪان هيٺان پيٽ ۾ ٻيٽاري اٿس. ان مٿان پاٽيءَ جي اونهائي 6 فوٽ آهي. درياه جي هن شاخ معرفت پر وارن ملڪن ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ سان تجارتي رابطو قائم آهي. سنڌ جو چانور مغل پين ۾ جام ملندو آهي.

'ڪوري' يا سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ جي جوڙ ڏيڻ سان سنڌوءَ جا پورا پارنهن منهن بڻجن ٿا. ان منجهان حيدرآباد وٽان لنگهندڙ ڦليليءَ جو پاٽي سمنڊ ۾ خارج ٿيندو هو ۽ ان سان گڏ چاڙهہ جي رت ۾ بکر ڪان سنڌوءَ مان ڌار ٿيندڙ شاخ جو پاٽي بہ وارياسي علائقي مان گذري 'ڪوري ڪاريءَ رستي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. پر اهو بہ 1762ع ڪان بند آهي. ان زماني ۾ سنڌ وارن پنهنجي دشمن ڪڇين کي سبق سيکارڻ لاءِ بند ٻڌي سندن پاٽي بند ڪري ڇڏيو هو.(1)

سنڌوءَ جي ٻيني منهن ۾ 'ڪوري' هڪ شاندار درياه جي ڏک ڏيندي هئي. لکپت ڪان ٿورو هيٺان سندس شڪل دونهين خارج ڪرڻ واري بخار جهڙي ٿي وجي ٿي. ڪوٽاسروٽ سندس ويڪر ست ميل ٿي وجي ٿي، ۽ ايترو ويڪر ۾ وڌندي رهي ٿي، جو آخر ۾ سنڌ ۽ ڪڇ وارا ڪنارا ڏسي ڪونہ ٿا سگهجن. جڏهن منجهس سنڌوءَ جو پاٽي وهندو هوندو تہ اهو هڪ وڏو شاندار درياه هوندو. سنڌوءَ جي هن شاخ جو پاٽي ڪافي اونهون آهي. ڪوٽاسروٽ وٽ پاٽيءَ جي اونهائي 20 فوٽ آهي. لکپت ڪان اٺ ميل پري 'بستا' (Busta) وٽ بہ اونهائي ساڳي آهي.

---

(1) See "A Memoirs" regarding this month at the end of the volume, which contains an account of some singular alteration in physical Geography, as well as a notice of the Run of Kutch.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪمپنيءَ جو هڪ جهاز ڪوٽاسر تائين پهتو هو. اهو مُنهن ڏاڍو خطرناڪ معلوم ٿي ٿيو. ان ڪري جو 'اڌياري' Adheearee نالي منهن ۾ واريءَ جي هيٺاري موجود هئي، جنهن تي هلڪي وير وقت پاڻي گوڏي جيترو مس چڙهندو هو. ڪوٽاسر ۽ اڌياريءَ جي وچ تي هيون به ڪيترين ئي هيٺاريون موجود آهن ۽ هڪ وڏي هيٺاري ڪوٽاسر جي سامهون به آهي. 'ڪوريءَ' جو 'سير' يا سنڌوءَ جي ڪنهن به منهن سان رابطو ڪونه آهي ۽ سندس پاڻي ڪڇ طرف وهندو آهي. ۽ هندي وڏي سمنڊ جي 'جڪو' (Juckow) ۽ لکپت تان ايندڙ هيڙين کي ڪڇ جي ڪاريءَ وٽان اندرون ملڪ ڏانهن سهنجو درياهي سفر مهيا ڪري ٿي. سنڌ وارن اهي هئي منهن بند ڪري ڇڏيا آهن. سنڌوءَ ۽ 'ڪوريءَ' جو هاٺي پاڻ ۾ ڪو سهنڌ ڪونهي رهيو ۽ نه وري هن معرفت سنڌ جو،واپار ئي هلي ٿو. اهو 'سير' لاءِ ٻاهر نڪرڻ جو رستو آهي. سندس ڪنڌين ڪنارن سان ڪوبه نئون شهر تعمير ڪونه ٿيو آهي. هتي گهم تمام گهٽي آهي. سال جو ٿورو عرصو هن جي موسم ڪي قدر خوشگوار هوندي آهي.

هتي اسان سنڌوءَ جي منهن متعلق پنهنجو بيان بند ڪريون ٿا. هن منهن وٽ سمنڊ تانگهو هوندو آهي. پر انهن مُنهن کان ميل سوا هيٺ پاڻي جي اونهائي 12 کان 15 فوٽ هوندي آهي ۽ جهاز سولائيءَ سان سفر ڪري سگهندا آهن. 'گوڙا' جي منهن جا ڪنارا ڪڇ جي مانڊوَ کان وٺي ڪراچيءَ تائين واريءَ جي ڊاهن سان پريا پيا آهن، جيڪي هيڙين جي سفر واسطي ڏکيائي جو سبب بڻيا آهن. ڪناري سان ٻارنهن ميلن تائين پاڻيءَ جا بريڪر ڏسڻ ۾ ايندا. هيڙائت انهي خطري کان بچڻ لاءِ پنهنجا هيڙا هيٺ 72 فوٽ پاڻيءَ ۾ وڃي هاڪاريندا آهن. هيڙائتن کي ائين چوندي ٻڌو ويو آهي ته 25 ٽن جي هيڙيءَ کي 10 فئدم، يعني 60 فوٽ پاڻي مان هاڪارڻ به سخت خطري واري ڳالهه آهي، هن ڪناري سان مڇيءَ مارڻ وارا مهاڻا جام هوندا آهن. ڪن سنڌن جارين ۽ هيڙين مان ئي سڃاتو ويندو آهي.

سنڌ وارو سامونڊي ڪنارو کليءَ هجڻ ڪري هندي وڏي سمنڊ جي طوفانن کان بچاءُ گهٽ ڪري سگهندو آهي. هتي طوفاني حالتن ۾ سفر روڪي ڇڏبو آهي. پر ير وارن ملڪن ۾ ائين ڪونه آهي. مارچ مهيني ۾ ٿورا هيڙا ڏکڻ- اولهه واري چوماسي ڪري هيڏانهن اچڻ جي دل ٻڌندا آهن. چو ته ان مهيني ۾ ٿوري حد تائين چوماسو شروع ٿي ويندو آهي. سامونڊي پاڻي متي چاڙهه ڪندو آهي ۽ پاڻيءَ ۾ 18 کان 24 فوٽن جو فرق اچي ويندو آهي. هيٺاهينءَ جي ڪري ڪنارن جو پتو ئي ڪونه پوندو آهي، جيستائين ماڻهو صفا مٿان وڃي نه بيهي. اهڙين حالتن ۾ بندر نه ليڻ جو به خطرو موجود هوندو آهي. اهڙن موقعن تي وقت سر بچاءُ به ملي ڪونه سگهندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پونم جي موقعي تي سنڌوءَ جي منهن وٽ سمنڊ جو چاڙهه نوَ فوٽ هوندو آهي. ويرن ۾ ڏاڍي شدت هوندي آهي. منجهس ڪُن پيدا ٿي پوندا آهن. خاص طور تي اها حالت سمنڊ جي برسات هوندي آهي، جتي وير ڪنارن کي پل ڪن ۾ ٻوڙي ڇڏيندي آهي ته ساڳئي وقت اڪ ڇنيءَ ۾ ڪنارا ڇڏي ويندي آهي. اهڙين حالتن ۾ لنگر هڻڻ خطري کان خالي ڪونه هوندو آهي. اهڙي صورت حال ۾ سنڌوءَ جو منهن اڻ چٽو هوندو آهي. ٿوري ويسلائي ڪبي ته جهٽ ڪن ۾ ڏسبو ته ٻيڙو خشڪ واريءَ تي بيٺل هوندو. ساموندي وير کي مٿي سنڌوءَ ۾ پنجهتر ميلن تائين محسوس ڪري سگهبو آهي، يعني ٺٽي کان 25 ميل هيٺ.

دنيا جي اندر سنڌوءَ جي منهن واري علائقي جهڙو خطرناڪ ٻيو خطو ڪونه آهي. سمنڊ جون ويرون نئين ڪنارن مٿان اڳتي نڪري وينديون آهن ۽ سڄو ملڪ جيڪو ٻوڙن جي اوڀر سان ڀريل ۽ وڻن کان بلڪل خالي هوندو آهي سو نيڻ نهار تائين پاڻيءَ سان ڀرجي ويندو آهي. بدقسمتيءَ سان جيڪڏهن ڪو ٻيڙو اچي هن ڪناري سان لڳندو آهي ته هن ويرن جو پاڻي ڪيس پوري ڇڏيندو آهي. پوءِ وڏي ڪا امداد ئي مٿس لڏيل وکر بچائي سگهي ٿي، نه ته مڙوئي خير. اسان کي اهڙي ثابتي هڪ بدقسمت ٻيڙي مان ملي، جيڪو اسان جي پر ۾ اچي ڦاٿو هو. ان مشڪلات ۾ واڌارو وري هتان جا حڪمران به ڪن ٿا. سندن هڪ ظالمانه قانون بنايل آهي ته جيڪا به شيءِ اچي سندن ساموندي ڪناري سان لڳندي آهي ته اها سندن ملڪيت ٿي ويندي آهي. جيڪڏهن ڪو ٻيڙو طوفان کان تواڻي ٿي يا موسم جي خرابيءَ کان سندن بندر ۾ هليو آيو ته ضبط ڪيو ويندو آهي.

سنڌ جو مکيه ساموندي بندر ڪراچي آهي. سندس اهميت تڏهن اڃا به وڌندي جڏهن سنڌوءَ جا منهن به ساڳئي حڪمران جي هٿ ۾ هوندا ۽ اهو سمجهائڻ به سولو آهي. ڪراچي سنڌوءَ جي صفا اولهائين منهن 'پٽيءَ' کان فقط 14 ميلن جي مفاصلي تي آهي. اتي سامان جي لاهه چاڙهه ۾ ايتري تڪليف ڪانه ٿيندي آهي، جيتري تراڪڙين ٻيڙين ۾ سامان ڪٽي درياه رستي ڌاراجي ۽ شاهه بندر پهچڻ ۾ ٿئي ٿي. ڪراچي بندر پنهنجو درآمدي سامان سنڌ جي اندرين علائقن ۾ سولائي سان اماڻي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ ته ڪراچيءَ ۽ ٺٽي جي وچ تي آمدرفت لاءِ هڪ سنئون رستو موجود آهي. ڪراچي بندر تي ٻيڙين ۾ بار لڏڻ به هڪ بندر کان ٻئي بندر تائين تراڪڙين ٻيڙين ۾ سامان لڏڻ لاءِ بلڪل سهنجو آهي. ڪراچيءَ کان خشڪيءَ رستي ٺٽو فقط 60 ميل آهي، ۽ ورن وڪڙن واري درياهي بندرن کان وڌيڪ سهوليتن وارو هوندو آهي. درياهي بندرن کي جهازران يا ٻيڙائت ڇڏي به ويندا آهن. ڪراچيءَ تي سنڌين جي قبضي کان اڳ سنڌ جو سارو برآمدي مال چوڙ وارن علائقن مان ٻاهر ويندو هو. ڪراچيءَ کان پوءِ سڀ قيمتي شيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خشڪيءَ رستي ڪراچي مان چڙهڻ ٿيون. مارواڙ جو آفيم هيڙين ۾ ڪونه چاڙهيو ويندو آهي. سنڌو پار ڪري خشڪيءَ رستي ڪراچيءَ پهچائي اتان لڏيو وڃي ٿو.

سنڌوءَ جون هيڙيون به ٻيان لهڻ ٿيون. ڪراچيءَ يا ملڪ جي ٻين بندرن تي دنگيون يا سامونڊي هيڙيون سؤ کن به ڪونه ٿينديون. هنن هيڙين جي جوڙڻ جو نمونو به جدا آهي. پنهنجي طرز ۾ نوڪدار ۽ سندن پاچيل مٿي اوچي ٿئي ٿي، اهڙيون ٻگهيون هيڙيون سمنڊ کان مٿي درياه ۾ ڏکيون چڙهنديون آهن، تنهن ڪري ڪراچي بندر تي ئي بيٺيون رهنديون آهن ۽ اتان کان مسقط، بمبئي ۽ مليبار جي ڪنارن تائين پيون سامان ڍوئينديون آهن. اهي توبون وغيره ڪونه کڻنديون آهن. سنڌوءَ جي منهن ۾ وري ننڍيون دنگيون استعمال ڪيون وڃن ٿيون. اهي گهڻو ڪري مڇي مارڻ ۾ به ڪتب اچن ٿيون. اهي سڌيون سامونڊي هيڙيون آهن ۽ سفر ڪرڻ ۾ ڏاڍيون تيز آهن. سنڌوءَ جي منهن ۾ مڇي ڏاڍي مرندي آهي، هتان جا مهاڻا هن فن ۾ ڏاڍا پڙ آهن، ۽ مڇيءَ جو واپار هتي جام هلي ٿو.

سنڌوءَ رستي آمدرفت سندس منهن وٽان شروع ٿئي ٿي ۽ تراڪڙن ترن وارين هيڙين يعني ٻونڊين معرفت هلي ٿي. اهي وڏيون هجڻ ڪري تڪڙيون موڙي نه ٿيون سگهجن. ۽ پنجاه ٽن وزن کان وڌيڪ بار کڻي ڪونه سگهنديون آهن. پنجاه ٽن وزن کان پوءِ به چار فوٽ کن پاڻيءَ ۾ مس ٻڏي بيهنديون آهن. کوها به هوندا اٿن. هڪ اڳيان ٻيو پٺيان. اڳه وارو کوهو وڏو هوندو آهي. انهن پٺيان سڙهه چاڙهيندا آهن، ڪنهن حادثي روڪڻ واسطي سڙهن جو استعمال ڪجهه گهٽ ڪندا آهن. اڳيون سڙهه ٽڪنبو هوندو آهي. پاچيل وارو همچورس ۽ تمام وڏو هوندو آهي. هنن سڙهن جي مدد سان جيڪڏهن واءُ سٺائو آهي ته ڪلاڪ ۾ ٽي ميل سفر ڪري سگهجي ٿو.

اسان سمنڊ کان ٽئي پنجن ڏينهن ۾ اچي پهتاسون. جڏهن هواءِ ٻٽ هوندي آهي ته هتن سان ونجه هلائي هيڙي اوياري هلائي ويندي آهي. زمين تان ڏيڍ ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان هيڙيءَ کي ڇڪي سگهجي ٿو. سڙهن کي کوهن جي چوٽيءَ ۾ سنئيءَ رفتار لاءِ ٻڌو ويندو آهي. سکان انگريزي 'P' اکر جهڙو هوندو آهي. وڏن هيڙن کي پاسن وارن ورتن جي مدد سان ضابطي هيٺ رکيو ويندو آهي. ٻونڊيءَ ۾ سکان کي پنهنجي جدا حيثيت آهي. انهن هيڙين ۾ ٻگهو اولو هوندو آهي، جنهن کي ملاح اڳتي ۽ پوئتي پاڻي مان واري سان مٿي ڪيي هلائيندو آهي. ٻونڊيءَ کي فقط اولي سان هاڪارڻ به ممڪن هوندو آهي ۽ هن جي مدد سان مختلف پٽن کان لنگهي سگهبو آهي. جڏهن هيڙي لهنواري هلندي آهي ته هن اولي جي وري به ضرورت محسوس ٿيندي آهي. اولي کي چؤطرف ڦيرو ڏئي استعمال ڪبو آهي ته جيئن موڪرو پاسو پاڻيءَ جي لهنواري رخ تي ٿئي. لهنواري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاڪارڻ وقت سڙھ استعمال ڪونہ ڪيا ويندا آھن ۽ سڪان ڪي بہ ھڪ جائتو ڪري رکي ڇڏيو آھي.

ھن ٻيڙين ڪي ھاڪارڻ جو نمونو ھوبھو چين جي جنڪ Junk ٻيڙين جيان آھي. سنڌي ٻوھين جي ڊيگھ 80 فوٽ ۽ ويڪر 18 فوٽ ٿئي ٿي. شڪل شبيھ جھاز وانگي اٿس. پاڇيل اُڀي ۽ آڳل لھواري اٿس. ھن جو ڪٽنو ٻنھين طرفن لھواري طرز تي آھي تہ جيئن پاڻي ان کي روڪي نہ سگھي. ڏسڻ ۾ جڻ تہ ترندڙ گھر پيا نظر ايندا. ڇاڪاڻ تہ ٻيڙائت پنھنجي سڄي گھراڻي، ڪڪڙ ڪانو ۽ ٻڪري ٻڪريءَ سان گڏ سفر ڪندا آھن. سنڌوءَ جون سڀ ٻيڙيون ٻوءِ ننڍيون ھجن يا وڏيون گھڻن مٿل ھونديون آھن. ٻوھيءَ کي ھاڪارڻ ۾ ٻيڙائت تانگھي پاڻيءَ کي وڌيڪ پسند ڪندا آھن ۽ پاڻي جي وڏين ڇولين کان لنوائيندا آھن.

سنڌوءَ جي منھن واري جاءِ جي احوال مان معلوم ٿيندو تہ ڪنھن خاص ماپ جي آڳبوٽن لاءِ سمنڊ مان سنڌوءَ ۾ چڙھڻ ممڪن آھي. پر مان اھو پوري يقين سان چئي سگھان ٿو تہ ڪلي ٻيڙي سنڌوءَ مان بسلامتيءَ سان ڪڏھن بہ سفر ڪانہ ڪري سگھندي. تراڪڙي تري وارين ٻيڙين لاءِ ھتي جاءِ آھي، ڪين ڪنھن جوکي جو خطرو ڪونہ آھي. باقي ٻئي طرز تي جوڙيل ٻيڙيون ھن درياہ جي دم دھشت ۽ لھرين جي لپيٽ سھي ڪونہ سگھنديون. پوري ويساھ سان آڳبوٽن ۾ سنڌوءَ ۾ موجود ٻوھين کي استعمال ڪري سگھجي ٿو، سنڌ ۾ ڪوئلي جون کاڻيون موجود ڪونہ آھن. تنھن ڪري پرسان بيٺل گھاٽن جھنگلن جي ڪاٺ کي ان مقصد واسطي استعمال ڪري سگھجي ٿو، جن سان سنڌوءَ جون ڪنڌيون ڪنارا جنجھيا پيا آھن. آمريڪا ۾ ساڳي مقصد لاءِ ڪاٺ استعمال ڪيو ويندو آھي. لاڙ واري حصي ۾ اھڙي قسم جي ڪاٺ جي ڪمي ڪانہ آھي.

مان سنڌوءَ ۾ آڳبوٽ جي ھاڪارڻ جو اشارو ان ڪري ڪيو آھي جو اھو اسان جي مفادن وٽان آھي. جيڪڏھن سنڌ خلاف ڪو حملو ڪيو وڃي تہ ٺٽي کان سمنڊ تائين، سنڌي فوجي مھم لاءِ گھٽ لاپ واري ٿيندي. عملي طور اھو ناممڪن آھي، جو چوڙ واري علائقي مان مختلف قاٽن ذريعي فوج کي مٿي وٺي اچجي. اھو بہ ممڪن ڪونہ آھي جو سنڌوءَ جي ٻوھين رستي لشڪر مٿي ڪيو اچجي. ڇاڪاڻ تہ حيدرآباد کان ھيٺان تعداد ھڪ سو کان مٿي ڪونہ ٿيندو. باربرداريءَ لاءِ سندس انگ تمام ٿورو آھي ۽ وڏي ۾ وڏي ٻيڙي پيادل فوج جي ھڪ ڪمپني بہ کڻي ڪانہ سگھندي. سنڌ جي نازڪ جاءِ ڪراچي آھي. جيڪڏھن سنڌ تي قبضو ڪرڻو آھي تہ ڪراچيءَ تي ضابطو رکو. ھتي اسان شھر جي ٻنھي طرفن کان لھي سگھون ٿا. اوپر- ڏکڻ طرف واري گذري واري کاڙي طرف کان تہ اڳ ۾ اشارو ملي چڪو آھي.(1) جيڪا ڪنھن خاص نقطہ

---

(1) By Mr. Crow

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نگاهہ ڪان اهم جڳهه آهي ۽ مان بہ ان جي دل جي گهرائيءَ سان پذيرائي ڪريان ٿو. فوج ان جڳهه جي پرپاسي ۾ پنهنجي لهڻ لاءِ جاءِ بڻائي وجهندي. خشڪي جي حملي واسطي ڪڇ ڪان ٿر ذريعي پالياري وارو رستو مفيد رهندو.

بهرحال مان، انگريز طرفان هندستان مان سنڌ تي حملي لاءِ، سبڻوءَ جي منهن کي استعمال ڪرڻ مناسب ڪونہ ٿو سمجهان. مون کي ائين نہ سمجهيو وڃي تہ آءٌ اهڙي قسم جون روڪون ۽ رنڊڪون هڏائي جنگ ڪان بيچاري رهيو آهيان تہ هندستان طرفان سنڌ تي حملو نہ ڪيو وڃي.

سنڌ جي هن هيٺئين ڀاڱي ۾ فوج جي ڪاڌ خوراڪ واسطي منهنجي معلومات وٽيڪ لاپائتي ٿيندي، اناج، چانور ٻاجهري جي هتي سڪر سٽائي آهي. ملت بہ گهٽي آهي. سڱايان جانور ۽ رڍون دنبا بہ عام جام ملن ٿا. ويءَ ولهار ايڏا جام ڪونہ آهن. پر سمنڊ جي وٽين پاسن ۾ ججها آهن. سي ڳوٺ جٽڪ ننيڙيون وسنديون آهن. ڏاراجي، لاهري ۽ شاهہ بندر، جيڪي نقشن ۾ ڏيکاريا ويا آهن سي اهم جايون آهن، تن جي آدمشماري 2000 ماڻهن ڪان وڌيڪ ڪانہ آهي. پهرين ٻن شهرن جي آدمشماري تہ انهيءَ ڪان بہ گهٽ آهي. نٽي ڪان هيٺ 10 ڳوٺ اهڙا آهن، جن جي آدمشماري 100 ماڻهو بہ ڪانہ ٿيندي. اُنن جو انگ تمام ججهو ملندو. گهوڙا بہ چڱي انگ ۾ ملندا. پر سندن قد لانئيرو آهي. باقي اٺ پلا آهن. مينهون بہ جام آهن. گهہ مکڻ بہ جام آهي. درياهہ مڇيءَ سان ٽُٻ لڳا پيا آهن.

هن علائقي ۾ سامونڊي ڪناري سان ماڻهو جام آهن. جيڪي سانگي طرز جي زندگي گهارن ٿا، سندن وانيين ڪاٺي ڪاٺيءَ ڏسڻ ۾ ايندين. درياهہ جي منهن وٽ آباد ڳوٺن جي ماڻهن کي پيڻ جي پاڻيءَ جي قلت جو مسئلو درپيش هوندو آهي. اهي پاڻ ۽ پنهنجي جانورن لاءِ پري ڪان پاڻي آڻيندا آهن. 'ڳوڙا' منهن جا ڪنارا اهڙي آيدا ڪان آجا آهن. ماڻهو گهٽو ڪري سانگي آهن. اڄ هتي سپاٽي هُتي، مال جي ڪيو وٽن رات ڏينهن رلندا ڦرندا. جيتوڻيڪ سنڌو، فصل آباد ڪرڻ واسطي هر قسم جون سهوليتون ميسر ڪري ٿي، پر نٽي ڪان هيٺان پليءَ ۽ زرخيز زمين جو چوٿون حصو بہ آباد نہ آهي. ان کي آباد ڪرڻ لاءِ ڪنهن بہ قسم جو توجهہ ڪونہ ٿو ڏنو وڃي، باقي اتي لوڻ جا گهاٽا جهنگ سو جام بيٺا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب پنجون

سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو

مصر ملڪ لاءِ هيروڊوٽس جو قول آهي ته: ”هي ملڪ نيل نديءَ جي سوکڙي آهي، ۽ اها چوائي سنڌوءَ جي مُنهن واري علائقي لاءِ هوبهو ٺهڪي اچي ٿي. درياه جي ڪنارن تي مشتمل هڪ حصو آهي، جنهن ۾ واري سان هڪ ٻئي جي پٺيان لڳاتار ۾ چيڪي مٽي ۽ واري جا پور-وچوٽا ته آهن. ڌرتيءَ جو اهو ٽڪرو جڻ درياه، سمنڊ کي پوئتي ڌڪي هٽ ڪيو آهي. دزياه کي ان جدوجهد ۾ ڪو وقت ضرور لڳو هوندو. مان اها ڳالهه پڪ سان چئي نه ٿو سگهان ته ڇوڙ وارو علائقو سنڌوءَ جڻ سمنڊ کان کسي ورتو آهي. اهو صاف ظاهر آهي ته ڌرتي سمنڊ ڏانهن گهڻو وڌي آئي آهي. هن حقيقت جي ٻي ڪاٻ ثابتي پٺيرائي ڪانه ٿي ڪري، سواءِ هن جي ته سنڌوءَ جي مُنهن وٽ سمنڊ جو پاڻي تانگهو، تري ۾ چيڪي مٽي ۽ پاڻي جو رنگ لڙياڻو هوندو آهي.

ٺٽي وارو علائقو ڇوڙ واري خطي جو مٿيون ڀاڱو آهي ۽ چاڙه جي موسم ۾ اٿل کان گهڻو متاثر ٿيندو آهي. درياه جا ڦاٽ ۽ واهڙ ايترا ته گهڻا آهن جو علائقو سڄو ٻوڏ جي پاڻيءَ هيٺان اچي ويندو آهي. جن علائقن ۾ هن اتفاقي ٻوڏ جو پاڻي نه پهچندو آهي، اتي چار فوٽ ويڪرين ۽ ٽي فوٽ اونهين واهين کوٽي پاڻي زمينن تائين پهچايو ويندو آهي. چاڙهه جي موسم اپريل جي آخر ۾ شروع ٿيندي آهي ۽ جولاءِ تائين وڌندي رهندي آهي ۽ سيپٽمبر ۾ گهٽجي ويندي آهي. چيو ويندو آهي ته اتر جي واءُ ان کي وڌيڪ چاڙه ڏياريندي آهي. چاڙهه جي موسم مينهن پوڻ کان اڳ هماليه ۾ برف رجڻ سان شروع ٿيندي آهي. ٻيءَ موسم ۾ آبادي نارن تي ڪئي وڃي ٿي ۽ نارن ۾ عام طور تي اٺ يا ڏاند جوٽيا ويندا آهن. ڇوڙ واري خطي جو اڌون حصو ڦاٽن واهڙن ۽ ريٽين جي والار هيٺ اچي ويو آهي. سمنڊ کان وٺي مٿي ڏه ميل ايراضيءَ ۾ ايتري ته رقم ٿيندي ٿي Furze جي اوبڙ آهي، جو زمين آباد ڪري ئي ڪانه ٿي سگهجي. سمنڊ جي ڪناري جي وٽ پاسي ۾ وي ولهار آهن، جاتي ڍڳارو ماهيو مال پيو ساول ۾ چرندو آهي. جن مان ڍاڳين کي گهه مکڻ ته جام ملي، پر ويچارن کي مٺي پاڻيءَ جو ڏڪ آهي، جو پنهنجي پاڻ ۽ مال لاءِ کوهن تان پاڻي آڻين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علائقي جي جنهن حد تائين هن ڏنارڪي نسل جو ماڻهو رهي ٿو، ايستائين ڪي پڪا گوٺ ٻڌل ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندا. ڏاراجي، وڪر، شاه بندر ۾ مغل پين يا هڪ ٻہ ٻين ڳوٺن کان سواءِ ماڻهو سانگ ڪن ۾ وانڍين ۾ رهن، جن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ راڄ Raj چون. مال جي جوءِ جي آڌار تي پيهون اڏن ۾ ڊاهن. سندن پيهون ۾ پڪا ڪانن ۾ پلال جي ٺهيل ڌُنن سان جوڙيل راس ٿين. هر گهر جي چوڌاري گند گاهن جو وانگاڙو ڦيرن تہ جيئن ان علائقي جي ماڪ ۾ ٿڌيءَ واءِ کان بچاءُ ٿي سگهي، جيڪي انساني هٿ سجي لاءِ وڻاه آهن. هي اهي گهر آهن جن جو نير ڪوس بہ ذڪر ڪيو آهي. مون کي ويساه آهي تہ اهي گهر سنڌوءَ جي ساڄاه بہ آهن. هندستان جي بازيگرن جا گهر بہ هنن جهڙا آهن.

هن قسم جو علائقو جتي ماڻهو سانگي هجن ۾ ايراضي وسيع هجي تہ اهو اندازو لائڻ ڪجھ ڏکيو آهي تہ منجهس حقيقي آدم شماري ڪيتري هوندي. ٺٽي جي شهر کان سواءِ اهڙيون پيهون پڪا تہ جاتي ڪاٺي جام پيا ڏسبا آهن. چوڙ واري علائقي جي آدمشماري ڪنهن بہ ريت 30,000 کان گهٽ ڪانہ ٿيندي. هن مان ٽئين حصي تي انهن ماڻهن جو انگ آهي، جيڪي پڪن شهرن ۾ رهن ٿا. هيءَ آدمشماري في هم چورس ميل تي ساڍن سٺن ماڻهنءَ جو انگ ٻڌائي ٿي.

سنڌوءُ جي هن چوڙ واري علائقي ۾ سانگي ماڻهو گهٽو ڪري سپ جت آهن. اهي ماڻهو هن علائقي جا اصلوڪا باشندا آهن. مسلمانن ۾ هيءُ نسل ڏاڍو وهمن ۾ وسوسن جو ويساه وسوڙل ماڻهو آهي ۾ جاهل آهي. سنڌوءَ جي مختلف ڦاٽن واهڙن جي ڪنڌين ۾ ڪنارن سان سنڌ جا مهاڻا آباد آهن. اهي پنجاب جي ندين تان لڏپلاڻ ڪري هتي پهتا آهن. هاٽي کين هيڙين هلائڻ ۾ سمنڊ جي مڇي مارڻ لاءِ رکيو ويو آهي. هتي هڪ ٻيو قبيلو لباٽي جي نالي سان بہ آهي، هي ماڻهو پترون ۾ تڏا جوڙيندا آهن. اهي ماڻهو جانورن جو شڪار بہ ڪندا آهن. هتان جا ماڻهو هن قبيلي جي گهٽي عزت ڪانہ ڪندا آهن. جوکيا يا جکريا قبيلي جا ماڻهو بہ هتي رهندا آهن. ڪراچيءَ وارو جابلو علائقو سندن وطن آهي. پر سندن انگ ايترو گهٽو ڪونہ آهي. سندن ڪن سردارن کي زمين بہ ڏني وئي آهي. ڪي بلوچ قبيلا بہ آباد آهن. مستقل آباديءَ ۾ سندن ڳاٿاتو گهٽ آهي. شهرن جي مستقل آدمشماري هندن تي مشتمل آهي. سندن ڌنڌو تجارت آهي. سنڌ جو ڏيساوري توڙي اندروني واپار سندن هٿ ۾ آهي. هندستان ۾ رهندڙ هندو برادري سان هڪ جهڙائي رکن ٿا.

جوکيا قبيلي تي وڌيڪ تبصري جي ضرورت آهي. هي سما راجپوتن جي اولاد مان آهن. جن ڪنهن زماني ۾ سنڌ تي حڪومت ڪئي آهي. جڏهن هتي هندو سياسي طور تمام گهٽو دٻجي ويا تہ هو هندن مان مسلمان ٿيا هئا ۾ پاڻ تي اڃا بہ هندو نالا رکندا اچن ۾ پنهنجو ويجهو رت جو رشتو ڪڇ جي جاڙيجن سان جوڙيندا آهن. سندن رهائش جو تعلق سنڌوءَ جي اولهہ ڪناري واري جابلو علائقي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان آهي. ڳڻ ۾ ٿورا آهن. حڪومت ڪين گهٽي اهميت ڪانه ٿي ڏئي. سنڌ 2000 جُنگي جوڙا ميدان ۾ لهي سگهن ٿا.

سنڌوءَ يا سنڌس مختلف مُنهن ۾ مڇي ڏاڍي مرندي آهي. مڇي گهڻو ڪري ڪُنڍيءَ يا ٻين ڪيترن طريقن سان ماري ويندي آهي. 'ڪجوري' Kujjooree نالي سان هڪ چڱي ذائقي واري سوادي مڇي هوندي آهي. سنڌس ڪنيڙائيون نَنڍڙي ماڳر مڇ Small Shark جهڙيون ٿينديون آهن ۽ اها چين ملڪ ڏانهن برآمد ڪئي ويندي آهي. اهڙيءَ ريت مٺي پاڻيءَ جي مڇي به جام مرندي آهي، جن مان پلو تمام مشهور آهي. هي ڪُڳي Carp جي قسم جي هڪ مڇي آهي. درياه ۾ چار مهينا رهندي آهي ۽ درياه جي چاڙه وقت سمنڊ مان مٿي چڙهندي آهي. ٻيو مشهور قسم سينگاري آهي. وزن ۾ Haddock جيتري هوندي آهي ۽ هتي جام مرندي آهي. سمنڊ جي وير چڙهڻ وقت جهاز هيٺان ڏيڏر جهڙو آواز ڪندي آهي، سنڌس مٿو وڏو ۽ جسم هڏائون ٿئي ٿو. هي مڇيون اوله هندستان جي سيني درياهن ۾ ملن ٿيون ۽ خاص سنڌوءَ سان واسطو ڪونه ٿيون رکن.

مون کي خبر نه آهي ته هن چوڙ واري علائقي ۾ خاص جانور ڪهڙا رهندا آهن. لڏڙا ته تمام گهڻا آهن. انن جو ته ڪو شمار نئي ڪونهي. پلا به واه جو آهن. مينهون به جام پاليون وڃن ٿيون. سگيالو جانور يا رڍون به تمام گهٽيون آهن. هتي ڪتا به پاليا وڃن ٿا. ڪتو مالڪ جو سٺو خدمتگار آهي. ڏڻ جي واهت ڪن ٿا. خطرناڪ به آهن ۽ ڪڏهن ڏاريئي کي ڳوٺ جي ويجهو وڃڻ ڪونه ڇڏيندا آهن ۽ اهي وڏي مهارت سان درياهه به تري ويندا آهن. جن جا گهٽائي قسم ٿيندا آهن.

هن علائقي جي مک پيداوار چانور آهي، جن جا گهٽائي قسم ٿيندا آهن پر سنڌس اڪه وکري جي لاءِ تياريءَ تي مدار رکي ٿو. ٻاجهري ۽ هندستان جا ٻيا اناج هتي جام ٿيندا آهن. ڪمند جي گهٽيءَ پوک مان گهڻ قسم جي کنڊ تيار ڪئي ويندي آهي. جنهن کي 'ڳڙ' چيو ويندو آهي.(1) درياهن کي ڪاٽي واه ڪسيون ڪٽي زمين ۾ پاڻي پهچائي جَوَ ۽ مُڱ به ڪاهيا ويندا آهن. پر اهي چاڙه جي رُت کان اڳ راهيا ويندا آهن ۽ انهن کي آڌاوان فصل ڪري سڏيو ويندو آهي. چوڙ واري علائقي مان شورو پڻ ملي ٿو. پر هاڻي اهو برآمد ڪونه ڪيو وڃي ٿو. اڳي اهو مال ايسٽ انڊيا ڪمپني خريد ڪندي هئي.

ڏکڻ سنڌ جي آبهوا لوٽيائي ۽ اٺ وٺندڙ آهي. مارچ مهيني ۾ ٿرماميٽر 90 ڊگريون گرمي ڏيکاري ٿو: زمين لتاشي ۽ ڏاڍي پلي آهي. ڏوڙ جا ڏوڙيا به جام هوندا آهن.

---

(1) ڪمند مان سائي کنڊ، ڳڙ ۽ مُستي (مٺائي) تيار ڪئي ويندي آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڪ تمام گهڻي پوندي آهي، جيڪا صحت لاءِ هاجيڪار آهي. هي غلائقو جڻ انسانن جي عذاب لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي. ان جو هن ڳالھ مان پتو پوي ٿو تہ هتان جا رهاڪو پنهنجي عمر کان اڳي ئي ڪراڙا ٿي ويندا آهن. مون ڪونہ ٻڌو آهي تہ ڪنهن کي ڪو مليريا جو بخار ٿيو يا ھوڏ کان پوءِ هتي ڪا وبائي بيماري پئي. اهي سمورا ڏک سور صبر سان سهندا رهن ٿا. ڪٽمل (مونگهڻ) ۽ مڇرن جي آزار ٿي ٿورو چڙي پوندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽي کان حيدرآباد تائين سنڌوءَ جو احوال

ٺٽي جو شهر درياه کان ٽي ميل پري ٿيندو. هتان سنڌو ڪيترن ڦاٽن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. سنڌس ساڄي ڪناري سان جابلو علائقو شروع ٿئي ٿو. کاٻي طرف تي 'پڇيارِي' نالي سندس شاخ آهي، جنهن اتل جي پاڻي جو وڏو وهڪرو هن شاخ منجهان سمنڊ ۾ وهندو آهي ته مغل پڻ وٽان هيءَ ڦاٽ به وڏين ٻيڙين جي هاڪارڻ لائق ٿيڻي ويندو آهي. هونءَ نه ته عام طرح هن ڦاٽ جي ويڪر اڌ ميل آهي. حيدرآباد وٽ سنڌوءَ جي ويڪر 830 گز ۽ ٺٽي وٽ 700 گز آهي. ٺٽي کان 15 ميل پري 'هيلايا' ڳوٺ وٽ 600 گز ويڪر اٿس. وڏي ۾ وڏي اونهائي، دارالسلطنت جي سامهون آهي. اتي پاڻيءَ جي ماپ 15 فوٽ بيهي ٿي. عام ريت پاڻي جي اونهائي 20 فوٽ آهي.

سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ درياه جا ڪنارا واريءَسا ڪونه آهن. ٺٽي کان وٺي حيدرآباد تائين صورتحال اها آهي. عام طرح ڪنارا ايڪيرن بجاءِ لهنوارا آهن. اونهي وهڪري کي ڳولهي لهڻ ۾ جڻ ڏکيائي پئي محسوس ٿيندي، اها ڳالهه ٻيڙائتن کي به منجهائي پريشان ڪري ڇڏي ٿي. گهڻو ڪري انهن واريءَسن ڪنارن تي ٻني ٻوڙ پاڻي هوندو آهي.

پاڻيءَ جي وهڪري ڪري پيا پنهنجون جايون بدلائيندا آهن. سمنڊ جي پرسان درياهي وهڪري جي رفتار گهٽجي ويندي آهي. تنهن ڪري درياه واريءَ کي مٽي اڇلي ڪونه سگهندو آهي. ڪن هنڌن تي اها واري ڪڏ تي ٻيٽاريون بنجي وئي آهي، ۽ اتان ڦاٽ ٻن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. انهن مان هڪ نه هڪ ضرور جهازرانيءَ جي لائق ٿي سگهي ٿو. اهڙي قسم جي ڦاٽن ۽ واهڙن جي ورهاست کي نقشن ۾ ڏيکاريو ويو آهي. انهن ڦاٽن متعلق منهنجو بيان اهو آهي ته پڇيارِي ڦاٽ کان سواءِ ان جاءِ تي ٻئي ڪنهن جو به وجود ڪونه آهي. چاڙهه جي زماني ۾ ٽريڪل Triccul نالي هڪ واهڙ ڦليلي ڦاٽ مان نڪرندو آهي، جيڪو چوڌاري گهيرو ڪري حيدرآباد شهر کي ٻيٽ بڻائي ڇڏيندو آهي.

خشڪيءَ رستي ٺٽي ۽ حيدرآباد ۾ فاصلو پنجاه ميلن کان گهٽ ٿيندو. درياه جا ور وڪڙ ان پنڌ کي گهڻو ڪونه ٿا وڌائن. مان سمجهان ٿو ته درياهي سفر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذريعي، اهو فاصلو پنجهٺ ميل کن بيهندو. جهرڪ شهر کان پوءِ درياهه ڏکڻ- اوله طرف ڀر اچا ٻه الهندي طرف تي موڙ کائي، هڪ وڪڙ کان پوءِ سڌو ٺٽي مغل پيڻ ڏانهن لاڙو کائي وڃي ٿو. اسان ٺٽي کان جهرڪ شهر تائين، ٻن ڏينهن ۾ سفر پورو ڪيو هو.

ٺٽي ۽ دارالسلطنت (حيدرآباد) جي وچ تي 12 کن شهر آهن. انهن سڀني مان اهم شهر جهرڪ آهي، پر ان جي آبادي ٻه 15000 کانه ٿيندي. انهن سڀني شهرن مان ڪوبه قلعبند شهر ڪونه آهي.

زمين جو هيءُ علائقو دنيا جي زرخيز ۽ ڀليءَ زمين مان هڪ آهي، پر غيرآباد پيو آهي. شڪار گاهن پٺيان شڪار گاهه ڇڏيا ويا آهن ۽ فصلن ڪاهڻ لاءِ جريب زمين جو ٻه واندو ڇڏيل ڪونه آهي. شڪار گاهن جي چوڌاري لوڙها ڏنل آهن، جيڪي سنڌوءَ جي ڪناري سان اچي لڳن ٿا. شڪار گاهن جا اندريان پاسا گهاٽن جهنگلن سان ڀريل آهن، جن ۾ لوا، ٻٻر ۽ هيا وڻ بيٺا آهن، جيڪي قد جا ننڍڙا ۽ ڪنڊن وارا آهن. اهي وڻ ڪپڻ جي ڪنهن ڪي ٻه اجازت کانه آهي. تنهن ڪري سنڌوءَ جا ڪنارا گهاٽي جهنگ سان ڇانئيا ۽ ڍڪيا پيا آهن. دشمن ملڪ ۾ هجڻ ڪري پاڻي رستي فوجي مهم دوران منجهن لشڪر وبهاري اسان جي انگريزي فوجن کي پريشان ڪري سگهجي ٿو. هن علائقي مان گذرندڙ رستا ٻه هنن جهنگلن جي ڀرسان ۽ پنهنجي لحاظ کان مضبوط آهن.

سنڌ جي هن زرخيز علائقي ڏانهن ڪوبه توجهه ڪونه ڏنو ويو آهي. پر پوءِ هتي اناج وغيره سستو ملي وڃي ٿو. ٺٽو ۽ حيدرآباد سنڌ جا پراڻا ۽ نوان دارالسلطنت آهن.

ٺٽي جي باغن ۾ زمين جي سٺي پيداوار زمين جي ڀلي هجڻ جو ثبوت آهي. هتي انگور، انجير ڏاڙهون ڏاڍا سٺا ٿين ٿا. صوفن جا وڻ ٻه جام آهن. ان جو ميوو ننڍڙو آهي. پر حيدرآباد جي اوسي پاسي ڏاڍو گهٽو ٿئي ٿو. زمين جي آباد ڪرڻ ۾ ڪٽڪ ۽ جوئن سان گڏ هيا فصل ٿين ٿا. ڪمند، نير ۽ تماڪ ڏاڍو ڀلو ٿئي ٿو. هندستان ۾ پيدا ٿيندڙ هيا اناج ٻه هتي پوکيا ويندا آهن. هتان جي حڪمرانن جي خواهش اها آهي تہ هر شيءِ پنهنجي اصلي فطرت ۾ موجود هجڻ گهرجي ۽ ائين نہ ٿئي جو سنڌ جي سرسبزي ۽ خوشحالي ڏسي پر وارن ملڪن جون حريص نگاهون منجهس کپي وڃن. زراعت ۽ تجارت هتي تباهه حالي جو شڪار آهي.

هن ملڪ جون اندروني واپار ٻه ڪراچيءَ کان سواءِ ڪاٿي ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. سنڌوءَ جو وجود ٻه جهڙو آهي تهڙو نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ منجهانئس ڪوبه لاڀائتو ڪم ڪونه ٿو ورتو وڃي. ملڪ جي چوڙ وارن علائقن ڏانهن هن رستي اناج تہ موڪليو وڃي ٿو، پر سنڌوءَ مان فائدو وٺندي واپاري سامان حيدرآباد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏانهن ڪونہ ٿو موڪليو وڃي. درآمدي مال ڪراچيءَ ۾ لهندو آهي. برآمدي مال ۾ قيمتي سامان مالوا جو آفيم آهي، جيڪو ڪراچيءَ جي بندر تان ٻاهر روانو ڪيو ويندو آهي. ان تي ڪُرو محصول في اُٺ 250- رپيہ هوندو آهي. هن اسم تي فقط اڳئين سال جيڪو محصول اڳڙيو آهي، سو چيو وڃي ٿو تہ ڏَست لک رپيہ آهي ۽ اهو حيدرآباد جي امير جي زمين تان اڳڙيل ڍل جيترو آهي.

سنڌوءَ رستي ڪنهن بہ قسم جي واپاري آمدرفت جي ڪابہ اميد نظر ڪانہ ٿي اچي. هتان جي حڪمرانن کي هن قسم جي ترقي ڏانهن ڪو لاڙو ڪونہ آهي. انهن حڪمرانن مان اهڙو ڪو روشن ضمير ۽ کليءَ دل وارو امير نڪري پوي ۽ سمجهي تہ سنڌ جي اصل شاهوڪاري ۽ دولت سنڌين جو صنعت ۾ داخل ٿيڻ ۽ ڏساوري تجارت شروع ڪرڻ آهي. موجوده دور ۾ مون کي تہ سنڌ ۾ ڪابہ دولت نظر ڪانہ ٿي اچي. پر جيڪا ڪجهہ آهي ان تي سنڌ جي اميرن جو قبضو آهي ۽ ماڻهو جيڪڏهن چاهين تہ بہ يورپ جي سُهيل شين جي خريد ڪرڻ جي منجهن طاقت ڪانہ آهي.

هن صديءَ جي شروع ۾ قصو ڪجهہ ابتڙ هو. جڏهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ٺٽي جي ڪوٺيءَ معرفت تجارت ڪرڻ شروع ڪئي هئي، ان وقت هتان جا حڪمران ڪابل جي ماتحت هئا. افغانستان يا ٻين ملڪن ڏانهن مال جي روانگيءَ تي ڪوبہ اعتراض ڪونہ ڪندا هئا. سنڌ وارن کي ايشيا جي هڪ خطي افغانستان جي وڳوڙي واري منڊل مان سبق سکڻ گهرجي؛ اسان جو اندازو آهي تہ هاڻي جيڪڏهن دراني ڪابل جي تخت تي قبضو ڪري بہ وٺن، پر سنڌ جون سياسي حالتون ايتريون مضبوط آهن جو افغانستان ۾ آيل تبديلين جو اثر سنڌ تائين پهچي ڪونہ سگهندو.

موجوده دور ۾ تجارت جي لحاظ کان سنڌوءَ ۾ ڪي خاطرخواه ٻيڙيون بہ موجود ڪونہ آهن. حيدرآباد ۽ ٺٽي جي وچ تي سندن انگ پنجاه کان مٿي ڪونہ ٿيندو. انهن مان گهڻيون تہ ننڍيون ۽ مڇي مارڻ جي استعمال هيٺ آهن. انهن مان جيڪي جهونيون آهن، سي پتڻ تان پُور ڪنيو پيون آرپار اچن وڃن. ٿوري گهڻي همت افزائي کان پوءِ فوجي ۽ تجارتي اوٺاين کي دور ڪري سگهجي ٿو. سنڌ ۾ ٻيڙين ٺاهڻ واسطي ڪاٺ ڪونہ آهي ۽ اهڙو ڪاٺ ملبار مان آڻي ٻيڙيون ٺاهيون وينديون آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حيدرآباد کان سيوهڻ تائين سفر

سيوهڻ جو شهر، سنڌوءَ جي اولهائين ڪناري کان ٻه ميل پري آهي ۽ حيدرآباد کان هڪ ٻگري ويڪرائي ڦاڪ تي اتر طرف آهي. سنڌو اتان کان 26 ٻگرين ۽ 22 فوٽن جي پور-وڇوٽ تي گذري ٿو. اتي ڏينهن اوپارو هاڪاري اتي پهتاسين. حيدرآباد کان 105 ميل مفاصلو ٿيندو. درياهه جي هن ڀاڱي جي وهڪري کي بلوچي زبان ۾ لاڙ چوندا آهن، جنهنجي معنيٰ 'ڏکڻ' آهي. هتان کان درياهه ڏکڻ- ڏکڻ- اوبر ڏس تي وهندو آهي. سيوهڻ پرسان موجود ٽڪرائتي علائقي ڪري سنڌوءَ جو پاڻي ٽڪرجي پنهنجي وهڪري جو رخ ئي بدلائي ڇڏيندو آهي. هتي سندس ڪنارا هيٺاهان آهن، چاڙهه جي موسم ۾ اوسي پاسي وارن علائقن تي ٻوڏان ٻوڙ لائي ڏيندو آهي. خاص طور تي اوڀارئين ڪناري تي اهڙي مهرباني ڪجهه گهٽي ڪندو آهي. سندس اولهائون ڪنارو جابلو آهي. جيڪو اٺ فوٽ ڪن ٿيندو. درياهه جاتي ويڪرو هوندو آهي، اتي پاڻيءَ جي اونهائي گهٽجي 18 فوٽ ٿي ويندي آهي. چاڙهه جي رت ۾ 12 فوٽن جو واڌارو اچي ويندو آهي. هن جاءِ تي سندس ويڪر 1000 گزن کان وڌيڪ آهي. حيدرآباد کان ڇهه ميل مٿي سنڌو ٻه-درياهي ۾ ونڊجي وڃي ٿو. هڪ شاخ پٽڻ جوڳي آهي. ٻيءَ شاخ جي ويڪر 400 گز آهي ۽ هيءَ جاءِ فوج کي پٽائڻ لاءِ موزون آهي. سيوهڻ وٽ لڪيءَ جو ٽڪرائتو علائقو سنڌوءَ جي وهڪري کي سوڙهو ڪري ٿو. اتي سندس ويڪر 500 گز مس ٿيندي. پر اونهائي چاليهارو گز ڪن اٿس. ۽ وهڪري ۾ تک ٻه ڏاڍي اٿس.

هن علائقي ۾ ڦليليءَ کان سواءِ سنڌو ڪناري کي پاڻي ڪائي اچلي ڪونه ٿو ڇڏي. ڦليليءَ وارو ڦاٽ حيدرآباد کان مٿان سنڌوءَ مان ڇڄي شهر جو اوڀاريون پاسو ڏيون، وهندو آهي. پر وهندو چاڙهه جي وقت آهي. جڏهن اسان حيدرآباد ۾ هئاسون ته ڦليلي سڪل هو، سنڌوءَ کان ڇڄڻ واري جاءِ وٽ 100 گز موڪرو ۽ مس گوڏي جيترو هيٺ اونهون هو. ان هوندي ٻه چڱو خاصو ڦاٽ آهي. چاڙهه جي رت ۾ سنڌ جو وڏو ڀاڱو آباد ڪندو آهي. چيو وڃي ٿو ته هي ڦاٽ حيدرآباد ۽ ڪڇ جي وچ تي ڪاٽي ختم ٿي ويندو آهي. اڳيان ناهيل نقشا سنڌوءَ متعلق غلط معلومات فراهم ڪن ٿا. جاڪاڻ ته ڪي واهڙ ڪڙيا ۽ ڪسيون چاڙهه جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿوري عرصي لاءِ وهي بند ٿي ويندا آهن. جن مان ڪيترين هٽرادو ڪوٽيل واهيون بہ آهن، جيڪي ڪيتي ڪرڻ جي ارادي سان ڪوٽي زمين تائين پهچايون وينديون آهن. سنڌو نون مهين لاءِ فقط هڪ وهڪري جي حالت ۾ نٽي ڪان وهندو آهي.

سنڌوءَ جي وچ سِير جي رفتار ٽي ميل في ڪلاڪ جي حساب ڪان وڌيڪ ڪانہ هوندي آهي. پر جن جاين تي ڪجھ سوڙهي هوندي آهي تہ ڪنارا ۽ ڪنڌيون پاڻي ۾ ڳوٺ لوڙهي ويندي آهي. ساڄي طرف وسندڙ مانجهند ۽ آمريءَ کي ٻوڙي تباهہ ڪري ڇڏيو اٿائين. مانجهند کي گذريل ٻارنهن سالن ۾ گهٽ ۾ گهٽ اٺ ڀيرا لوڙهي ويو آهي. اتان جا رهاڪو 100 فوٽ کن پري مٿي وڃي پاڻي سڪڻ تائين پنهنجا ويڙها وسائيندا آهن. هالا سندس اوپر ڪناري تي آهي. تنهن جي اٿل جي اپدا بہ گهٽي ڪجھ ٻڌي آهي. سنڌوءَ جو وهڪرو حيدرآباد ڪان اولهہ طرف آهي. جتي ڪنارا ايڪپرا آهن. ڪنڌيون تراڪڙيون ۽ واريا سيون آهن ۽ مٿن پاڻي چاڙهہ جي رت ۾ چڙهندو ۽ ٻوڙي ڇڏيندو آهي. چاڙهہ واري موسم ۾، سنڌوءَ ڪان 8 ميل اوپر طرف ڪيڏانهن وڃڻ جي جاءِ ئي ڪانہ ملندي آهي ۽ سڄو علائقو منجهانئس نڪتل واهڙن جو مهاجار بڻجي ويندو آهي. هن علائقي ۾ درياهي وهڪري جي پيٽ ۾ ڪا تبديلي ڪانہ آئي آهي. منهنجي معلومات مطابق لڪيءَ ڪان اوپر درياهہ تائين پيل علائقو اُٿل جي پاڻي سان پرجي تار ٿي ويندو آهي.

سنڌوءَ جو هيءُ پاڳو وڏي اهميت جي لائق آهي. سيوهڻ ڪان بہ ميل هيٺ اهي جبل درياهہ جي ويجهو ڪناري. سان اچي لڳندا آهن. هنن جبلن ۾ اهڙا بہ لڪ موجود آهن، جن مان ماڻهو ايندا ويندا آهن. هڪ لڪ ننڍين ٽڪرين منجهان گذري ٿو. جنهن کي پڳو ٿوڙهو ڪري سڏيو ويندو آهي ۽ لڪي ڳوٺ ڪان اولهہ پاسي تي آهي. هن ڳوٺ کي بہ هن لڪ جي ڪري سڏيو ويندو آهي ۽ لڪي ڳوٺ ڪان اولهہ پاسي تي آهي. هن ڳوٺ تي بہ هن لڪ جي ڪري اهو نالو پيو آهي. اتي ٿيهي ماڻهو سخت مقابلو ڪري سگهي ٿو. پر هن رستي سان توبون اچي ڪونہ سگهنديون. ٻيو لڪ سنڌوءَ ۽ جبل جي وچ تي ۽ لڪي جبلن جي تري ۾ آهي. ٻن ميلن تائين هيءُ علائقو ڏاڍو محفوظ آهي.

مان اڳ ۾ بہ ذڪر ڪري آيو آهيان تہ سيوهڻ ڪان مٿان درياهہ سوڙهو ٿي وڃي ٿو. ساڄي طرف وارو ڪنارو ڏاڍو اهم آهي. هڪ قدرتي قسم جو پڪي پٿر جو نهرو پشتو آهي. اوچائي 50 فوٽ اٿس ۽ سنڌوءَ جي ڪناري 400 فوٽ کن هلندو هلي ٿو ڪنهن ماڻهوءَ جو مٿس چڙهي وڃڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هن ٽڪرائتي پشي وٽان درياهہ تيز رفتاري سان وهندو آهي. ويڪر فقط 500 گز اٿس. منهنجي خيال موجب مٿس پل تيار ٿي سگهي ٿي. هن هنڌ ڪان ٿورو اتر طرف ويڪر ۾ 100 گز وڌيڪ آهن. پر پاڻي جي رفتار ماٺي آهي ۽ اها جاءِ هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان بہ وڏيڪ سجهائتي آهي. سيوهڻ ۾ ٽيهه چاليهه تراڪڙن ترن واريون ٻيڙيون اٿيهئي موجود هونديون آهن ۽ اولهائين واريا سي ۽ لهنواري ڪناري تي لنگر هٽنديون آهن. سيوهڻ ڪان حيدرآباد تائين سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن سان ڏايا سٺا رستا ٺاهيل آهن. هتان جبل جي تري ۾ هڪ پيچرو آهي، جيڪو ڪراچي تائين هليو وڃي ٿو.

سنڌ جي اترئين پاڱي ۾ واءُ تمام گهٽ هوندو آهي. تنهن ڪري ٻيڙين کي ڇڪي يا اولي هلائي سگهبو آهي. هن طريقي وارو سفر جوکائتو گهٽ آهي. ڏينهن ۾ 15 ميل کن پنڌ هٽي سگهجي ٿو. اهو قطعي ناممڪن آهي، جو سنڌ ۾ فوجي مهم آگبوٽ ڪان سواءِ اوپارو هاڪارجي ۽ ڪامياب ٿجي. جو تہ ٻيڙين ڇڪڻ ۾ ورتون ڇجي بہ پونديون آهن ۽ ٻيڙا وهڪري جي تڪ حوالي بہ ٿي ويندا آهن. فوج جيڪڏهن سنڌوءَ جي لنهواري طرف ويندي تہ معاملو ئي ابتڙ ٿي ويندو ۽ پوءِ مسئلا ۽ مشڪلاتون گهٽ آهن. تجارتي ٻيڙيون هن معاملي ۾ ڪم اچي ڪونہ سگهنديون. سفر دوران حيدرآباد ڪان وٺي سيوهڻ تائين ڪِن ڪيم تہ سندن انگ 180 ڪان مٿي ڪونہ چڙهيو.

سيوهڻ ۽ حيدرآباد جي وچ واري علائقي موجود ڳوٺن لاءِ فقط بہ لفظ ڳالهائي سگهجن ٿا. انهن مان سيوهڻ سيني مان وڏو آهي. حيدرآباد ڪان 16 ميل پري مٽياري جو شهر آهي. آدمشماري 4000 کن اٿس. هالا، پاٽ، مانجهند ۽ سن، هرهڪ جي آبادي 2000 ڪان مٿي ڪانہ آهي. ٻيا بہ ڳوٺ آهن، پر آبادي تمام گهٽ اٿن. ٽن يا چئن جا تہ هڪ جهڙا نالا آهن. علائقو توجهہ نہ هجڻ ڪري تباهہ حال لڳو پيو آهي. سنڌوءَ جا ڪنارا لُون جي ڳهاٽن وڻن سان ڍڪيل آهن. جبلن وارو پاسو کليل آهي. خشڪ موسم ۾ ڪپهہ، ڪمند، نير، ڪٽڪ، جوَ تماڪ جا فصل ڪاهي سگهجن ٿا. پر کيتي تمام گهٽ آهي. حيدرآباد ڪان وٺي سيوهڻ تائين هڪ سو ميلن جي مفاصلي ۾ فقط 194 کوهہ ۽ درياهہ مان ڪوٺيل ڪسيون ڏٺيون سين. زمين ڏاڍي ڀلي ۽ آباديءَ لائق هئي. ڪي ٽڪرا ڪلر جي ڪري آبادي لائق ڪونہ هئا. چاڙهہ جي رت ۾ ساريون پوکيون وڃن ٿيون. اهڙين حالتن جي باوجود بہ کاڌي خوراڪ سان لاڳاپيل شيون پر وارن ملڪن کان گهٽيون سستيون آهن، خاص طور تي مارواڙ ڪان، هتان جي ماڻهن جي مکيہ خوراڪ مڇي ۽ کير آهي.

سيوهڻ ۾ سنڌ جي هر شهر ڪان وڏيڪ سستائي آهي. هن علائقي جي سرسبزي ۽ خوشحالي خراسان ڪان آيل بزرگ لال شهباز قلندر ڪري آهي. سندس روضو هتان جي پري اوري جي هندو، مسلمان جي واسطي زيارت گاهہ آهي. سنڌو درياهہ جو اڙل نالي هڪ ڦاٽ لاڙڪاڻي سامهون سنڌوءَ مان نڪري هن شهر جو پاسو ڏئي وهندو آهي. پر سندس ذڪر ٻئي باب ۾ ايندو. چار سال اڳ سنڌو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيوهڻ جي بلبل پرسان وهندو هو. هاڻي اتان ڇڏي ويو آهي. باقي شهر جي چوڌاري ڍنڍون ڍورا جام پيا ڏسڻ ۾ اچن. سيوهڻ جي چوطرف وارو علائقو ڏاڍو زرخيز ۽ اپت اپراسي وارو آهي ۽ بازار ۾ هر شيءِ جا ڍير لڳا پيا آهن. اتر ڏانهن نگاهه ڪبي ته رڳو ساوڪ ئي ساوڪ نظر ايندي. جبلن جي تري تائين رڳو فصل پيا نظر ايندا توت، صوف، گدرا ۽ ونگا هتي ڏاڍا ٿيندا آهن. اناج جا پلا فصل ڏسي اسان ته دنگ رهجي وياسين. اسان هتي پهريون ڀيرو چٽا سيوهڻ ۾ ڏٺا. گدرا سواد ۾ ڪجهه گهٽ هئا. منهنجو خيال آهي ته اهي پليءَ زمين جي ڪري هئا. سنڌ ۾ ونگا رڳو سيوهڻ ۾ ٿيندا آهن. آبهواءِ گرم ساڙيندڙ آهي ۽ ماڻهوءَ کي پاڻيءَ ڪاڻ پوندي آهي.

سيوهڻ وٽ لڪي واريون ٽڪريون، سنڌوءَ جي ڪناري پرسان اچي ٿيون لڳن. سندس شروعات ڪراچيءَ جي بندر وٽان ٿئي ٿي ۽ هوريان هوريان سنڌوءَ کي ويجهيون پونديون اچن ٿيون ۽ اچي آخر ڪناري جي صورت وٺن ٿيون. منهنجي خيال موجب هن جي جبلن جي قطار جي وڌ ۾ وڌ اوچائي، 2000 فوٽ مس ٿيندي. سندس ساخت چن جي آهي. مٿيون چوٽيون گول ۽ تراڪڙيون آهن ۽ ڪاٽي به مخروطي شڪل تي ڏسڻ ۾ ڪونه آيون. مٿن ڪابه اوير نظر ڪانه ايندي. سيني ۾ پاڻيءَ جي گُنُنِ جا نشان آهن، جيڪي سنڌوءَ ڏانهن وهندا نظر ايندا. سيوهڻ پرسان لڪي ڳوٺ وٽ گرم پاڻيءَ جو چشمو آهي، جيڪو انهن جبلن تي تري مان ڦٽي نڪري ٿو ۽ اهڙي قسم جي ٿڌي چشمي جي پاڻيءَ سان ملي وڃي ٿو. گرم چشمي وٽ هندن جو تيرٿ گاهه آهي ۽ هن جي پاڻيءَ کي چمڙي جي بيمارين واسطي اڪسير سمجهيو ويندو آهي. جبلن جي ساڳيءَ قطار جي خاتمي وٽ، ڪراچيءَ پرسان به هڪ اهڙي قسم جو چشمو آهي، ٿي سگهي ٿو ته وچ وارن حصن ۾ به ڪي اهڙا گرم جهرڻا موجود هجن. جبلن جي هن ئي قطار ۾، مانجهند کان 16 ميل اوله طرف، سنڌوءَ جي ڪناري پرسان رونا (Runna) نالي هڪ ٽڪري تي قلعو موجود آهي.(1) قديم دور سان لاڳاپيل ڪو قلعبند شهر هجي، جنهن کي گهڻي وقت کان وٺي ائين نڌڻڪو ڇڏي ڏنو ويو آهي. وڏو خرچ ڪري سنڌ جي اميرن هن قلعي جي مرمت ڪرائي آهي. جيستائين مون کي معلوم ٿيو آهي ته رونا (Runna) جي قلعي ۾ ٻاهران جبلن مان پاڻي ڪونه ٿو اچي، پر ڪوٽ جي پٽن جي اندران ئي چشمن مان پاڻي وهي ٿو، جنهنجو مقدار ڏاڍو ججهو آهي.

---

(1) امڪان آهي ته اهو رني ڪوٽ جو قلعو هجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب اٺون

سيوهڻ کان بکر (Bukkur) تائين سنڌوءَ جو سفر

بکر جو اڪيلو قلعو، سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ تي، سنڌوءَ ۾ اندر موجود هڪ ٽڪريءَ تي ٺهيل آهي. سيوهڻ کان هڪ ڏکري ۽ 20 منٽن تي اتر ۾ آهي. ويڪرائي ڦاڪ 27 ڏکريون ۽ 42 منٽ اٺس ۽ ڊگهائي ڦاڪ ۾ 56 ميل اوپر آهي. درياهه سان سنڌس فاصلو 160 ميل آهي. اسان اهو سفر نون ڏينهن ۾ پورو ڪيو. بکر ۽ سيوهڻ جي وچ تي سنڌوءَ کي سوين وڪڙ آهن. بکر کان سنڌس وهڪرو ڏکڻ- اولهه طرف آهي ۽ سيوهڻ کان هيٺان لڪيءَ جي ٽڪرين سان وڃي ٽڪرائجي ٿو. وچ واري علائقي ۾ ورن وڪڙن ۽ ننڍڙن ڪنارن جي ڪري پاڻي اٿلي پوندو آهي. تنهن ڪري وڻن ۽ ولهارن سان ڀريل هيٺ ۽ گاهن سان ڀريل ساوا ميدان نظر ايندا. جڏهن سنڌوءَ جا ٻئي ڪنارا پاڻي جو زور سهي نه سگهندا آهن ته پاڻي اٿل ڪري جاڏي ڪاڏي ڇرون لائي ڇڏيندو آهي، ڏوڪيندو وڃي عمرڪوٽ تائين پهچندو آهي ۽ سنڌوءَ جي انتها تي اوپر واري ڦاٽ 'ڪوريءَ' سان وڃي ملندو آهي. جيڪو ڪڇ مان لنگهي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. اهو ڦاٽ بکر کان مٿان سنڌوءَ مان ڇهه چار ميل اوپر واقع قديم شهر اروڙ کان لنگهندو آهي.

بکر کان اٽڪل 25 ميل هيٺ هڪ واهڙ نڪري ٿو، جنهن کي ناري جي نالي سان سڏيندا آهن. اهو واهڙ هالار جبل جي تري وارن پٽن کي وڃي پسائيندو هو ۽ ڪيترا ميل سنڌوءَ سان پور وڇوٽو هلي سيوهڻ کان ورڻي وڃي سنڌوءَ ۾ داخل ٿيندو آهي. ناري واهه جو پاڻي هن سڻيءَ سنوت واري علائقي جي پلين زمين واسطي خدا ج جي نعمت کان گهٽ ڪونه آهي. هن واهڙ جي اوڀارئين ڪناري وارو علائقو جنهن کي هن واهه مان اولهه ڪناري واري علائقي کان ٿورو پاڻي ملندو آهي، سو وڏيڪ آباد آهي. ننين واهن جي ڪنارن تي ڪيترائي ڳوٺ آباد آهن ۽ اهي واهه پنهنجو- پاڻي سخاوت سان ونڊي ورڇي اتان جي ماڻهن جي محنت جي جڻ تصديق ڪندا آهن.

هن علائقي مان سنڌو هڪ وهڪري جي صورت ۾ ڪانه وهندي آهي. هتي سنڌس ويڪر 3/4 ميل آهي. سنڌس تانگهي ۾ تانگهو پاڻي 15 فوٽ آهي. ٻئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علائقي ۾ لانگها ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا. هن پاڪي جي ڳوٺن سامهون 200 هيڙيون بيٺل ڏسڻ ۾ ايندين. جيڪا هيٺاهين ميداني علائقي مان لنگهي سنڌو سمنڊ ڏانهن وڃي ٿي، سو هوريان هوريان هيٺ تيندو وڃي ٿو ۽ چوڙ واري علائقي ۾ سندس وَهُ جي تِکَ فقط ادائي ميل في ڪلاڪ آهي. سيوهڻ کان مٿي سنڌوءَ کي 'سِرو' چوندا آهن.(1) جنهنجو مطلب آهي تہ اترين پاسو ۽ اهو معنيٰ ۾ لاڙ جي ابتڙ آهي. مهراڻ جو اڪثر ٻاهرين ڏسڻ ۾ اَچي ٿو. جنهن کان هتان جا رهاڪو مانوس ڪونہ آهن.

سنڌوءَ جي بلڪل پرواري علائقو خوبصورتيءَ ۾ ماٿهن کان وانجهيل آهي. اتي لوَن ۽ ٻين وڻن جا وڏا جهنگ آهن. ماٿهن جا ڳوٺ درياه کان ٻہ ٽي ميل پري آباد آهن. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ٻوڏ جي پاڻيءَ جي تڪليف کان گهٽ آجا رهن. اسان کي درياه جي ڪناري سان 100 نار بہ هلندي نظر ڪونہ آيا. سنڌوءَ جو اوڀاريون ڪپارو سيوهڻ کان بکر تائين ماٿهن سان ڏاڍو آباد آهي. ننڍڙا ڳوٺ انگ ۾ وڏن ۽ شاهوڪار شهرن کان وڌيڪ ڏسڻ ۾ آيا. انهن مان گهڻن ۾ 500 کان وڌيڪ گهرن جي آبادي هئي. هيءُ علائقو خيرپور جي مير جي حڪمرانيءَ هيٺ آهي؛ جنهن کي ميرواه نالي واه کوٽائي آباد ڪيو ويو آهي. هن واه جي ويڪر 40 فوٽ ۽ ديگهه 90 ميل آهي. بکر جي سامهون سنڌوءَ مان نڪري ٿو ۽ ڏکڻ طرف وهي پٽن يا زمينن ۾ ڪاٽي کٽي ٿو. هن واه جي طفيل خيرپور وارو علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. مٿئين بيان ڪيل واه کان سواءِ بہ ٻيا ڪيترا ننڍا وڏا واه آهن، جن جي ڪنڌين ۽ ڪنارن سان ڳوٺ ۽ ڪُيتيون آباد آهن. هنن واهن ۾ ٻيڙيون هلنديون آهن ۽ ڪيتيءَ جي اپت ڪٽي شهرن ڏانهن پيون اينديون وينديون آهن. خشڪ موسم ۾ اهي واه پيچرن جو ڪم بہ ڏيندا آهن ۽ ڏاند ڳاڏين لاءِ بهترين رستا بڻجي پوندا آهن. ماڻهو عام رستي کان واه جي پيٽ واري رستي کي وڌيڪ پسند ڪندا آهن، ڇاڪاڻ تہ عام رستا گاه جمڻ جهنگ ۽ ٻوڙن ڦٽڻ ڪري بند ٿي ويندا آهن.

سنڌوءَ جي اولہ پاسي وارو علائقو، جنهن کي اولہ ٿار اڌو اڌ ڪري چانڊڪي نالي سان مشهور آهي، جيڪو هن بلوچ قبيلي جي پٺيان سڏيو وڃي ٿو. هن علائقي مان حيدرآباد جي ميرن کي ڍل تمام گهٽي ملندي آهي. سنڌوءَ جي هيءَ شاخ، بکر کان هيٺان درياه مان ڇڄي ساڻس پور-وڇوٽ ٿي هلي منڇر ڍنڍ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي. هن ڍنڍ ۾ مڇي جام مرندي آهي. درياه سان ملڻ کان اڳ ناري مان ڦري ارل ٿي پوندو آهي. سندس ويڪر، 100 گز ٿيندي ۽ فقط چاڙهہ جي موسم ۾ جهازرانيءَ لائق هوندو آهي. منجهانئس ڪيترائي واه ۽ ڪڙيا

---

(1) سنڌو درياه کي نہ بلڪ سنڌ ملڪ جي اترئين پاسيّ کي سرو چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوٽيا ويا آهن. لاڙڪاڻي واري گهاڙ واهه به هن قاٽ مان ڪوٽي ڪئيو ويو آهي، جيڪو آباديءَ جي لحاظ کان وڏيءَ اهميت جو مالڪ آهي. سنڌوءَ جي پاڻيءَ کان سواءِ، هن علائقي کي اولهه طرف کان اتاهن جبلن مان ايندڙ نئين جو پاڻي به آباد ڪري ٿو منڇر ڍنڍ جا ڪنارا ۽ ڪنڌيون، خشڪ موسم ۾ ڪٽڪ جي فصلن سان ساوا پيا هوندا آهن. جاڪاڻ ته جڏهن ڍنڍ ۾ پاڻي لهندو آهي ته اتي پيل درياهي لٽ پوکيل فصل کي ڏاڍي طاقت ڏيندو آهي.

بکر جو قلعو، سنڌوءَ جي کاٻي ڪپ کان 400 گز اندر ننڍيءَ ٽڪريءَ جي هڪ هيٺ تي پڪين سرن سان تعمير ٿيل آهي. اولهه واري ڪپ کان 350 گز اندر ٿيندو. قلعي جون پتيون اڌ گول طرز تي ٺاهيل آهن. پاسن کان چبوترا يا منارا هنيا ويا آهن، جيڪي پاڻي واري طرف کان ڪجھ لهنوارا نظر ايندا. پتين جي اوچائي 20 فوٽن کان مٿي ٿيندي. سکر ۽ روهڙيءَ وارن پاسن کان وڏا ڦاٽڪ ٺهيل آهن. سندن پاسن کان به دريون ڏسڻ ۾ اينديون. قلعي جي اندرئين پاسي ڪُتيل گهر آهن. وچ وارڙيءَ مسجدون به نظر اينديون. انهن جا ڪجھ حصا ٽڪريءَ کي ڪوري ٺاهيا ويا آهن، جيڪي پتين جي مٿان نظر پيا ايندا. قلعي جي شڪل بيضوي آهي. ڊيگھ 800 گز ۽ مُنڍ 300 گز ٿيندي. ضرورت مطابق ڪاٽي ڪاٽي ٽڪريءَ کي ڪاٽيو ۽ ڪوريو ويو آهي.

قلعو پنهنجي بناوت جي نقطئہ نگاه کان مضبوط ڪونه آهي. پر جنهن ماڳ تي قلعي جي تعمير آهي، سو پنهنجي لحاظ کان خطرناڪ آهي. هن قلعي ۾ خيرپور جي امير جا 100 کن فوجي رهندا آهن ۽ 15 توبون به رکيل آهن. جن مان ڪجھ اهڙيون به آهن، جن جي مرمت ڪري ڪين استعمال لائق بنائي سگهجي ٿو. سڄي ٽڪري قلعي جي پت اندر اچي وئي آهي. پر اتر پاسي، جاڏهون ڪجين جو جهڳٽو آهي، تاڏهون ڪجھ وٿي ڇڏيل آهي، جتان ساڄي ڪناري کان اسان پنهنجي فوج لاهي سگهنداسون. اتان ئي توب سان گولاباري ڪري قلعو فتح ڪري سگهجي ٿو. درياهه جي ڪناري تان بيهي به توبن ذريعي قلعي جي پت پيجي سگهجي ٿي. ڪوٽ جيُ بنهي پاسن کان پاڻيءَ جي اونهائي 24 فوٽ آهي. خشڪ موسم ۾ اوپاريون وهڪرو تانگهو ٿي ويندو آهي. چيو ويندو آهي ته هڪ پيري اتان درياهه سڪي لانگها ڪري ويو هو. بکر وٽ جهازراني ڪُن سبب ڏاڍي خطرناڪ هوندي آهي. اهي ڪُن بکر جي هيٺ هيٺان پاڻيءَ ۾ ٻڏل ٽڪرين جي ڪري پيدا ٿي پوندا آهن. پر سنڌوءَ جا مهاڻا ڏاڍا سڄاڻ آهن ۽ سونهين کان سواءِ نئين ماڻهو لاءِ هيڙين هڪائڻ جي ڪوشش بلڪل بيڪار ثابت ٿيندي. حادثا بلڪل ٿورا ٿيندا آهن.

روهڙيءَ جو شهر بکر جي سامهون سنڌوءَ جي ڪنڌي سان چاليهه فوٽ مٿي هڪ ايڪيري ٽڪري تي جوڙيل آهي ۽ مٿي چوٽيءَ تي گهر منارن جيان معلوم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيندا آهن. ان ٽڪريءَ کي ڪاٽي درياهه ڏانهن اچڻ لاءِ رستو ٺاهيو ويو آهي. ان ايڪيري ٽڪريءَ کان ٺوري پر پري بکر ڏانهن ويندڙ سامان يا ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيندا آهن: جڏهن درياهه ۾ چاڙهه هوندو آهي تہ مان سمجهان ٿو تہ لهڻ ۽ چڙهڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو هوندو. روهڙيءَ جي آدمشماري 8,000 آهي، جيڪي گهڻو ڪري هندو آهن. ان کان اوپر طرف ويران ٽڪريون ڏسڻ ۾ ايندين. پر علائقي کي ڏاڍو سگهارو ڏيک ۽ وايومنڊل ڏين ٿيون. شهر جي ڏکڻ طرف ٽن چئن ميلن ۾ کجين جا باغ آهن ۽ ٻيا بہ ڪيترن ئي قسمن جا باغ باغيچا آهن. سکر روهڙيءَ جي سامهون ٻئي ڪناري تي آباد آهي ۽ آباديءَ ۾ روهڙي جي اڌ جيترو ٿيندو. پراڻي زماني ۾ اهي ٻئي شهر چڱا مشهور هوندا هئا. هاڻي تہ منجهس مسجدين منارن جا يادگار وڃي بچيا آهن. سکر جي طرف وارو سنڌوءَ جو ڪنارو ايڪيرو ڪونہ آهي ۽ شهر درياهه جي ڪناري وٽان ئي شروع ٿئي ٿو ۽ روهڙي جي ابتڙ ڪنارن سان آباد آهي. انهن ٻنهي شهرن جو وجود بکر جي قلعي سبب آهي، جنهن ڏکئي وقت ٻنهي شهرن جي ماڻهن جو بچاءُ ڪيو هوندو.

موجوده دور سان لاڳاپيل بہ شهر، جن تي ڪجھ لکڻ جي بہ ضرورت محسوس ٿئي ٿي، سي لاڙڪاڻو ۽ خيرپور آهن. لاڙڪاڻي سنڌوءَ جي ساڄي ۽ خيرپور کاٻي ڪناري تي آباد آهي. ٻئي ساڳي پور- وچوٽي ۽ ويڪرائي ڦاڪ تي موجود آهن ۽ ٻنهي کي سنڌوءَ مان واهن ذريعي پاڻي ملندو آهي. ٻئي سنڌوءَ کان اٽڪل 14 ميلن جي فاصلي تي آباد آهن. خيرپور جديد مصر جو شهر آهي، جنهن کي ٽالپور سردار مير سهراب خان تعمير ڪرايو هو. ڪلهوڙا خاندان جي زوال کان پوءِ هن خاندان اتر سنڌ تي پنهنجو ديرو دمايو هو. آدمشماري 15000 اٿس. سي جايون ڪچيون آهن، جيڪي ڄڻ گهٽين جي پاسن ۾ اڇي ڳڏ ٿيون آهن. قلعو بہ نهيل ڪونہ اٿس. شهر وچين حصي ۾ ٿلهو ڪوٽ آهي، جو امير جي گهر جي چوڌاري ڏنو ويو آهي ۽ اهوئي ڪافي سمجهيو وڃي ٿو. شهر جي اوسي پاسي زمين تراکڙي ۽ هيٺاهين آهي، منجهس ٻوڙا ۽ ٻيو جهنگ جام آهي، ٻوڏ جي پاڻي کان بچاءُ لاءِ شهر جي چوڌاري هلڪو بند ٻڌل آهي. لاڙڪاڻو سنڌوءَ جي اولهاينءَ ڪڙ تي آهي ۽ چانڊڪي پرڳڻي جو صدر مقام آهي. آدمشماري 10000 ماڻهو اٿس ۽ سنڌ جي اميرن جو اتر- اولهہ طرف کان ڳنڍيل علائقو آهي. چوڌاري ڪچو قلعو اٿس. امن امان برقرار رکڻ ۽ جبل جي سرڪش ماڻهن کي بيچارڻ واسطي ويهارو کن توبون منجهس رکيل آهن. هتي سنڌ جي حڪمران طرفان مقرر ڪيل نواب رهندو آهي.

سنڌ جي پيداوار جتي ڪٿي هڪ جهڙي آهي. سيوهڻ ۽ هتان جو اناج هڪ جهڙو آهي. هتي هڪ ٻوٽو 'سيار' Syar آهي، شڪل وال فلاور Wall flower جهڙي هوندي اٿس. اهو ٻوٽو هن علائقي ۾ عام جام ٿئي ٿو. ان جي رس کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻارن جي بيماريءَ جي هڪ دوا طور استعمال ڪيو ويندو آهي. هيٺانهين زمين ۾ سارين جيان ڪٽڪ جو تمام گهڻو فصل ٿئي ٿو. روهڙيءَ پرسان تماڪ جو ڏاڍو پلو فصل ٿيندو آهي. سنڌ ۾ گاهه جي وڏي ضرورت هوندي آهي، جنهن ڪي لَوَڻ جا وڻ ٿيڻ ئي ڪونه ڏيندا آهن. ماٺهو لون جي جهنگلن ڪي باهيون ڏئي اتي فصل وغيره پوکيندا آهن. ٻٻر جو وڻ به هتي ٿلهو ڪونه ٿو ٿئي. وڏا وڻ مون کي تمام ٿورا نظر آيا. نم ۽ سرينهن جا وڻ هونءَ ته هندستان ۾ جام ٿيندا آهن. پر هتي تمام گهٽ نظر يا. ٻڙ جو وڻ هتان جو ڪونه آهي. ٽر جا وڻ جهڙوڪ ڪيجرا، ڪير، ٻير، اڪڙا ۽ لوا هتي به جام ڏسڻ ۾ ايندا. مان اڳ ۾ روهڙي ۾ کجين جي وڻن جي موجودگيءَ ڏانهن اشارو ڪيو آهي:

ٻٻر= Mimosa

Neem نم Melia azadarachta

ٻڙ Ficus Reigiosa

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌو، بکر کان وٺي پنجاب جي ندين جي مُلڻ واري جاءِ تائين

پنجاب جي درياهَن جو پاڻي هڪ وهڪري جي صورت ۾ مٺڻ ڪوٽ وٽ، ويڪرائي ڦاڪ 28 ڊگريون ۽ 55 منٽ اتر، سنڌوءَ جي پاڻيءَ سان سنگم ڪري ٿو. ان جاءِ کان وٺي بکر تائين سنڌوءَ جو رخ ڏکڻ- اولهه طرف تي رهندو آهي ۽ پاڻي سنڌس پنهنجي پيٽ ۾ ئي رهندو آهي، پر واريءَ جي ڪنارين ۽ هيٺارين جي ڪري واهڙن ۾ به ونڊجي ورڇجي ويندو آهي ۽ درياهه جي اصلي وڏي وهڪري مان ڪيترا ور وڪڙ وارا واهڙ ڇڇي الڳ ٿي ويندا آهن. جهازرانيءَ جي نقطئہ نگاهه کان هيڙائتا وڏي وهڪري کي ڇڏي واهڙن کي وڌيڪ ترجيح ڏيندا آهن. اهي وچ واري علائقي مان وهندا آهن، جنهن جو اڳ ۾ هينئر ذڪر ڪري رهيو آهيان.

سنڌو بکر کان مٺان گهٽين جاين تي ويڪر ۾ وڌي وڃي ٿي. ڪٿي ته 1000 گزن کان به ويڪري ٿي ويندي آهي. مٺڻ ڪوٽ وٽ سنڌس ويڪر هن کان به هيٺ تي هئي. سنڌس اونهائي ان تناسب سان وري گهٽ ڪانہ هئي. ڪن جاين تي ته 96 فوٽ (16 فئدم) به هئي ۽ 24 فوٽ (4 فئدم) ته جتي ڪٿي نظر آئي. هي انگ اکر اُن زماني جا آهن، جڏهن پاڻي گهٽو لٿل هو. سنڌوءَ جي هيٺين پاسن کان سواءِ منجهن چاڙهه ڪونہ هو. ننڍڙن نانگ- وڪڙ واهڙن جي ذڪر مان محسوس ٿئي ٿو ته اهو علائقو سنئينءَ سنوت وارو آهي.

بکر کان مٺان سنڌوءَ ۾ ٻوڻبي هيڙي کان مختلف هيڙي استعمال ڪئي ويندي آهي. جنهن کي 'زروڪ' (Zohruk) ڪري سڏيو وڃي ٿو. هن وڏ جي هيڙيءَ ۾ پيادل فوج ۽ گهوڙا روانا ڪري سگهجن ٿا. کيس پاڇل جي طرف کان ڪمرا ٺاهيل هوندا آهن. اهڙي قسم جون هيڙيون تمام ٿوريون آهن. هن قسم جون هيڙيون مٺڻ ڪوٽ ڏانهن هاڪاريندي به ڏٺيون ويون آهن. منهنجي شمار موجب سندن انگ 95 هو. اسان به هن قسم جي هيڙين تي بکر کان وٺي مٺڻ ڪوٽ تائين نَو ڏينهن سفر ڪيو. وچ وارو درياهي فاصلو 170 ميل آهي.

سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن سان هي علائقو ڏاڍو سائو ڀائو ٿي لڳو. هتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوءَ جو پاڻي واهڙن ۾ ڪنارن اٿلڻ ڪري اوله ۾ اوير هوڙان هوڙ لائي ڏيندو آهي. پر گهڻو مارو ڏکڻ تي هوندو اٿس. پٽ، پوٺا، ٽليون ۾ ترايون هوڙي پاڻي موٽي وڃي وري درياهه ۾ پوندو آهي. بکر کان 260 ميل کن مٿي ساڄي ڪناري جهازراني‌ءَ جي لائق سنڌوءَ جو هڪ واهڙ آهي، جنهن کي ماڻهو 'سنڌ' جي نالي سان سڏيندا آهن. دهليءَ جي ڪنهن شهنشاهه(1) هن واهڙ جي پاڻيءَ کي، واهه ۾ ڪسيون کوٽائي شڪارپور، نوشهري ۾ لاڙڪاڻي تائين پهچايو هو. سنڌ جي هن پار آبادي کا خاص ڪانه آهي. بوردگاهه (Boordgah) (برڙدي)، ڪين Ken موزارڪا (Moozarka) (مزاري) هڪ هٺي پنيان هن علائقي ۾ آباد ٿيندا رهيا. بلوچ قبيلن سان واسطو اٿن. ڪيتي واڙيءَ مان ڪونه ڇاٽن. سنڌن ڏنڊو ڌاڙا هٿڻ ۾ ڏن چارڻ آهي. سنڌوءَ جا هٺي پاسا گهڻو ڪري سنڌين جي حوالي آهن. ساڄي پاسي سنڌ ملڪ جي سرحد مٺڻ ڪوٽ کان 15 ميل هيٺ آهي. پرسان سکن جو ملڪ آهي. ڪاهي طرف کان 28 ڊگريون ۾ 23 منٽ هيٺ لهي اڇي ٿي ۾ سبزل ڪوٽ کان 25 ميل اتر بيهي ٿي. سنڌوءَ جي اوله طرف کان **ججه** علائقو دائودپوٽن جي ملڪيت آهي؛ جنهن جو حڪمران بهاول خان آهي. ان **دنگ** کان هيٺئين پاسي سنڌ جي سرحد آهي،.جنهن کي اهاوڙي جو علائقو **چوندا آهن**. اتان جا رهاڪو گهڻو ڪري مهر ۾ ڏهر آهن ۾ ڪين سنڌيَ نالن ڪري به سڃاتو ويندو آهي.

شڪارپور، بکر کان 32 ميلن جي پنڌ تي هن علائقي، بلڪ سڄي سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي. شايد سنڌ جي دارالسلطنت حيدرآباد کان به وڏو هجي. سنڌس اوسي پاسي وارو علائقو ڏاڍو آباد آهي. اڳ ۾ اهو شهر افغانن جي ماتحت هو ۾ هاڻي سنڌ سان شامل آهي. اقتدار بدلجڻ ڪري سنڌس محصول ۾ اڌ لک رپين جو ساليانو فرق پيو آهي. حڪومت جو رويو ظالماڻو آهي. تجارت اڃا تائين خشڪي رستي هلندي رهي ٿي. واپاري هندو آهن ۾ پر وارن سيني ملڪن ۾ سنڌن گماشتا ڪم ڪن ٿا. شڪارپور جي چوڌاري-ڪچو قلعو آهي. هن صوبي جي حڪمران جو اهم عهدو آهي. ڪيس نواب ڪري چيو ويندو آهي. هيءَ **شهر** ۾ علائقو اٽڪل 8 سال اڳ سنڌين فتح ڪيو هو. بيهر پورو آباد اڃا ڪونه ٿيو آهي. پٺاڻن هن علائقي ۾.شهر کي فتح ڪرڻ لاءِ هرهر ننهن چوٽيءَ جا زور پئي لاتا آهن، پر ڪامياب ٿي ڪونه سگهيا آهن.

سنڌوءَ جي ڪاهي ڪناري تي موجود سبزل ڪوٽ جيڪو 15 ميل اندر بهاول

---

(1) دهلي جي ڪنهن به شهنشاهه سنڌ جو ڪوبه واهه ڪونه کوٽايو آهي. تاريخن ۾ فقط سمن، سلطانن ۾ ڪلهوڙا حڪمرانن جا حوالا ملن ٿا ۾ هي واهه لاڙڪاڻي ۾ نوشهري هڪ ئي وقت ڪونه پهتو هو. چاڪاڻ هٺي سنڌوءَ جي مخالف پرن تي موجود آهن.(سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خان جي سرحد ۾ آهي، سو شڪارپور کان پنجوڻو گهٽ آهي. آدمشماري 5000 کن ٿيندس ۽ انهن شهرن مان هڪ آهي، جن جو اڳ مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان. مٿن جنهن کي بعضي مٿن ڪوٽ به سڏيو ويندو آهي، سندس ڪل آدمشماري 15000 مس ٿيندي. قلعو دهي ناس ٿي چڪو آهي.

سنڌوءَ جي هن پاڳي ۾ يا ڪن ٻين هنڌن تي ڪناري ويجهو ماڻهن جي آبادي تمام گهٽ نظر ايندي. مان سمجهان ٿو ته ان جو سبب سنڌوءَ جو ساليانو چاڙهه آهي، جنهن سبب درياهه جي ويجهي چڪ ۾ ڪابه آبادي ڪانه ٿي ڪئي وڃي ۽ نه وري ماڻهو ڳوٺ هڏي ويهن ٿا. انهيءَ مان معلوم اهو ٿئي ٿو ته واهه کوٽي زراعت واسطي پاڻي ڏورانهن علائقن تائين پهچايو ويندو آهي. اٽل جو پاڻي درياهه جا ڪنارا پٽي ويندو هو ۽ سجي ملڪ کي ڪچو بڻائي ڇڏيندو هو. سبزل ڪوٽ وارو اوسو پاسو اٽل جي ان آزار کان ملڪ ڇڏي ڪيڏانهن نڪري ويو آهي. پاڻيءَ جو مقدار هڪ واهڙ جي صورت ۾ اروڙ ڏانهن رخ ڪري ٿو. سنڌوءَ جو مختلف سالن ۾ مختلف چاڙهه رهيو آهي. اڳين ٻن موسمن ۾ پوئين چاڙهه جي ماپ تي ڪونه پهتو آهي.

هن علائقي ۾ سڱاون جانورن جو تعداد شمار کان گهڻو آهي. مينهُن جو ته ڪو حساب ئي ڪونه آهي. سنڌوءَ جي هيٺين علائقي کان هتي مينهُن جو مله چوٿين حصي تي آهي. پلي ۾ پليءَ مينهن جي قيمت 10 رپيا آهي. هرڻ، سوئر ۽ تتر جام آهن. مئي جي هن موسم ۾ ٻکر کان مٿان پاڻيءَ جا پکي ايترا ته گهڻا آهن، جو ڳڻڻ کان ٻاهر آهن.

مان سنڌ جي اولهه وارن علائقن ۽ سندن رهاڪن جي ڌاڙن ڦرن واري عادت جو ذڪر ڪيو آهي. ٻرڌي، شڪارپور جو اترين علائقو ويندي ڪڇ گنداوا جي علائقي تائين والاري وينا آهن. اصل ڪيچ مڪران سان واسطو رکن ٿا ۽ رند قبيلي سان ويجهڙائي اٿن. ڏاڍو خوبصورت نسل آهي. بلوچن کان وڌيڪ جڻ پٺاڻ پيا معلوم ٿيندا. سنڌين وارا ڪپڙا ڪونه پائيندا آهن. وڏا پٽڪا هڻندا ۽ ڏگها وار ڇڏيندا آهن، جيڪي چوٽين جيان هيٺ پيا لڙڪندا آهن. ڏسڻ ۾ جڻ وحشي پيا ايندا آهن. مٿن ٻرڌي ذات جو نالو سندن ڪنهن وڏي ابي ڏاڏي جي نالي تان پيو آهي. بلوچن جي رسم رواج مطابق اهي سڀ قبيلا هڪ ماڻهوءَ جو اولاد آهن. ٻرڌين جي رهڻ جو اصلي ماڳ مڪان 'دري' آهي، پر ڪين کي وڏا شهر ڪونه آهن. ٻرڌين جي سڄي قبيلي يا اولوس جي آدمشماري 10,000 ٿيندي. سڀئي جنگجو آهن. جيستائين ميرن جي نوڪرين ۾ ڪونه آيا هئا، ته پيا ڌاڙا ڦريون لٽيون ڪندا هئا. اڄ به هلڪيون چوريون ۽ ڌاڙا ضرور هڻن. سندن زبان بگڙيل فارسيءَ جي صورت آهي. جتوئي، مزارين ۽ بگٽين جي ٻولي به ساڳي آهي ۽ ٻرڌين کان رڳو نالي ماتر جدا آهن. جتوئي بوردگاهه (Boordgah) جا آهن. مزارين جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏن جو روجهاڻ سان تعلق آهي ۽ ديري غازي خان ۾ بہ جام آهن. اڳي پٺاڻن جي فوجن تي وچي راتاها هڻندا هئا، پر هاڻي سندن زور ختم ٿي ويو آهي. بگٽي ۽ ڪلفر جندراڻي جي ٽاڪرو علائقي سان تعلق رکن ٿا، جنهنجي وڪرائي ڦاڪ منڻ ڪوٽ ڪان هيٺان آهي ۽ سنڌوءَ سان ڪڏ پور-وچوٽ هلندو اچي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌو منڻ ڪوٽ کان اٽڪ تائين

اسان چناب رستي ملتان روانا ٿيا هئاسين. مان منڻ ڪوٽ کان مٿي سنڌوءَ جي وهڪري متعلق ڪيترين پڇائون ڳاڇائون ڪيون ۽ تفصيلي معلومات وٺڻ لاءِ ڪيترا ئي ماڻهو ڳولي ڪيا هئا. 1809ع ۾ ڪابل ويندڙ سفارت منڻ ڪوٽ کان هڪ سو ميل تي ادو ڪوٽ وٽ پهتي هئي. منهنجي مرضي به اها آهي ته پنهنجي جاچ پڙتال کي ان شهر سان ملايان ۽ سنڌوءَ متعلق جاڻ سمنڊ کان وٺي اٽڪ سان ڳنڍي ڇڏيان.

سنڌو هن وهڪري واري جاءِ تان بلڪل سڌوسنئون آهي ۽ ڏکڻ وهي ٿو ۽ منجهس سفر ڪرڻ جو ڪو خطرو موجود ڪونهي آهي. جهازرانيءَ ۾ به ڪا تڪليف ڪانه آهي. هن جاءِ تي سنڌس نالو اٽڪ يا سنڌو آهي ۽ اهڙي علائقي مان گذري ٿو. جيڪو منڻ ڪوٽ جي پسگردائي جهڙو آهي. ڪنارن ننڍن هجڻ سبب سنڌس پاڻي چوڌاري پکڙجي ويندو آهي. 'ڪاهري' (Kaheree) وٽ سندس هيٺ ڪجه سوڙهو آهي. اتان جنوريءَ جي مهيني ۾ مسٽر ايلفن اسٽون ٽپيو هو. اونهائي 12 فوٽن کان وڌيڪ ڪانه اٿس. ۽ ويڪر 1000 گز ٿيندس. ان کان پوءِ منجهن پنجاب جي درياهن جو پاڻي پوي ٿو. پوءِ سنڌو گوڙون ۽ گجڪارون ڪندي منڻ ڪوٽ کان لنگهندي آهي. ان وقت سندس ويڪر 2000 گز تائين وڃي پهچي ٿي. ڪاهي ڪناري جي ماپ موجب اونهائي 24 فوٽ هئي.

سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري تي ديري غازي خان جو جابلو علائقو آهي. اهو هڪ سرسبز شاداب خطو آهي ۽ ديري غازي خان جو شهر سنڌوءَ جي مٿان آباد شهرن مان وڏي ۾ وڏو شهر آهي. چوڌاري باغ، کجين جا جهڳٽا ۽ ساوا کيت اٿس. هين علائقن جيان سکن هن کي فتح ڪري ڇهه لکن رپين جي عيوض بهاولپور جي حوالي ڪيو آهي. هن علائقي جي اڳين پيداوار چار لک هئي هتي زوري محصول اُگاڙڻ جا طريقا استعمال ڪيا ويا آهن، تنهن ڪري اتان جا رهواسي هن علائقي کي ڇڏڻ لڳا آهن. هي علائقو راجا رنجيت سنگهه جي حڪمرانيءَ کان گهٽ پري آهي. راجا بنا ڪنهن فوجي امداد جي هن علائقي کي پاڻ وٽ رکڻ چاهي ٿو. هن راجا، داجل ۽ هن علائقي جو ڪجه حصو، بروهين کي سندن فوجي خدمت جي عيوض ڏنو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ديمائون (Demaun) ۾ سنڌوءَ جي اولهائين ۾ اچ طرف وارن علائقن جي پيداوار ديري غازي جو والي هٽ ڪندو آهي، پر ٻيڙين جو عام رستو اجا بہ ڪجھ مٿيرو آهي، جيڪو ڪاهريءَ جو پتڻ ٽپي ملتان هلئو وڃي ٿو. سنڌوءَ کي ڪنهن بہ قسم جي تجارتي آمدرفت لاءِ استعمال ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ تہ ٻيڙين جو ڪرايو ڳاتي ڀڳو آهي ۽ ماڻهو پنهنجو سامان اٺن ۽ ڳاڏين ذريعي ڪٿائي ويندا آهن. هتي برآمد ڪرڻ واري شيءِ مادر يا مڃڻ آهي، جيڪا سنڌوءَ رستي ڪيڙي رڳڻ واسطي بهاولپور وڃي ٿي.

هيءَ هڪ اهم حقيقت آهي تہ سنڌوءَ جي مٿين علائقن سان لاڳاپيل مهمن هميشہ سنڌوءَ کي ڇڏي پنجاب جي ٽنين دريائن کي آبي سفر واسطي پئي اهميت ڏني آهي پر اسان هن خيال جا ڪونہ آهيون تہ وڏو درياهہ هن سفر واسطي بند سمجهڻ گهرجي. سڪندر جي فتح ڪيس سنڌوءَ جي پرياسي وارن علائقن کان گهٽو پري وٺي وئي هئي. ان وقت جي شهنشاهہ جو دارالسلطنت لاهور هو. هن پنهنجا ٻيڙا ملتان ۾ رکيا هئا، جيڪو ان وقت سندس حڪمرانيءَ جو هڪ اهم شهر هو. پرسان سنڌو وهندي هئي، جيڪا وڏين ٻيڙين جي جهازراني لائق هئي.

سنڌو اٽڪ پرسان پار ڪيو ويو. ايلفن اسٽون جي تصنيف ۾ اهو سڀ ڪجھ واضح آهي. لاهور جي حڪمران ڪجھ وقت اڳ پنهنجون فوجون سنڌوءَ جي ساڄي ڪپ تي پهچايون هيون. ان متعلق مان جيڪو سندس ذميوار عملدارن کان ٻڌو سو بہ ٻڌائڻ جي لائق آهي. راجا رنجيت سنگھ وٽ 37 ٻيڙين جو هڪ جنگي ٻيڙو آهي، جنهن جي مدد سان هن پل ٺاهي ورتي هئي. ان جاءِ تي درياهہ جي ويڪر 260 گز آهي. درياهي وهڪري اندر ٻيڙيون هڪ ٻئي کان ٿوريءَ وٿيءَ تي لنگر هٽي بيهاريون وينديون آهن. ڪن مضبوط تختن ۾ سگهارن رسن سان قابو ڪري ٻڌو ويندو آهي ۽ مٿانئن مٽي وڌي ويندي آهي. اٽڪ قلعي جي پرسان اهڙيون 24 ٻيڙيون پل لاءِ ڪافي آهن. باقي ٻين جاين تي 37 ٻيڙين جي ضرورت پوي ٿي. اهڙي قسم جون پليون نومبر کان مارچ تائين استعمال ۾ اچي سگهن ٿيون.

ان وقت پاڻيءَ جي رفتار ماٺي هوندي آهي. ٻيڙين جي پل هن ريت ٺاهي ويندي آهي، جو پل ۾ ڪم ايندڙ هرهڪ ٻيڙيءَ ۾ 250 مڻ (25000 پائونڊ) جي وزن جيترا پٿر رکيا ويندا آهن. ٻيڙين کي قابو ٻڌڻ کان پوءِ جڏهن پل ٺهي تيار ٿي ويندي آهي، تہ ٻيڙين ۾ رکيل پٿر مضبوط رسن سان ٻڌي درياهہ ۾ اڇلايا ويندا آهن. هي پٿر اَنڪر جو ڪم ڏيندا آهن. تنهن ڪري ڪنهن بہ حادثي کان بچي وڃبو آهي. اهڙي قسم جي پل ٿن ڏينهن اندر تيار ٿي سگهي ٿي، پر عام طور تي ڇهن ڏينهن ۾ تيار ڪندا آهن. آرين (Arrain) (1) جي

(1) Vide lib V.C .7

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيان موجب اهڙي قسم جي ٻيڙين مان تيار ٿيل پل سڪندر اعظم به تيار ڪرائي هئي. ڇو ته ان وقت به ڪيس اٽڪ وٽان درياهه پار ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي هئي ۽ وڏيڪ چوڻي ٿو ته سڪندر مَذَّ يا ٽُرها پاڻ ۾ جوڙي جوڙي پل تيار ڪئي هئي. جدت ۽ قدامت جو فرق سو آهي، باقي پل ٺاهڻ جي طرز ساڳي آهي: افغانن 14000 رپيا خرچ ڪري پل ٺهرائي هئي ۽ اتان ٽپي اچي ماڻهن تي ظلم ۽ ڦرلٽ ڪندا هئا. سکن اها تباهي بند ڪئي. ملڪي ماڻهن جي ڦرلٽ جو سلسلو ختم ٿيو. سکن جا 5000 ڪان وڏيڪ ماڻهو ڪونه هوندا هئا، اُن پل بجاءِ ٻيڙين رستي ٽپي ٻيءَ پر ويندا هئا ۽ جيڪو ڪجهه ڪپڙو هُنُن سو ڪٽي ايندا هئا ۽ اهڙيءَ پل ٺاهڻ جو خفو سر تي ڪڍهن به ڪونه ڪنيائون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چناب جو ستلج سان سنگم

چناب يا يونانين جي آسيسينس منڻ ڪوٽ وٽ سَندوءَ سان سنگم ڪري ٿي. ان ڪان پهريائين هوءَ پنجاب جي سيني درياهَن جو پاڻي ڪٺي ايندي آهي. هي سنگم بنا ڪنهن گوڙ شور جي آرام سان گذري ويندو آهي. جاڪاڻ تہ هنهي طرفن کان درياهن جا ڪنارا ويٺل آهن ۽ ويڪر تمام گهٽي هوندي اٿس. ڪُنَ ۽ ڪارونيار اوپر طرف پيدا ٿيندا آهن. اتي پاڻي عام اونهائي کان وڌيڪ گهرو هوندو آهي پر ڪڏهن بہ خطري جو باعث ڪونہ بڻيو آهي. جڏهن دجلہ ۽ فرات پاڻ ۾ گڏبيون آهن تہ سندن گڏيل پاڻي کي عربن جي درياهہ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. چناب جي هن ٽڪري کي پنجند جو نالو ڏنو ويو آهي پر اهو نالو ڇو ۽ ڪيئن پيو؟ ڪنارن تي آباد ماڻهن کي هن متعلق ڪابہ ڄاڻ ڪانہ آهي پر منهنجي خيال ۾ اهو نالو جاگرافيائي سهولت لاءِ پئجي ويو آهي.

29 ڊگرين ۽ 20 منٽنُ جي پور-وچوٽ تي اتر ويڪرائي ڦاڪ تي ۽ پنج ميل اُڇ کان مٿي چناب سان گهاري يا ستلج ۽ بياس جو پاڻي ملي ٿو. اهو سنگم ڪنهن ڪولاهل ۽ گوڙ کان سواءِ ٿي ويندو آهي. هنهي درياهن جا هيٺانهان ڪنارا سنگم جي جاءِ کي بدلائيندا رهندا آهن. ٻہ سال ڪن اڳ سندن سنگم ٻہ ٽي ميل مٿي هو. تنهن ڪري اهو هڏانڻ ڏايو ڏکيو ٿي پوندو آهي تہ سنگم کان اڳ ۾ سندن ويڪر ڪيتري هئي. ٻنهي درياهہ 500 گز کن موڪرا آهن. پر چناب رفتار جي لحاظ سان ڪجهہ تيز آهي. سنگم کان هڪدم پوءِ گڏيل وهڪري جي ماپ 800 گز ٿي ويندي آهي. سندوءَ ڏانهن هلندي سندس ويڪر ۾ ڪجهہ گهٽ وڌائي ايندي رهندي آهي. پر چناب جي ويڪر ڪڏهن بہ 600 گزن کان مٿي ڪانہ چڙهي آهي. هن علائقي ۾ منجهس گهٽي تبديلي اچي ويندي آهي.

سندوءَ سان سنگم ڪرڻ وقت سندس اونهائي وڌيل هوندي آهي، يعني 20 فوٽ ٿي ويندي اٿس. سندس چاڙهہ واري طرف تي پاڻيءَ جي اونهائي فقط 15 فوٽ هوندي آهي. سندوءَ جي-پاڻيءَ کان تڪ ۾ ڪجهہ وڌيڪ هوندي آهي. سندس مجموعي رفتار ساڍا ٽي ميل في ڪلاڪ هوندي آهي. چناب جا ڪنارا واريا سا آهن پر 'زروڪ' هيڙي رستي سفر ڪبو تہ ڪابہ تڪليف نہ ڏيندا. منڻ ڪوٽ کان اڇ تائين 40 ميلن جي وٿيءَ تي سندس انگ 40 آهي. اسان اهو سفر پنجن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏينهن ۾ پورو ڪيو هو.

چناب جا ڪنارا سندس پاڻيءَ کان ٿلي فوٽ مٿي مس هوندا آهن ۽ اهي سنڌوءَ جيان وڻن سان ڍڪيل هجڻ بدران کليل آهن. ڪنارن پرسان ڪمند جهڙا ڪانا ڏسڻ ۾ ايندا.(1) ۽ ٻيو واهَن(2) نالي هڪ وڻ آهي جنهن جا پن Beech tree جهڙا ٿيندا آهن. علائقو ڏاڍو آباد آهي ۽ منجهس واهَن جو هڪ جار وچايل آهي. زمين ڏاڍي زرخيز ۽ اپت واري آهي. فصل ڏاڍا ڀلا ٿين ٿا. چوپايو مال جام آهي. ڳوٺ تمام گهٽا ۽ وڏن وڻن سان ڇانيل آهن. هن علائقي ۾ ڏنارن ۽ سانگي ماڻهن جون ڪيتريون ئي وانڊيون آهن، جيڪي چوپائي جي چاري خاطر وتندا آهن ماڳ مڪان مٽائيندا؛ پر گهڻا ماڻهو پنهنجا پڪا ڳوٺ ٻڌي ٻنهي ڪنارن سان آباد ٿيا ويٺا آهن. سندن ڳوٺ چناب يا سنڌوءَ جي پاڻي کان متاثر ڪونه ٿيندا آهن، ڇو ته ٻنهي درياهَن جو پاڻي ٻن ميلن کان وڌيڪ ٻوڏ ڪري ڪونه سگهندو آهي.

چناب جي گهاري سان سنگم واري جاءِ کان هيٺ اهم ماڳ اُچ جو آهي. هيءُ شهر درياهه کان 4 ميل اوله طرف ۽ جهازراني لائق ٻنهي درياهَن جي سنگم واري جاءِ جي اوسي پاسي آهي. سندس چوڌاري علائقو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. خاص طور تي هن علائقي ۾ تماڪ جي پوکي ڏاڍي عمدي ٿيندي آهي. پاڻي جي ٻوڏ سڪي وڃڻ کان پوءِ هيءُ علائقو سڄو سائو نظر ايندو آهي. انگور، انجير، صوف، توت ۽ ڦاروا هتي جام ٿين ٿا. بيد مشڪ جو وڻ (Odori ferous wrllow) هتي گهڻو ٿيندو آهي. گلاب جي گلن (Balsam) ۽ گل سوسن جي گلزاري نظر اچي ٿي. هتي ڪيترا اهڙا گل موجود آهن، جيڪي هندستان ۾ ڪونه ٿيندا آهن. هتي شرم ٻوٽي نالي هڪ ٻوٽي ٿئي، جنهن کي هٿ لائبو ته ڪومائجي ويندي ۽ پن ڏانديءَ سان لڳي سوڙها ٿي ويندا. اها ٻوٽي ڏسي مون کي ڏاڍو اچرج لڳو. هن زمين ۾ انب پورو پچي ڪونه سگهندو آهي. شايد اسان جيئن اتر وڃون ٿا ته آبهوا انبن لاءِ جڻ خراب ٿيندي وڃي ٿي. هتي نير ڏاڍو سٺو ٿئي ٿو. سارين کان وڌيڪ هتي ڪڻڪ يا ٻيا اناج پوکيا وڃن ٿا. اتر ۽ لاڙ سنڌ ۾ ٻين اناجن کان وڌيڪ ساريون پوکيون وينديون آهن. ماڻهن جي کاڌي خوراڪ لاءِ اناج وڌيڪ پوکيو وڃي ٿو.

---

(1) ٿي سگهي ٿو ته اهي ڪانهن جا ڪانا هجن يا سَر جا ڪوڙا ڪانا هجن.

(2) ممڪن آهي ته ٻاهڻ کي مصنف واهَن سڏيندو هجي.(سنڌيڪا)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهاول خان جو ملڪ

لاهور جي سڪ حڪمران ۽ ٽالپرن جي سنڌ جي وچ تي، سنڌوءَ جي اوڀر طرف بهاول خان دائودپوٽي جو ملڪ آهي. سندس ملڪ جي اتر ۾ ڪنهن حد تائين ستلج يا گهارو اچي وڃي ٿو، پر اها ندي بهاولپور وٽان گذري جلالپور ڏانهن وڃي ٿي. ملڪ جو ڪجهه ٽڪرو ستلج ۽ چناب ۽ ڪجهه چناب ۽ سنڌوءَ جي وچ تي اچي وڃي ٿو. راجپوتن جو بيڪانير وارو ملڪ سندس ملڪ جي اوڀر طرف ڪان ڦري اچي ٿو. ڏکڻ ۾ جيلسمير اٿس، سنڌ ۽ بهاول خان جي ملڪ جي سرحدن جي وچ تي چار ميل غيرآباد پٽو ڇڏيو ويو ته جيئن دنگ تي ڪو جهيڙو فساد نه ٿئي.

ملڪ جو گهڻو حصو ويران پٽن تي مشتمل آهي. درياهن ڀرسان زمينون ڀليون آهن ۽ ڏاڍا سٺا فصل ٿيندا آهن. انهن فصلن جي پاڻيءَ جو بندوبست سنڌوءَ جي ٻين ڪنارن جيان هتي به ساليانى ٻوڏ تي هوندو آهي. شهر تعداد ۾ تمام ٿورا آهن، پر چناب تي ڳوٺن جو تعداد گهڻو آهي. بهاولپور ستلج جي ڪاٻي ڪناري تي واقع آهي. سندس آدمشماري ويهه هزار آهي. دارالسلطنت جو هي شهر تجارت سان واسطو رکي ٿو. ٿورو ڏکڻ طرف احمدپور جو شهر آهي، جنهن جي چوڌاري ڪوٽ ڏنل آهي. ان کان اڃا به ڪجهه ڏکڻ طرف تي بهاول خان جي رهائشگاهه آهي. آدمشماري جي لحاظ کان احمدپور ان جي اڌ جيتري ٿيندي ۽ دراول جي ڀرسان آهي، جنهنجو قديم قلعو بنان ڪنهن ڀر واري آباد شهر جي اڃا سلامت آهي. سڄي ملڪ ۾ اهو اڪيلو قلعو آهي. دراول لاءِ سنڌ جي تاريخ ۾ ذڪر آهي ته سڪندر اعظم جي دور سان واسطو رکي ٿو. مٿس شاه حسن ارغون 931 هجريءَ ۾ حملو ڪيو هو. گهيري جي حوالن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڏاڍو مضبوط ۽ پڪين سرن جو ٺهيل آهي.

بهاولپور جي نواب جو اثر پنهنجي ملڪ تائين محدود آهي. سڪ سندس طاقت کي ڪنا ڪيڙا ڪري ڇڏيو آهي، پر سندس سياسي وجود هڪ عهدنامي سبب بچيو پيو آهي، جنهن تحت رنجيت سنگهه کي ستلج کان پار ٽپڻو ڪونه آهي. ملڪ جي پيداوار ساليانو 10 لک رپين کان مٿي ڪانه ٿيندي. ديري غازي خان جي پيداوار ان کان سواءِ آهي. پر اهو ملڪ حقيقي طور سکن جو آهي، جنهن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ستلج جي اوڀرندئين حصي جي پيداوار جا ٽي حصا رنجيت سنگھ ڏانهن ڏن طور لاهور موڪليا ويندا آهن. تنهن هوندي بہ بهاول خان پنهنجو شان ۽ شوڪت بحال رکيو اچي. وٽس پگهار تي ٻہ هزار فوجي آهن. جيڪي توبخاني سان تعلق رکن ٿا. سنڌس ملڪ ۾ موجود جاگيردارن جي مدد سان ڏکئي وقت ۾ ويهہ هزار فوج گڏ ٿي سگهي ٿي. موجوده سردار کي پنهنجي پيءُ جي وراثت مان وڏي دولت هٿ آئي آهي.

دائودپوٽہ مسلمانن جو هڪ قبيلو آهي. سنڌس بنيادي تعلق شڪارپور واري علائقي سان آهي، جيڪو سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري تي آباد آهي. اورنگزيب جي شروعاتي ڏينهن تائين اهي شڪارپور واري دٿيءَ ۾ رهندا هئا. انهن درياهہ ٽپي دليريءَ جا ڪارناما سرانجام ڏنا. مهرڻ ۾ ڏهرن ڪان ڪي علائقا فتح ڪري پنهنجي قبضي ۾ ڪيا هئا. پنجن نسلن ڪان وٺي هاڻي تائين بهاولپور ۾ رهندا اچن ٿا. سنڌن ذات يعني دائودپوٽہ مان پتو پوي ٿو تہ دائود نالي ڪنهن ماڻهوءَ جي اولاد مان آهن پر بهاولپور جو نواب پنهنجو شجرو نبي سڳوري جي چاچي عباس سان وڃي ملائي ٿو. نواب دائودپوٽن وارو قبيلو پيرجاٽي ۽ ٻيا عام دائودپوٽا ڪيهراڻي ڪري سڏبا آهن. عام دائودپوٽا نوابن جيان پنهنجو شجرو نبي سڳوري جي چاچي عباس سان ملائي ڪونہ سگهندا آهن، تنهن ڪري سنڌن شجري ملائڻ وارو معاملو شڪ ڪان خالي ڪونہ آهي. دائودپوٽن جو سڄو قبيلو پندرهن هزار ماڻهن ڪان وڌيڪ ڪونہ ٿيندو. ڏاڍا خوبصورت قداور جوان آهن، پر ٻگهن چٽن وارن ڪري سنڌن سونهن ڪجھ گهٽجي وڃي ٿي، جيڪي سنڌن ڪلهن تي پيا لڙڪندا آهن.

جيستائين افغان حڪومت طاقتور هئي تہ بهاولپور ڪابل جي ڏن ڀرو هئي ۽ بهاولپور جي سردار کي نواب جو لقب مليل هوندو هو، پر هاڻي هيءُ ملڪ آزاد ٿي چڪو آهي. هتان جا اڳيان ٿي حڪمران ملتان جي بزرگ جي نالي پٺيان بهاول خان سڏبا هئا. نواب جي لقب بدران ڪين هاڻي خان سڏيو ويندو آهي ۽ اهو لقب سنڌن رعايا ۾ گهڻو مشهور ۽ مقبول آهي. موجوده بهاول خان 30 سالن جو نوجوان آهي. رعايا کيس ڏاڍي عزت ۽ پيار ڏيندي آهي. هو سائنسي سوچ رکندڙ انسان آهي. تجارت ۽ زراعت کي ڏاڍي هٿي ڏني ٿو. هيءُ خان پنج سال کن اڳ حڪمران ٿيو آهي. ساڻس وڏي پاءُ توڙي تپائي ڏني هئي، پر هاڻي سنڌس ماتحت ڪم ڪندو آهي. سنڌس اقتدار باقاعده قائم ٿي چڪو آهي. کيس ٽي پٽ آهن. حڪومت جي طرز مطلق العناني آهي. خان ڪانءِ سواءِ سڄي ملڪ ۾ ڪوبہ اهڙو ماڻهو ڪونہ آهي، جنهنجو خان سان برابري وارو دم هڃي. سنڌس شاهي شان ۽ شوڪت ڪان ٻيا سڀ هيٺ آهن ۽ منجهن عزت ۽ احترام واري حد فاصل قائم آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهاولپور ۾ ٺهندڙ مال مان ُهتان جي خاص قسم جي لنگي آهي. ڏايي خوبصورت ۽ شاندار ٿئي ٿي. هتان کان ٻاهر بہ موڪلي وڃي ٿي. ڪوري هندو آهن. هن ملڪ ۾ هيءُ طبقو تمام گهڻو آهي. مذهب جي معاملي ۾ مٿن سختي آهي، پر ڏنڌي ۾ هو آزاد آهن. بهاولپور جا واپاري يورپ جي ٺهيل مال جو گهڻو واپار ڪندا آهن. اهو مال ڪين مارواڙ جي 'پالي' شهر مان ملي ويندو آهي ۽ بيڪانير ۽ ٿر رستي بهاولپور پهچي ٿو. ڪاهريءَ وٽان سنڌو پار ڪري ملتان ۽ ليہ معرفت دُراني علائقن ۾ پهچايو وڃي ٿو. بهاولپور ۽ هن ملڪ جا هندو ڏايا مهم جُو آهن. اهي بلخ ۽ استرخان تائين واپار لاءِ سفر ڪري ويندا آهن.

پشاور، ڪابل ۽ باميان رستي وڃي آمون درياھ اڪري هندستان جي ٺهيل مال جي-مال سان متاستا ڪندا آهن، ۽ ايشيا جي ان حصي ۽ روس جو ٺهيل مال اتان وٺجي واپاري ڪٽي هتي پهچندا آهن. هندو واپاري ازبيڪ بادشاھ ۽ ڪابل جي دوست محمد جي ڏايي ساراھ ڪندا آهن، ڇو جو اهي هنئي سندن شخصي توڙي تجارت جي وڏي حفاظت ڪندا آهن، ستلج درياھ يا البت ستلج ۽ بياس جو گڏيل وهڪرو گهارو، جنهن جي ڪناري تي بهاولپور جو شهر آباد آهي؛ سو جهازرانيءَ جي لائق آهي، اها ٻي ڳالھ آهي جو ڪيس تجارتي آمدرفت لاءِ استعمال ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. سنڌ کان سواءِ ٻين علائقن ۾ درياهن رستي تجارتي آمدرفت ڪانہ آهي. ان لاءِ آءٌ اهڙو ذڪر ڪري بہ آيو آهيان تہ سنڌ جي سنڌوءَ سان آباد اترين ملڪن سان درياهي تجارتي آمدرفت ڪانہ آهي. بياس درياھ جي نالي متعلق آءٌ ٻڌائيندو هلان تہ ستدس اصلي نالو 'ٻائپاسا' آهي، جنهن جا سڀ اکر هاءِ فاسس (Hyphasis) ۾ موجود ملن ٿا ۽ اهو نالو قديم مؤرخن جي تاريخن ۾ بہ ملي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنجاب

مهاراجا رنجيت سنگھ جو ملڪ ، ستلج ڪان وٺي سنڌوءَ ۽ ڪشمير ڪان وٺي ملتان تائين پکڙيل آهي. سنڌوءَ ڪان اوپر طرف واريون پنج نديون ان ملڪ کي پاڻي ڏين ٿيون. هن ملڪ تي مهاراجا جو اقتدار ڏاڍو سگهارو آهي. سنڌس حڪم جبلن ۽ ميدان تي جاري ۽ ساري آهي. هن سک سردار جي ڏينهن ۾ حڪومت جو دستور بدلجي ويو آهي. ويهن سالن جي عرصي اندر هڪ جمهوري حڪومت مطلق العنان بادشاهي ملڪ ۾ بدلجي وئي آهي. هن اڪيلي ماڻهوءَ جي عقل ۽ ڏاهپ هيڏي ساري تبديلي آندي آهي. مذهبي طاقت جيڪا جمهوري ۽ ٻين جذبن کان اعليٰ ۽ اتم هوندي آهي، تنهن به سنڌس ڀرپور مخالفت ڪئي هئي.

عادتن جي تبديلي به عام نظر اچي ٿي. عادتن جي اها تبديلي ڀهريون ته هن مهاراجا ۾ آئي، پر سنڌس اهم سردارن کان وڌيڪ تبديلي عام ماڻهوءَ ۾ نظر اچي ٿي، جيڪي ڪيس ڏي عزت ڏيندا آهن ۽ گهڻو احترام ڪندا آهن.

اسان جو امرتسر ۾ هاٿي ڪو ڪم ڪونه رهيو آهي. هي سکن جو مقدس شهر آهي، هن ئي شهر ۾ ملڪي سياست جا معاملا بحث هيٺ ايندا ۽ طئي ٿيندا هئا. گرو گوبند سنگھ جي چيلن هتان پنهنجي قوم جي آزاديءَ جو اعلان ڪيو هو. اڄ هتي سياسي بحث مباحثي جو نالو نشان به ڪونه ملندو. جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته اهو هندن جي مذهبي هٺ ڌريءَ جي پراڻن اصولن کان بلڪل پري ۽ پاڙيسري يوسف زئي مسلمانن جي ضعيف اسلامي عقيدن کان گهڻو ڏور هو. سنڌس بهادري سک مذهب سان هر وک تي گڏ؛ بلڪ سک مذهب ئي سندن بهادريءَ جو بنياد هو. سکن جو سياسي اوج به مذهب جي منجهان (بدلائڻ) ڪري ٿيو. جيڪو هاٿي ته گهڻو بدلجي چڪو آهي. سکن جا اصول خاص قسم جا هوندا آهن ۽ پنهنجن مقصدن ۽ نيتن جي لحاظ کان نرالا آهن.

مهاراجا رنجيت سنگھ اقتدار حاصل ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي خاص حڪمت عمليءَ سان جمائي رکيو آهي. وٽس باقاعده ۽ منظم فوج آهي. ان سان گڏ مناسب توبخانو ۽ گهوڙيسوار دستا به موجود آهن. هن ملڪ ۾ يورپي طرز جو فوجي طريقو رائج ڪونه آهي. هن قسم جي فوجي جدت ۽ جديد خيال رکندڙ ماڻهن کي سک سردار شڪ ۽ شبهي جي نظرن سان ڏسندا آهن. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راجا رنجيت سنگھ جي مرڻ کان پوءِ پاڻ کي ڏاڍو اڪيلو سمجهندا. پنجاب ڇڏڻ وقت سندن سڄيءَ عمر جو پورهيو ڪنهن وڏي وگوڙ جو شڪار ٿي ويندو. موجوده دور ۾ سپاهين ٻنهي ڌرين جي ٽڪرائن کان پري رهندڙ سياسي پاليسي ناهي. سک فوج گهربل ساز سامان سان سينگاريل ضرور آهي، پر فوجي سپاهين وارين خوبين کان وانجهيل آهي ۽ منجهن تنظيم نالي جي ڪابه شيءِ موجود ڪانه آهي. ڪين پگهار به وقت سار ڪانه ٿي ملي. اهي سپاهي مشينن سان لاڳاپيل فرض به سرانجام ڏئي سگهن ٿا. بهادريءَ جا ڪيترا مثال قائم ڪري چڪا آهن، پر فوج ۽ حڪومت ۾ هم آهنگي ڪانه ٿي ڏسجي. مهاراجا جون شاندار فتحون هن باقائده ۽ منظم فوج جي قيام کان اڳ واري دور سان تعلق رکن ٿيون.

سک سردار پنهنجي جاگيرن اندر به اقتدار وڃائي ويهندا آهن. رنجيت سنگھ کين بحال ڪرڻ ۾ ناڪام ڪونه ويو آهي. وري به ڪين موقعي جو فائدو ڏيندو آهي. اتفاق جي صورت ۾ ٻنهي ڌرين کي لٽي ڦري پنهنجي شان ۽ شوڪت وڌائڻ جو موقعو ڪڏهن به هٿان وڃائڻ ڪونه چاهيندو آهي. هن هميشه انساني اوڻاين مان پرپور فائدو حاصل ڪرڻ پنهنجو حق سمجهيو آهي. ڪيس وڏن واعدن ڪرڻ وقت ڪابه خبر ڪانه پوندي آهي، جو ته انهن کي پوري ڪرڻ جو ڪيس ڪڏهن به ارادو ڪونه هوندو آهي. مهاراجا وڏي دل ڪري فتح ڪيل ملڪ ۽ ملڪيت سردارن ۾ ورهائي آهي ۽ ڏئي وٺي ڪين هميشه راضي رکندو ايندو آهي، پر مٿس ڪن ٿورن کي اعتبار ۽ اعتماد هوندو آهي. هو سندس طاقت کان باخبر آهن ۽ سندس ڪاوڙ کان گهڻو ڪن هٽندا آهن.

پنجابُ ۽ سندس ماتحت علائقن جي ساليانيِ پيداوار ادائي ڪروڙ رپيا آهي. وڏو محصول کيس ڪشمير مان ملندو آهي. ڪشمير پنجاب جو غلام ملڪ آهي، جيڪو کيس ڇتيھ لک رپيا ساليانو ڏن ڏيندو آهي. هن ۾ هڪ ڳالھ جو واڌارو ضرور ڪندس ته پنجاب جي هن پيداوار ۾ سکن جون مذهبي جاگيرون ۽ انهن جون ڍلون به شامل سمجهڻ گهرجن. محصولن جي اوڳاڙي وڏي ڏاڍ ۽ ڌمڪاءَ سان ڪئي ويندي آهي. ائين جيئن هتان جي ڏيهي ملڪن جو رواج آهي.

پهرين اهو سمجهڻ گهرجي ته ڍل وصول ڪرڻ وارا عملدار هوندا ئي ڪائو آهن، وڏي (رشوت) سندن ايمان هوندو آهي. هن حقيقت کان چڱيءَ ريت باخبر هوندا آهن ته ڍل وٺڻ وقت ڍل ڏيڻ واري جو پٽڪو ضرور لاهجي ۽ موت ۾ هنن هٿان به چار پادر کائجن. مهاراجا رنجيت سنگھ طرفان مڙهيل ڍلون هلڪيون آهن. ملتان جون ڍلون خوشحاليءَ واري دور ۾ اڳوڻيون بحال رکيون ويندون آهن. ان جي ابتڙ ڪشمير جي حالت ڏاڍي خراب آهي. هتان جا ويچارا ماڻهو ڏاڍا مظلوم ۽ مسڪين آهن. مهاراجا جو ٻين تي اعتماد ڪونه هوندو آهي. شڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندو اٿس تہ متان سرڪار لاءِ مليل قيمتي شيون کسڪائي ڪائي وڃن. تنهن ڪري هيءُ پنهنجا ذاتي ماڻهو اوڏانهن موڪليندو آهي.

سنڌوءَ جي اولهہ طرف وارن علائقن کي پنجاب ۾ شامل ڪري محصول جي آمدني وڌائي سگهجي ٿي. انهن مان ڪي علائقا تہ رنجيت سنگھ فتح ڪري ورتا آهن. ائين ڪرڻ هن دوراندیشيءَ ۾ امتياز جو ثبوت ڏنو آهي. سنڌوءَ پار، سندس مقابلو يوسف زئي جهڙن جنوني مسلمانن سان ضرور ٿيندو ۽ اهي فتح ٿيڻ ۾ سندس فوج جو وڏو وقت وٺندا. تنهن ڪري راجا پشاور کان ساليانو ڪجھ گهوڙا ۽ چانور وٺڻ تي راضي ٿي ويندو آهي. سنڌوءَ جي ڏکڻ، ديري غازي خان ۽ بهاولپور جا علائقا آهن.

پنجاب ۾ فوجي رسد جا ذريعا تمام گهٽا آهن. اناج پنهنجي رعايا جي کپت کان گهٽو پيدا ٿئي ٿو. آدمشماري گهٽ هجڻ ڪري زرعي پيداوار جي وسيلن کي ڀرپور نموني استعمال ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. اٺ، خچر، گهوڙا ۽ ٻيو چوپايو مال جام آهي. قد ۾ ڪئي لاٿيرا آهن، پر ڏاڍا ڪمائتا آهن. ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين قيمتي جي آمدرفت ڪنهن سٺي رستي جي موجودگيءَ جي وڏي ثابتي آهي، پر جابلو علائقن ۾ اهڙي قسم جا رستا موجود ڪونہ آهن. سنڌو ۽ ٻيا درياهہ جهازراني جي لائق آهن، پر انهن کي هن مقصد لاءِ استعمال ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. پٽن وارين ٻيڙيون گهٽيون موجود آهن، ۽ ٻيڙين بنائڻ لاءِ خام مال بہ موجود آهي. هتي سيٽاهہ سان درياهہ اڪرڻ جو رواج آهي، پر اهو ميدانن کان جابلو علائقن ۾ وڌيڪ مقبول آهي.

ملڪ ۾ سکن جي ٿورائي آهي. تعجب جي ڳالھ اها آهي تہ پوءِ بہ حڪومت سندن قائم آهي، هن قوم جي ماتر ڀومي دوآبو آهي، يعني راويءَ ۽ ستلج جي وچ وارو علائقو. لاهور کان 30 ميل هيٺ سک واجبي ڏسڻ ۾ ايندو آهي. جهلم (Hydaspis) کان اولهہ طرف سکن جو نانءُ نشان بہ ڪونہ ملندو. لاهور کان اوپر طرف سندن گهٽائي آهي. سک پنجاب جي سڄيءَ آدمشماري جي ٽئين حصي جيترا بہ ڪونہ ٿيندا. پنجاب ۾ ماڻهو تمام ٿوري انگ ۾ آهن. ان پيٽ ۾ زرخيز ۽ آباد زمين وڌيڪ آهي ۽ موجوده حڪمران جي دور ۾ پنجاب جي آدمشماري تمام گهٽي وڌي آهي. (1)

*(1) A more full account of the Punjab has been given in Vol:II, Which was drawn up after my last visit to that Country.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب چوڏهون

چناب (Acesines) ۽ راوي (Hydroates) جو سنگم

چناب پنجاب جي ٻگهي ۾ ٻگهي ندي آهي. سندس ويڪر کي وڌائي پيش ڪيو ويو آهي. ٿالمي، سندس متئين پاسي واري موڪر 15 فرلانگ ٿو ٻڌائي. آرين چوي ٿو تہ پنجن درياهن جو پاڻي چناب جي وهڪري جي صورت ۾ سنڌوءَ سان سنگم ڪري ٿو تہ سندس ويڪر 130 اسٽاديا ڪان وڌيڪ ۽ نيل درياه ڪان گهٽي وڏي آهي. سڪندر پنهنجي جنگي مهم چوماسي جي رُت ۾ شروع ڪئي هئي. اِن وقت ندين ۾ انتها درجي جو چاڙهہ ۽ ٻن مهينن لاءِ هر طرف پاڻيءَ جي اٿل هوندي آهي. اسان هيٺئين پاسيّ جي وڌيل ويڪر جو اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري چڪا آهيون ۽ ٻڌايو اٿم تہ اتي چناب جي ويڪر 600 گز ۽ اونهائي 20 فوٽ آهي. ستلج جي سنگم ڪان مٿان هن درياه جي ويڪر ۾ ڪا گهٽتائي ڏسڻ ۾ اچڻ جهڙي ڪانهي ڪا. چاڪاڻ تہ درياه جي ويڪر ۾ واڌارو ڪونہ ٿو ڏسڻ ۾ اچي، پر اونهائي وڌي وڃي ٿي. راويءَ جي ڏکڻ ۾ چناب جي اونهائي فقط 12 فوٽ آهي. سندس ڪنارا ننڍا آهن. ڪن جاين تي سنڌيس ويڪر 1200 گز آهي ۽ سنڌوءَ جهڙي موڪري پئي نظر ايندي آهي. ملتان جَي پتڻ وٽ بہ هڪ هزار گز موڪري هئي. اها جاءِ راوي جي سنگم ڪان 3/4 ميل هيٺ هئي. هي ڳالهيون عام وهڪري سان لاڳاپيل ڪونہ آهن.

راويءَ ۽ چناب جو سنگم فاضل پور ڪان هيٺ 30 ٻگريون ۽ 40 منٽ ويڪرائي ڦاڪ تي ۽ اچ ڪان 180 ميل پري ملتان ڪان 53 ميل مٿيَ درياه جي وڪڙ ۾ ٿئي ٿو. اهو وهڪرو ملتان جو پاسو ڏيو ڏکڻ- اولہ طرف موڙ کائي سنڌوءَ ڏانهن وڃي ٿو.(1) سندس پاڻيءَ جي ڳاڙهي رنگ جو ذڪر اڳ ۾ ڪري آيا آهيون. راويءَ جو پاڻي اڇا بہ گهري رنگ جو آهي. رفتار ۾ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ڪان وڌيڪ تکو آهي. پر پنجاب جي بہ سيني ندين ڪان تيز آهي. سندس ٻئي ڪنارا کليل آهن ۽ منجهانئس وڏا واه کوٽي زمين آباد ڪئي وڃي ٿي. ملتانَ ڪان مٿان ساجي ڪناري واري طرف ٻهون آهن، جن تي کيتي ڪانہ ٿي سگهندي آهي

---

*(1) We perform the Voyage from one junction to the Thar in six days, against the stream.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ اُهي درياهه ڪان ٻه ميل پري زرعي زمينن ڏانهن وڃنديون رهن ٿيون. اهو ويساهه ڪرڻ غلط ٿيندو تہ جاٽايل ويران علائقو اُچ جيترو هيٺانهون آهي ۽ هيءُ خطو سنڌوءَ ۽ چناب جي وچ واري دوآبي ۾ شامل آهي. هن خطي ۾ ڪيترا وسندڙ ڳوٺ آهن ۽ هڪ درياهه جي ڪناري کان وٺي ٻئي تائين ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. ٻنهي درياهن جي وچ تي 25 ميلن جو مفاصلو آهي. اهو خطو ڪڏهن بہ ويران ڪونہ رهندو. پر جيڪڏهن ان بنجر علائقي ۾ ڪجھ واڌارو آيو ۽ ملتان جي هيٺئين طرف وڃندو ويو تہ پوءِ اهڙو امڪان ٿي سگهي ٿو.

ملتان وٽ چناب ۾ زروڪ طرز جون ٻيڙيون هلن ٿيون. پر اهي ٻيڙيون دائوديوٽن واري ملڪ ۾ استعمال ٿيندڙ ٻيڙين ڪان ڪجھ مختلف آهن. هن ٻيڙيءَ جو لڪ پاڻيءَ ۾ رڳو هڪ فوٽ مٿي هوندو آهي. گهٽيون ننڍيون بہ هونديون آهن. ڪوهي تي ڪيڙي بدران تڏن جا سڙهه ٻڌندا آهن ۽ ڪوها بہ ننڍا ٿين، جيئن تہ درياهي آمدرفت ڪانہ آهي، تنهن ڪري ضرورت وقت جهلم مان لوڻ ڪٽي ايندڙ ٻيڙيون استعمال ڪري سگهبيون آهن. اسان جي ٻيڙين وارو قافلو ڏهن ٻيڙين تي مشتمل هو. درياهه جي هن ڀاڱي ۾ وڏيڪ ٻيڙيون حاصل ڪري ڪونہ ٿيون سگهجن. هي ٻيڙيون ديال (Cedar) مان جوڙيون وينديون آهن. هيءُ وڻ ان جاءِ تي ٿئي ٿو، جتان پنجاب جون نديون جبلن تان پاڻي ڪٽي هيٺ اينديون آهن. ديال جا وڻ ويڙي درياهن ۾ اڇلايا ويندا آهن ۽ مالڪن کان سواءِ ڪين پاڻيءَ مان هيو ڪير بہ ڪيڻي ڪونہ سگهندو آهي. اهو ڪاٺ هر مقصد لاءِ ڪم اچي ٿو. ٻيڙيون تہ خير هن ڪاٺ مان جوڙيون وڃن ٿيون، پر مرمتن ۾ ٿالهيءَ (يا سنجهيءَ) جي ڪاٺي استعمال ٿئي ٿي، جيڪا هر ڳوٺ ۾ چانو لاءِ پوکي ويندي آهي. هن ملڪ ۾ وڻ بلڪل گهٽ آهن. فوجي ماڻهو اهي وڻ ڪٽي درياهه ۾ اڇلي ڇڏيندا آهن ۽ جتي ضرورت هوندي آهي، اتان ٻاهر ڪيندا آهن، ڪين روڪڻ وارو ڪير هوندوئي ڪونہ آهي.

هتان جا رهاڪو بنا ٻيڙين جي درياهه ٽپي ويندا آهن. ترڻ ۾ سيٺاهه يا ترهو استعمال ڪن. هن قسم جي غيرمحفوظ طريقي سان خاندانن جا خاندان تار مان پار اڪري ويندا آهن. مان هڪ ماڻهو کي سنڌس زال ۽ ٽن ٻارن سان درياهه پار ڪندي ڏٺو. سنڌس زال ۽ ٻارڙا هڪ ترهي تي ويٺل هئا ۽ پاڻ سيٺاهه جي مدد سان ترندي ترهي کي ڌڪي رهيو هو. عورت کي هڪ ننڍڙو ٻار هو جيڪو سنڌس ڇاتيءَ سان چنبڙيل هو. سيٺاهه تي ترڻ وقت سامان سڙو، لٽا ڪپڙا لاهي مٿي سان ٻڌي(1) درياهه ۾ گهڙبو آهي. ڪين پڪ بہ هوندي آهي تہ پاڻيءَ ۾ واڳون بہ آهن، پوءِ ڪٿي ٿورا هوندا، پر ٻنهن هوندي بہ اهڙي قسم جا خوف ۽ خطرا ماڻهن کي وري وري ترڻ کان روڪي ڪونہ سگهندا آهن.

---

(1) ترڻ مهل مٿي سان ٻڌل ڪپڙن کي مولهيو چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چناب جي ڪناري سان ملتان واري علائقي ۾ هڪ وسيع ايراضي آهي، جنهن ۾ هين کان سواءِ شجاع آباد جو جديد دور سان واسطو رکندڙ شهر به آهي. جڏهن هيءُ علائقو پٺاڻن جو ڏن- پرو هو ته پٺاڻن منجهس ڪابه چڱي شيءِ نالي ڪاڻ ڪانه ڇڏي هئي. قبضي ڪرڻ کان پوءِ رنجيت سنگهه ماڻهن جو اعتماد بحال ڪيو آهي. نوان واهه کوٽايائون ۽ پراڻن جي صفائي ڪرايائون. هاڻي هيءُ هڪ سرسبز ۽ خوشحال علائقو بڻجي پيو آهي ۽ اڳي ته ڏاريو سمجهي ڏکي ڇڏيو ويو هو. زمين ڏاڍي پلي آهي. ماڻهوءَ جو پورهيو ڪانه ٿي رکي. زمين ايتري ته زرخيز آهي جو ڪٽڪ ڏيڍي ڪيڻ کان اڳ ۾ به پيرا ڪُنب (1) لڻائيندي آهي، جنهن کي مال جي چاري لاءِ ڪم آندو ويجي ٿو. پوءِ اَن جون ڏنيون لابو ٿي ڇڏي. نير ۽ ڪمند جي پوک به ڏاڍي پلي ٿيندي آهي. زمين جي پنج ميل کن ٻگهي پٽي جي مون کي 75000 رپيا ڍل ڀڏائي وئي. ڪل ڍل ڏهه لک رپيا اڳڙي ٿي. اهو انگ 1809ع ۾ اوڳاڙيل ڍل کان هيٺ تي آهي. ملتان جو تماڪ ته عاليشان آهي. هندستان جي اندر ملتان ۾ کجيءَ جو وڻ جام آهي. پيداوار به جام آهي. هتان جي کجي ميوي به ڏاڍو جهلي ٿي. خوبين ۽ خاصيتن جي لحاظ کان عربستان جي ڪتل کان ڦرويرو گهٽ ڪانه آهي. اوله هندستان جيان تازي ڪيڻ کان پوءِ هتان جي کجي ڪمزور اصل ڪانه ٿيندي آهي. ان ڪري فصل پورو ڏئي ٿي. هن سبب ڪري سندس ميوي ۾ گهٽيون عمديون خاصيتون موجود هونديون آهن. انب خط استوا کان پري ڪو خاص ڦر ڪونه ڏيندو آهي.

---

(1) سنڌ جي ڪن علائقن ۾ ڪنب کي 'ڪوئر' چيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاهور کان هيٺ راويءَ جو احوال

راوي پنجاب جي ننڍي ۾ ننڍي ندي آهي. پر ٻين ندين يا سنڌوءَ سان ڳڏجي، سمنڊ کان وٺي لاهور تائين ٻيڙين جي سفر لائق آهي. هيءَ درياهه فاضل شاهه وٽ، ويڪرائي ڦاڪ 30 ڊگريون ۽ 30 منٽ تي چناب سان سنگم ڪري ٿو. چناب سان ملڻ وقت ڪيس 8 فوٽ اونهائي سان ٿي منهن آهن. لاهور کان هيٺئين پاسي سنڌس ويڪر 150 گز آهي. سنڌس ڪنارا اُڀڪپرا، اتانهان ۽ سخت آهن. ڪيترن هنڌن تي موڪري بہ آهي. ور وڪڙ ڏاڍا اٿس. ان ڪري سڙهہ استعمال ڪري ڪونہ سگهبا آهن. وڪڙن هجڻ ڪري سچي ڏينهن ۾ ٽي يا چار ميل سفر مس ڪري سگهبو آهي. راويءَ جي منهن کان لاهور 175 ميلن تي آهي. اهو درياهه شاهه 380 انگريزي ميل ٿي ويندو.

سال جي اٺن مهينن ۾ راوي ڪٿان ڪٿان لانگها ٻڌجي ويندي آهي. پر سنڌس پاڻيءَ جي عام گهرائي 12 فوٽن کان مٿي هوندي آهي. منهنجو خيال آهي تہ جيڪا ٻيڙي پاڻيءَ ۾ 5 فوٽ هيٺ لهي سگهي، سا هن درياهه ۾ سولائي سان هاڪاري سگهندي. هن ملڪ جي ٻيڙي پاڻيءَ ۾ ٽي فوٽ مس لهندي آهي. تراڪڙي تري واري بہ هوندي آهي، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ بہ اچي چڪو آهي. اهڙين ٻيڙين لاءِ ٻارهوئي ڪٽي بہ ڏکيائي ڪانہ ٿيندي. راويءَ کي تجارتي مقصدن لاءِ استعمال ڪونہ ڪيو ويندو آهي. هتان جون سڀ ٻيڙيون پٽڻ جو ڪم ڪنديون آهن. لاهور کان هيٺان اهڙين ٻيڙين جو انگ 52 آهي. اسان بہ منجهن چڙهيا آهيون، وڏيڪ ٻيڙيون حاصل ڪري ڪونہ سگهياسين. سفر 21 ڏينهن ورتا، پر ڏکيو ڏاڍو هو. ٿڪائي ماري رکيو هئائين. شايد هن ڏنگي، ڏائي ۽ ڏکئي سفر سبب ماٺهو منجهس سفرُ ڪونہ ڪندا آهن.

راوي سڻي ندي ڪانہ آهي. سنڌس ڪپر ۽ ڪنارا راويءَ جي ٻهن ٻان پريا پيا آهن. انهن مان ڪيترن هنڌن تي چورگپ آهي، جو ماڻهو ويو ناهي هٽيڪو ٿيو ناهي. سنڌس ورن وڪڙن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ هي درياهه جنهن علائقي مان گذري ٿو سو سنئينءَ سنوت وارو ميدان آهي. سنڌس ڪنارا سنڌوءَ يا پنجاب جي ٻين درياهن کان پڪا پختا آهن. لاهور جي اوسي پاسي سنڌس ڪنارا چاليهہ فوٽ ڪن اتانهان آهن. ڪن جاين تي ان جي اڌ جيترا اوچا آهن ۽ معلوم ائين پيو ٿيندو جڻ تہ راوي درياهه نہ پر ڪو هڪڙو واهه آهي، پر پاسي واري ايراضيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي سنڌس پاڻي اٿل ۽ ٻوڙ گهٽ ڪندو آهي. اها ڏيان ۾ رکڻ جوڳي ڳالھ آهي تہ زراعت جي مقصد واسطي لاهور کان هيٺان هن درياھ مان ڪي واھ ڪوٺيل ڪونہ آهن. سنڌس وهڪري جي تڪ ٽي ميل في ڪلاڪ آهي. چناب جي پاڻي جيان، سنڌس پاڻي بہ ڳاڙهو آهي. پر جڏهن جبلن ۾ پوندو آهي ۽ نديون وهي اچي منجهس پونديون آهن تہ پاڻيءَ جو رنگ بدلجي ويندو آهي، هن درياھ کي بعضي 'اروتي' جي نالي سان بہ سڏيو ويندو آهي، جنهن ۾ اسان يونانين جي نالي Hy-droates جي اصليت کي محسوس ڪريون ٿا.

راويءَ جا ڪنارا کليل آهن ۽ ماڻهن جي آبادي بہ سنڌس چوڙ کان مٿي ڏسڻ ۾ ايندي آهي ۽ دارالسلطنت جي اڌ پنڌ تائين آباديون ڪچيون ڏسبيون. جوڻ ۽ ڪاتيا جا سانگيٰ قبيلا مال جي ڪڍ وانديون وستيون بدلائيندا وتندا آهن، جن جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي. فتحپور جي علائقي ۾ سندن آبادي ڦهليل آهي ۽ اتي فصل ڪاهيا وڃن ٿا. ان هنڌ کان هيٺ زمينون غيرآباد پيون آهن. ستلج ۽ راويءَ جي وچ وارو علائقو بہ جهلم جي اترئين علائقي جيان غيرآباد آهي. راويءَ جي ٻنهي ڪنڌين سان شورو تمام گهڻو ٿيندو آهي.

راويءَ جي ڪناري تي لاهور جو هڪ ئي اهم شهر آباد آهي، پر هيءَ درياھ گهڻي وقت کان وٺي هن شهر کان گهڻو دور وهندو آهي ۽ هي پراڻو دارالسلطنت راويءَ جي هڪ واهڙ تي آباد آهي. فوجي ۽ تجارتي لحاظ کا لاهور جي حيثيت اطمينان جوڳي آهي. ڪشمير، ملتان ۽ پشاور کان هڪ جيتري مفاصلي تي واقع آهي، پر مان تہ دهليءَ کي بہ انهن شهرن ۾ شمار ڪريان ٿو. سنڌس چوڌاري سرسبز ۽ آباد علائقو آهي ۽ اسي هزار ماڻهن جي لاءِ ڪاڌو خوراڪ مهيا ڪري ٿو. پر ماڻهو چون ٿا تہ آبادي جي انگ وڌڻ سان کاڌ خوراڪ جي شرح ۾ ايڏو واڌارو ڪونہ آيو آهي. شهر جي آدمشماري اسي هزار آهي. سنڌس چوڌاري پڪين سرن جي عالم پناھ ۽ ڪاهي ڪوٺيل آهي، جنهن کي راوي درياھ جي پاڻيءَ سان پريو ويندو آهي. عالم پناھ کي چوڌاري 12 ڦاٽڪ ۽ ايترا اڌ گول چبوترا جوڙيل آهن. منجهس آباد ماڻهن جي ججهي انگ کي ڏسي سمجهي سگهجي ٿو تہ شهر گهيري جو گهڻو وقت مقابلو ڪري ڪونہ سگهندو. باقي غيرمنظم فوجي حملي خلاف پنهنجو بچاءُ ضرور ڪري سگهندو. امرتسر، لاهور کان وڏو ۽ وڌيڪ سگهارو شهر آهي. هن.جي چوڌاري وڏيءَ ويڪر سان هڪ مضبوط ڪچو قلعو موجود آهي، شهر سٺن ميلن ۾ پکڙيل آهي ۽ 'گوبند گهر' جو ڪيس وڏو بچاءُ آهي. سنڌس آدمشماري هڪ لک آهي. راويءَ جي چوڙ وٽ تلمبا جو ننڍو شهر آهي. آدمشماري 1500 اٿس. چؤطرف ڪمزور قسم جو گول پڪو قلعو آهي. راويءَ کان ٻہ ميل پري ڏکڻ ۾، ڪجين جي وڻن جي جهڳٽي ۾ هيءَ شهر ڪن ايامن کان آباد آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوءَ جي اوڀاڀين شاخ ۽ ڪڇ متعلق يادگيرن تان ورتل احوال ۽ ڪڇ ۾ 1819ع ۾ آيل زلزلي ڪري تبديلين ۽ رڻ متعلق به چار ڳالهيون

[مان ڪجھ وقت اڳ لکيل پنهنجي مقالي کي هن بهترين موقعي تي پيش ڪري رهيو آهيان. مان اهو ٻڌائڻ ضروري ٿو ڀانئيان تہ هن مقالي ۾ ڪجھ حقيقتون اهڙيون درج ڪيل آهن، جن متعلق عوام کي اڳ ئي خبر آهي ۽ انهن متعلق پروفيسر لائل (Lyell) بہ ڪجھ لکيو آهي. (1)

ڪڇ جي رڻ تي ڪو ٻيو مواد بہ ڇپيو آهي يا نہ، سا مون کي خبر ڪانہ آهي، هيءَ دنيا جي گولي تي پنهنجي نوعيت جو هڪ عجيب خطو آهي.

اسان جي هندستاني علائقي جي اولهہ- اتر واري ڇيڙي ۾ خط استوا جي پرسان ڪڇ جو ويران خطو آهي، پر انگريزن جي جنگي پيش قدمي واسطي وڏي اهميت رکي ٿو. انهن سيني ڳالهين کان وڌيڪ هڪ تاريخ جي شاگرد جو هن سبب ڪري بہ ڌيان ڇڪائي ٿو تہ سندس اولهہ واري ساموندي ڪناري سان مهان ۽ قديم سنڌوءَ (Classic Indus) جو پاڻي اچي ڇوڙ ڪندو آهي. ڪڇ جي ملڪ جو پنهنجو خاص هنڌ ۽ ماڳ آهي. سندس اولهہ پاسي کان پورالو ۽ جنوني سنڌو آهي. اتر ۽ اوڀر کان رڻ آهي، جيڪو ڪٿي واريا سو بيابان آهي تہ ڪٿي وري پاڻيءَ جون ڍنڍون آهن. ڏکڻ ڏس کان ڪڇ جي ڪاري ۽ هندي سمنڊ آهي، جيڪو سال بسال ڪنارا ڇڏيندو وڃي ٿو.

هن ملڪ جي طبعي جاگرافي ڏاڍي دلچسپ آهي. سندس سرحدون سدائين ڦرنديون گهرنديون رهن ٿيون. اهو تہ ٺهيو پر اهو ڌرتيءَ جي ڏوڏن جي بہ منهن ۾ رهيو آهي. ڌرتيءَ جي پوئين ڏوڏي هڪ نہ ڏسڻ جهڙي پيمانڪ تبديلي اها آندي، جنهن جو سنڌوءَ جي اوڀارئين شاخ تي وڏو اثر پيو. هن مقالي جو خاص مقصد اهو آهي تہ ان تبديليءَ جي خاص اثرن جو چڱيءَ ريت کولي بيان ڪجي. موجوده

---

(1) See "Prinicipl̇es of Geology" by Charles Lyell rsp., II 1832. F.R.S. London Vol II 1832.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دور ۾ ڪڇ پر واري ملڪ جي پاند پلاند وڻ واري ساڙ ۽ ڪيني جي جذبن جو شڪار آهي. 1762ع جي 'جهارا' واريءَ جنگ(1) کان اڳ ۾ سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ پراڻ ڪڇ ملڪ جو اولهائون پاسو ڏئي هندي سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪندي هئي. منڍ کان وٺي توڙ تائين سندس ڪنڌيون ۽ ڪنارا ڏاڍا وسندڙ ۽ آباد هئا ۽ ماڻهو ريان ڪيان ۽ خوشحال هئا. اتي واريءَ موسم ۾ تمام گهڻيون ساريون ٿينديون هيون. ان ڪري سندس پر پاسي واريءَ ايراضيءَ کي ماڻهو 'ساريال' ڪري سڏيندا هئا. 1762ع کان پوءِ اها سڪي وئي.

قدرت طرفان بخشيل اهي نعمتون 'جهارا' جي جنگ کان پوءِ ختم ٿي ويون. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي حڪمران پنهنجي شڪست جي وڱو وير وٺي ڪيس ڏاڍو گهرو گهاءُ رسايو. ڪڇ ملڪ جو قصور فقط اهو هو ته هو سندس آڏو جهڪيو ڪونه هو. ڪڇ کي هن آباد ڪندڙ سنڌوءَ جي شاخ کي 'مورا' جي ماڳن وٽ بند ٻڌائي بند ڪري پاڻي ٻئي ڦاٽ ۾ موڪليو ويو، جيڪو سندس ملڪ جي بيابان علائقي مان لنگهندو هو ۽ ڪڇ جو اهو سڪر سٽائي وارو سڪيو ستابو ۽ وسندڙ علائقو رڻ پٽ-ٻٽائي ڇڏيو. اها شاخ جيڪا جاڙيجن لاءِ سدائين سڪار جو سنيهو کڻي ويندي هئي، تنهن تي بند ٻڌي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ٻڌايل بند، سنڌوءَ جو پاڻي صفا روڪي ڪونه سگهيو هو، پر پاڻيءَ کي اهڙي طريقي سان روڪيو ويو هو، جو مُکيه وهڪري تي مدار رکندي.ڪيتري راهي وري پاڻ پري ٿي ڪانه سگهي.

وقت گذرڻ سان ٿوري گهڻي زراعت به ختم ٿيندي وئي. ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپر سنڌ جا حڪمران ٿيا ته انهن به 1802ع ۾ علي بندر وٽ، اڳئين جيان ٻيو بند ٻڌرايو. نتيجو اهو ٿيو ته جيڪو ٿوڙ جي زماني ۾ سنڌوءَ جو پاڻي ڪڇ ڏانهن ڏوڪي ويندو هو سو به بند ٿي ويو ۽ اهو ڦاٽ جيڪو ڪڇ مان لنگهي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو، سو هميشه لاءِ سڪي ويو. ان کان پوءِ رهندو سهندو ڪڇ جو اهو ساريال ڀاڱو ڪڇ جي رڻ جو حصو ٿيجي ويو ته منجهس گاهه جي سائي ٿيي وري ڪانه جائي. لکپت(2) وٽ اها شاخ ٽانگهي ٿي وئي ۽ متي سنڌڙيءَ جي ماڳن وٽ ڪپ سان پرجي آخر سڪي وئي. ان شاخ جو هيٺيون پاسو ڪاريءَ جي صورت

*(1) This battle was faught near a small village of that name. The inhabitants of Cutch made a brave stand for their independance against a Sindhian army led by Ghulam Shah Kalhora.

ان فوج جي اڳواڻي شاهه بهاري ڪئي هئي. (سنڌيڪار)

(2) Captain (Now tiet-col) D. Wilson of Bombay Army found a Iford here in 1820, in the part of the rever, 500 yds wide. In 1826, found a depth of fifteen feet in the oame place.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اختيار ڪري ويو ۽ جڏهن بہ سمنڊ جي وير چڙهندي آهي تہ کاري پاڻيءَ سان تار ٿي ويندي آهي.

ڪڇ جي راڻن ڪي سنڌ ۾ بدين، بالياري ۽ رحمڪي بازار ۾ ٿي فوجي چانوٽيون هيون. پر اهي پوءِ بہ پنهنجي ۽ پنهنجي رعايا جي توهين خاموشيءَ سان سهندا آيا. جن نعمتن سان قدرت سندن ملڪ کي نوازيو ۽ وري کانئن کسجي ويون هيون، تن نعمتن کي پنهنجي ملڪ جي لاءِ موٽائڻ واسطي هٿ پير بہ ڪونہ هنيائون. انهن گهرن گهاون کي چٽائڻ جي ڪڏهن بہ ڪوشش ڪانہ ڪئي وئي. اهو هڪ قدرتي قانون بہ هوندو آهي تہ مختلف قومون امن امان جي دور ۾ هڪ ٻئي سان سٺو ورتاءُ ڪنديون آهن. جنگ جي وقت وري پنهنجي مفاد خاطر ننڍي ۾ ننڍي نقصان ڪرڻ کان بہ ڪونہ ڪيٻائينديون آهن.

انساني ڪئورتا جي هن عمل سان گڏ 1819ع ۾ ڌرتيءَ جي هڪ وڏي ڌوڏي جو بہ اضافو ٿيو، جنهن ۾ سوين ڪچي مري ويا. قلعن جي چوٽيءَ کان وٺي پيڙهہ تائين سرِ سر کان الڳ ٿي ويون. ڪُوهن ۽ واهڙن جا پاڻي جيڪي مٺا هئا، سڀ کري کارا ٿي ويا، پر اهي سڀ چيها، سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ جي سڪي وڃڻ جي پيٽ ۾ تچ سمان هئا. سچ لٿي ويل سنڌڙيءَ جي ماڳن وٽ ڌرتيءَ جا ڌوڏا ۽ لوڏا محسوس ڪيا ويا.

هيءَ دنگئي شهر، سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ جي ڪناري تي ان جاءِ تي واقع هو، جتي ڪڇ حڪومت جي پيڍي Custom office قائم هئي ۽ ڪڇ— سنڌ وارو عام رستو بہ اتان لنگهندو هو. سنڌڙيءَ ۾ 150 فوٽ همچورس، تجارتي مال رکڻ لاءِ پڪين سرن جو قلعو ٺهيل هو. ڌرتيءَ ڌڏڻ ڪري هيءُ قلعو ٻڌهي پٽ پئجي ويو. مٿانئس سامونڊي ويرون وري ويون. تمام ٿوري وقت اندر سمنڊ جو پاڻي چوڌس چڙهي آيو. سنڌڙيءَ جي چوڌاري 16 ميل وارياسو رڻ پٽ اڪ چنبي ۾ سامونڊي ڍنڍ بڻجي ويو. گهرگهاٽ بہ سامونڊي پاڻيءَ هيٺ اچي ويا هئا. اٺ سال پوءِ، انهن گهرن واري پاڻيءَ ۾ مون ٻاڙ مڇي ڏٺي هئي. خشڪ ماڳ فقط اهي وڃي بچيا هئا، جتي قلعي جون سرون ڪري هڪ جاءِ تي ڍير ٿي ويون هيون. چئن مان فقط هڪ منارو وڃي بچيو هو، جنهن تي چڙهي پيڍيءَ جي عملدارن پنهنجون جانيون بچايون هيون. ٻئي ڏينهن تي ڪين ٻيڙين تي چاڙهي ڪنهن محفوظ ماڳ ڏانهن نيو ويو هو. (1)

---

*(1) Since my return to England, I have been so fortunate to Procure a view of Sindree, as it existed in the year 1808 from a sketeh by Captain Grendlay who visited it by that time. It has been engraved for this work and faces chapter XVI. Captain Grendlay's observations on Sindree follow in note.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿوري وقت کان پوءِ ڪين پتو پيو تہ ڀونچال جي هڻ ترٽلي فقط اها اڪيلي تبديلي ڪانہ آندي هئي. سنڌڙيءَ جي رهاڪن پنج ميل اتر طرف ڏٺو تہ جتي اڳي ٽِليون ۽ ترايون هيون، اتي مٽيءَ جا وڏا دڙا ڪر.ڪنيو بيٺا هئا. جيڪي اوله ۽ اوڀر طرف گهٽي فاصلي تائين پکڙيل هئا ۽ سنڌوءَ جي شاخ پراڻ جي پيٽ مان ٻاهر اڀري ڪيس سمنڊ کان هميشہ لاءِ جدا ڪري ڇڏيو هو. هتان جا ماڻهو ان کي الله بند جي نالي سان سڏڻ لڳا. اهو ان ڳالھ ڏانهن اشارو هو تہ سنڌوءَ تي ٻيا بند ماڻهن ٻڌايا هئا، پر هيءُ قدرت جو جوڙيل بند آهي.

اهي تباهيءَ جهڙا واقعا ٿيندا رهيا، پر هتان جي رهاڪن، انهن کي خيال ۾ ڪونہ آندو. ڇاڪاڻ تہ 1762ع ۾ بند ٻڌائڻ سبب ان ملڪ ۾ جيڪا تباهي آئي هئي، سا ايتري تہ گهٽي هئي جو هن هاڃي تي ڌيان ئي ڪونہ ڏنائون تہ هاڻي ملڪ جو ڪيترو حصو ويران ٿيو ۽ ڪيتري حصي ۾ سمنڊ جي کاري پاڻيءَ جي ڇنڊ ٿي ٻيهي رهي. ڪچين نئين سر ڪوشش ڪري الله بند جي مٿان پيڊي قائم ڪئي، جنهن تي سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن اعتراض ڪيو. ڪڇ جي حڪومت پيڊيءَ جي عملدارن کي اتان ڪڍي ڪڇ جي ڊنگ اندر وڃي رهايو.

اهي حالتون نومبر 1826ع تائين ساڳيون رهيون. اطلاع پهچي رهيا هئا تہ سنڌوءَ اتر سنڌ ۾ سڀ بند ڀڃي ڇڏيا آهن ۽ پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو اوڀر طرف آهلي پيو آهي. الله بند سان ڪڏ ٻيا هترادو بند بہ ڀڃي ڇڏيا آهن ۽ سندس پاڻي ڪڇ ڏانهن ڏوڪيندو پيو اچي. مٿئين بيان جي سچائيءَ کي پرکڻ لاءِ مان؛ مارچ 1827ع ۾ روانو ٿيس تہ جيئن هن مستقل تبديليءَ متعلق حقيقتن کي بہ قلمبند ڪري سگهان. مان ڪڇ جي دارالسلطنت ڀُڄ کان هلي لکپت پهتس. هي شهر سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ ڪوريءَ جي ڪناري ۽ ملڪ جي اتر- اوله واري ڊنگ تي واقع آهي. هتان تراڪڙي تري واري ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيس ۽ نديءَ جي وهڪري وٽ پهتس.

لکپت يا ان کان ٻارهن ميل مٿي هيءَ ندي 300 گز موڪري ۽ ٻارهن کان ارڙهن فوٽ اونهي هئي ۽ پوري درياھ جيان ڏسڻ ۾ ٿي آئي. سمونڊ جي ماڳن وٽ شهر کان 12 ميلن تائين واريءَ جا دڙا ۽ ڪنارا موجود هئا. درياھ ٻن ميلنُ تائين چار يا پنج فوٽ ٿانگهو هو، پر پوءِ وري ساڳي اونهائي نظر آئي. هڪ وڏي ڍنڍ ۾ داخل ٿيس، جنهن جا ڪنارا تہ ڏسڻ ۾ ئي ڪونہ ٿي آيا ۽ سنڌڙيءَ وارو منارو جڻ تہ سمنڊ ۾ ٽڪريءَ جيان معلوم ٿي رهيو هو. سونڊا وٽ پاڻي کارو ۽ سنڌڙيءَ وٽ پاڻي ٿاڻو ۽ درياهي هو. اتان کان الله بند ڏانهن ويس، جيڪو ڏھ فٽ بلند ۽ مٽي مان ٺهيل هو. منجهس سپون ۽ ڪوڏيون جام هيون. بند واھ جي ڪنارن جيان عمودي ڪوٽيل هو. پيٽ 35 گز ۽ اونهائي اڙهن فوٽ هئس. سچي پچي سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو هڪ وڏو حصو وڪڙ هٿندو ڍنڍ ۾ وهي رهيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن کي آءٌ پارِ ڪري مٿي ’الله بند‘ وٽ پهتو هوس. هتي به وهڪري جي ڏِک درياهه جهڙي هئي.

مان ڪيترين هيڙين گيهه سان لڏيل ڏٺيون، جيڪي ’ونگي‘ ڪان پرچي هيڏانهن اچي رهيون هيون. مان اهو سڀ ڪجهه اکئين ڏٺو، جيڪو ڪنهن به هيم ته سنڌوءَ وچ وارا سيئي بند پڇي چڏيا آهن ۽ هنهي ملڪن جي وچ ۾ ورهين کان روڪيل آمدرفت وري بحال ٿي وئي آهي. ساڳيءَ ريت مون کي اهو به معلوم ٿيو ته عمرڪوٽ جي مشهور قلعي جو ڪجهه حصو هن اٿل ۾ تباهه ٿي ويو آهي. هيءُ بيابان ۾ هڪ خيابان مثل سمجهيو ويندو آهي. پڪين سرن جي هن ننڍڙي قلعي ۾ اڪبر اعظم جنم ورتو هو. سنڌو ڪانئس چار ميل پري وهي ٿي. مارچ 1829ع کان اڳ، هن شهر ۽ لکپت جي وچ ۾ پاڻيءَ رستي آمدرفت جاري هئي.

الله بند کي مون چڱيءَ ريت جاچي ڏٺو. هيءُ ڌرتيءَ جي هن وڏي ڌوڏي جو پنهنجو مثال پاڻ هو. نيڻ نهار تائين اولهه ۽ اوڀر طرف هڪ سنوت ۾ هو. هتان جا ماڻهو هن بند جي ديگهه پنجاهه ميل ٻڌائن ٿا. اهو هترادو بند وانگي ڪو سوڙهي پٽي جيان ڪونه آهي ۽ ملڪ اندر رحمڪي بازار تائين پکڙيل آهي. منهنجي اندازي مطابق هن بند جي ويڪر 16 ميل ٿيندي ۽ ڌرتيءَ جي قدرتي اڀار جو انوکو مثال آهي. سندس مٿاڇرو ڪلرائو آهي. مٿي ۽ واري شامل اٿس. منجهس سپون ۽ ڪوڏيون به ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ماڻهو عام طور تي هن کي قدرتي بند سڏيندا آهن ۽ ڪيس ڌرتي ڌڏڻ ڏانهن منسوب ڪندا آهن ۽ سمنڊ وٽ نديءَ جي ٽانگهي ٿي وڃڻ کي به ساڳي واقعي سان ڳنڍيندا آهن.

سمنڊ کان پري ڪاري ڍنڍ 2000 چورس ميلن تي پکڙيل آهي. سنڌ- ڪڇ جا به رستا سندس هنهي ڪنارن سان گذرندا آهن. هڪ رستو نرا (Nurra) کان لوٽي ۽ رحمڪي بازار ڏانهن ويندو آهي. ٻيو لکپت کان ڪوري ڪاريءَ کان جاتيءَ پهچندو آهي. منهنجو ذاتي خيال آهي ته سنڌڙي جي چوڌاري هيٺانهينءَ زمين ۾ اچي پاڻي ڪٺو ٿيو آهي. چاڪاڻ ته ڦاٽ تي ڌرتيءَ ڌوڏي جو اثر الله بند کان هيٺ ٿيو آهي. ڌرتيءَ جي ڌوڏي اچڻ ڪري وڏيڪ هيٺ گهرو ٿي ويو ۽ سمنڊ کان وٺي لکپت تائين 100 ٽن وزني هيڙا منجهس اچڻ وڃڻ لڳا ۽ 1762ع کان وٺي ائين ڪونه ٿيو آهي. سنڌڙي واري ترائي ۽ الله بند وارو واقعو هڪ ئي حادثي جي پيداوار آهن ۽ مٿي بيان ڪيل واقعي مان به چٽيءَ ريت معلوم ٿي ويندو.

آگسٽ 1827ع ۾ مان سنڌوءَ جي اوڀارين شاخ ڏسڻ ويس. منهنجو مقصد سندس چڱيءَ ريت مشاهدو ۽ مطالعو ڪرڻ هو. مان ۽ ٻيا به ڪيترا ماڻهو هن مامري ۾ دلچسپي وٺي رهيا هئاسون. ملڪ ۾ وڏيون تبديليون اچي ويون هيون. وڏي ڍنڍ ۽ درياهه جي شاخ به فوٽ هيٺ اونهيون ٿي ويون هيون. الله بند کي ڪنڌ هٽي پار ويندڙ واهڙ جو پيٽ ويڪرو ٿي چڪو هو ۽ پاڻي ڪارو هو. الله بند جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرسان لنگهندڙ درياهي پاڻي جو وهڪرو سوڙهو ۽ پاڻي ٿورو هو. مان هيءُ دفعو هتي آيو هوس، وچ واري عرصي ۾ اوله- ڏکڻ طرف وارين هوائون گُهلڻ لڳيون هيون، جنهن ڪري، سامونڊي کارو پاڻي مٺي پاڻي ڏانهن چڙهي آيو هو ۽ ان ڪري اهي سڀ تبديليون آيون هيون.

هن مستند حقيقتن کان سواءِ، هڪ واضح سچائي اها به آهي ته سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو آر لڪپت ۽ ڪڇ ڏانهن وڌيڪ آهي. اسان ڏٺو آهي ته اتل جو پاڻي هڪ پراڻي ڦٽل پيٽ مان وهڻ لڳو آهي، جنهن کي پنجهٺ سال اڳ درياهه ڇڏي چڪو آهي. (1)

ڪڇ جو رڻ

سنڌوءَ جي مشاهدي دوران، منهنجي دل ۾ ڪڇ جي رڻ متعلق ڪيترائي سوال ابري آيا، جنهن جي سرحد سان گهڻي ڏٺي هي ندي وهندي رهندي آهي. جيڪڏهن درياهه جي تبديليءَ بابت ڪجهه چئجي ته فقط ايترو ئي چئي سگهجي ٿو ته ڏرتيءَ جي هن گولي تي ڪڇ جو هيءُ رڻ پنهنجو مثال پاڻ آهي. هيءُ رڻ بيگهه ۾ سنڌوءَ کان وٺي اوله گجرات تائين هليو وڃي ٿو، جنهن جو فاصلو انگريزي 200 ميل ٿيندو. ويڪر 35 ميل اٿس. سندس مختلف پٽن جون ڪيترون شاخون آهن، جن جي ڪل پکيڙ 7000 چورس ميل آهي. نقشي ۾ ڪيس چڱيءَ ريت چٽو ڪري ڏيکاريو ويو آهي. هن سڄي علائقي کي آدمخور خطو چئجي ته صحيح ٿيندو. ساري رڻ ۾ تلائن کان سواءِ مٺو پاڻي ڪونه ملندو، پر اهو به ڪو عام ڪونه آهي. اوپڙ فقط ننديءَ 'لاءِ'(2) جي صورت ۾ ملندي، جيڪي مينهن جي پاڻيءَ تي سايون بيٺيون آهن.

هيءُ علائقو ورياسي رڻ پٽ کان به ايترو ئي مختلف آهي، جيترو آباد زمين کان نيارو آهي. روس جي پوٺاون علائقن جيان به ڪونه آهي. پنهنجي خاص خوبين ۽ وصفن ڪري دنيا ۾ پنهنجي نموني جو نرالو خطو آهي. جاگرافيدانن هن ايراضيءَ کي ڇَرَ ڪپ ۽ گيچڻ سان ڀريل علائقو قرار ڏنو آهي، جنهن ڪري هن متعلق ڪيترين غلط فهميون پيدا ٿي پيون آهن. منجهس اهڙين ڪي به خاصيتون ڪونه آهن. ڪن خاص موسمن کان سواءِ منجهس پاڻي نظر ئي ڪونه ايندو آهي.

---

*(1) I have suppressed various openions which I had formed on the cause of these constant changes deeming them small value. The paper has been also published at length by the 'Royal Asiatic Society of London.'

(2) ليون، ننڍين لين جو جهنگ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاٽيءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان سائي گاهه جو سلو اڪ تي ڪونه چڙهندو. ڪپ چڪ ته ڪٿي به نظر ڪانه ايندي. زمين سخت خشڪ ۽ ڪٿي وارياسي آهي.

سمجھ ۾ ائين پيو ايندو ته جڻ اها مِٽي ڪُوهي ڪانه سگھبي ۽ آهي به ائين. جيڪڏهن لڳاتار پاڻي هڪ جاءِ تي پوندو رهندو ته اهو مس ڪيس ڳاري ڪپ ٺاهڻي سگھندو نه ته سؤلي ته پسي ڪپ ۽ ڏهڻ ڪانه ٿيندي آهي. اها سخت زمين ڪٿي واريءَ جي ٻهن جو هڪ تراڪڙو ميدان آهي، جنهن ۾ لوڻ جا ڪکڙا موجود هوندا آهن. ڪن جاين تي لوڻ جو هڪ انچ ڪن ته جاول هوندو آهي. سمجھ ۾ ائين ايندو آهي ته جڻ پاڻي هاڦ ٻڻجي سڪي ويو آهي. ڪن جاين تي لوڻ جا خوبصورت چِڪا جاول نظر پيا ايندا آهن. ملڪ ۾ چوڌاري لوڻ ئي لوڻ نظر ايندو ۽ ان مٿاڇري تي جيڪو ڪوهه به ڪوٽبو آهي ته لوڻ ٿي ويندو آهي. عام زمين جي سطح کان هيٺ جيڪڏهن ڪا ترائي ڏسڻ ۾ ايندي ته سمجھ ۾ ائين پيو ايندو ته اتي ڪڏهن سمنڊ جو پاڻي بيٺل هوندو.

ڪٿي به هڪ جهڙو وايومنڊل ڪونه آهي. هن رڻ ۾ قسمين قسمين سراب پيا ڏسڻ ۾ ايندا. هتان جا ڪڇي رچ جي ڏيکاءَ ڪي دونهون چوندا آهن. ڪجھ فاصلي تي بيٺل ننڍڙا ٻوٽا ڪنهن وڏي ٻيلي جو ڏيک پيا ڏيندا. ويجهي پهچڻ تي ڪڏهن ائين پيو معلوم ٿيندو ته سڙهن سان ڀيڙا آهن. ڪڏهن وري ڏس ته پاڻيءَ جي زور پيچڻ واريون پٿرن جون جهلون آهن. ٻوڙن جو هڪ جهڳٽو مون ڪي ائين ڏسڻ ۾ آيو جڻ ته وڏا اٽانهان ٿنڀا آهن، جن جي پرسان وڏن ڪوهن سان ڀيڙا بيٺا آهن. پرسان پهتس ته انهن ٻُوڙن پرسان ڪو درياهي ڪنارو ئي موجود ڪونه هو، جنهن سان لاڳاپيل فريب ڪاڏو هيم. رڻ مان ڪچ واريون ٽڪريون ڏاڍيون اتانهيون نظر ايندين آهن ۽ سمجھ ۾ ائين پيو ايندو آهي ته سندن چوٽيون مٿي ڪڪرن ۾ پيهي ويون آهن. انهن ٽڪرين جا ترا هاڦ جيءَ دُڦ ۾ ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا آهن.

هن علائقي ۾ فقط جهنگلي گڏهه رهن ٿا. ٽولا ڪيو پيا هيڏي هوڏي ڦرندا آهن ۽ "انهن ڪري جهڙن جانورن اتي جڻ شهر وڃي آباد ڪيا آهن. ويران ۽ سڃي علائقي ۾ رهائش اختيار ڪئي اٿن." سندن قد ڪاٺ عام گڏهن کان وڏو ڪونه آهي، پر پري کان هاٿي کان وڏا پيا ڏسبا. اس ۾ هي وسيع علائقو پاڻيءَ جي چِر معلوم ٿيندو آهي. هن نظاري کي اهي ماٺهو پاڻي ڪونه سمجهندا آهن. جيڪي هنن ڏيکن جا هيراڪ ۽ هتان جا عام رهاڪو آهن. اس نه هوندي آهي ته رڻ ڪجھ مٽيرو پيو ڏسبو آهي ۽ سمنڊ جيان پيو معلوم ٿيندو. بعضي وسيع تلائن جي صورت ۾ پيو ڏسڻ ۾ ايندو آهي ۽ ماٺهو ويچارا ڏوکو کائي ويندا آهن.

ڪچ جي هندن ۽ مسلمانن جو عقيدو آهي ته رڻ اڳ ۾ سمنڊ هو. هي روايت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هر هڪ جي واتان ٻڌي وئي آهي تہ هڪ جوکيءَ ڌرم ناٿ(1) ڪڇ جي سپ ڪان اتانهينءَ دينودر (Denodur) ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي وڃي مٿي پُٺ ۾ ٻيهي ٻارهن سال تپسيا ڪئي هئي. جڏهن سندس اهو يوگ ختم ٿيو تہ ڪيس خدا نظر آيو. ٽڪري جنهن تي پاڻ ويٺو هو، سا ڦاٽي ٻہ ٽڪرا ٿي پئي. رڻ واري سمنڊ سڪي خشڪ ٿي زمين ٻڃي ويو. جهاز ۽ ٻيڙيون جيڪي منجهس ان وقت تري رهيون هيون اونڌيون ٿي پيون. بندر بازاريون تباھ ٿي ويون ۽ گهڻائي اجرج جهڙا واقعا پيش آيا. دنيا ۾ ماڻهن جو اهڙو ڪو ٻيو نسل ڪونہ آهي، جن جو هندستان جي ماڻهن جيان عجيب غريب عقيدو هجي. اهي ماڻهو جيڪي ڪنهن ڳالھ جي ڄاڻ لاءِ پڇ پڇان ڪندا وتندا آهن، تن کي مٿئين بيان ڪيل قصي جيان حقيقي ڳالھ ۾ بہ عجيب قصي جو پيوند ڪري ٻڌائيندا آهن ۽ پوءِ اهڙي ڳالھ پوين نسلن ۾ بہ پئي ڦرندي اچي. ڪڇ ۾ بار بار ڌرتيءَ جو ڌڏڻ انهيءَ ڳالھ ڏانهن اشارو آهي تہ هتي ٻرندڙ جبل موجود آهي، جيڪو هن ملڪ کي لوڏي ۽ ڌوڏي ٿو رکي ۽ اهڙيءَ ريت پونچال اچڻ هڪ فطري ڳالھ آهي، پر هتان جا ماڻهو گهڻو ڪري اهڙين ڳالهين کي بہ پنهنجي روايتي قصن سان ڳنڍي ڇڏيندا آهن.

سو هتان جا ڏيهي ماڻهو پنهنجي روايتن، قصن ۽ ڪهاڻين کي بزرگن جي چوڻين پيا ڦيرائيندا گهيرائيندا آهن ۽ چوندا آهن تہ: ڪڇ جي رڻ ۾ ڪيترائي بندر موجود هوندا هئا. اهو بہ ٻڌائيندا آهن تہ، ڪڇ جي دارالسلطنت ڀُڄ کان ويھ ميل اتر- اتر- اولھ، رڻ جي وٽ سان نيرونا (Nerona)، نالي بہ هڪ ساموونڊي بندر هوندو هو، جنهن جو ڪڇي شاعري ۾ هن ريت بيان آهي:

"Nerona nuggar tur
Judhee Goontree chitrano."

"نيرونا نگر تر
جڏهن ڳنتري چتراڻو."

جنهن جو مطلب آهي تہ ان زماني ۾ جڏهن پر واري ڪڇ جي علائقي چتراڻي ۾ قديم شهر ڳنتري (Goontree) پنهنجي عروج تي هو تہ ساموونڊي بندر نيرونا (Nerona) جو سماچار چوڌس پکڙيل هو. چيو ويندو آهي تہ نيرونا کان اولھ ڏس تي ڇاڙيءَ ڳوٺ جي اوسي پاسي بہ هڪ بندر موجود هو. رڻ جي وڏي هيٺ پڇم

---

*(1) This class of people is numerous in Cutch, it is among them that the horrid custom called, Traga Pervails. It consists in sacrifying one of this number when any enjoy or oppression is offered to their community, under a belief that the blood so shed rests on the head of those who oppress them.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا ماڻهو به هڪ بندر جي روايت ڪندا آهن ۽ چوندا آهن ته ان هيٺ اچي ٺڪرين سان ڀرئيون ٺڪرائجي تباه ٿي ويندڙيون هيون. پرسان دورت (Dorut)، دوه (Doh)، دوهي (Dohee) ۽ ڦنگوارو ڪان سواءِ پڇم جي علائقي جي اولهه ۾ ٻيا به ڪيترا بندر هوندا هئا. سنڌ ۽ ڪڇ واري وڏي رستي جي ڪناري ڪڇ ۾ الله بند جي وچ تي ٻيٽارو نالي به هڪ ساموبڊي بندر هوندو هو. هاڻي ان جاءِ تي هڪڙو ننڍڙو ڳوٺڙو آهي. ٻين به ڪلاهي سارن بندرن جا نالا ٻڌائي سگهان ٿو. ڪڇ جي رڻ کان اتر، سنڌ واري علائقي ۾ به بندرن موجود هجڻ جون روايتون ٻڌڻ ۾ اچن ٿيون. اهو به چيو وڃي ٿو ته الله بند جي پرسان ويگو گڊ (Veego gud) نالي به هڪ بندر هوندو هو. انهن ماڳن تي پڪين سرن جا ڪنڊر اڄ به ڏسي سگهجن ٿا. ان کان اتر طرف ونگر (Vengur) ۽ باليارِي (Ballyaree) لاءِ ساڳي دعويٰ ڪئي ويندي آهي. ڪڇ واري سمنڊ جو نالو ڪلڻ (Kiln) هو. ماڻهن جي اهڙين شاهدين کي مان ڪوڙو ڪونه ٿو سمجهان. اهڙيون روايتون مان گهڻن ئي ماڻهن جي واتان ٻڌيون آهن ۽ اهڙن مختلف ماڻهن کان ٻڌيون آهن، جن جو پاڻ ۾ ميل ميلاپ ۽ ڪو رابطو به ڪونه هو.

1819ع واري ڌرتيءَ جي ڌوڏي جو بيان اڳ ۾ به ڪري آيا آهيون، ته ان جو سنڌوءَ جي پروارن علائقن تي ڪيئن اثر پيو. پر اهڙي قسم جو ساڳيو اثر اوپر وارن علائقن تي پيو آهي. ان ڪري رڻ ۾ ڪيترا ڏار يا گهارا پئجي ويا. مون کي اکين ڏٺي شاهد کان اهو معلوم ٿيو ته ڪارو ميرو پاڻي ٽن ڏينهن تائين انهن گهارن ۾ ڏارن مان وهندو رهيو هو. رڻ پاسي ۾ ٻني (Bunnee) جي علائقي ۾ موجود ڪوهن جو پاڻي اپامي مٿي نڪري آيو ۽ ان خطي ۾ 6 فوٽ پاڻي جي چڙ ٻنجي وئي ۽ ڪٿي ته ڏهه فوٽ به پاڻي هو. ڌنارن پنهنجو پاڻ کي ۽ پنهنجي چوپائي مال کي ڏاڍن سورن کان پوءِ بچايو.

ان زماني ۾ ڦنگوارو بندر وٽ جهازن جا ڪي لوهه جا ٽڪرا سمنڊ ۾ اڇلايا ويا هئا. ان کان پوءِ پاڻيءَ لاءِ کڏون کوٽينديءَ ساڳي قسم جو لوهه جو سامان اتان ٻر پاسي مان لڌو ويو آهي. مان هي حقيقت نراِ (Nurra) جي هڪ معزز ماڻهو جي بيان ڪيل ڳالهه جي آڌار تي ٻڌائي رهيو آهيان، جنهن مون کي ٻڌايو ته: ”1819ع واري ڌرتيءَ جي ڌوڏي کان اڳ اهي شيون ڪونه لڌيون ويون هيون.“

ڪڇ جو اهم رڻ اهو آهي، جيڪو سنڌ ۽ پڇم ۽ ڪريڙ جي ٻيٽن جي وچ تي آهي. ٻيا رڻ ان جون شاخون آهن. ان رڻ جو اولهه ۽ اوپر طرف کان سمنڊ سان واسطو آهي، يعني اولهه طرف کان سنڌوءَ جي پاڻي رستي ۽ اوپر کان ڪڇ جي ڪاريءَ وسيلي، سمنڊ سان سهنڌ اٿس.

جڏهن اپريل مهيني ۾ اولهه واريون هوائون گهڻ شروع ٿينديون آهن ته ٻنهي طرفن کان رڻ هر سال ٻڏڻ شروع ڪندو آهي. جڏهن رڻ ۾ برسات پوندي آهي ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمنڊ جو پاڻي ڏاڍو تڪڙو مٿس چڙهي ايندو آهي ۽ ڪڇ ڪجھ مهينن لاءِ دنيا کان ڪٽجي ويندو آهي. رڻ جو مٿاڇرو سمنڊ کان گهٽو مٿيرو آهي، پر تيز ۽ تکيون هوائون مٿس سمنڊ جي پاڻيءَ جي اٿل آڻي وجهنديون آهن.

اسان ڪي هاڻي رڻ جي صورتحال بيان ڪرڻ گهرجي. ڪڇ جي اتر- اوڀر واري دنگ وٽ ڀيلا (Bheyla) پرسان رڻ جي مٿان اتانهيون ٽڪريون ڳاٽ ڏيون بيٺيون آهن. سندس اوچائي 300 فوٽ ٿيندي ۽ هڪدم ئي ختم ٿي وڃن ٿيون. ٽڪرين جي هن قطار جي اولهه ۾ ڪيرٽر ۽ پڇم جا ٻيٽ آهن. ڀيلا جي ٽڪرين جيان هي لوهه جي ساخت واريون ٽڪريون ڪونه آهن، پر اها ٽڪرين واري ساڳي قطار آهي، جيڪا اتر طرفان ڦري اچي ٿي ۽ رڻ ۾ ڪريڙ وٽ هڪدم ختم ٿي وڃي ٿي. ڪريڙ ڪڇ کان ڇهه ميل پري اولهه طرف ۽ پڇم ڪريڙ کان 16 ميلن جي مفاصلي تي آهي. پڇم جي اولهه ۾ رڻ اندر واريءَ جا ٻيٽ آهن. ان کان ڏکڻ طرف ٻني (Bunnee) جو علائقو آهي. سنوت ۾ رڻ کان ٿورو مٿيرو آهي، اتي ساوڪ ۽ سبزه زاري جام آهي. پر اناج جي پيداوار لاءِ تمام ٿوري ايراضي آهي. منجهس مٺي پاڻيءَ جا کوهه جام آهن ۽ مالوند ماڻهن جي جُوءِ آهي. ڪريڙ جي ڏکڻ پاسي گهٽا ئي ٻيٽ آهن، جن مان وڏو گنٽا (Ganta) آهي، جيڪو ٽڪرين سان ڍڪيل آهي. گجرات ۽ ڪڇ جيَ وچ تي رڻ، سوڙهو پٽو ٿي وڃي ٿو.

آڏيسر، چوراڙ جي ٻيٽ وٽ ڏيڍ ميل ويڪرو هڪ ٻيٽ آهي. هتي اسان کي سپيون ڪوڏيون ۽ ٻيون سامونڊي شيون پيل ملنديون ۽ ڪارين ۽ ڇاڪ سان مليل ٻيون بہ ڪيتريون ئي شيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن. ڳاڙهي ڦڪي رنگ جا چمڪدار شيشا پکڙيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن تي ڪن مومن قسم جي مسلمانن کي قرآن جا اکر لکيل ڏسڻ ۾ ايندا آهن. هن قسم جي پٿر کي مغل شهنشاهن، رنگين نقش و نگار ۾ استعمال ڪيو آهي ۽ شهنشاهن هن پٿر کي ڏکر وارو (Dookar warro) سنگمرمر ڪري سڏيندا هئا. ڀيلا (Bheyla) ٽڪرين جي اتر ۾ ڀيلا (Bhiylla) نالي رڻ جو پارڪر وارو علائقو آهي. منجهس ڪارونجهر ٽڪرين جو سلسلو هليو اچي ٿو، جيڪو ڪڇ جي ٽڪرين کان بلڪل مختلف آهي ۽ Sand stone جي پٿر سان تعلق رکي ٿو. هيءَ نهايت پراڻي قسم جون ٽڪريون آهن، جنهن جون چوٽيون ڪُنڊائتيون ۽ هڪ ٻئي مٿان اُڀريل آهن. سمجھ ۾ ائين ايندو آهي تہ جڻ مٿان ڪڪرن مان هيٺ ڪريون آهن. سندن چوٽيون عجيب قسم جون آهن ۽ هيٺان ٽئين حصي جي ماپ کان وٺي مٿي چوٽيءَ تائين هڪ جهڙيون آهن. سندن ترو ڳاڙهي گرينائيٽ جو آهي ۽ ڏک هٽڻ سان وڃندو آهي. اهي ٽڪريون ڪڇ کان رڻ جي 30 ميل موڪري پٽي ڪري جدا ٿي پونديون آهن.

ڪڇ جو اتريون پاسو، اوڀر کان ڀيلا (Bheyla) کان وٺي، اولهه لکپت تائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يا تہ تڪرائتو آهي يا تہ منجهس مٽي اپريل مٽيءَ جا بند آهن. نرا ڪان وٺي لکپت تائين ٽڪرين جو سلسلو آهي، جيڪو هلندي هڪدم ختم ٿي وڃي ٿو. ٽڪرين جون چوٽيون اتين ڏسڻ ۾ اينديون آهن، جڻ اهي ڪڏهن سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ رهيون هجن. جتي رڻ جي جاگرافي متئين بيان مطابق نہ آهي، اتي وري پاڻيءَ جا تلاءَ موجود آهن. حالتن مان معلوم اٿين ٿيندو آهي تہ اتي ڪڏهن اجهاڳ ۽ اُجهل پاڻي مؤجود هوندو.

سمنڊ، ڪڇ جي ڏاکڻين ڪنارن کان پوئتي هٽندو پيو وڃي، مان سمجهان ٿو ۽ عام ويساهہ بہ اهو ئي آهي تہ ڌرتيءَ جي گولي تان جڻ سمنڊ پوئتي هٽندو پيو وڃي. پر دنيا جي ڪن هنڌن تي سمنڊ چڙهيو بہ آهي. تنهن ڪري اسان اهو سمجهون ٿا تہ ڪڇ جي ساموندي ڪنارن تان سمنڊ هٽندو پيو وڃي ۽ ڪڏهن اهو ڪڇ جو علائقو سمنڊ هيٺ هو ۽ مٿس جهاز هاڪاريندا هئا. هتان جا ماڻهو هيءَ تبديلي ڌرم ناٿ جوڳيءَ ڏانهن منسوب ڪندا آهن. اهڙي قسم جا جوڳي هتي ڪڇ ۾ عام جام پيا ڏسبا آهن. اهي ڏاڍا مهمان نواز ۽ انسان دوست آهن ۽ ڪنهن کي بہ پنهنجي در تان بکيو موٽائي ڪونہ ڇڏيندا آهن. سخي بہ آهن ۽ وٽن ڏيڻ لاءِ هوندو بہ گهڻو ڪجهہ آهي.

قديم زماني جي يورپي راهبن جيان هي جوڳي بہ تاريخ ۽ روايتن جو خزانو آهن ۽ متقي ۽ پرهيزگار ماڻهن جيان پنهنجي حياتي صاف ۽ سادي گذاريندا آهن. تنهن ڪري ماڻهن جو ويساهہ آهي تہ جوڳي فرقي جي بانيءَ ڌرم ناٿ جوڳيءَ جي يوگ ڪري موجوده تبديلي آئي آهي. ان جي ثابتيءَ ۾ ماڻهو هي روايت بيان ڪندا آهن تہ ڪڇ جي موجوده حڪمرانن جا ابا ڏاڏا سنڌ جي سمي (ٿٽي) جا ڏنار ۽ غريب ماڻهو هئا. ڪين دينودر (Denodur) جوڳيءَ دعا ڪئي هئي ۽ پوءِ ملڪ جا راجا ٿي ويا. جيڪڏهن اهو قصو سچو آهي تہ ڪڇ جا راجپوت اصلي ٿٽي سان تعلق رکن ٿا ۽ ڪڇ وڃي پنهنجو مال چاريندا هئا. پر اسان کي ويساهہ آهي تہ اهي ڪنهن هندو راهب جي دعا سان بادشاهہ ڪونہ بڻيا هئا، پر اهڙي قسم جي تبديليءَ جي روايت چئن سون سالن کان هلندي پئي اچي. (1)

---

*(1) "I have since found in some manuscript papers of the late lamented Captain MC Murdo written as long since as 1819 that he formed similias condusions with my self regarding the Run of Cutch, He is treating of that part of it near Kattywar of which I ing extract is both cureous andhave not spoken, and the follow satis factory:

The Run has every appearance of the sea, having shortly with drawn from it. This is supported by the Pl: See Next Page

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ متعلق مختصر ياداشت

مان هيٺ ڪئپٽن آر- ايم گرينڊلي جي لکيل مختصر ياداشت شامل ڪري رهيو آهيان. هو سن 1808ع ۾ ڪڇ جي لکپت کان سنڌڙي رستي هڪ سفارت سان گڏ سفر ڪري سنڌ جي ميرن ڏانهن حيدرآباد آيو هو.

اها مختصر ياداشت مهرباني ڪري مون کي ڏني وئي آهي. هن اختصار ۾ ڏنو ويندو ته سنڌڙيءَ جي پسگردائي، جنهن کي مون پنهنجي بيان ۾ پاڻيءَ جي هيٺ هڏايو آهي، سا سڪل ڏيکاري وئي آهي. ان وقت اتي موجود پاڻي سڪي چڪو هوندو. اهو به ڏنو ويندو ته ان عرصي تائين سنڌڙيءَ جو قلعو صحيح سلامت هو ۽ ڪڇ جي حڪومت جي چوڪي طور استعمال ٿيندو هو.

"اسان لکپت جي بندر کان ٻيڙين ۾ چڙهي ڪاريءَ رستي ٻيڙين کي هاڪاريو. اها ڪاري 3/4 ميل ويڪري، جهن کان اڌ ميل ٻگهي آهي ۽ اتر- اوڀر طرف کان اچي ٿي. ان کان پوءِ اها سوڙهي ٿيڻ شروع ٿئي ٿي. ٻنهي ڪنارن سان پاڻي جا تلاءَ آهن، ۽ ڪين گاهه جا ٻوٽا ڏڪيو بيٺا آهن. شام جو اسان ڪناريءَ تي پهچي لنگر هنيا. ٻئي ڏينهن ٻارهين وڳي اسان سنڌڙيءَ وٽان لنگهياسين. هيءُ ماڳ لکپت کان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي ۽ لکپت جي ئي حدن اندر واقع آهي. منجهس فوج جا ڪي ٿورا سپاهي رهن ٿا. هيءُ هڪ ننڍڙو قلعو آهي. ٻاهران ٿورڙيون ٻنگيون جوڙيل اٿس. پيئڻ جي پاڻيءَ لاءِ ڀرسان ئي کوهه موجود آهي. هن هنڌ تي ڪاي سوا ميل کن موڪري آهي. پار اڪرڻ لاءِ پتڻ تي ٻيڙيون موجود هونديون آهن. هتي سنڌ ڏانهن ويندڙ پاڻي انگ ۾ ججها ڪونه هوندا آهن ۽ هن ٻپ تي ڪنهن رستي جو نالو نشان به ڪونه ملندو آهي. رڻ وارو سارو علائقو هن تاڙي جهڙو ڀاپاڇو آهي. ڏينهن جو ڏاڍي گرمي هوندي آهي، جو

Conti: from last Page samblance and production of the nėghbauring country and lạrge stones are found on the shore several miles from the present Run of a disorption similiar to those used as anchors; They have hoḷes bored through for the cables. On the shore at different places, are shown small ancient buildings called Dan Derees, or honses where dan or customs were collected; and in short, it is a tradition in the country, that Khor, a village two miles east of Teekir was a sea port town. About fifty years since, the work of a vessel, of a size for beyond that of any of the craft now in use in the Gulf of Cutch was discovered wawania, sunk in the mud about fifteen feet deep"
Captain M. Murdo's MS. Memoir on Katty,war, August 1815.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساهه پيو نڪرندو آهي، تنهن ڪري ماڻهو سفر گهڻو ڪري رات جو ڪندا آهن. سنڌڙيءَ کان پوءِ ٻي منزل چوويهه ميل پري ٻاوڙا (Baura) وٽ ٿيندي آهي. ان کان پوءِ رڻ جون حدون ختم ٿي وينديون آهن ۽ پيئڻ لائق پاڻي به ملي ويندو آهي.

سنڌڙيءَ وٽان لنگهڻ وقت اسان کي ڪيترين ئي چاڙهون ڏسڻ ۾ آيون، جن مان مرد ۽ عورتون پار اڪري رهيا هئا. سنڌڙيءَ کان 20 ميل اڳتي سفر ڪري علي بندر وٽ پهتاسون ۽ اتين وڃي پرسان هڪ دڙي تي لنگر هنياسين. مٺو پاڻي ويجهوئي موجود هو. صبح جو ڏٺوسين ته اهو هڪ غريباڻو ۽ ڪچو ڳوٺ هو. منجهس پنجاهي کن گهر مس هئا. هڪ جڏو سڏو منارو ٺهيل به ڏسڻ ۾ آيو. اسان درياهي هيڙين هٿ ڪرڻ لاءِ ڪجهه وقت هتي ترسي پياسين. هتي هيڙيون به ڪي گهٽيون موجود ڪونه هيون. اسان سان گڏ آيل هيڙين مان گهڻين کي مٿي درياهه ڏانهن چڪيوسين. ان ڪم ۾ اسان کي ٽي ڏينهن لڳي ويا. ان عرصي دوران اسان هتان جي ڏرتيءَ جي ڏوڙ مان ڏاڍو تنگ ٿياسين. مينهن جيان مٽي ايتري وسي رهي هئي، جو ڪجهه هدائيو ته ماڻهو اعتبار ئي ڪونه ڪندا. ڏوڙ ۽ دوڦان ۾ سج به چٽو ڪونه ٿي ڏٺو. هڪ سو گز پري رکيل شيءِ به نظر ڪانه ٿي آئي. هتان جا ماڻهو مٽيءَ جي وسڪاري ۾ ايڏو ته مَنجي ويا هئا، جو سندن رنگ به سڃاڻي ڪونه ٿي سگهياسين ته ڪارا آهن يا ڀورا.

رڻ جي مٽيءَ ۾ سنهيءَ واريءَ ۽ لوڻ جو ميلاپ هوندو آهي. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته اڳي هن جاءِ تي سمنڊ جو پاڻي هوندو، سج جي گرمي ڪيس سڪائي ۽ لوڻ کي سنهو ۽ نازڪ نفيس اٽو بڻائي ڇڏيو هوندو. رڻ جي سرحد علي بندر وٽ ختم ٿي ويندي آهي. پرسان ئي پاڻيءَ ۾ ڦٽڻ وارا ٻوڙا ۽ منجهن ڦاٿل واريءَ جو پٽون پيون نظر اينديون آهن. انهن پٽن جي اوچائي ٻوڙن جي قد جيتري يعني پنجن کان پندرهن فوٽ تائين ٿيندي آهي. صورتحال مان ائين پيو ڏسبو آهي ته پاڻيءَ جو ڪوبه واهڙ رڻ مان نڪري ٻاهر ڪونه ويندو ۽ هيڙيءَ جي سفر لائق به ڪونه هوندا آهن. سڀ واهڙ مڙي هڪ وڏي وهڪري سان گڏجي ويندا آهن. اهو وڏو وهڪرو هيڙيءَ جي سفر لائق معلوم پيو ٿيندو آهي. اسان به ان ساڻ هيڙيءَ جو سفر ڪيو.

10 تاريخ تي اسين مٺي پاڻيءَ رستي سفر ڪيو. مٺي پاڻيءَ جي هن چاڙهه جي موڪر 400 گز هئي. اڳتي هلياسين ته اجا به وڌيڪ ويڪري معلوم پئي ٿي. سندس ڪنڌين ۽ ڪنارن سان واريءَ جا وڏا دڙا ڏسڻ ۾ پئي آيا. هتي درياهه جي هن چاڙهه کي ڳونيءَ جي نالي سان سڏيندا آهن.

علي بندر کان ٻارهن ميلن جي مفاصلي تي درياهه وڌيڪ ورهائجي ٿي وڃي ۽ ڏاڍو سوڙهو ٿي وڃي ۽ ايترو سوڙهو جو هيڙي هلائڻ مشڪل ٿي وئي. ڪنڌيءَ تي ڦُٽل ٻوڙا لڙڪي اچي درياهه ۾ پيا هئا، جنهن ڪري هيڙي هلائڻ مشڪل ٿي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وئي. معلوم ائين پئي ٿيو ته هيءُ درياه بجاءِ، ڪوڪهاڙ واه آهي ۽ ڪوٽي ئاهيو ويو آهي. ڪنارا به ڪٽي هيٺ ڪٽي مٽي هئا. زمين به هيٺانهين ۽ پاڻيءَ ۾ چر لڳي پئي هئي. اسان ڪاريءَ جي منهن مان الهندي طرف لڙياسين، جنهن لاءِ چيو ٿي ويو ته اها شاخ نئين ويندي آهي. هن علائقي ۾ ڪيٽيءَ جي مقصد سان ڪيترائي واه کوٽيل هئا.

علي بندر کان ڏه ميل پري الهندي ڪناري تي، چٽي ٽر (Chuttee Thur) (اچڙي ٽر) جي سامهون وڏي منهن سان هڪ ڦاٽ آهي، سندس ٻئي پار وڏو بند ٻڌل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سمجهه ۾ اچي ٿو ته اهو پراڻ (Phoran) درياه آهي. ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جي هڪ وڏي شاخ هو ۽ نصرپور جي پرسان وهندو هو. منهنجي خيال مطابق اهو ڏکڻ- اوڀر طرف ڏئي وهندو هوندو. هتان جي گهڻن رهاڪن کي درياه جي وهڪري متاثر جي يادگيري آهي. درياه جي اٿل هن شهر جي گهٽي پاڪي کي ٻوڙي ڇڏيو آهي. ان واقعي کان پوءِ درياه پنهنجو رخ بدلائي ويو ۽ ان پراڻي وهڪري ۾ پاڻي تمام ٿورو اچڻ لڳو آهي. سڄيءَ سنڌ جي مٽي ئي اهڙي آهي، جو درياه سدائين پيو ٿو پنهنجا وهڪرا مٽائي، هر سال جڏهن درياه اٿل ڪندو آهي ته پنهنجو رخ به خير سان ڪنهن ٻئي پاسي موڙي ڇڏيندو آهي. اهڙن ڪيترن ئي واقعن جو ذڪر مان اڳ ۾ به ڪري آيو آهيان، جن کان هتان جا رهاڪو چڱيءَ ريت باخبر آهن. وهڪرن جي وڏي تبديلي ئي کان هيٺ سنڌوءَ جي ڦاٽن ۽ سندن ڇاڙهن جي ڦيرين گهيرين مان به معلوم ٿي سگهي ٿي.

---

(1) See Captain Grindlay's Journal in MS.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضميمو

اليگزينڊر برنس جي هڪ ٻئي ڪتاب ۾ سنڌ جي متعلق ڏنل معلومات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب پهريون

سفارت جو مقصد- بمبئيءَ کان روانگي- هدايتون- گپ ۾ گتل جهاز- سنڌو- ڏاريل لُڏڙو- وکر جو شهر- پيڻ پکي- پلُهڻ- نئون رواج- پيِو پٽو- جوکين جو سردار- وسوسا- رمضان شريف- هندن جي حالت- ڪلان ڪوٽ جا کنڊر- ساموئي نگر- ڪينجهر- سنڌ جي اميرن وٽ- ڳالهه ٻولهه- حيدرآباد- پراڻا جاڙو.

سال 1836ع ۾ نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران، هندستان جي گورنر جنرل، ارل آف آڪلينڊ، مون کي ڪابل ڏانهن سفارت وٺي وڃڻ جي هدايت ڪئي. ليفٽيننٽ (هاٿي ميمبر) رابرٽ ليچ (Robert Leach) جنهن جو واسطو بمبئي انجنيئرس سان هو، انڊين نيويءَ جو ليفٽيننٽ جان وڊ (Jhon Wood) ۽ پرسيول- بي لارڊ اسڪائر ايم- بي (Percival B Lord, Esqr; M.B) به ان سفارت جي قافلي ۾ شامل ڪيا ويا. هن مان حڪومت جو مقصد اهو هو ته سنڌوءَ وسيلي تجارت شروع ڪرڻ لاءِ ڪا واضح حڪمت عملي جوڙي وڃي ۽ سڀني نتيجن حاصل ڪرڻ واسطي سنڌوءَ جي ڪناري پرسان ۽ اوري پري وارن ملڪن سان دوستاڻا ناتا پيدا ڪيا وڃن. اسان 26 نومبر تي خيرن سان بمبئي مان سڙھ سنڀاليا. 6 ڊسمبر اسان کي مانڊوِ جو شاهي محلات نظر آئو. ساڳئي مهيني جي 13 تاريخ تي اسان سنڌ ملڪ جي ڪناري سان لنگر هنيا. ڊاڪٽر لارڊ، مارچ مهيني تائين اسان جي هن ساٿ سان ڪو نه مليو هو.

سنڌوءَ ۾ داخل ٿيڻ سان، مان ليفٽيننٽ ليچ ۽ وڊ کي ضروري هدايتون ڏنيون. ليفٽيننٽ کي چيم ته توهان هن ملڪ ۾ فوجي اهميت رکندڙ ماڳ ۽ ٿاڪ چڱيءَ ريت اک مان ڪيندا هلو ۽ ان موضوع سان لاڳاپيل معلومات قلمبند ڪندا رهو. ليفٽيننٽ وڊ کي سنڌوءَ جي وهڪري جي جاچ پڙتال ڪرڻ لاءِ چيم. ٻنهي کي اهو تاڪيد ڪيو هيم ته جن ڪمن لاءِ کين مقرر ڪيو ويو آهي، انهن متعلق وڌ کان وڌ ڄاڻ حاصل ڪن. جڏهن ڊاڪٽر اسان جي قافلي ۾ شامل ٿيو ته کيس جيالاجي ۽ جهنگلي جيوت سان لاڳاپيل موضوع حوالي ڪيو ويو.¹ هن سفارت متعلق ڇپيل معلومات مان اهو ڏسڻ ۾ ايندو ته مرهيات ڊاڪٽر لارڊ هڪ سچيت ۽ سڄاڻ ڪامورو (آفيسر) هو. هن جيڪا معلومات قلمبند ڪئي، سا ڪا خاص اهم ڪانه هئي پر ٿوري وقت لاءِ ڪارائتي ضرور هئي. مان اهو ضروري ٿو سمجهان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ پارليامينٽ آڏو پيش ڪيل ڪاغذن ۾ منهنجي ذمي ڪيل فرضن متعلق (جن جي آءٌ متي سَچ (اشارو) ڏئي آيو آهيان) اوهان سان احوال اوريندو هلان. هيءَ سفارت سان لاڳاپيل هڪ خشڪ موضوع بہ آهي، ان ڪري آءٌ ان ڳالھ ڏانهن خاص ڌيان ڏيندس تہ جيئن پڙهندڙ ڪٿي وڙچجي نہ پون. مون کي هن ڳالھ تي اطمينان آهي تہ مون عام ماڻهن کي هن موضوع تي ڄاڻ ڏيڻ واسطي فراخ دلي ڏيکاري آهي. ڪتاب جي هن جلد جو مقصد اهو آهي تہ جيئن مان هن سفر سان لاڳاپيل شخصي ۽ ٻين جي گڏيل معلومات اوهان تائين پهچائي سگهان.

سنڌ جي ساموندي ڪناري ڇڏڻ کان ٿورو پوءِ، اتان اٺڪل ويهارو ميل ڪن ڏور سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ وڪر جي ضلعي پرسان، خشڪ زمين تي هڪ جهاز ڏٺوسين. معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ ڪڏهن سنڌس وڏا سڙھ رسن سان ٻڌل ۽ هوا ۾ پکڙيل هوندا. سنڌوءَ جي لهرين جي ليٽ ۾ چيٽ کيس بيڪار بنائي ڇڏيو هو. اهو ڪلهوڙن جي دور جو واقعو آهي، جيڪو موجوده ٽالپر گهراڻي کان اڳ ۾ سنڌ جو حڪمران هو. سنڌي هن جهاز کي ’آرمات‘ (Armat) سڏيندا آهن. هن جي ڊيگھ 70 ۽ منڊو 28 فوٽ آهي. سمجھ ۾ ائين اچي ٿو تہ هيءُ ڪُوهي وارو جنگي ٻيڙو هو. منجهس چوڏهن ننڍين توبن لاءِ مارا ٺهيل هئا ۽ ٻہ سو انگريزي ٽن وزن کڻڻ جي لائق هو. پاڇيل واري پاسي کان پاڻيءَ جا نشان نَوَن فوٽن تائين هئا. اهو ٻيڙو چاليھ ٽن کڻندڙ ڏيهي ٻيڙي کان ماپ ۾ گهٽ هو. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ موجوده دور ۾ استعمال ٿيندڙ ٻيڙين کان علاوه ملاح ٻين بہ ڪيترن ئي قسمن جا ٻيڙا سنڌوءَ ۾ هاڪاريندا هئا، جنهن جو مثال هيءَ خشڪيءَ تي بيٺل پراڻو جهاز آهي. ’آرمات‘ لفظ مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ هيءُ جهاز پورچوگيزن جي ملڪيت هو ۽ ’آرمات‘ Armada لفظ جي بگڙيل صورت آهي. رومن ڪئٿولڪ جي عيسائي فرقي سان لاڳاپيل صليب جو نمونو بہ مٿس اڪريل هو. پورچوگيزن 1555ع ۾ ٺٽي کي باھ ڏئي ساڙي تباھ ڪري ڇڏيو هو. منهنجو ويچار آهي تہ هيءُ جهاز ان تاريخي واقعي کان گهٽو پوءِ جي دور سان واسطو رکي ٿو. اسان ان جهاز مان ڇھ هلڪيون توبون ڪڍي ورتيون جيڪي پتل (Brass) مان جوڙيل هيون. انهن سان گڏ چار سؤخالي گولا ۽ بارود سان ڀريل سيل پڻ لڌا. جنگ سان لاڳاپيل اهو سامان اسان کي جهاز جي پاڇيل وٽ ٺهيل بارودخاني مان مليو، جنهن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ هي جنگي جهاز هو. هن وقت اهو اُيو ٿيو بيٺو آهي، سنڌس ڊيڪ منجهان لئي جو هڪ وڏو وڻ نڪري هوا ۾ لڏي رهيو آهي. هتان جا ٻيڙائتا هن کي ’نئون خريد‘ يعني نئون خريد ٿيل جهاز سڏيندا آهن ۽ اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ هن جهاز کي گذريل صديءَ ۾ انهيءَ جاءِ تي ڇڏيو ويو، جنهن جاءِ تي هاڻي اڪيلو بيٺل ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

مان سنڌ ۾، ڪجھ عرصو اڳ بہ آيو هوس. تنهن زماني ۾ هتان جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪمرانن اسان ڪان سخت نفرت ٿي ڪئي پر هاڻي ڪجھ تبديلي آئي آهي، يعني هو اسان ڪان ايتري گھڻي نفرت نہ ٿا ڪن. تنهن هوندي بہ پنهنجي سر بچاءَ واسطي احتياط ڪرڻ ضروري آهي. اسان ساموندي بندرن وٽ ماڻهن سان ڏاڍيون ڪچهريون ڪيون. انهن مان ڪجھ جهونڙا بہ هئا جن پنهنجن وڏڙن کان انگريزن جا نالا ٻڌا هئا، جيڪي ڪِن پوريءَ ريت ياد هئا. سندن سنڌي اچارن مان اسان پروڙي ورتو تہ انهن انگريزن جا نالا ڪئلينڊر (Calender)، بيڪر (Baker)، ارسڪن (Erskine) ۽ سمٿ (Smith) هئا. هنن اهو بہ ٻڌايو تہ ڏيهرا (Dehra) ۾ هڪ انگريز جي قبر جا نشان اڃا بہ موجود آهن. سرڪاري ڪاغذن ۾ اهو بيان موجود آهي تہ مسٽر ڪئلينڊر،اهو ماڻهو هو جنهن سن 1775ع ۾ ٺٽي واري انگريزي ڪوٺي بند ڪئي هئي. ڪاغذن ۾ هن ريت لکيل آهي تہ "اسان کي سنڌ جي حڪمران جي بي انصافيءَ جو لڳي بہ گھڻو تجربو آهي." موجوده دور جي نئين نسل جيڪي پنهنجن وڏڙن کان ڳالهيون ٻڌيون سي ڪِن چٽيءَ ريت ياد آهن. جهڙيءَ ريت هتان جي حڪمرانن اسان جي پليڪار ڪئي، هتان جي عام ماڻهوءَ بہ اسان جي اهڙي ئي آجيان ڪئي. سندن دل سان کُهريل دعائون جلد ئي اگھاڻيون. هاڻي سنڌ ۾ فقط انگريزن جي ڪوٺي ڪانہ آهي؛ پر سڄي سنڌ انگريز شهنشاهيت جو حصو آهي.

سنڌوءَ کي مان 1831ع ۾ ڏٺو هو. هن وچ واري عرصي ۾ سندس وهڪري ۾ گھڻيون تبديليون اچي چڪيون آهن. جيتري قدر مون کي ياد پوي ٿو تہ هن جي وهڪري ۾ ڪا خاص وڏي تبديلي ڪا نہ آئي آهي، جنهنجو منڪمردو (Macmurdo) بيان ڪيو آهي. پر اهو ضرور ٿيو آهي جو سندس پاڻي هڪ چوڙ کي ڇڏي ٻئي چوڙ ۾ وڌيڪ وهڻ لڳو آهي. ان ڪان سواءِ چوڙ بہ ساڳين نالن وارا آهن. سن 1783ع ۾ ڪئپٽن ڊال ريمپل (Dalrymple) جيڪو بحري نقشو ڏنو آهي؛ تنهن مان پارهن چوڙن جا نالا بلڪل ساڳيا آهن، جيڪي مون کي ياد آهن ۽ اڄ بہ انهن ئي نالن سان مشهور آهن. پر هيءَ ڳالھ واضح ڪانہ آهي تہ گنگا درياھ جي شاخ هگليءَ ۾ هاڪاريندڙ ٻيڙن جيڏا ٻيڙا سنڌوءَ ۾ هاڪاري سگھن ٿا يا نہ. سنڌوءَ جي چوڙ وارن وهڪرن جي اونهائي اڃا بہ ايتري گھٽ آهي جو انهيءَ مان واپاري وڏو لاڀ پرائي سگھن ٿا. پر اسان جي مُلڪ سان واپار ڪرڻ واسطي جهازن جي بناوت جي ڏس ۾ گھڻو ڌيان ڏرڻو پوندو.

قاسم نالي وارو اسان جو پهريون ماڻهو هو، جنهن کي سن 1831ع ۾ 'پِٽيءَ' نالي چوڙ ۾ ٻيهڻ جي اجازت ڏني وئي هئي، پر ڪيس پنهنجي هيڙيءَ مان هيٺ لهڻ جي موڪل ڪا نہ هئي. هاڻي هن اسان کي نوڪريءَ ۾ رکڻ جي گذارش ڪئي آهي. هن ماڻهوءَ جي شڪل ڏسڻ سان مون کي ان رات وارو ڏکوئيندڙ واقعو دل تي تري آيو. جڏهن اسان جٽ ماڻهن جي رڙين ۽ دانهن تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي هيڙين کي سنڌوءَ مان هاڪاري هيٺ هليا ويا هئاسين. قاسم کي جڏهن بئو پيرو ڏٺم تہ ڏاڍو خوش ٿيس. ٿن چئن ڏونڊين جا هيڙائتا بہ اسان سان ملڻ آيا. اڳئين سفر ۾ هو اسان سان بکر تائين گڏ هئا ۽ وري بہ اسان کي نوڪريءَ ۾ رکڻ جي گذارش ڪيائون. ڏونڊين جي مالڪن مان هڪ جي پٽ جا نالو ابراهيم هو. اڳئين سفر دوران هو ننڍڙو ٻار هو جيڪو هاڻي وڏي ڳڀرو ۽ سگهارو جوان ٿي پيو هو. هيڙيءَ تان لهي جڏهن مان ڪناري تي پير رکيو تہ مرڪندي اچي منهنجي پليڪار ڪيائين ۽ جوئر جي اَن جي هڙ سوکڙيءَ طور منهنجي آڏو اچي رکيائين.

ذاتي لالچ سبب هُو قري ڪِهريَ سگهن ٿا. سنڌن سلوڪ ڏسي روح کي راحت رسندي آهي.

شام جو مان سنڌ جي ڪنهن نئينءَ شيءِ کي ڏسڻ لاءِ نڪتس. 'گهوڙا' ڦاٽ جي ڪناري سان هلڻ لڳس ۽ منهنجي هٿ ۾ بندوق هئي. منهنجي، هڪ ساهواري تي وڃي اڪ ڪُتي. موت کي ڪنهن هورا ڪورا جهلي ورتو ۽ منهنجي بندوق ڏانهس تاڻيل ئي رهجي وئي. پوءِ معلوم ٿيو تہ اهو ڏاريل لُڏڙو هو. جيڪو مڇيءَ کي پٺتي ڪائي رهيو هو. لڌڙي جي مالڪ اهو جانور اسان کي سوکڙيءَ طور ڏنو. ڪتي جيان هِريل مريل هو. هيءُ بکر تائين اسان جي سفر جو ساٿي رهيو. خوراڪ جي تبديليءَ ڪري بيمار رهڻ لڳو هو. جاڪاڻ تہ هن واسطي وڏي درياهہ مان مڇي ماري ڪو نہ ٿي سگهياسين. ان کان سواءِ اسان جي نوڪرن ۽ هيڙائتن هن کي چيڙائي چتو ڪري ڇڏيو هو، تنهن ڪري منجهائنس جند ڇڏائڻ تي مجبور ٿي پياسين.

'گهوڙا' ڦاٽ سان اڳتي وڌڻ لڳس ۽ ڏٺم تہ 'وِڪر' کان بہ ميل ڏور اهو ختم ٿي ويو. بعد ۾ گهوڙي تي سوار ٿي 'سندس ڪنار سان هلندو وڃي سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري وٽ پهتس. هيءَ ڳالهہ ڌيان طلب آهي تہ مان 1831ع ۾ هن ڦاٽ سان هاڪاريو هو، پر ساليانی چاڙهہ ڪري منجهس مٽي ۽ لٽ وهندو ويو ۽ ان ڪري هيءَ تبديلي ٿي هئي.

اسان 24 ڊسمبر جو 'وِڪَر' کان الله واهي ڪئي ۾ 'سيئام' (Seeam) واري ڦاٽ ۾ داخل ٿياسين. منجهس پاڻي ججهو هو. هن ڦاٽ مان اسان پورا بہ ڏينهن هاڪاريو. سندس ڪنڌين تي ڏاڍو جهنگ ڏسڻ ۾ آيو. صبح جو اسان کي ڪٽيءَ جون ٻوليون ٻڌڻ ۾ آيون. سنڌن لاٽ هوبهو يورپ جي چنڊول جهڙي ۽ مينهن جي ڳچين ۾ ٻڌل چڙن جي چونگار جيان هئي. لَيَنِ جي جهنگ مان گهمندي سنڌن مٺڙيون ٻوليون ٻڌي ڏاڍو محظوظ ٿياسين. هتي اسان پيڻ (Pelican) پکي ڏٺو، جنهن اسان جي جهنگلي جيوت واري علم ۾ واڌارو ڪيو. سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ هيءُ پکي پاليو ويندو آهي، سندس قد چار فوٽ ۽ هڪ چيڙي کان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻي چيڙي تائين سندس پرن جي ماپ اٺ يا نوَ فوٽ هئي. اٺ پکيءَ کان پوءِ هيءُ ٻئي وڏو پکي آهي ۽ هن جهڙو پکئ مان ڪٽي ڪو نہ ڏٺو. ايراني نار ۾ ڳاڙهي سمنڊ جو پيڻ پکي رنگ جو اڇو ٿيندو آهي. پر سنڌ جو هيءُ پکي ڪجھ ڀورو ٿيندو آهي. هيءُ پکي ڏکيائيءَ سان ڪائي سگهندو آهي. مڇي ڏٻس تہ سڄي ساري ڳهي ڇڏيندو.

ڪنارن سان گهمندي اسان ڳوٺن ۾ لنگهي وياسون، جن کي هتان جا ماڻهو 'راڄ' سڏيندا آهن. ڳوٺن جا رهواسي، اسان جي ويجهو اچڻ تي پنهنجا ڏنڊا ڏاڙي ڇڏي اسان سان ملڻ تي آيا. سندن منهن تي خوشيءَ جي مرڪ تري رهي هئي. اسان سان ڪن جڏهن اڏامندي ڪانوَ کي ماريو تي (جيڪو ڏکيو ڪم ڪبو نہ هو) تہ اسان کي چيائون تي "اوهان حاڪم يا بادشاهہ آهيو." جتن جي مٿن تي وڏا گول پٽڪا ٻڌل هئا. طبيعت ۾ ڏيرج وارا، تڏا ۽ سٻاجهڙا هئا. دل تي چيو تہ جيڪر برش کڻي سندن تصوير ٺاهجي. پنهنجي پورهئي ۾ اورچ، ڪانن جي ڪم ۽ ڪارن جوڙڻ ۾ پڙ. لاءِ جي چهن مان ڪارا ٺاهين. انهن چهن مان ڪڙون ۽ پترون جوڙي پنهنجين ٻيڙين ۾ اهڙي جوڙَ ڪن، جو سندن ٻيڙيون پاڻيءَ کان بچيل ۽ آرام واريون بڻجي پونديون آهن. اسان هڪ ڳوٺ مان پنهنجي ٻيڙائتن واسطي ٻہ ڏڙيون مڇي خريد ڪئي، جيڪي انگ ۾ اسي هيون. اهي سڀ فقط هڪ رپئي ۾ مليون. مڇيءَ جي ونڊ ورهاست بہ ڏاڍي ڏکي پئي لڳي. مڇيءَ جون ٻہ ڍيريون ڪيون ويون، هڪ ٺياڪڙ مختلف ماپن جا ٻہ پتر کڻي ڪٽا وڌا. اهڙيءَ ريت هر ڏُر کي پنهنجي ڀاڱي جي ڍيري ملي. هر هڪ ڍيريءَ جا ٽي ڀاڱا ڪيا ويا. وري بہ ٺياڪڙ ڪُٽا وجهي مڇيءَ جي ورهاست ڪئي. اهڙي نموني سان نيٺ مڇي وڃي ديڳڙي داخل ٿي. مهاڻن مڇيءَ جا ڇلر ڪهاڙيءَ سان ٿي لاٿا جيڪا ڏاڍي تکي هئي. ڇلر بہ ڏاڍيءَ مهارت سان لاٿائون، ان مڇيءَ کي ڏنيرو تي سڏيائون.

اسان سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري ۾ داخل ٿياسون، جيڪو ٻلھڻ جي قلابازين ڪري چڻ سڄاڀرو لڳو بيٺو هو. هيءُ سنڌوءَ جو مشهور جانور آهي، جنهن کي مان فقط هڪ ڀيرو جيئرو پڪڙي سگهيو آهيان. شهنشاهہ بابر هن جانور کي 'پاڻيءَ جو سوئر' سڏيو آهي ۽ سدائين پاڻي سان کيڏندو رهندو آهي ۽ فيل ماهي (Cetacea) قسم جي جانورن جي گهراڻي بسان لاڳاپو رکي ٿو. ان وقت سنڌوءَ جو گرميءَ جو درجو (ڪوسائي پد) 58 ڊگريون ۽ سندس هڪ ننڍڙيءَ شاخ جو گرميءَ جو درجو 62 ڊگريون هو.

سنڌي مهاڻا جنهن ڏيرج ۽ اعتماد سان هن مهان ۽ سگهاري سنڌوءَ مان پنهنجون ٻيڙيون هاڪاريندا آهن، سو سيلانين ۽ مسافرن کي ڏاڍو ڀلو لڳندو آهي. سنڌوءَ جي ڪنهن بہ ڀاڱي ۾ جتي ٻيڙيءَ ڇڪڻ جي ضرورت پوندي آهي تہ ٻيڙيءَ جو مالڪ يا ميربحر پنهنجي همراهن کي "شاباس بهادرو! پهلوانو" چئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

همٿائيندو آهي ۽ سفر ختم ٿيڻ تي سندن ڏاڙهين کي نئين سر ڪاري ڪرڻ لاءِ ڪيس وٺي ڏيڻ جو وچن ڪندو آهي. حقيقت اها آهي تہ هيڙي هاڪارڻ ڏاڍو ڏکيو پورهيو آهي، اهو ايئن هوندو آهي جو جڻ سنڌوءَ بدران ڪنهن سگهاري ويريءَ سان وڏي ويڙهاند ڪرڻي هوندي آهي. هڪ واهڙ جي ڪنڊ اڪرندي هڪ هيڙي وڃي زمين سان لڳي، پاڻيءَ جي لهر پنج ڇهہ انچ مس اٿي. اِهو ٿاڪ ڪناري کان پنجاه گز ڪن پري هو. پوءِ اها هوريان هوريان سرڪندي وڃي ڪناري سان لڳي. هتي هيٺين علائقن ۾ پاڻيءَ جي هوڙان ٻوڙ لڳي پئي هوندي آهي، اهڙي قسم جا واقعا ڪي اتفاقي ڪونہ ٿيندا آهن. پر اهي فطري طور ٿيندا رهندا آهن. اچرج جي ڳالهہ اها بہ آهي تہ سنڌي هيڙيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ ڪاٺ بہ مصر جيان ٻاهران گهرايو ويندو آهي. مصر ۾ اهڙو ڪاٺ شام منجهان ۽ سنڌ، هندستان مان گهرائيندي آهي. ٻنهي ملڪن ۾ ٻين هڪ جهڙاين سان گڏ هڪ هيءَ بہ هڪجهڙائي آهي.

31 ڊسمبر. اسان پير پٺي کان ست ميل ڪن پري، ’نور ڪندا‘ نالي هڪ ڳوٺ ويجهو لنگر هنيا. پرسان ئي ڪمند جي پوک هئي. فصل کي هڪ جنگ (ٻن نارن) وسيلي پاڻي ڏيئي رهيا هئا. هڪ نار ۾ اٺ ۽ ٻئي ۾ ڏاندن جي جوڳ ٻڌل هئي. ٻنهي نارن جي وهٽن کي هڪ ماڻهو هڪلي رهيو هو. جانورن جي اکين تي اکيا ٻڌل هئا. جيڪڏهن سندن اکيون کليل هجن ها تہ ڪين هڪلڻ ۾ وڌيڪ ڏکيائي ٿئي ها. سنڌ جا ماڻهو ڪمند مان ڳڙ ۽ مٺائي کان سواءِ ٻي ڪا شيءِ ٺاهي ڪو نہ سگهندا آهن. اسان پير پٺي جي مزار جي زيارت واسطي وياسين. جيڪو درياه جي ڪناري کان پري هو. هر ٽڪريءَ تي ڪيترين ئي مزارن جو هڪ مجلو ڏسڻ ۾ آيو. جيڪو سنڌوءَ جي هڪ ڦاٽ ’ٻگهياڙ‘ جي ڪنڌي مٿان هو. اوسي پاسي وارو علائقو گهاٽن لوڻن سان ستيو پيو هو. هيءَ ماگهہ ياترا جو هڪ آستان آهي ۽ اٺ سو سال پراڻو آهي. هندو ۽ مسلمان ٻنا ڪنهن متڀيد جي هتي ايندا رهندا آهن. بوٽ لاهڻ کان پوءِ اسان کي اندر وڃڻ جي موڪل ڏني وئي. اتان جي ماڻهن اسان سان تمام سهڻو ورتاءُ ڪيو. هڪ نرار جي ڇت تي مون ’هينري ايلمر 1809ع‘ جا لفظ لکيل ڏٺا. هيءَ مسٽر هنڪي سمٿ (Mr. Han-key Smith) جي نائبن مان هڪ هو. جنهن کي بعد ۾ اسان جي حڪومت پاران ايران ۾ سفير مقرر ڪيو ويو هو. پير پٺي جي ماڳن وٽ ٻگهياڙ ۾ ججهو پاڻي بيٺو هو. اهو هن ڳالهہ جو هڪ چٽو دليل هو تہ ڪجهہ عرصو اڳ هن سنڌوءَ جي هڪ ڦاٽ جي حيثيت ورتي هئي ۽ سندس پاڻي ڊيلٽا جيان بيٺل هو. سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو هن ڦاٽ جي منهن جي اوسي پاسي واريءَ جا ڍها ڇڏي ويو هو. جنهن ڪري منجهس پاڻي اچڻ بند ٿي ويو هو، ۽ وري اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ گذريل سال چوني سان لڏيل ٻيڙا هن ڦاٽ وسيلي مالا کان سمنڊ تائين پهتا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نئين سال واري ڏينهن اسان ننڍي پهتاسين. ڏسڻ ۾ ايئن پئي آيو ته درياهه هن شهر جي ويجهو ايندو ٿي ويو ۽ ايئن ٿي لڳو ته هلندڙ صدي جي پڇاڙيءَ تائين هن شهر جيءَ بلڪل ويجهو وهڻ شروع ڪندو. منهنجو سياسي حريف سيد ذوالفقار شاهه، جنهن لاءِ مون کي اميد هئي ته هو اڳي منهنجي آجيان ڪندو، سو منهنجي ننڍي پهچڻ کان هڪ هفتو اڳ وفات ڪري ويو هو. هن جي چوڻ تي مان بمبئيءَ مان هن لاءِ ميڻ بتيون آنديون هيون، پر هاڻي ڪيس قبر جي ڪاريءَ ڀاٽ ۾ نه سچ جي سهائيءَ جيُ لوڙ هئي ۽ نه ڪنهن ميڻ بتيءَ جي لاٽ جي ضرورت هئي. مان هن ايشيا جي هڪ ذهين ۽ ڏاهي ماڻهوءَ سان، موجوده وقت جي بدليل سياسي حالتن ۾ ملڻ ٿي گهريو. مون کي اميد هئي ته ماضيءَ جي هن عظيم شهر جي تباهي متعلق ڪانئس ڪارائتي معلومات ملندس. هن مرحيات سيد بدران هتان جي نواب ۽ سندس نوڪر منهنجي آجيان ڪئي ۽ شهر ڏانهن وڃڻ لاءِ منهنجو سڳر سونهون ٿيو. اسان سادي نموني شهر ۾ داخل ٿياسون. ماڻهن وڏي آواز سان دنيا هٽي اسان جي پليڪار ڪئي ۽ اسان کي گذارش ٿي ڪئي ته اسانُ اچي هن "زبون حال شهر کي ٻيهر آباد ڪريون". هڪ ماڻهوءَ اسان کي رڙ ڪري چيو ته "هن ويرانيءَ ۾ ڇا ٿا ڏسڻ چاهيو؟ هي شهر انگريزن جي حڪمرانيءَ هيٺ وڏي ترقي ڪندو." ٻين چيو ته هتان جا حڪمران انڌا آهن. هڪ عطر فروش اسان کي عطر خريد ڪرڻ لاءِ چيو. هن ٻڌايو ته هاڻي هن شهر ۾ عطر خريد ڪرڻ وارا رهيا ئي ڪو نه آهن. هن اسان کي ڪوڙو منهن ڪري ٻڌايو ته خشڪي يا پاڻي واري رستي سان حيدرآباد کان ڪراچي تائين غريبن وٽ ته ڪا به شيءِ ڪانه بچي آهي. اڳي جيڪي سڪيا ستابا ۽ ڌن وارا هئا تن وٽ به اڌ موڙي وڃي بچي آهي. 1831ع کان پوءِ مريءَ (ڪالرا) ننڍي کي ويران ڪري ڇڏيو هو: سڄيءَ سنڌ ۾ اهو عام خيال آهي ته هيءُ شهر هڪ ترائي ۾ جوڙيل آهي ۽ اڳهاين وارو ماڳ آهي. کوهن ۽ درياهه جو بيٺل پاڻي به گندو آهي. چوڌاري پاڻي بيٺل هوندو آهي. سياري جي رت ۾ صبح جو ڌُنڌ ۽ ڪوهيڙي ڪري بچاءُ پئي لڳندي آهي.

جوکين جو سردار جام مهر علي خان اهو ماڻهو هو، جنهن اسان سان پهرين ملاقات ڪئي. هيءُ ننڍي جي اولهه ۾ جابلو علائقي جو رهاڪو هو. سندس ذات جا ٻيا ماڻهو ڌاڙ هئا ۽ هڪ ماڳ تي ٽوٽي ٽي ڪو نه ويهندا هئا. هن اسان جي پهريداريءَ لاءِ پنهنجا ماڻهو ڏنا. جام مهر علي سگهارو ۽ وڏيءَ عمر وارو هو. سندس ڏاڙهي مينديءَ سان رتل هئي ۽ هو ڏسڻ ۾ جهنگلي ۽ جٽ ٿي لڳو. جڏهن اسان سنڌيءَ جا به ٽي غلط سلط لفظ ساڻس ڳالهايا ته هو ڏاڍو خوش ٿيو. هيءُ جوکين جو سردار هو پر سندس لقب "جام" هندن وارو هو. جڏهن هو موڪلائڻ لڳو ته اسان کيس ڪجهه دوائون ڏنيون ته هن نه فقط اسان جا ٿورا مڃيا پر اسان جو هڪ سچو ساٿي بڻجي پيو. هن ڳوٺ پهچي اسان جي رهبريءَ لاءِ پنهنجا ٻڙن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيِ ماڻهو موڪلي ڏنا. اهي ڏسڻ ۾ جهنگلي ٿي آيا، سنڌن وار وڌا هئا، پر نمڪ حلال ۽ فرمانبردار هئا. منهنجي هن بيان کان، ڪتاب ۾ ڏنل پيروز جي تصوير وڌيڪ واضح آهي. انهن ماڻهن سان گڏ جام صاحب اسان ڏانهن شڪار ڪيل هڪ هرڻ به موڪلي ڏنو، جيڪو هڪ گهوڙيسوار جي هني سان ٻڌل هو. ان جي بدلي ۾ اسان ڏانهنس ڪجھ بارود موڪلي ڏنو ته جيئن هو پنهنجي شڪار واري شغل جاري رکي. ٿوري وقت کان پوءِ اسان ڪيِ پرکي ڏٺو ته هو سٺا نشاني باز ڪو نه هئا. نوي گزن جي فاصلي تان شيشي جي بوتل کي چُٽڻ ۾ ڪير به سوڀارو ڪو نه ٿيو. فاصلي کي ڪجھ گهٽايو ويو پر پوءِ به نتيجو ساڳيو رهيو. هن اسان کي هدايو ته جيئن ته هو مَڪي واري ڏس ڏانهن بندوقون ڇوڙي رهيا هئا، تنهن ڪري کُسي پئي ويا، پوءِ نشانا اولهه بدران اوير طرف رکيا ويا، پر پوءِ به نتيجو ساڳيو رهيو. سنڌن اهڙن اجاين وهمن ڪري اسان کلي رهيا هئاسون. هن جهنگلي ماڻهن پنهنجي هَٺَ سدي جي لقاءَ ۽ هٺاڪ ٿي هنئي پر پوءِ جڏهن نشاني چٽڻ ۾ سوڀارا نه ٿيا ته شرم وچان سنڌن حالت ڏسڻ وٽان هئي. مان سمجهان ٿو ته سنڌي گهٽي قدر لهاڙي آهن. ڏهن ٻارهن گهرن جي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي کي هو شهر سڏيندا آهن. جڏهن اسان جا نَوَ ڏهه ماڻهو گڏجي گهميا ته ان ٽولي کي لشڪر ٿي ڪوٺيائون. هن وڏي سفر ۾ هن جوڪين کان سواءِ ڪجھ عرب ۽ ڪڇ جا ميانا (Myana) (مهاڻا) ڏاڙيل به اسان سان گڏ هئا. ڪڇ رڻ جا رهاڪو ۽ سنڌ جا جابلو ماڻهو اسان جا پرجهلا هئا، تنهن ڪري اسان کي ڪنهن دشمن جو الڪو ڪو نه هو. پهريدارن جي اهڙي جوڙجڪ اسان کي پنهنجي يادگيرين لاءِ هيءَ موضوع مهيا ڪري ڏنو ته برطانيا جو هندستان ۾ ڪيڏو نه وڏو ڏاڪو آهي.

ٺٽي شهر ۾، اسان سان مُلن جو ججهو انگ اچي مليو. اسان جي تقاضا ڪرڻ تي وڪري لاءِ ڪتاب ڪٺي پهتا هئا. انهن ڪتابن ۾ مون کي 'چچ نامو' ۽ 'تحفه الڪرام' ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي سنڌ جي تاريخ جا مشهور ڪتاب هئا. پر سنڌن ڪتابن جي ڍير مان گهڻن جو واسطو قرآن جي تفسير ۽ شرح سان هو. انهن مان ڪجھ نماز ۽ شاعريءَ سان به لاڳاپيل هئا. جيڪڏهن انهن ڍيرن مان ڳولا ڪجي ها ته ڪجھ قيمتي ڪتاب ملي وڃن ها. اسان واري ساٿ جو سونهون مرزا گل محمد نالي هڪ شخص هو جيڪو مرزا علي ترخان جي پيڙهيءَ مان هو. ان وقت هو ڪنگلو هو پر وٽس شاهه جهان بادشاهه طرفان مليل ڪي فرمان موجود هئا. هن شهر ۾ علم ۽ ادب تباهه، واپار وڙو ختم ۽ آدمشماري نه هئڻ جي برابر وڃي رهي آهي. اسان رمضان واري عيد تي ٺٽي ۾ موجود هئاسين. عيد نماز تي عيدگاهن ۽ مسجدن ۾ نمازين جو انگ ٻن هزارن کان مٿي ڪونه هو. سنڌ ۾ اهڙن موقعن تي هندو ٻاهر نڪري ساءُ ڪو نه ڪندا آهن. جيڪي ڪجھ مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڪئين ڏنو ۽ ان ڪان پوءِ پڇا ڳاڇا بہ ڪيم، جنهن مان مون کي پرو پيو تہ هن شهر جي ڪل آدمشماري اٺ يا ڏهہ هزار کن آهي ۽ شهر ڏينهون ڏينهن ناس ٿيندو پيو وڃي.

گوبند جو پاءُ آسومل هڪ هندو، جيڪو پنهنجن پائي بندن ۾ ڏاڍو ذهين آهي، سو هن شهر (ٺٽي) جو برک واپاري آهي، هو اسان وٽ لنگهي آيو. ڏاڍو سلجهيل ۽ مانائتو ماڻهو ٿي ڏٺو، ڪيس پنهنجي ماتر ڀومي جي هن وڏي ۽ وسندڙ شهر جي ويرانيءَ تي ڏاڍو ڏک هو. اشارن ۽ ڪناين ۾ ڳالهائيندي، هن چيو تہ ”واپاري ۽ هاري ناري سنڌ جي اصلي مٽي آهن ۽ اها مٽي تيستائين زرخيز نہ ٿي سگهندي، جيستائين ان کي واپار جي پاڻيءَ سان آباد نہ ڪيو ويندو.“

هتان جي هندن جي حالت سندن ئي بيانن مان پڌري پٽ ظاهر ٿيندي آهي. اسان ٺٽي ۾ ئي موجود هئاسون جو هندن جو هڪ چريو پرلوڪ پڌاري ويو. مسلمانن دعويٰ ڪئي تہ هن جو لاش دفن ڪرڻ لاءِ سندن حوالي ڪيو وڃي. تنهن تي هندن ٻوڙي اچي ٺٽي جي گورنر جو در جهليو. ڪن مسلمانن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو تہ مرهيات جڏهن جيئرو هو تہ ڳارين ڏيڻ ۽ پٽ پاراتا ڪيڻ سان گڏ هن ڪيترا ڀيرا پاڪ نالا بہ اچاريا هئا ۽ قرآن جي آيتن سان دليل ڏنائون تہ هو مسلمان هو. گورنر ان چريئي هندوءَ جو لاش مسلمانن کي ڏياريو، جن کڻي وڃي ان کي مسلمانن جي قبرستان مڪليءَ ۾ دفن ڪيو. اسان جي پهچڻ کان مهينو اڳ ۾ هڪ هندو عورت پنهنجن ٻن ٻارڙن سان مسلمان ٿي وئي هئي. اڙهن مهينا کن اڳ پرسان ڪنهن ڳوٺ جي هڪ هندوءَ کي ان ڏوهہ ۾ زوريءَ مسلمان ڪيو ويو هو جو سندس پاءُ ڪو ڏوهہ ڪري لڪي ويو هو. اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ هندو گهٽو ڪري پنهنجي رضا خوشيءَ سان اسلام قبول نہ ڪندا آهن. مان اهو هندن جي تصديق جي آڌار تي چئي سگهان ٿو. هندو، مسلمانن جي پاڪ نالن وٺڻ کان ڏاڍو ڪيٻائيندا آهن. ٺٽي الهيار جا واپاري، هن شهر کي رڳو ٺٽو چوندا آهن ۽ ’الهيار‘ چوڻ کان لهرائيندا آهن. هتي هندو عيد جي خوشين ۾ شريڪ ڪو نہ ٿيندا آهن. هندستان ۾ وري اها حالت آهي جو مسلمانن کان وڌيڪ هندو عيدن جون خوشيون ڪندا آهن. هن پنجن ڇهن سالن جي عرصي دوران زبردستيءَ مسلمان ڪرڻ جو وڏو واقعو ٿي گذريو آهي. ڪراچيءَ جي هڪ مشهور واپاريءَ هوتچند کي سندس مرضيءَ خلاف زوريءَ مسلمان ڪيو ويو. هن واقعي کان پوءِ هو ڪچ ڏانهن ڀڄي ويو ۽ پنهنجي گهراڻي سميت لڪيت ۾ رهڻ لڳو آهي. سندس اولاد هن سان گڏجي ماني ڪو نہ کائيندو آهي، وٽس ملڪيت ۽ ڌن تہ گهڻو آهي، پر سندس هندو جاتيءَ وارا ڪيس اڳين حيثيت ڏيڻ لاءِ تيار ڪو نہ آهن.

ٺٽي جي قدامت اسان کي هميشہ پاڻ ڏانهن ڇڪيندي رهي آهي. اسان بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اتي پهچي پچا ڳاڇا ڪاڻ ويسلا ڪو نہ ويناسين ۽ پهريائين ’ڪلان ڪوٽ‘ ڏسڻ وياسين. هي قلعو ان ساڳيءَ ٽڪريءَ تي جوڙيل آهي جتي مڪليءَ جا ٻيا شاندار مقبرا ٺاهيل آهن. ڏسڻ ڪان پوءِ مون کي ائين لڳو تہ هيءَ ٺاڪ پراچين ٺٽي سان لاڳاپيو رکي ٿو. ڪلان ڪوٽ جي معنيٰ آهي وڏو قلعو. جيڪو ٽڪريءَ جي مٿاڇري تي اڏيل آهي. سندس ڊيگهہ منڍ ميل ۽ ويڪر پنج سو گز کن ٿيندي. هن جي شڪل صورت ڏڪڻ- اولهہ جي پاسي کان سواءِ چوڪنڊي آهي. ان طرف کان ڪجهہ ٻاهر تي نڪتل آهي. ان ٽڪريءَ جي مٿاڇري تي چوڌاري قلعي جي ڀت ڦيريل آهي، جيڪا ڪچي آهي ۽ ٻاهرئين پاسي کان پڪيون سرون ٿڦيون ويون آهن. قلعي جي اندر گهڙڻ جا اهڃاڻ محسوس ڪري سگهجن ٿا. هڪ ڀڳون حال ويڪري مسجد بہ ڏسڻ ۾ ايندي، جنهن جي اڏو هڪ ڦوهاري جا نشان بہ نظر ايندا. اتي گهمندي اسان کي ائين محسوس ٿيو تہ زمين هيٺان ڪو تہ خانو آهي. هڪ پاسي کان اسان کي سڙي ڪوئلو ٿيل ڪٽڪ ملي. اتي ڪجهہ سرون بہ ڏسڻ ۾ آيون جيڪي گهٽي ٻاهہ ڪري جلي ٻوهڻ جي شڪل اختيار ڪري ويون هيون. ڪلان ڪوٽ ٺٽي جو هڪ قديم قلعو آهي. اولهہ پاسي ڪنهن وستيءَ جا ڪنڊر ڏسڻ ۾ ايندا. پر ٻين طرفن کان هن جي چوڌاري هڪ وڏي ڍنڍ نظر ايندي، جنهن کي اوڀر طرفان وهندڙ سنڌوءَ مان هڪ ڪوٽيل واهہ وسيلي پريو ويندو هو. هن ڍنڍ جي هڪڙي پاسي هندن جي پوڄا جا ڪيترا آستان نظر ايندا، جيڪي ٽڪري ۾ قدرتي ڏارن جي صورت يا هٿرادو جوڙيل ڪفائن جي شڪل ۾ آهن. هيءَ ٽڪري شڪل ۾ گول ۽ ماکي جي ماناريءَ جيان سوراخن واري آهي. منجهس سپون ڪوڏ يا سنک جام ٻيا ڏسڻ ۾ ايندا. منجهس غارون بہ جام آهن. هن ڍنڍ مان ڪير بہ مڇي ڪونہ ماريندو هو. چاڪاڻ تہ هي ماڳ ٺٽي جي هندن واسطي هڪ تيرٿ هو، جتي مهيني ۾ بہ ٻيرا اچي ياسون ياسيندا ۽ سڪائون ڏيندا هئا. چا اهو ئي سنڌ جو ديبل آهي، جنهن جي لهڻ واسطي قديم آثارن جا گهٽگهرا، اٿو هڏي وڏ ڪنجي سدائين ووڙيندا وتندا آهن؟ پر حقيقت اها آهي تہ هتي اهڙا ديول يا مندر ڪونہ آهن. پر سڄيءَ سنڌ ۾ اهڙي ڪا بہ ديول ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي، جنهن جي نسبت سان اڄ تائين هن علائقي کي ديول جي نالي پڻيان سڏيو ويندو آهي. ڪجهہ وقت اڳ جڏهن مان بمبئي ۾ هوس تہ مسقط ۾ مقرر ٿيل اسان جي گماشتي اسان ڏانهن هڪ خبر لکي رواني ڪئي هئي تہ مسقط جو امام رنجبار تي حملو ڪرڻ چاهي ٿو. تنهن ڪري هن فوجي سپاهي ڀرتي ڪرڻ واسطي ديول ڏانهن پنهنجا ماڻهو موڪليا آهن. اهڙي فوج ڀرتي ڪرڻ جي اجازت واسطي سنڌ جي حڪمران کي گذارش ڪئي آهي. ڪلان ڪوٽ جنهن صورت شڪل ۾ اڄ موجود آهي، تنهن مان ڏسجي ٿو تہ سندس اڏاوت اسلامي دور کان اڳ جي ڪا نہ آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ٺٽي شهر جي بنياد رکندڙ حڪمران

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان ماڳ کي چونديٰ اتي قلعي جي اڏاوت شروع ڪئي هوندي. قلعي جي کنڊرن ۾ موجوده ٺٽي شهر جي وچ تي ڪي بہ قديم آثار نظر ڪونہ ايندا ۽ ٽن ميلن جي دائري اندر ٺي ڦٽل قلعي جا دڙا آهن. شهر جي اتر پاسي اهڙا کنڊر موجود آهن، جيڪي هين پاسن جي کنڊرن کان نرالا آهن ۽ هتي پٿرن جا اهڃاڻ بہ نظر اچن ٿا. چيو ويندو آهي تہ هن ماڳ تي سومرن ۽ سمن جو هڪ قلعو اڏيل هو. ٺٽي کي اجان تائين 'نگر' جي نالي سڏيو ويندو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي وڏو شهر. مون کي شڪ آهي، جنهن جو مون الائي ڪٿي اظهار بہ ڪيو آهي تہ هنن ماڳن تي مينا نگر نالي هڪ شهر آباد هو.

ٺٽي کان ڏکڻ- اولهہ طرف ۾ ڪلان ڪوٽ جي سِر اتر، اسان کي ساموئي نگر جا پراڻا پڊ ڏسڻ ۾ ايندا، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي تہ موجوده ٺٽي کان اڳ ۾ هيءُ شهر آباد هو. اتي هاڻي فقط اٺ ڏهہ گهر وڃي رهيا آهن، جيڪي شاهہ جئند جي مقبري جا مجاور آهن. هتان کان ٿوري پنڌ تي سنڌوءَ مان، ساجي طرف تي، پهريون ڦاٽ 'ڪلري' ڦُٽي نڪري ٿو. جيڪڏهن منجهس پاڻي تار هوندو آهي تہ ٺٽي کي الڳ ڪري ڇڏيندو آهي. سندس پاڻيءَ تي پوکي راهي ڪانہ ٿيندي آهي ۽ اپئن اڪارٿ ٿي ويندو آهي. مڪلي ٽڪري جي حد، ساموئي نگر وٽ ختم ٿي وڃي ٿي. هيءُ شهر سمن اڏايو هو. سندن مقبرا بہ هتي ئي اڏيل آهن. ڪراچي- ٺٽي واري رستي تي موجود پنيور جو شهر، ساموئي شهر جو همعصر چيو ويندو آهيَ. ساموئي ۽ ٺٽي شهر جي وچ تي سيدا (Sida) جا کنڊر آهن، جتي پڻ هڪ مزار ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ان بابت هڪ روايت مشهور آهي تہ هندو هتي ڪاغذن کي ڏن ۾ بدلائي ڇڏيندا آهن ۽ جيڪڏهن ان تي ڪنهن جي نظر پئي تہ اها دولت ڌرتيءَ ۾ گم ٿي ويندي آهي.

برهمڻ آباد نالي ڪو بہ شهر ڳولي لهي ڪو نہ سگهيو آهيان. ڪيترا سنڌي چوندا آهن تہ ان پراڻي شهر جون سرون روهڙيءَ جي جاين ٺاهڻ ۾ ڪم آنديون ويون آهن. هين جو خيال آهي تہ ان نالي سان شهر هالا يا خداآباد جي پرسان هوندو هو. ٿر واري علائقي ۾ 'بهمينا' نالي هڪ پراڻو شهر آهي. ڪاڪ نالي بيو پراڻو شهر عمرڪوٽ پرسان هڏايو وڃي ٿو. موجوده شهر ٺٽي پرسان، ڪي قديم ماڳ موجود آهن. مڪلي ٽڪريءَ تان پنڊ پاهڻ ٿيل مٽين جيان ڪي پٿر پوئي تسبيحون تيار ڪيون وينديون آهن. منهنجي خيال موجب لس بيلي طرف 'پيس' جي بج ۾ سوراخ ڪري تسبيحون جوڙيون وينديون آهن. اهي داڻا عميق جيان لڳندا آهن. هنگلاج ڏانهن ويندڙ هندو ياتري هن قسم جي واپار کي جڻ تہ هٿي ڏيندا آهن. مڪلي ٽڪريءَ تي موجود ڪلاڪوٽ ۾ ڪالڪان ديويءَ جو تيرٿ آهي. موجوده دور واري ڦتل شهر ٺٽي ۾، اڄ بہ برهمڻ جا پنج سو گهر آباد آهن، جنهن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ هي شهر ڪنهن زماني ۾ هندن جو پوتر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آستان هو. ڪو بہ ماڻهو اسان کي ديبل سنڌي ۽ برهمڻ آباد متعلق ڪا بہ معلومات ڪو نہ ٿو ڏئي پر انهن متعلق اندازا ۽ تخمينا ڪيي سگهجن ٿا.

هتان جي قديم آثارن مون کي هتي گهڻو ٿڪائي وڌو آهي. مان، سمن ڄامن جهڙوڪ ڄام ننڊي، ڄام تماچي جي خوبصورت مزارن جو ذڪر اڳ ۾ ڇڏي، ايترو ضرور چوندس تہ اهي ڏاڍا سهڻا آهن ۽ هاڻي وري پنهنجي سفر ڏانهن موٽون ٿا.

سنڌ جي اميرن، ٺٽي جي گورنر معرفت پنهنجي دلين جي ڳالھ هڏائي هئي تہ هو اسان جي اوسيئڙي ۾ ڏاڍا ماندا وېٺا آهن. ڇاڪاڻ تہ شڪار جي موسم گذري رهي هئي. سنڌن مرضي هئي تہ اسان بہ ساڻن گڏجي شڪار ڪريون. پهريائين مون اهو خيال ڪيو تہ جيڪي ڪجھ هو لهڻن، انهيءَ ڪان وڌيڪ ڪين اهميت نہ ڏيان، اهي ماڻهو اها ڳالھ سمجهي ئي ڪونہ ٿي سگهيا تہ اسان ڪهڙي سبب ڪري ٺٽي ۾ گهڻو ترسي پيا آهيون. حڪمران گهراڻي جي ڪنهن هڪ بہ ماڻهوءَ ڪهي اڃي ٺٽي جا اهڙا خوبصورت ماڳ ڏٺائي ڪو نہ آهن، توڙي جو اهي سنڌ جي راڄڌاني کان فقط 56 ميلن جي پنڌ تي آهن. اسان يارهين جنوريءَ تي ٺٽي کي الوداع چئي سفر تي اسهياسين.

'هيلايا' پهچي اسان هيڙين مان لهي پياسين ۽ خشڪيءَ رستي ٿي ميل سفر ڪري ڪينجهر ڍنڍ تي پهتاسين. هيءَ ٿن ڍنڍن مان اها هڪ ڍنڍ آهي جيڪا اتر ڪان ڏکڻ تائين ويهن ميلن ۾ پکڙيل آهي. چاڙھ جي رُت ۾ سنڌوءَ سان وڃي ملندي آهي. هتي پهچي اسان بي انتها خوش ٿياسون. ڍنڍ ۾ بيٺل هڪ هيڙيءَ ۾ سوار ٿياسين. ڍنڍ جو ڏيک ڏاڍو دل لُڀائيندڙ هو. اسان مڇيءَ مارڻ جا نوان طريقا بہ ڏٺا. ڍنڍ جتي ڇھ سو گز ويڪري هئي، اتي آريار ٻڪها رڇ اٽڪايا ويا هئا ۽ وچ تي سڌائيءَ ۾ ڪجھ وٿيون رکي رڇن کي گول دائري ۾ ڦيريو ويو هو. انهيءَ مقصد ساڻ تہ جيئن مڇي پنهنجي وڃڻ جو رستو بند ڏسي جار جي گول دائري ۾ گهڙي وڃي. ان کان پوءِ مهاڻا اسان کي شڪار واري پاسي وٺي هليا جتي هنن پاڻي کي ڇاڇولڻ شروع ڪيو. هو پنهنجي هيڙين تي بيهي ٿيا ڏيڻ لڳا، پنهنجي گهرن جا ٿانو ٿپا وڄائي هر قسم جو شور گوڙ شروع ڪري ڏنائون ۽ انهيءَ سان گڏ هو اڳتي بہ وڌندا رهيا. مڇي ڇرڪي پڇي سنڌن اڳ ۾ هلندي رهي ۽ هيو رستو کليل نہ ڏسي، وڃي جار ۾ پهتي. مهاڻن بہ ڦاسائڻ ۾ دير ڪانہ لاتي. هڪ ئي سٽ ۾ سوَ کان وڌيڪ مڇيون جار ۾ اچي ڦاٿيون. ان شڪار مان اسان کي ڏاڍو مزو آيو. مهاڻا بہ تمام گهڻو خوش ٿيا. هو ڏاڍا قداور ۽ خوبصورت آهن.

سنڌن دعويٰ آهي تہ هو راٺوڙ راجپوت قريءَ سان لاڳاپو رکن ٿا. هو ڄام تماچيءَ جي شاندار دور کي گهڻو ياد ڪندا آهن. هنن جي پيڙهيءَ مان هڪ نهايت سهڻي ڪنيا سان سلطان ڄام تماچي شادي ڪئي هئي. ان سبب ڪين گهڻيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رعايتون مليون هيون، جيڪي اجان سوڌو هلنديون اچن ٿيون. هڪ ڏينهن لاءِ اسان مچيءَ ۽ ٻئي شڪار کان لطف اندوز ٿياسين. پوءِ وري پنهنجو سفر جاري رکيوسين. سفر ڪندي اسان ڪيترا پراڻا مقبرا ڏٺا جيڪي ٽڪرين جي چوٽين تي تعمير ٿيل هئا ۽ 'سونڊا' جي ماڳن وٽ درياهه تائين اسان جي جڻ رهنمائي ڪندا هليا، جتي ٻيڙيون اسان جو انتظار ڪري رهيون هيون. هيءَ علائقو ڪلرائو هو ۽ پوکي راهيءَ لائق زمين تمام ٿوري هئي. جاڏي ڪاڏي ڪرڙ، ڪبڙ ۽ لَوَڻ جا وڻ نظر ٿي آيا. رات ٿيڻ کان اڳي اسان اميرن جي هڪ شڪار گاهه وٽ پهتاسين ۽ اتان موٽندي ٻہرن جي سگند کان ڏاڍو خوش ٿياسون، جنڪي سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان ڳاٽ اوچا ڪيو ڦلاريا بيٺا هئا. اسان اوڀارو سفر ڪري رهيا هياسين. جڏهن بيٺل ٻيڙائن اسان جي ساٿ کي ڏسي وني شور مچايو تہ سندن آواز ٻيلي جي وڻن سان ٽڪرائجي پڙاڏو پيدا ڪرڻ لڳو. پڙاڏي جو آواز ٽڪرين سان ٽڪرائجي وري پڙاڏي جو پڙاڏو ٿيڻ لڳو. جيڪو اسان کي ڏاڍو وڻيو. بيٺل ٻيڙين وٽ پهچڻ وارا هئاسين جو هڪ جوڪئي همراهه پنهنجي ساٿين کي خوش ڪرڻ واسطي 'تماچي' (Tumachee) وڄائڻ شروع ڪئي. ڪجهه وقت لاءِ تہ سندس ٻي سري ساز کي ٻڌندا رهياسين، پوءِ صندوقون وڄائي مٿس چٽرون ڪيوسين. بعد ۾ هن همراهه خود قبول ڪيو تہ سندس ساز جو آواز گهٽي وقت کان وني مِٺو ٿي ويو آهي. سوِس (Swiss) جي جابلو علائقي جا ماڻهو پنهنجي وطن جي ٽڪرين سان گهڻو پيار ڪندا آهن، ساڳي ريت جوکيا بہ پنهنجي ملڪ جي ٽڪرين سان گهڻي محبت ڪندا آهن.

ٺٽي کان حيدرآباد ويندي، سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري سان ٽڪريون ڏسڻ ۾ اينديون. انهن جو پٿر ڪچو ۽ چوني وارو آهي. سنڌن مٿاڇرو اگهاڙو آهي. مٿن نالي ماتر بہ ساوڪ ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي. گهڻ اوچائي وارين ٽڪرين جو نالو ڪارو (Kara) آهي. انهن جو ڪو باقاعدي سلسلو ڪونہ آهي. هالار جبل انهن کان ڪجهه وٿيرڪو آهي ۽ ڪانئن گهڻو اوچو بہ آهي. جاٿايل ٽڪرين وچان سيوهڻ- ڪراچي ۽ جهرڪ- حيدرآباد وارا رستا گذرن ٿا. هنن ٽڪرين جو اڻ وٺندڙ ڏيک، سفر ڪري اسان جهٽ ۾ ختم ڪري ورتو ۽ 18 جنوريءَ جو سنڌ جي راڄڌانيءَ پهتاسين.

ٻئي ڏينهن اسان کي اميرن وٽ پهچايو ويو ۽ اتي مون هندستان جي گورنر جنرل کان مليل سفارتي سَنَد پيش ڪئي. ملاقات گهڻو وقت هلي. اميرن اسان جي دل جي گهراڻين سان آجيان ڪئي. اسان پهريائين مير نورمحمد ۽ نصيرخان سان ملياسين ۽ پوءِ ساڻن گڏجي مير محمد سان ملاقات ڪرڻ وياسين. هو بيمار هو ۽ گهر جي ڪمري ۾ پيو هو. ڇوٽون امير صوبدار هميشہ جيان غيرحاضر هو ۽ ان جي بدران سندس پٽ ڪچهريءَ ۾ موجود هو. ميرنورمحمد اسان کي ٻڌايو تہ سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪومت ۽ انگريزن جي وچ ۾ دوستاڻن ناتن کي مضبوط ڪرڻ ۾ سندس پيءُ جو وڏو هٿ هو. مان ڪيس هاڪار ۾ ورائيو ۽ چيومانس ته "اها ڳالھ واقعي سچي آهي، پر اوهان به دوستيءَ جي وڻ کي وڏي اخلاص سان پاڻي ڏئي رهيا آهيو، "هاڻي اهو هڪ سگهارو وڻ بڻجي ويو آهي." امير جواب ۾ چيو، هائو سائين بروبر." "ان وڻ جا ميوا ڏسجي رهيا آهن." مان ڪيس ورائي ڏني. مان ساڻس گفتگو مشرقي آدابن مطابق ڪري رهيو هوس، جنهن جو مون کي پهرئين پيري واريءَ ملاقات جو تجربو هو. ان کان پوءِ اسان عام موضوعن تي ڳالهايو. هن مون کان اتر سنڌ متعلق رنجيت سنگھ جي نيت جي باري ۾ سوال ڪيو. مان ڪيس ورائيو ته دوست ملڪ تي، دوست جو دوست حملو ڪري ڪونہ سگهندو. ان کان پوءِ گورنر جنرل مون کي جنهن مقصد سان هيڏانهن موڪليو آهي سو ڪيس کولي ٻڌايم. مان هن کي چٽيءَ ريت سمجھايو ته مون کي اٽڪ تائين سنڌوءَ کي ماپڻ ۾ جاچ پڙتال ڪرڻ جو حڪم آهي ۽ ان ارادي سان هيءُ ڪشالو ڪيو اٿم. ڪيس وڌيڪ اهو به چيم ته منهنجي منزل مقصود ڪابل ۽ قنڌار آهي. جاڪاڻ ته اتان جي حاڪمن ۽ واپارين کي سنڌوءَ رستي تجارت متعلق حڪمت عمليءَ سمجھائڻي آهي. سيني کان وڌيڪ اهم نقطو اهو به آهي ته مون کي واضح هدايتون مليون آهن، ته مان سچي ۽ سگهاريءَ دوستيءَ جو اعلان ڪري سنڌوءَ جي ڪنارن سان آباد دوست ملڪن جي حڪمرانن جي اعتماد کي وڌيڪ پڪو ڪريان. جڏهن مان پنهنجي هن نقطہءِ نظر کي بيان ڪري رهيو هوس ته محسوس ڪيو هيم ته هو مون ڏانهن غور سان تڪي رهيو هو. مان جڏهن ڳالھ ختم ڪئي ته امير چيو ته، "تنهنجو سفر تمام ڏکيو آهي. سنڌ مان گذرڻ وقت اسان اوهان جي پرگھور لهنداسون ۽ جڏهن واپس ايندؤ ته اسان اوهان جي آجيان ڪنداسون." امير کان موڪلائي هلڻ کان اڳ ۾ مان هميشہ جيان ٻہ چار لفظ سنڌيءَ ٻوليءَ جا چيا ۽ جيڪي مان هلندي سکي ورتا هئا. اهي سندن خوش خيرعافيت متعلق هئا. مان کين اهو به ٻڌايو ته انگريز سرڪار جي چيف سيڪريٽري مسٽر واٿن (Mr. Wathen) سنڌي ٻوليءَ جو هڪ وياڪرڻ (گرامر) تيار ڪيو آهي ۽ مان کين ان جي هڪ ڪاپي ڏيڻ جو واعدو ڪيو. ان کان پوءِ ملاقات ختم ٿي.

ٻئي ڏينهن تي امير شڪار ڪرڻ لاءِ نڪري ويا ۽ اسان حيدرآباد جون گھٽيون ۽ بازاريون گھميون. سنڌ جي دربار جي رويي ۾ وڏي تبديلي اچي وئي هئي، جنهن کي ٻين کان وڌيڪ مان محسوس ڪيو. مان سمجھان ٿو ته جيڪو سفر مان سنڌوءَ رستي ڪري لاهور پهتو هوس، سو سنڌ جي اميرن جي طبيعت ۾ نرمي، ان سفر جو نتيجو آهي.

مان حيدرآباد ۾ هوس جو ڪابل مان قاصد اچي پهتو. اهو ماڻهو منهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دوست حيات خان قافلي باشيءَ جو ويجهو مائٽ هو. هن همراه خلوم (Khooloom) کان قنديز (Koondooz) تائين مون سان گڏ سفر ڪيو هو. مان ڏسڻ سان ڪيس سڃاتي ورتو ۽ ڪانئس دوستن جي خيرعافيت معلوم ڪئي ۽ مراد بيگ بابت پڇا ڪئي. هن تعجب مان چيو ته ”اهو شخص مراد بيگ هو؟ عظيم ديوان بيگي، خود هن جو وزير!“ ” توهان سان قرب پريا قدم کڻي پاڻ کي ڏاڍو بختاور سمجهندو آهي“ هن وڌيڪ چيو ته هو ”پنهنجي زال واسطي ڪابل ۾ ٽڪي پيو“ هيءَ اسان جو پراڻو قاصد هو. سندس نالو معصوم هو. مان کيس کائڻ لاءِ گهڻو گوشت ڏنو. هن اچرج وچان چيو، ”ڪير به هڏائي ڪونه سگهندو ته اهو ماڻهو تون هئين. جنهن هن لباس مٿان زناني چادر اوڍي لِڪ ڪيو هو. پر اسان کي پوريءَ ريت پتو هو ته اهو تون ئي هئين.“ هن گهمندڙ ڦرندڙ ماڻهوءَ ڪابل ڏانهن پيغام کڻي وڃڻ جي مون کي آڇ ڪئي، جيڪا مان هڪدم قبول ڪئي. ملا نانڪ (Mollah Nanuk) به بخارا جون خبرون کڻي خيرن سان اچي پهتو هو. هو منهنجي سفر جي ساٿين الهداد ۽ سرور خان کي به ڄاڻندو سڃاڻندو هو. هن مون کان سوال ڪيو ته ”تو بخارا جهڙو اسلام ڪٿي ڏٺو آهي“ هن وڌيڪ چيو ته هو پنهنجي سونپيل ڪم ڪرڻ کان اڳ ۾ هن شهر جا نرمل نظارا ڏسڻ گهري ٿو.

مان سنڌ جي حڪمرانن سان ڇا ڳالهايو ٻولهايو. ان وستار ۾ وڃڻ ڪو نه ٿو گهران. مان ساڻن نهايت دوستاڻي نموني گفتگو ڪئي. هڪڙي ڏينهن مير نور محمد چيو، ”جڏهن مان توکي پهريندي ڏٺو هو ته توکي ڏاڙهي ڪو نه هئي“ کيس وراڻيم ته، ”هاڻي ته منهنجو منهن ڪارنهن سان ڍڪجي ويو آهي ۽ ٻاروتڻ جي ڏهاڳ جو ڏاڍو ڏک اٿم.“ اهو خيال مان سعديءَ وٽان چورايو هو ۽ ميرن وڏي آواز سان واه واه ڪري پسند ڪيو هو. هن وري مون کان پڇيو ته مان ڪهڙي قسم جا ڪتاب پڙهندو آهيان. کيس وراڻيم ته گهڻو تاريخ سان شوق اٿم. سندس ياءُ مون کان پڇيو ته توهان گلستان ۽ بوستان ڪتاب پڙهيا آهن يا نه؟ انهن سيني مون کان زور ڏئي پڇيو ته اسان انگريز، غلامن جي واپار جي مخالفت ڇو ڪري رهيا آهيون. مان کين سمجهايو ته غلامي وڏو ڏوهه آهي ۽ يورپ جي ملڪن غلامن جي واپار کي ختم ڪرڻ واسطي پاڻ ۾ هڪ معاهدو ڪيو آهي. موڪلائڻ وقت مير نور محمد مون کي چيو، ”توهان جهڙي ذهين ماڻهوءَ سان گفتگو ڪرڻ ۾ مزو ايندو آهي. جيڪو اڳلي کي باشعور بنائي ٿو ڇڏي.“ سنڌ وارن جي چاپلوسيءَ تي گهڻو ڪجهه ڳالهائي سگهجي ٿو. پر مان هاڻي حيدرآباد کان اڳتي هلڻ چاهيان ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب پيو

ميرن سان گڏ شڪار- انن جي سواري- لباس- حادثو- شڪار جو طريقو- خطرناڪ شڪار- لاڪاٽ- وندر- بازن سان شڪار- سيوهڻ- اخلاقي پستي- جيالاجي- جهنگلي جيوت- نوان ساٿي- لاڙڪاڻو- ڊاڪٽر لارڊ- خيرپور جا مير- سنڌي ناچ- غلام نبي خان- ڏجي- مراس چينو (Maras chino) نالي هڪ دوا- ڦاڙهن جو شڪار- سنڌي باز- بکو.

حيدرآباد جي ميرن اسان کي شڪار جي دعوت ڏني، جيڪا اسان خوشيءَ سان قبول ڪئي. شڪار جو اهو ماڳ راڄڌانيءَ جي اتر طرف هو. اسان 5 فيبروريءَ جو شهر ڇڏيو. ٻئي صبح جو کائوپوٽا (Khaupoota) پٽڻ جي پرسان وڃي هزهاءِ نيس سان ملياسين. هيءَ ماڳ شهر کان ڏهن ميلن جي فاصلي تي هو. مير صاحب شڪار ڇڏي اسان سان ملڻ آيا. مير شهداد خان نيرن ڪرڻ مهل اسان سان ملاقات ڪئي. ٻين ميرن پڻ اسان جي رهائش واري جاءِ ڏهه- درياءَ وٽان لنگهندي اسان جي مرحبا ڪئي.

مير شهداد جي عمر 22 سال کن ٿيندي. ڏاڍو ڏهرو ٿي نظر آيو. چيو وڃي ٿو ته هو ڪنهن ڳڻتيءَ ۾ ڳري ڪنڊا ٿي ويو آهي. مان سمجهان ٿو هو پنهنجي پيءُ ۾ چاچن کان وڌيڪ پڙهيل ۽ ذهين آهي. هن مون کان پڇيو ته: چين وارن جو مذهب ڪهڙو آهي؟ جڏهن مان کيس هن موضوع تي ڪجهه ڄاڻ ڏني ته چيائين، ”چنگيز خان جو مذهب به اهو ئي هوندو، “ ’ايڊنبرا ريويو‘ جا ڪجهه پرچا سندس ميز تي پيا هئا. هن جي پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي، مان کيس ’ريويو‘ متعلق ٻڌايو ته اهو ڇا آهي. جڏهن مان ڳالهائي رهيو هوس ته هو ڏاڍي ڌيان سان ٻڌي ۽ هنڊائي رهيو هو. جڏهن مان ڳالهائي بس ڪئي ته هن چيو ته ”هر ملڪ جي رهواسين جو 2/3 حصو بيوقوف هوندو آهي.“ هن سمجهيو ٿي ته اسان انگريزن اهو انگ ڪجهه هيٺ لاهي 1/5 بيهاريو آهي. هن محسوس ڪيو ته شايد اسان جي مانيءَ کي دير ٿي رهي آهي ان ڪري هو ڪجهه پريشان ٿي ڏٺو. هن چيو ته سندس غيرحاضري ڪري سندس پيءُ کي اُلڪو ٿيندو هوندو، تنهن ڪري هو موڪلائي هليو ويو. هو پنهنجي ڏاڏي مير مراد علي جي مزار تي فاتح پڙهڻ ويو هو. سندس طبيعت مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معلوم ٿيو ٿي تہ هو سيني ميرن کان مزاج ۾ سخت ۽ سنجيده خيالن وارو آهي.

ڪجهڙي ئي منجهند ڏاران هڪ قاصد ڊوڙندو آيو، جنهن اچي اسان کي هدايو تہ مير صاحب اسان جي اوسيئڙي ۾ ويٺا آهن. اسان جي ٽولي ۾، مان، ليفٽيننٽ وڊ ۽ ليچ هئاسون. اسان اُٺن تي سوار ٿياسين جيڪي ڏاڍي سهڻي نموني پاکوڙيل هئا. اهي خاص طور اسان جي سواريءَ لاءِ موڪليا ويا هئا. مير نور محمد ۽ مير نصير محمد ماڻن تي هئا، جيڪي هن خچرن تي رکيل هئا. هڪ خچر اڳ ۾ ۽ ٻيو پٺيان هو. جڏهن اسان وٽن پهتاسون تہ هو هيٺ لهي اٺن تي سوار ٿيا. مان سمجهان ٿو تہ ماڻن واري سواري اٺن جي سواري کان وڌيڪ آرامده هئي ۽ گرميءَ کان بچاءَ لاءِ مٿان ڇانوَ بہ ڪيل هئي. اٺن جي سواريءَ ۾ اهي سهولتون ڪونہ هيون. سواريءَ جي اها مٿا سٽا هِن فقط اسان واسطي ڪئي هئي. جڏهن مان اها ڳالھ مير صاحب کي ٻڌائي تہ مير صاحبن وڏي اخلاق ۽ ٻاجهاري نموني چيو تہ، ”اٺن جي سواري بہ آرام واري هوندي آهي.“ اٺن تي اسان سيئي ميرن سميت لڏندا لمندا پئي آياسون. اٺن کي سکيا ڏيڻ کان پوءِ سندن سواري سفر جو سهنجو ذريعو هوندي آهي. جڏهن نماز جو وقت ٿيو تہ اٺن تان لهي پياسون ۽ سرڪي وچي وٽن جي ڇانو ۾ ويٺاسين ۽ پنهنجي قاصد جي ذريعي گذارش ڪئي سين تہ هو پلي ڏار پنهنجي سهولت آهر سفر ڪن. پوءِ اسان پنهنجي مرضيءَ سان سفر ڪندا شام جو وچي ساڻن ملياسين. مير صاحب هن پيري بنا ڪنهن حجاب ۽ وڏ- ماڻهپائي جي ڏاڍي سٺي نموني ساڻ مليا هئا. درٻارين، اٺن جي جٿن ۽ ميرن جو لباس ڏاڍو سهڻو هو. سيني کي ڦڪي رنگ جو چولو پهريل هو جيڪو بلائوز وانگي ٿي لڳو. ڪين چيلھ تي لنگين جا سندرا ٻڌل هئا. مير نور محمد اسان کان پڇيو تہ اسان ڪمربند (Waist Sashes) ڇو ڪونہ ٿا ٻڌون، مان کيس وراڻيو تہ اسان ان جي بدران سوڙهو چست لباس پائيندا آهيون. هن وڌيڪ چيو تہ ڪمربند هڪ قسم جي سونهن بہ هوندو آهي. اسان سان گڏ جيڪي سنڌي هئا، سي عام سنڌين جيان شور گوڙ ۽ هُلا هُلاچي جا ڪوڏيا هئا. وِڪ وِڪ تي بسم اللّٰه ۽ يا علي پئي ورجايائون. جڏهن اٺ ڪڙئي جي ڪير تي ٻي چڙهيو تہ بسم اللّٰه ٿي پڙهيائون ۽ جڏهن وري اٺ رستي سان ٿي هليو تہ يا علي ٿي ٻوليائون ۽ اسان ڏاڍو محظوظ پئي ٿياسون، اميرن سان پنهنجا ملازم ساڻ هئا، جن جو انگ ٽيهارو کن هو. بازدار ۽ طبيب پنهنجي مرضيءَ سان سندن پٺيان اچي رهيا هئا. شام ويلي اسان سيئي ’ميسا‘ نالي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ هلياسون. ان جي ڀرسان ئي هڪ باغ ۽ شڪار جو گودر هو. ٽالپر سردار هتي اچي لٿا. رات جو اسان ڏانهن ماڻهو موڪلي نياپو ڪيائون تہ اسان اوهان جا ٽولا ڏسڻ گهرون ٿا، جن گرميءَ کان اسان جو بچاءُ ڪيو هو. اسان گرميءَ ۾ آرام سان پئي هلياسون ۽ مير صاحب ڪاڙهي ۾ ڪڙهي هيچ ٿي پيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئا. ليفٽيننٽ ليچ کي پاتل ٽوپلو خاص اهميت جي لائق هو، جيڪو رنگ جو اڇو، وڏو، ابتو سبتو ٻه جهڻ ٽي پئي سگهيو. اندرئين پاسي رنگ سائو هوس. شڪار مهل هيڏي هوڏي ڦرندي سڀ ڪنهن پئي انهن جي تعريف ڪئي. مون کي پاتل ٽوپلو ته ڇسو هو پراڻو ٻه هو. پنهنجي عمر پوري ڪري چڪو هو. اميرن ڏانهن پنهنجو اهو ٽوپلو موڪليندي مون کي لڄ پئي آئي. تنهن هوندي به مان پنهنجو پراڻو ٽوپلو مير صاحبن ڏانهن موڪلي ڏنو. دل کي تسلي به ڏنم ته جيڪڏهن سندس هن پراڻي ڇڳل ٽوپلي ڪري مير صاحبن کي گرميءَ مان ڇوٽڪارو مليو ته سمجهندس ته منهنجا ڀاڳ ڀلا آهن. رات جو اسان سيني مير صاحبن جي تيار ڪرايل سيخ ڪبابن جو لطف ورتو. اسان فقط هڪ ٻيرو ڪباب کوڻ ڪاڏا، پر جيترو وقت اسان شڪار تي هئاسون ته ميرن جي مهمان نوازي کان لطف اندوز ٿيندا رهياسين.

سنڌي پنهنجن گهوڙن کي هيڙين ۾ چاڙهڻ ۽ لاهڻ جا استاد آهن. هڪ ڏينهن صبح جو هڪ گهوڙي جي ڦيڻ کان جنگهه نڪري پئي. گهوڙي جو سئس، ان کي کنائي، مشوري وٺڻ لاءِ مون وٽ پهتو. جاچ پڙتال کان پوءِ مان کين گهوڙي کي هيٺ سمهارڻ لاءِ چيو. اسان جي گهوڙن جا سيئي سئس گهوڙي جي چوڌاري ڦري ويا ۽ نڪتل جنگهه کي وٺي هيڏي هوڏي ڇڪڻ لڳا. ماڻهن جي ڇڪ ڇڪان کان علاوه گهوڙي پنهنجي مرضي به ڏيکاري. اسان جي اچرج جي حد نه رهي جڏهن ڏٺوسين ته گهوڙي اڳئين جهڙو ٺيڪ ٺاڪ ٿي چڪو هو. اسان جي ڳالهه ۾ مان متاثر ٿيو ۽ اسان کي گهوڙن جي بيمارين جا وڏا ماهر سمجهيو ٿي ويو. اميرن کي هن ماجرا جي سڌ پئجي وئي. گهوڙي جو مالڪ به ڏاڍو خوش ٿيو. ٿورو وقت اڳ مان هن کي ليٿو تي ڇاپيل گلستان جو نسخو ڏنو هو ته ايترو خوش ڪونه ٿيو هو. سندس نالو علي خان هو، هيءُ شخص لغارين جي سردار احمد خان جو ڀاءُ هو.

ستين تاريخ جي شام جو اسان ميرن سان گڏجي ماجندو (Majindu) ڏانهن هلڻ لڳاسون. اهو ماڳ هتان کان ويهن ميلن جي فاصلي تي هو. علائقو ڪليل ۽ ويران هو. ايڪڙ ٻيڪڙ ڪي ٽڪريون ڏسڻ ۾ ٿي آيون. ويجهو ئي لکيءَ جو جابلو سلسلو نظر ٿي آيو. هلندا هلندا اچي نيٺ شڪار جي هٽي گودر ۾ پهتاسون. اميرن پنهنجن بندوقن کي ڏسڻ وائسڻ شروع ڪيو. ڇاڪاڻ ته کين شڪار ملڻ جي توقع هئي. ميرن اسان جو استقبال بنا ڪنهن تڪلف جي دوستاڻي نموني ڪيو. ليفٽيننٽ ليچ ۽ مون کي ميرن جي سامهون کٽ تي ويهاريو ويو. ليفٽيننٽ ڊيل غيرحاضر هو. مير نور محمد مون کي سنڌ جي ٺهيل هڪ رائفل سوکڙيءَ طور ڏني ۽ استعمال جو طريقو سيکارڻ لڳو. مير ۽ سندس ڀاءُ مون کي بندوق جهلڻ سيکاري رهيا هئا. بعد ۾ مير صاحب اتي هڪ ٿانو کي نشاني طور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چتيو. اهو ايترو تہ ويجهو هو جو گسڻ جو امڪان گهٽ هو. هن ڪانُ پوءِ مان انهيءَ ٿانو کي ڇُتيو. ڏڪ لڳڻ سان ٿانو ٻہ دفعا لڏيو ۽ اها ڪا وڏي ڳالهہ بہ ڪانہ هئي، پر هن نشاني چٽڻ ڪري مون کي مفت ۾ توپچيءَ (Topchee) هجڻ جو خطاب مليو ويو. مسٽر ليچ کي هڪ خنجر تحفي طور ڏنو ويو ۽ ٻيو مسٽر ويڊ ڏانهن سوکڙيءَ طور موڪليو ويو. ٻنهي ڏينهن لاءِ واعدو ڪيوسين تہ اسان سنڌي لباس پائي شڪاري ٽولي سان اچي شڪار ۾ شريڪ ٿينداسين. اهو لباس مير صاحبن خاص اسان لاءِ تيار ڪرايو هو. فيصلو اهو ڪيو ويو هو تہ شڪار گاهہ ۾ 'اوسر' ڪٽي جانورن کي تڙي ايترو سوڙهو ڪجي، جيترو فرنگين جو سوڙهو لباس هوندو آهي. اهو ڏيک منهنجي لاءِ بلڪل نئون هو.

اسان هميشہ جيان، سج نڪرڻ سان اٺن تي سوار ٿياسين ۽ ٽي ميل سفر ڪري هڪ مهاڙيءَ ۾ وڃي پهتاسون. سنڌي جيڪي لڙ لُڙيات تي هريل هئا، سي هينئر ماٺ ۾ هئا. مان مير نصير خان سان گڏ هلي رهيو هوس. هتي هو پنهنجي اٺ تان لهي پيو ۽ مون کي بہ اٺ تان هيٺ لهڻ جو چيائين. پوءِ هو مون کي هٿ کان وٺي هڪ ڪڏڻي ۾ وٺي ويو، جتي اندر هڪ دڪي ٺاهيل هئي. پاڻ مٿس ويٺو ۽ مون کي پنهنجي پرسان ويهاريائين، ڪُڏڻي جي سامهون واري پاسو کليل هو. اسان ساهہ مٺ ۾ جهلي شڪار جي اوسيئڙي ۾ هڪ ڪنا ٿي ويهي رهياسين.

ماڻهو ۽ ڪتا هڪ اوسر جي شڪل ۾ جانورن کي تڙي اسان جي ڪڏڻ جي سامهون آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. گهڙي ڪن ڪان پوءِ اسان ڪتن جون ڇهڪارون ۽ پچاڙيون ٻڌيون، جيڪي سامهون واري جهنگل مان اچي رهيون هيون. ايئن ڪندي هڪ اڪيلو سوئر اچي اسان جي ڪڏڻي جي وٽ ڏئي لانگهائو ٿيو. اهو ايترو تيز هو جو اسان کي بندوق چوڙڻ جو وجهہ ئي ڪونہ ڏنائين. توڙي جو امير پنهنجين سُٺين بندوق مان هڪ جلدي ڪري منهنجي هٿن ۾ ڏني ۽ مون کي پهرين شڪار ڪرڻ جي هٿي بہ ڏنائين. اڌ ڪلاڪ کن ڪان پوءِ رڻ ۾ وهنتل ۽ هُڪيل ڪتا بہ ظاهر ٿيا. سمجهہ ۾ آيو تہ هن مهاڙيءَ ۾ شڪار بس اهو اڪيلو سوئر هو. ان ڪانپوءِ اٺن تي سوار ٿي، وڃي مير نور محمد سان گڏياسين، جيڪو شڪار جي ٻئي گودر ڏانهن وڃي رهيو هو. هتي بہ ساڳئي نموني جو بندوبست ٿيل هو. مان-وڏي مير سان ڪڏڻي ۾ ويٺس، منهنجي هٿ ۾ بندوق هئي، جيڪا هن مون کي اڳينءَ شام جو سوکڙيءَ طور ڏني هئي. هتي شڪار جام هو. ٿوري گهڙيءَ ڪان پوءِ اٺن ڏهن سوئرن منهن ڪييو. مير صاحب هڪ سچي شڪاريءَ جيان مون کي چيو تہ، "اهو پاسو تنهنجو ۽ هي منهنجو آهي". پهرين فائر مان ڪيو ۽ هڪ سوئر ماري وڌم. مان گسي بہ ڪونہ سگهان ها، ڇاڪاڻ تہ سوئر 25 يا 30 گز ويجهو هو. مان اهو سوئر رائفل سان ماريو هو ۽ وري ٻيهر فائر ڪونہ ڪيم. مير صاحب ڏاڍو خوش ٿيو. منهنجي هٿ ڪان وٺي وڏي آواز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان واڌايون ڏيڻ لڳو. هن حقيقت کان پوريءَ ريت باخبر هوس ته مان انگريز شڪارين جي پيٽ ۾ ڪجھ به ڪونه آهيان ۽ هيءَ سوئر ماري خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ڪونه ٿي ماپيس ته مان ڪُسي، انگريز قوم کي ڪونه لڄايو هو. ٿوري وقت جي ساهيءَ کان پوءِ هڪ ڦاڙهو چال ڏيندو ڪڏٽي جي پرسان مَٽڻ لڳو. ڏاڍو تيز هو، جڻ سنڌس پير پَٽيءَ تي ڪونه ٿي لڳا. مير صاحب به چيو آ پلا وينِدين ڪاڏي. نڪاءَ سان ڦاڙهي وجي ڌرتي ۾ چڪ هنيو. مير صاحب ڏاڍي تيزي ۽ هوشياري ڏيکاري. شڪاري هٿان شڪار جڻ قتل جو هڪ عمل آهي. ڦاڙهو تمام ويجهو لنگهيو هو. بندوق جي ناليءَ ۽ هن جي وچ ۾ ٽن يا چئن گزن جيتري وٿي هئي. مير نور محمدؐ هڪ مڃيل شڪاري هو. هن شڪار ۾ خوشي ۽ امنگ هئي گڏ هئا. ڪڏٺا گهٽو ڪري سنهيءَ لاءِ جي جهنگ ۾ لڪل هئا. انهن کي ڪپي ٿوريءَ وٿيءَ تي مختلف ڏسن تي پَها بٺايا ويا هئا. اهي سڀ پَها ان ڪڏٽي تي اڇي کُتا ٿي، جتي امير بندوق سنڀاليو وينو هو. ڏيان ڇڪڻ جهڙي ڳالھ اها به آهي ته جانور ان پهي تي پهچي ٿوري گهڙي بيهي هيڏي هوڏي نهاريو ٿي، جڻ ته پَنهنجو پاڻ سان مشورو ڪيندو هجي ته ڪهڙو رستو اختيار ڪرڻ گهرجي. پلي پوءِ انهن جي ڪيڏ ڪتن جو ڇهڪارون ۽ پڙنڪون جو نه هجن ۽ ڪيترا به ڪٽي ٻنل ۽ هپاٽل هجن پر پوءِ به ايئن ضرور ڪندا. جهڙ ڪن کان پوءِ چالون هٽندا چُنگون پريندا اڏامندا اڳتي ڏوڪيندا ويندا جتي سندن انتظار ۾ موت هڪيو تڪيو حاضر هوندو. هن شغل کان پوءِ شڪار ۾ حصو وٺندڙ ماڻهن جو ميڙاڪو ڇڙوڇڙ ٿي ويو ۽ مير نصير خان، مير نور محمد خان کان موڪلائي پنهنجي شڪارگاه ڏانهن هليو ويو. اسان به انن کي ڊوڙائيندا ٻڙن ڪن ميل پنڌ هٽي وچي سنڌوءَ تي پهتاسين. رستي ۾ مير نور محمد کي وچي پڳاسين، جيڪو پالڪي ۾ چڙهي شڪار گاهه ڏانهن وڃي رهيو هو. اسان ڪجھ مفاصلو ساڻس گڏ هلياسين. ڪيس ۽ سنڌس پاءَ کي خاڪي رنگ جا اوني ڪپڙا پاتل هئا. هين عام ماڻهن کان فقط قميص جي ڪَفني ۾ ٽاڪيل زمرد جي هيرن ۽ جواهرن سان مڙهيل خنجرن ڪري نرالا ڏسڻ ۾ ٿي آيا. سندن بندوقون به سهٽي نموني سينگاريل هيون، جيڪي هين بن چئن بندوقن سان گڏ هميشه پريل رهنديون آهن. انهن بندوقن جا لاڪ (Locks) برطانيا جا ٺهيل هئا. باقي بندوقون سنڌ جون ٺهيل هيون. بارود انگريزي ڪتب آڻيندا آهن. اسان امير جي هيڙيءَ ۾ وبهي سنڌو پار ڪيو ۽ وچي لاڪاڻ جي علائقي ۾ پهتاسين. هئي ڏينهن صبح جو سويل اٺن تي سوار ٿي ڏھ ميل پنڌ هلي وچي نهايا (Nihaya) وٽ منزل ڪئي سين. سجيءَ سنڌ ۾ هيءَ ٺاڪ مشهور شڪارگاه سمجهيو ويندو آهي.

اسان به چار ڏينهن شڪار ڪرڻ ۾ مگن هئاسين، جو ڏکڻ جي واءُ واڙو ڪري چيچ ۾ چيڏڪ وجهي ڇڏيو. هن واءُ کي، شڪار جي شغل خلاف، جڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چن تي ٿانڀو سمجهيو ويندو آهي. ٻارهين تاريخ وري واڳ ڦيرو کاڌو. سرن جي پاندن تي پارو جمي پيو، جيڪو لين جي لامن تان ماڪ جا ڦڙا ٽڄي ڦيٽ ٿمڻ لڳو. مير نور محمد خان ڏاڍو خوش طبع انسان هو. هڪ ڏينهن چا ٽيو جو جنهن منجهڻ تي اسان ويٺا هئاسون تنهن اوچتو ٺڪاءُ ڏئي وڃي زمين ورتي. اسان ٻه لوٽ پوٽ ٿي وڃي هڪ ٻئي مٿان ڪرياسين. مير نور محمد ٻِٽا ٺهڪ ڏئي کلڻ لڳو. اُن ڏينهن اسان کي ڏاڍو سٺو شڪار لڳو. سنڌن شڪار ڪرڻ جي طريقي تي ويچار ڪري مان پنهنجو پاڻ کان سوال ڪرڻ لڳس ته اهو شڪار ڪيئن ڪري سگهبو آهي. جڏهن ته لاڙ جو جهنگ تمام گهاٽو هوندو آهي. جيڪڏهن شڪار ڪرڻ واسطي پنهنجو ڏيهي طريقو استعمال نه ڪن ته هوند شڪار ڪرڻ ۾ سوکيارا ڪونه ٿين. پهريون چا ڪندا آهن جو شڪار واسطي هڪ چورس يا چوڪنڊو ٽڪرو چونڊيندا آهن، جنهن کي هو پنهنجي ٻوليءَ ۾ 'مُهاڙي' چوندا آهن ۽ ان کي ڏڪ ڪوڙي اوڙا ڏئي چوڌاري بند ڪري ڇڏيندا آهن، انهيءَ مقصد سان ته ڪوبه جانور ان مهاڙيءَ مان ٻاهر نڪري نه سگهي. پوءِ ان مهاڙيءَ کي ٽِڪنڊن ٽڪرن ۾ ورهايو ويندو آهي. اهڙيءَ ريت جو سنڌن هر ڪنڊ ڪڏٺي وٽ اچي ڪٽندي آهي. جيڪڏهن ڪو جانور هڪ ڪنڊ کان ڀڄي ۽ ٻچي نڪتو ته ٻي ڪُنڊ وٽ ڪيس سولائي سان روڪي سگهبو آهي. شڪار جي گودڙ جو نقشو هن ريت هوندو آهي:

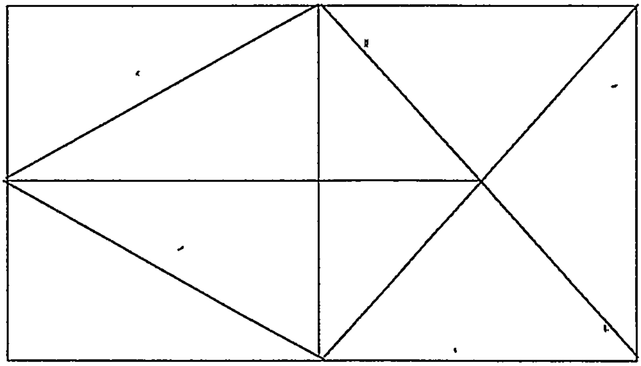

شڪاز وقت ميرن ۽ مون کان سواءِ ڪنهن ٻه ماٺهو بندوق ڪونه ٿي هلائي. ميرن جا ڪيترا پٽ ۽ پائنيا شڪار ۾ شامل هئا، پر ڪين بندوق هلائڻ جي موڪل ڪانه هئي.

اهڙيءَ ريت اسان ڪيترائي ڏينهن شڪار ڪندي ۽ مڇي پڪڙيندي گذاريا. ڦاڙهي جا آنبا اوجهري ڪائڻ ۾ ڏايا ساءَ سواد وارا هوندا آهن. اسان جهنگلي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوئر ڪائيءَ ڪونہ تي سگهياسين. ڇاڪاڻ تہ جنهن معاشري ۾ اسان موجود هئاسين، تنهن ۾ سوئر ڪائڻ تي مذهبي پابندي هئي. تنهن ڪري اسان اپڻ ڪرڻ کان لنوايو ٿي. اسان البت تترن جو سيخ ڪباب ڪندا هئاسون. مير صاحب بہ روزانو بلوچي ڪباب موڪليندا هئا، جيڪي ڏاڍا سوادي هوندا هئا. ڪن ڏينهن تي صبح جو سويل ميرن سان گڏجي بازن سان شڪار جو مزو وٺندا هئاسون. شڪار جو هيءُ نمونو بہ ڏاڍو مزيدار هوندو آهي. ڪو بہ پکي باز کان بچي ڪونہ سگهندو آهي. تنهن ڪري هن شڪار ۾ اپتري پڪ هوندي آهي، جيترو هٿ سان توپچيءَ کي پنهنجي شڪار جو يقين هوندو آهي. بازن جي جوڙي سان اسان ڪن ڪلاڪن ۾ پنهنجو ٿيلهو پکين سان پُر ڪري ورندا هئاسين. شڪاري پکين جا ٻہ قسم هوندا هئا: هڪ ڦڪين اکين سان خراساني 'باز'، سندس رنگ ڪجھ ڪار سرو خاڪي هو. ٻيو پکي 'باشو' هو. هيءُ سنڌ جو پکي ۽ شڪري جو هڪ قسم آهي. هنن پکين کي شڪار جي سکيا ڏيڻ جو طريقو ايران جهڙو آهي. شڪاري پکين کي ڦاسائڻ کان پوءِ سنڌن اکيون سبيون وينديون آهن ۽ مري وڃڻ تائين ڪين نند ڪرڻ ڪا نہ ڏني ويندي آهي. (1)

اسان مير صاحب سان جڏهن بہ چاهيندا هئاسون بنا ڪنهن حجاب جي ملي سگهندا هئاسين ۽ ساڻس بي حجاب ڳالهائيندا ٻولهائيندا هئاسين. هن اسان کي پنهنجي شڪارگاهن ۾ شڪار ڪرايا ۽ اسان سان گهڻو رلي ملي ويو. انهيءَ هلت سان سندس اهو مقصد ڪو نہ هو تہ هو اسان جي خوشامد ڪري رهيو آهي، پر ماڻهن کي اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش پئي ڪيائين تہ اسان ٻئي ڏريون هڪ آهيون. اسان انصاف ڪندي دل جي گهراين سان مڃيون ٿا تہ هو اسان تي تمام گهڻو مهربان هو. مان هڪ ڀيري چيو هو تہ "ٻنهي حڪومتن جي وچ ۾ مفاهمت موجود آهي ۽ دوستاڻا تعلقات ان کي وڌيڪ سگهارو ڪندا." مستقبل واسطي آءٌ هيءُ اڳڪٿي ڪري سگهان ٿو تہ حالتون ساڳيون ڪو نہ رهنديون. مير نور محمد مون کان پڇيو تہ "هندستان جي ٻين حڪمرانن سان توهان جو رويو ڪهڙو آهي؟" هن اسان کان مغل شهنشاھ جي پينشن متعلق پڇيو. مان کيس ڀرپور معلومات ڏني ۽ چيومانس تہ اها انگليند جي درياھ دلي آهي جنهن مرهٽن جي مصيبت کان نجات ڏياري آهي ۽ کيس پندرهن لکن رپين جي ساليانو پينشن ڏني وئي آهي. مير صاحب هن ڳالهہ تي اچرج ڪاڏو تہ بڙودا جي مرهٽي حڪمران 'گائڪواڙ' جي ساليانو آمدني هڪ ڪروڙ رپيا آهي. پر هو سندس دربار ۾ رهندڙ انگريز ريزيڊنٽ کي ادائگي تمام ٿوري ڪندو آهي. هن گجرات جي دولت کي ڪجھ وڌائي ٻڌايو هو. هن مون کان اهو بہ پڇيو تہ 'گرنار' ايترو تباھ ڇو ٿي وئي آهي

(1) ان کان پوءِ بہ جيڪڏهن مري نہ سگهندي آهي تہ کيس نشو کارايو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ اهو بہ سوال ڪيائين تہ چمپانير جي نالي سان اجا بہ ڪو ماڳ آهي يا نہ ۽ احمد آباد جا حال ڪهڙا آهن؟ اهي ماڳ محمود بيگڙي جي دور ۾ ڏاڍا مشهور ۽ سڪيا ستابا مقام هئا. مون کان اهو بہ پڇيائين تہ "تو ڪڏهن ايڏو وڏو درياهہ ڏٺو، جيڪو سنڌوءَ سان ڀيٽائي سگهجي." مان ڪيس وراڻيو "مان گنگا، نيل ۽ آمون درياهہ ڏٺا آهن. پر اُهي درياهہ حڪمران، رعايا ۽ واپارين واسطي ايترا لاڀائتا ڪونہ آهن جيترو سنڌو آهي." ڪيس اهو بہ ٻڌايم تہ "ان هوندي بہ ڪي ملڪ مينهن جا محتاج هوندا پر سنڌ ئي هڪ اهڙو سڀاڳو ملڪ آهي، جنهن کي مينهن جي ڪاڻ ڪانہ آهي. خاص طور تي سنڌ جو لاڙ وارو ڀاڱو تہ ان معاملي ۾ ڪجھ وڌيڪ ڀاڳوند آهي. هتي جڏهن مينهن پوندو آهي تہ مري ۽ اڳهائي منهن ڪيندي آهي. جيڪڏهن مينهن نہ پوندو آهي تہ ماڻهو رڍان ڪپان رهندا آهن. مير صاحب مون کي ٻڌايو تہ وٽس سنڌ جي تاريخ جا پنج ڪتاب موجود آهن جيڪي هو مون کي ڏيڻ چاهي ٿو. اهو واعدو فقط واعدو ئي رهجي ويو پر ڏنائين ڪو نہ. هو سمن ۽ سومرن جي تاريخ متعلق سنڌي روايتن کان پوريءَ ريت باخبر هو. هن هڪ روايت ٻڌائي تہ ڪيئن سَند (Sund) راجا ڪاهہ ۾ لڪي قلعو فتح ڪري ڪڇ تي قبضو ڪري ورتو هو. هن موضوع تي ڳالهائيندي پنهنجن ابن ڏاڏن متعلق بہ معلومات ڏنائين ۽ برٽش حڪومت سان لاڳاپن جا بہ قصا ڪيائين. مسٽر ايلس بابت بہ پڇيائين ۽ چيائين تہ هو واهہ جو رَڄُ چڱو مڙس هو ۽ هو ڪيس اڃا بہ ياد ڪندو رهندو آهي. سندس هڪ ڳالهہ مير جي پيءُ ۽ چاچن کي هميشہ ياد هوندي هئي. جڏهن اسان پنهنجو ڪو نمائندو سنڌ ۾ رکندا هئاسون تہ مير صاحب ان کي ٺٽي ۾ رهائيندا هئا. جڏهن مسٽر ايلس کي ٺٽي ۾ رهڻ لاءِ چيو ويو تہ وراڻيائين تہ، "مون کي اميرن جي پاڇي ۾ رهڻ ڏنو وڃي،" ۽ پوءِ هو حيدرآباد ۾ ئي رهڻ لڳو. مان متي مير صاحب جي گفتگوءَ جو هڪ عام جائزو پيش ڪيو آهي.

اسان هزهاءِ نيس کان 16 تاريخ ناصري (Nasree) وٽان موڪلايو ۽ سيوهڻ ڏانهن روانا ٿياسون، جتي اسان جون ٻيڙيون بيٺل هيون. مير صاحب بہ ساڳئي ڏينهن جو راجڌانيءَ روانو ٿيو. اتفاقن ۽ حادثن جي هوندي بہ ٻئي ڏينهن شڪار جي شغل مان ڏاڍو لطف اندوز ٿيون هيون.

مان سمنڊ کان سيوهڻ تائين خشڪيءَ رستي سفر ڪيو هو. ان ڪري مون کي هن ملڪ متعلق گهڻي معلومات ملي هئي. اسان هن ملڪ کي ڏاڍو سڪيو ستابو ۽ دولتمند سمجهندا هئاسون. منهنجي خيال ۾ اسان جو اهو ويچار بلڪل غلط هو. هتي تہ سڄا سارا علائقا لَوَڻ جي جهنگ سان ڀريا پيا آهن. هن ملڪ جو اهڙو هڪ جهڙو ڏيک اکين کي ٿڪائي وجهندو آهي. منهنجو پڪو ويساهہ آهي تہ هنن ميدانن جو وڏو حصو آباديءَ هيٺ آڻي سگهجي ٿو. لاءِ جا جهنگل وڍي ناس ڪرڻ ۾ ڏاڍا سولا آهن. ٿوري پورهئي سان وڃان ئي وڃان هڪ وڏو شاهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رستو بہ ٻڌائي سگهجي ٿو. سنڌ جو زرخيز علائقو سنڌوءَ جي ڪنڌين پرسان نہ پر ان کان ڪجھ وٿيرڪو آهي، جتي واهن وسيلي پاڻي پهچايو ويندو آهي. هن ملڪ جي اندريڻ علائقن ۾ ڍنڍن جو انگ بہ گهڻو آهي، جن ۾ بيٺل پاڻي هوندو آهي. هنن ڍنڍن جو پاڻي هاڻي آبادي واسطي ڪتب ايندو آهي. ڪينجهر ڍنڍ جو ذڪر اڳ مٿي ڪري چڪو آهيان. لاڪاڻي جي علائقي ۾ بہ هنن ڍنڍن جو انگ ججهو ڏسڻ ۾ آيو. منجهن مڇي جام هوندي آهي ۽ سنڌن ڪنارن سان مٿي پاڻيءَ جون سپون ۽ ڪوڏ بہ جام ڏسڻ ۾ ايندا آهن. انهن مان ڪي تہ ڪائي وانگي شفاف ۽ نازڪ نفيس بہ هوندا آهن. هيءَ اچرج جهڙي ڳالھ آهي تہ توڙي جو اسان هيٺين علائقن مان سفر ڪيو، پر اسان کي وڏو ڏيڏر ڏسڻ ۾ ڪو نہ آيو. وچون ۽ نانگ بہ ڏسڻ ۾ ڪو نہ آيا. البت نانگن جون لاٿل کلون سو جام نظر آيون.

سنڌوءَ ڏانهن ويندي رستي ۾ اسان سان هتان جا ڪيترائي رهواسي مليا. مون کي ڏاڍو اچرج لڳو تہ هتان جو غريب ۾ غريب ماڻهو بہ ميرن جي شڪار ۾ ڏاڍي دلچسپي وٺي رهيو هو، جنهن ۾ اسان بہ شامل هئاسين. اهي اسان کان ورجائي پڇي رهيا هئا تہ ميرن کي شڪار سٺو لڳو يا نہ. مان اڳ ۾ ايئن پئي سمجهيو تہ اهڙا سوال رڳو ڪي وڏا ماڻهو ڪندا. پر منهنجي وهم گمان ۾ بہ اهڙي ڳالھ ڪانہ هئي تہ هاري ناري بہ اهڙي قسم جا سوال ڪندا. ڪجھ ڏينهن اڳ ٺٽي جي پرسان هئاسون جو هڪ هاري بگهڙ جو سر ڪٽي آيو. هن اهو بگهڙ مهاڙيءَ مان ماريو هو ۽ مون کان ان جي بدلي ۾ انعام گهرڻ لڳو. انهيءَ لاءِ نہ تہ هن انسان جي ويريءَ کي نگهوسار ڪيو آهي، پر انهيءَ لاءِ تہ هن مير صاحبن جي شڪار جو دشمن ماريو هو. هتي بہ انگلينڊ جي هيلن وارو پراڻو قاعدو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ميرن جي شڪارگاهن ۾ بنا اجازت ٽپي ايندو آهي تہ کيس سخت سزا ڏني ويندي آهي. جيڪڏهن ڪو رولو ڍڳو يا مينهن انهن مهاڙين ۾ لنگهي ايندو آهي تہ، اهي بہ ضبط ڪيا ويندا آهن. اسان جي هتي موجودگي هنن لاءِ وڏي تعجب جي ڳالھ آهي. اهي اسان کان پڇندا آهن تہ، "اسان کي ڳئون مينهن ڪهڻ ۽ وڏي آواز سان بانگ ڏيڻ ۽ نماز پڙهڻ جي موڪل هوندي." هو اسان کي فاتح سمجهي رهيا آهن. جيئن سکن پنهنجي مفتوح علائقن ۾ مسلمانن مٿان اهڙي پابندي نافذ ڪئي، تيئن اسان مان بہ توقع ڪري رهيا هئا. هتي مون کي اهو بہ ڏسڻ ۾ آيو تہ هر طبقي جا سنڌي مهذب گهٽ آهن. سڄي سفر ۾ مون کي سنڌي چڙوچڙ ۽ هر شيءِ کان بي پرواھ ڏسڻ ۾ آيا. عورتن ڏانهن سنڌن لاڙو مڙوئي ڪجھ وڌيڪ هو. لاءِ جا هوتا سنڌن قومي اوڻ آهي ۽ ملڪ بہ اهڙي ئي رنگ ڍنگ جو آهي. ڳاهہ ۽ هين گنڌين هوتين سڄي ڌرتيءَ کي ڍڪي ڇڏيو آهي. هتان جا ماڻهو بہ طبعي ۽ اخلاقي طور تي ساڳي جهنگلي فطرت رکن ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيوهڻ چڏڻ کان اڳ ۾ لکيءَ ۾ موجود چشمن کي ڏوري وڃي ڏٺوسين، جيڪي ڇهه سؤ فوٽ اوچي ۽ ايڪيريءَ ٽڪريءَ جي سيرن ۽ ڦاٽن مان اڀرڪي ٻاهر نڪرن ٿا. هنن جهرڻن کي ڏسي مون کي هندوڪش جبل ياد اچي ويو. هن پاڻيءَ جو ڪوسائي پد 102 هو ۽ هوا جو ڪوسائي پد 70 هو. پاڻيءَ مان گندرف جي هراڄ ٿي آئي، جيڪا ٻچان جهڙي هئي. چشمن جو پاڻي وهندو رهندو آهي ۽ ان تي ٽڪريءَ پرسان پاڻيءَ سان گڏيل چونو ۽ واري وهندي گڏ ٿيندي ويندي آهي. اها ٽڪري چوني جي آهي. منجهس سنک ۽ ڪوڏ جام ڏسڻ ۾ ايندا آهن. منجهس ڦاٽ، سيرون ۽ چير به عجيب قسم جا آهن. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته اها ڪنهن ڀونچال جي ستم ظريفي آهي. قديم زماني سان واسطو رکندڙ باقيات به هتي گهڻي ڏسڻ ۾ ايندي. هتي، مرجان، هڪ قسم جو ڪوڏ (Cockle) سپون (Oyster) ۽ Nummulete قسم جون ٻيون سپون ۽ ساموندي ڪوڏ به ڏسڻ ۾ ايندا، جيڪي لکيءَ جي جابلو سلسلي ۾ جام آهن. ٽڪرين جي چوٽين تان مان ڪجهه هڏا لڌا هئا. منهنجي خيال ۾ اهي ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکن ٿا، جيڪي گدڙن يا ڇراخن کٽي هتي ڦٽا ڪيا آهن. هن عجيب غريب جابلو سلسلي ۾، جيڪڏهن ڪوشش ڪجي ته جيالاجي سان واسطو رکندڙ ڪيترين ئي نادر شين ملي وينديون. مون کي شڪ آهي ته اولهه واري هالار جو اتانهون جبل بناوت ۾ سيوهڻ پرسان موجود ٽڪرين سان هڪجهڙائي رکي ٿو. اهي سڀ اڳهاڙا آهن. اوپڙ جو مٿن ڪو نالو نشان به ڪو نه ملندو.

اسان 20 تاريخ جو اڙل ۾ وڃي لنگر هنيا ۽ سيوهڻ جو مشهور قلعو ٻيو پيرو ڏسڻ ويس، جنهن تي هڪ وڏو بحث ڇڙيل آهي. مان پهرئين پيري جيان هاڻي به ڏاڍو حيران ٿي ويس ۽ خوشي به ڏاڍي محسوس ٿي رهي هئي. لال شهباز قلندر جي مزار ڏسڻ ڪونه ويس. اها مزار ماڻهو زندگيءَ ۾ هڪ پيرو ڏسي ته به ڪافي آهي. هڪ ته اتي لڙ ۽ گوڙ ايڏو هوندو آهي جو بس پلي. ٻيو وري فقيرن جي چتي پن جو آزار. هڪ دفعو ويس، وري ڏسڻ جي هميشه لاءِ توبهه ڪري ڇڏيم. سيوهڻ جي آدمشماري اڳين کان اڌ جيتري ٿيندي. مان سمجهان ٿو پنج هزار ماڻهو به مس ٿيندا. سي به گهڻو ڪري پينو فقير ۽ مهاڻا آهن. هتي گهڻن ئي قسمن جي مڇي مرندي آهي. اسان کي مڇي ڦاسائڻ جي نظاري ڏسڻ جو موقعو مليو. هتي گهڻو ڪري اهائي مڇي هئي، جيڪا سنڌوءَ ۾ ملندي آهي، جنهن جا چيٽيهه قسم آهن. منڇر ڍنڍ ۾ پاڻيءَ جا پکي جام هئا. انهن پکين کي ليفٽيننٽ ليچ ڏسڻ ويو هو، جن کي هن ڏاڍي ڌيان ۽ گيان سان ڏٺو. انهن مان ڪي ڏاڍا اچرج جهڙا پکي هئا، جن مان هڪ 'آڙي' به هئي. جنهن جي جهليدار پيرن ۾ ٿي سنڌا هئا، جيڪي هڪ ٻئي مٿان زره جيان چڙهيل هئا. انهن ٻن ڪنين وارن پکين جون 191 شڪليون، چوپين جانورن جو ويهه ۽ سرندڙ جانورن جون ٻارهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شڪليون ٺاهيون ويون هيون. اهي ۽ جهنگلي جيوت ۽ جيالاجيءَ سان واسطو رکندڙ سڀ شڪليون اسان جي حڪومت رايل ايشياٽڪ سوسائٽي ڪلڪتہ جي حوالي ڪري ڇڏيون.

اسان منڇر بہ گهٽ ويا هئاسين. هن جابلو علائقي ۾ هيءَ اڪيلي ڍنڍ آهي. چاڙهہ کان پوءِ جڏهن پاڻي لهي ويندو آهي تہ پوکي راهي ڪئي ويندي آهي. سڄي ڍنڍ مهاڻن جي هيڙين سان پريل ڏسڻ ۾ ايندي، جن جو انگ هزار کان وڌي ويندو. عام طور تي هتي سوئن سان مڇي ماري ويندي آهي. ڇاڪاڻ تہ پاڻيءَ ۾ قتل گاهہ گند ۾ چار هٿ ڏکيو هوندو آهي.

سيوهڻ ڇڏڻ وقت، مون کي سفر جو پراڻو ساٿي موهن لال مليو، جيڪو بهاولپور کان ڪهي آيو هو. سندس خدمتون منهنجي حوالي ڪيون ويون. مان پنجن سالن کان پوءِ ساڻس ملي ڏاڍو خوش ٿيو هوس. مون وٽ نوروزجي فريدون جي نالي هڪڙو ماڻهو ڪم ڪري رهيو، جيڪو ايلفن اسٽون ڪاليج بمبئي جو تعليم يافتہ هو. مان شخصي طور ان راءِ جو آهيان تہ بمبئي صوبي جو ڪو ماڻهو هن سفر جو ضرور تجربو حاصل ڪري، جيڪو خاصو اهم هو. نوروزجي اسان کي پنهنجون خدمتون رضاڪارانہ طور آڇيون هيون. هو پنهنجي طور تي بہ هڪ لائق ماڻهو هو. هن، عزت ماب جيمس سدرلئنڊ (James Sutherland) جي زيرنگرانيءَ تعليم حاصل ڪئي هئي. هيءُ سچاڻ ماڻهو منهنجو پيارو دوست هو. جيمس سدرلئنڊ کيس گهڻو چاهيندو هو. مان بہ هن نوجوان جي بهتريءَ واسطي گهڻو ڪجهہ ڪرڻ ٿي چاهيو. بمبئي جي ڏرتيءَ سان کيس گهڻو پيار هو. جڏهن منهنجو سفر ختم ٿيو تہ هو بہ جلد ئي مون کي ڇڏي بمبئي موٽي آيو. پر مان هن مان ڏاڍو خوش هوس. هاڻي هو ايلفن اسٽون ڪاليج ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. هي تعليمي ادارو پنهنجي نالي جي نسبت سان وڏو مانُ لهڻي ٿو.

مان پهرينءَ مارچ جو منياڻي پهتس. هي ماڳ مير رستم جي دنگ وٽ آهي. منهنجي اتي، پراڻن دوستن جيان پليڪار ڪئي وئي هئي. هن مير جي ملڪ ۾ داخل ٿيڻ شرط اسان سان گڏ هڪ ڊاڪٽر محمد عليءَ هڪ نون سالن جي ٻار جي اکين جو آپريشن ڪيو، جيڪو ڄمڻ کان ئي اکين کان جائي جم جو نابين هو. کيس موتئي پاڻي (Capsular Cataracts) جو مرض هو. آپريشن کان پوءِ اسان ان مريض کي گهٽ ڏينهن تائين پنهنجي هيڙيءَ ۾ رکيو. بعد ۾ اهو ڇوڪرو چڱيءَ ريت ڏسي سگهندو هو ۽ ڏيکاريل آڱريون ڳڻي ويندو هو ۽ هلڻ وقت ڪنهن جي سهاري کان سواءِ پاڻمرادو پيو هلندو وتندو هو. ڊاڪٽر جو هي آپريشن اسان جي شهرت واسطي هڪ سٺي ڳالهہ هئي ۽ نابين ڇوڪري جا مائٽ بہ کيس دعائون ڏئي رهيا هئا.

اهي سنڌس هيءَ اک جي آپريشن ۾ صحيح ٿيڻ تائين ڪو نہ ترسيا، بس هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ئي اڪ جي ڪامياب آپريشن تي راضي ٿي واپس ڳوٺ هليا ويا. هتان جي ڊاڪٽر جو اهو پهريون ڪارنامو ڪو نہ هو. هن هڪ ڪراڙي عورت جي اکين جو بہ آپريشن ڪيو هو. جيڪا ويچاري ڇهن سالن کان نابين ٿي ويٺي هئي. آپريشن کان پوءِ اها عورت جلد ئي ڏسڻ وائسڻ جي لائق ٿي وئي ۽ اسان کي دعائون ڏيڻ لڳي. هيءُ ڊاڪٽر هندستان ۾ ڊاڪٽر رچمنڊ (Dr. Richmond) جي زير نگرانيءَ ڪجھ عرصي تائين تجربو حاصل ڪندو رهيو هو. ايشيا جا ماڻهو، سڀ کان وڌيڪ اک جي-آپريشن ۾ يورپي ماڻهن کان متاثر ٿين ٿا. سائنس جي هن شاخ کان ايشيائي ماڻهو بلڪل ڪوڙا آهن.

طوفاني برساتين سبب اسان پنهنجي بيڙي وجائي، پر پوءِ بہ پنهنجو سفر جاري رکيوسون. چانڊڪا کان اڳتي لنگهي لاڙڪاڻو گهمڻ هليا وياسين. هيءُ شهر سنڌوءَ کان چوڏهن ميل پري آهي، سندس آدمشماري ٻارهن هزار کن ٿيندي. اڌ پنڌ اسان ناري درياهہ سان ڪيوسون. ان جو پاڻي،ٽي فوٽ کن اونهون ۽ رفتار هڪ ميل في ڪلاڪ مس هئي. هن ماڳن تائين اسان کي ساري زمين ڪلراٺي ڏسڻ ۾ آئي، متانئس لوڻ جا تہ جميل هئا. هن درياهہ کي پار ڪرڻ کان پوءِ زرخيز زمين ڏسڻ ۾ آئي ۽ اتي پوکي راهي بہ چڱي هئي. لاڙڪاڻي شهر جي چوڌاري ڪجين جا وڻ آهن. هن جي بازار ۾ 370 کان وڌيڪ هٽَ ڪو نہ ٿيندا ۽ ڪجھ 'جوڙيءَ' جي ڪپڙي ٺاهڻ جا اڏاڻا آهن. هيءُ شهر ڪراچي- شڪارپور رستي تي واقع آهي. اسان هتي هڪ آرمينيائي ماڻهوءَ موسيٰ جي ڪمانڊري هيٺ هندستاني فوجي-سپاهي ڏٺا. هن اسان ڏانهن خوش خيروعافيت جو پيغام موڪليو هو پر هلي اچي ملڻ کان ٻجي ۽ لهرائي ويو هو. لاڙڪاڻي ۾ نشو تمام گهڻو واپرايو ويندو آهي. هتان جا ماڻهو اخلاقي طور تي بہ گهٽا ڪريل آهن. نشي جو واهپو ايترو تہ گهڻو آهي جو اسانُ جي ماڻهن کي بہ نشي تي لاهي وڌائون. ڏکہ جي ڳالھ اها آهي تہ سنڌ جي حدن ۾ گهڙڻ کان پوءِ اسان جا ڪيترا ماڻهو ڪڙنگ موالي ٿي ويا. سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ هڪ چوڻي آهي تہ "جي هجئي ناڻو تہ گهمر لاڙڪاڻو" ٻين شهرن لاءِ بہ ايئن چئي سگهجي ٿو.

هڪ ڏينهن ترسي اسان لاڙڪاڻي کان الله واهي ڪئي. 'ڪيري' (Keree) جي پٽڻ وٽان ٻيڙين ۾ سوار ٿياسين. هتي اسان کي مير علي مراد طرفان موڪليل وفد مليو. جنهن کي اسان جي آجيان واسطي موڪليو ويو هو. انهيءَ وفد سان گڏ سندس سالو ۽ هڪ آرمينيائي سائمن ميڪائل (Simon Michael) هو جيڪو سندس فوج جو ڪمانڊر هو. انهن پاڻ سان شڪاري ڪتا آندا هئا ۽ اسان کي شڪار ڪرڻ جي نيند ڏنائون. سياسي حالتون اهڙيون هيون جو مان سنڌ شڪار جي ڏنل آڇ قبول ڪا نہ ڪئي. اسان پٽي(1) (پتنگ) پتڻ کان گذرياسين

(1) ممڪن آهي تہ پير ڳوٺ پر سان وارو صدر جي پٽي ڳوٺ هجي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪو خيرپور کان ويهن ميلن جي پنڌ تي هو. هتي اسان کي مير علي مراد جو وزير فتح خان غوري اچي مليو، جيڪو اسان کي وڏي عزت ۽ آبروءَ سان هٿي ڏينهن، خيرپور وٺي هليو. ان سفر دوران اسان هڪ وڏي ڳوٺ 'پير ڳوٺ' وٽان لنگهيا. هيڙين جي ناڪوئن مان هڪ اسان سان گڏ هو جيڪو پاڻ به هيڙائتو هو. خشڪيءَ تي پهچڻ کان پوءِ ڪيس ڏاڍو پريشان ڏٺم. ڪانئس پڇيم ته "ڪهڙي ويڙن اٿئي تون هن سفر مان لطف اندوز ڪونه ٿو ٿئين؟" هن ڪاوڙ مان وراڻيو "لطف اندوز، هيءَ لطف اندوزي ته هيڙيءَ جي پيٽ ۾ ڪجهه به ڪانهِ آهي. اسان هيڙين ۾ هوندا آهيون، ته پاڻ کي بادشاهه سمجهندا آهيون ۽ ڏينهن ۾ ڏهه ڪوهه هلي ويندا آهيون. هتي ته هلي ٿڪجي چور ٿي مري ويا آهيون." مان سندس خيال سان سهمت ڪانه ڪئي، ڇيومانس ته خشڪيءَ جو سفر وڌيڪ خوشگوار هوندو آهي ۽ مان هميشه هيڙيءَ کان خشڪيءَ جي سفر کي وڌيڪ پسند ڪندو آهيان.
خيرپور ۾ اسان سان ڊاڪٽر لارڊ به اچي مليو هو. هو حيدرآباد مان هاويل (Howell) نالي هڪ انگريز سان گڏجي آيو هو، جيڪو ميرن جو ملازم هو. سندس لقب 'ڇوٽا خان' هو.

16 . تاريخ اسان مير صاحب وٽ پهتاسون جنهن اسان کي حيدرآباد جي ميرن کان وڌيڪ مانُ ڏنو، هن، مون کي پاڻ سان گڏ ويهاريو ۽ چيائين، "تو انگريز سرڪار ۽ منهنجي وچ ۾ دوستيءَ جو بنياد رکيو ۽ تون منهنجو تمام پيارو دوست آهين." هيو به گهڻو ڪجهه چيائين، جنهن کي هتي بيان ڪرڻ ضروري ڪونه ٿو سمجهان. پر انصاف جي تقاضا اها آهي ته مان هن مير متعلق هڪ ڳالهه ٻڌائيندو هلان ته هن ملاقات کان ٻه سال پوءِ هن هزهاءِ نيس پنهنجي ڪردار مان اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته هو انگريزن جو نهايت وفادار دوست آهي. جڏهن سڄي سنڌ اسان جي مخالف ٿي بيٺي ته هن پاڻ کي انهن سازشن کان الڳ رکيو ۽ نازڪ وقت ۾ بکر جو قلعو اسان جي حوالي ڪيائين، جيڪو اسان فوجي مرڪز ۽ بارود جو گدام بڻايو. مير صاحب چوندو هو ته بکر 'سنڌ جي دل' جي حيثيت رکي ٿو. مان هن صاف دل سردار سان ايڏو سٺو ورتاءُ ڪري ڪو نه سگهيس، ڇاڪاڻ ته حيدرآباد جي ميرن جي خواهش اها هئي ته سڄي سنڌ تي پنهنجي حاڪميت قائم ڪن. پر هو پنهنجن ارادن ۾ ڪامياب ڪو نه ٿيا. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو اسان جي حڪومت ۽ خيرپور جي وچ ۾ موجود دوستي ڪجهه ڍلي پئجي وئي هئي، پر خوش قسمتيءَ سان وري ساڳا ناتا بحال ٿي ويا.

بي عيد اچڻ وقت اسان خيرپور ۾ موجود هئاسون. ان ڪري اسان کي ميراثي يا مائي (Mai) جي اصلي سنڌين جي ناچ ڏسڻ جو موقعو مليو، جن جو ڌنڌو مڇي مارڻ آهي. ان قبيلي جي عورتن کي عيد جا ڪپڙا پاتل هئا ۽ وڄتن (Musicians) جي چوڌاري ڪڙو ٺاهي بيٺيون، واري سان پير زمين تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تقڪائينديون ۽ تاڙيون وڄائينديون هوريان هوريان اڳتي سرڪنديون ٿي رهيون، تاڙين وڄائڻ ويل سندن هٿ پنهنجي مٿن ڪان مٿي ڪجهي ٿي ويا. شاديءَ ۽ عيد جي موقعن تي عورتون ۽ مرد گڏجي ناچ ڪندا آهن. عورتون گهڻو ڪري بدن ۾ ڳوريون ۽ رنگ ۾ سانوريون هيون. منجهائن خوبصورت ڪي ٿوريون هيون. سندن ڪن ۽ ڳچين وارا ڳهه تمام وڏا هئا، جيڪي ڪين اصلي ڪو نه ٿي ڏسيا.

خيرپور جي هن تماشي کان پوءِ 'جيوڻ بخش' اسان کي 'ناچ' سان وندرايو. هن 'ڇوڪريءَ جو واسطو مير صاحب جي دربار سان آهي. ناچ ڪرڻ سان گڏ هيءَ ڇوڪري مذهب ڏانهن گهڻو لڙيل آهي. مسجدين ٺهرائڻ جو گهڻو شوق اٿس. کير خيراتون به جام ڪندي آهي. طبيعت جي ڳنڀير آهي. سهڻي به ڏاڍي آهي. سندس پيرن جي بيهڪ ڏاڍي خوبصورت آهي. سندس پينر به ڏاڍيون سهڻيون آهن. اسان کي خوش ڪرڻ لاءِ ڏاڍو جتن ڪري رهيون هيون. هن اگهاڙيون تلوارون ۽ بندوقون هٿن ۾ ڪري ناچ ڪيو ۽ اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪيائون ٿي ته لاڄو (غيرتمند) مرد ۽ سرويچ عاشق ڪيئن هوندا آهن. ناچ ڪندي ڪندي آخر ۾ ڪِري پيون. منهنجي خيال ۾ ٿڪجي هٽجي ڪو نه ڪِريون هيون پر ڪنهن وجدان ۾ اچي هيٺ ڦهڪو ڪيو هئائون.

جنهن زماني ۾ اسان خيرپور ۾ هئاسون ته قلات جي بروهي سردار جو وفد آيو. اسان هن وفد جي معرفت قلات جي حڪمران محراب خان سان رابطو قائم ڪيو ۽ سندس پٽ جيڪو ان وقت گنداوا ۾ رهندو هو. تنهن سان له لاڳاپو پيدا ڪيوسين. هن اُسان سان پڪو وچن ڪيو ته هو اسان جي هر نموني سهائتا ڪندو. غلام نبي نالي هڪ وڪيل يا نمائندي به اسان سان ڪئمپ ۾ ملاقات ڪئي. هن ۽ سندس ماڻهن وٽان اسان اهم معلومات حاصل ڪئي. مان ڪيس ايشيا جي لباسن جون تصويرون ڏيکاريون، جن کي ڏسي هو ڏاڍو خوش ٿيو. رنجيت سنگهه جي تصوير ڏسي هڪدم رڙ ڪري چيائين، "اوهان ڪوتاه نظر ۽ انڌا به آهيو، پر تنهن هوندي به اوهان سڄيءَ دنيا کي پريشان ڪري ڇڏيو آهي." هن پشاور جي يوسف زئي ماڻهن متعلق ڳالهائيندي ڪاوڙ مان چيو ته، "اوهان نياڳا، سکن کان انهن جي دل ڪٽي ڏار ڇو نه ٿا ڪريو." رنجيت سنگهه جي تصوير هڪ ماڻهو جي سامهون ڪندي کيس چيائين، "هن بندري ڪافر ڏانهن ڏس. هن کي اڦٽ مار. تون سندس ايترو ويجهو وڃي ڪونه ويندين، جيترو تون هاٿي کيس ويجهو آهين؟" هن ڪاوڙ ۾ پنهنجي طاقت جو اهڙو مظاهرو ڪيو پر اسان کي کل پئي آئي.

ڏجيءَ جي سردار علي مراد خان جڏهن ڏٺو ته هو اسان کي شڪار ڪرڻ لاءِ مڃائي ڪونه سگهندو ته هو سياسي نموني بيمار ٿي پيو ۽ ڊاڪٽر لارڊ کي موڪلڻ جي گذارش ڪيائين، جيڪا مون مڃي، ڏانهس ڊاڪٽر موڪلي ڏنو. هئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏينهن مير رستم علي خان ننڍڙي ٻار جي وفات ڪري، ڏجيءَ جي سردار وٽ عذرخواهيءَ لاءِ لنگهي ويو. اسان کي بہ دعوت ملي هئي، سو اسان ڊاڪٽر لارڊ سان گڏجي 'ڏجيءَ' وياسين، جيڪا خيرپور کان چوڏهن ميلن جي فاصلي تي هئي. هتي هڪ قلعو ڏسڻ ۾ آيو جيڪو مٽيءَ (1) جو ۽ هڪ هموار ٽڪريءَ تي ٺاهيل هو. هن علائقي ۾ هيءُ واحد قلعو آهي. هي ڪوڙي ڏيکاءَ جو قلعو ۽ نالي ماتر ڪو مضبوط آهي. ٽالپر خاندان جي دولت ڏن هتي رکيل آهي. هن سردار کي سنڌ جو دولتمند امير سڏيو ويندو آهي. هن قلعي جي پرسان هڪ ننڍڙو شهر آهي، جتي نوڪر چاڪر رهندا آهن. جيسلمير ڏانهن ويندڙ ويران علائقو ڏجيءَ وٽان شروع ٿيندو آهي. ڏجيءَ جي سردار اسان جي ڏاڍي سٺي نموني آجيان ڪئي ۽ قلعي ۾ رهايائين. پنهنجي بيماريءَ کي وساري اسان کي ٻئي ڏينهن لاءِ شڪار ڪرڻ جي نينڊ ڏنائين. هن اسان کي هدايو تہ ڊاڪٽر لارڊ جي دوا ڪري هو چڱو ڀلو ٿيو آهي. انهيءَ ڊاڪٽر تہ ڪيس 'مارس چينو' نالي هڪ دوا ڏني هئي جيڪا هڪ سنڌي دوا هئي، جنهن جو پتو بہ اسان کي سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ پيو. اسان کي اهو بہ پتو ڪو نہ هو تہ اها دوا ڪهڙي مرض تي پوندي آهي. هن دوا کي ڏاڍو پسند ڪيو ويو. اسان ان جو استعمال گهٽ ڪيو، پر هن جا ٿي ٻڙن وٽيڪ گهرائڻ لاءِ ماڻهو موڪليوسين تہ جيئن غريب ماڻهن جو علاج ڪري سگهون.

ٻئي ڏينهن صبح جو ٽر(2) جي ڪناري سان هرڻن جو شڪار ڪرڻ لاءِ روانا ٿياسين. امير مون کي پاڻ سان گڏ اٺ تي ويهاريو. ڊاڪٽر لارڊ، مير جي سالي سان گڏ هڪ اٺ تي سوار هو، جنهن ڪري ماڻهن کي ڏاڍو اچرج ٿيو. امير علي مراد پنجويهن سالن جو ٿيندو. ڏاڍو ذهين، ڦڙت ۽ چالاڪ آهي. اخلاقي طور بہ هيءُ سگهارو ماڻهو آهي. هن مون کان سياست سان واسطو رکندڙ ڪيترائي سوال ڪيا، جنهن مان مون کي پتو پيو تہ سندس مقصد اسان کي رڳو شڪار ڪرائڻ نہ هو. اسان هرڻن جي ولرن مان هلي رهيا هئاسين. اسان انهن تان لٿاسين ۽ انهن کي اوڙو ڪري هرڻن جي بلڪل پرسان وڃي پهتاسون. انهيءَ لاءِ جيئن ڪين سولائيءَ سان ماري سگهون. مان بہ پيرا بندوق هلائي ۽ ٻئي پيرا گسي ويس. اهو ڏسي مير علي مراد فائر ڪري هڪ ٺاهوڪو هرڻ ماري وڌو ۽ رڙ ڪري پنهنجي ماڻهن کي چيائين: "اهو هرڻ برنس صاحب ماريو آهي" ۽ مون کي هڪ ماهر توپچي ظاهر ڪري ڏاڍي تعريف ڪرڻ لڳو. پنهنجي لاءِ اهي ڪوڙيون تعريفون

---

(1) هيئنيون قلعو تہ واقعي ڪچو آهي پر ٽڪريءَ تي اڏايل قلعو تمام پڪو ۽ مضبوط آهي (سنڌيڪار)

(2) ڪوٽ ڏجيءَ پرسان موجود پٽن کي هن ٽر سمجهيو آهي، جيڪي ميرواہ ۾ سان ڪوٽ ڏجي جي ڏکڻ ۾ آهن. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڏي مون کان تہ کل نکري ويئي. مان هين کي تہ نڳي سگهيس تي پر منهنجن پنهنجن ماڻهن کي منهنجي هڻ سڌائي جي پوري خبر هئي. مهاڙين ۾ شڪار لاءِ رکيل هرڻ تمام گهڻا آهن. پر جنهن نموني سان اسان کي شڪار ڪرايو ويو پئي، اهو جڻ مون کي سٺو ڪو نہ پئي پاسيو. هيءُ ان قسم جو شڪار آهي جنهن کي اسان هندستان ۾ هرڻن جو اوڙو ڪري شڪار ڪرڻ (Stalking Deer) چوندا آهيون. ٿوري وقت شڪار ڪرڻ کان پوءِ اسان هوڙن جي چانوَ ۾ اچي ويٺاسون ۽ تازي اوٺي کير مان لطف اندوز ٿيڻ لڳاسون. اسان اهو کير جتن کان ورتو، جيڪي پرواري ميدان ۾ ڏاچين جا وڳ چاري رهيا هئا. اوٺو کير تازو پيئجي تہ سٺو لڳندو آهي. ان کان پوءِ اسان ڏجيءَ موٽياسين. اتي اسان کي ونڊرائڻ لاءِ گهڻو ڪجھ موجود هو. شام جو اسان خيرپور ورياسين. مير صاحب مون کي پاڻ سان گڏ اٺ تي ويهاريو ۽ جت واري خاني ۾ ويهي اٺ ڪاهڻ لڳو. سڄو مامرو امن امان سان گذري ويو. مير رستم خان کي بہ ڪو نقصان ڪو نہ رسيو، جيڪو اسان جي سياسي ڳالھ ٻولھ جو نازڪ نقطو هو. الوداع ڪرڻ کان اڳ ۾ مير صاحب ليفٽيننٽ ليچ کي گمبٽ ۽ راڻيپور جا صنعتي علائقا ڏسڻ جي اجازت ڏني. اهي شهر مير صاحب جي حدن ۾ واقع آهن. مسٽر ليچ اهي علائقا ڏسڻ لاءِ ڏجيءَ مان سڌو اوڏانهن روانو ٿيو. ليفٽيننٽ وڊ درياھ تي موجود هو ۽ هن دعوتن ۾ شريڪ ڪو نہ ٿيو. هو پنهنجي ڪم سان واجهيل رهيو. هن سنڌوءَ جي هيٺئين پاڇي سان لاڳاپيل صحيح معلومات حاصل ڪري مون ڏانهن موڪلي ڏني. هزهاءِ نيس مير علي مراد وٽ اعليٰ قسم جا باز آهن، جن سان شڪارگاهن ڏانهن ويندي ۽ واپس اچڻ تي شڪار جو مزو ڏسندا آياسون. مون ٻڌو آهي تہ هن قسم جي شڪار جا شوقين ماڻهو بازن جي موضوع تي گهڻو ڪجھ ٻڌڻ چاهيندا آهن. مان هيٺ انهن بازن جي پنوتري ڏئي رهيو آهيان جن کان سنڌي واقف آهن:

لغڙ= مادي، جهگڙ= نر: هي سنڌ جو پکي آهي. شڪري جو وڏو قسم آهي. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس. هڪ رُت جو شڪار ڪري کيس ڇڏي ڏنو ويندو آهي.

باز= مادي، زُرر= نر: خراسان سان واسطو رکي ٿو. اکيون گلابي (ڦڪيون) ٿينديون اٿس. هيءُ هڪ شاندار پکي آهي.

باشو= مادي، باشين= نر: خراسان مان ايندو آهي. اکيون گلابي (ڦڪيون) ٿينديون اٿس ۽ ننڍڙو هوندو آهي.

ٻهري= مادي، ٻهري ٻچو= نر: سنڌ سان واسطو رکي ٿو. سنڌوءَ جي ڪنارن سان رهندو آهي. خاص اهميت ڪو نہ ٿو رکي.

چرغ= مادي، چرغيلو= نر: ڪَٿي (Cuthee) سان واسطو رکي ٿو. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس. هرڻن جو شڪار ڪندو آهي. تلور بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماريندو آهي.

ڪوهي= مادي، ڪوهيلو= نر: هن کي شاهين بہ سڏيندا آهن. سنڌ جو پکي آهي. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس.

ترمچي= مادي، چتوي (Chatway) نر: سنڌ جو پکي آهي. اکيون ڪاريون ٿينديون اٿس. هڪ رُت جي شڪار کان پوءِ هُن کي ڇڏي ڏنو ويندو آهي.

شڪرو= مادي، چپڪ= نر: سنڌ جو پکي آهي، اکيون گلابي ٿينديون اٿس.

عقاب بہ سنڌ جو پکي آهي ۽ سيني بازن تي حملو ڪندو آهي. ڏارڻ کان پوءِ جڏهن ڪو بہ باز ڇڏي ڏنو ويندو آهي تہ پنهنجي ذات وارا پکي کيس ماريندا آهن ۽ اها ڏاڍي عجيب غريب ڳالھ آهي.

30 مارچ جو اسان خيرپور مان موڪلائي روهڙي بکر روانا ٿياسين. هتان جي رهاڪن ۾ اسان پنهنجي متعلق وڏي تبديلي ڏٺي. جڏهن اسان درياھ پار اڪرڻ جي مرضي ڏيکاري تہ اسان کي اڪارڻ ۾ دير ڪا نہ ڪيائون. وزير پنهنجي سر پاڻ اسان کي بکر جي مشهور قلعي ڏانهن وٺي ويو. هن موقعو ڏسي، اڳ ۾ ڪيل گذارشن تي نئين سر غور ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو، جنهن جو مقصد اهو هو تہ سندن اطاعت تي ڀروسو ڪيو وڃي ۽ دوستيءَ کي وڌيڪ سگهارو بنايو ويو وڃي. کيس چيم تہ جيڪي ڪيو اٿم سو نيڪ نيتيءَ سان ڪيو اٿم ۽ وڌيڪ توهان ڇا ٿا چاهيو. اسان جو پاڻ ۾ باهمي اتحاد ايترو تہ پڪو آهي، جو اسان دوستن جيان بکر اندر بيٺا آهيون. هن موقعي تي مون کي ڪجھ آسرو هو تہ هلندڙ سال ناتال جي ڏهاڙي تي، مان هڪ سفير جي حيثيت ۾ هڪ معاهدي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندس، جنهن ۾ خيرپور کي برطانيا جي حفاظت ۾ ڏنو ويندو، ڇاڪاڻ تہ حالتون اچي انهيءَ جاءِ تي بيٺيون هيون. 29 جنوري 1839ع ۾ عزت مآب جنرل سر ولوبي ڪاٽن (Willoughby Cotton) سان گڏجي هتي پهتس تہ ڏٺم تہ برطانيا جو قريرو بکر تي قرڪيو ٿي ۽ سندس پاڇو سنڌوءَ جي پاڻيءَ تي لُڏي رهيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باب ٽيون

سکر- شڪارپور ۾ ان جي تجارتي آمدرفت- آدمشماري- ماڻهو- بازار- شڪارپور پرسان سنڌ واهه تي خوشيون- خوبصورتي- ماڻهن جو اخلاق- مزاري قبيلو، ان جو سردار- سندن قبيلي جو گيت- واڳون- سيسر- مٺڻ ڪوٽ- بهاولپور جو سردار بهاول خان- فرانس جو سياح مونس آرگائوڊ (Mons Argoud)- مسلمانن جون خانقاهون- اسان جو ڪلاڪار: ڊون جوس گونسا لويز Jose Gon- (Don salvez) رنجيت سنگهه جا لاڪڙي (ڪامورا)- وڏي آجيان- مٺڻ ڪوٽ وٽ سنڌو- ديرو غازي خان- ديره جات جا علائقا- انهن جي اهميت- لوهاني افغان سنڌن اچ وڃ جا رستا- خراسان جا لڪ- ديري غازي خان جي آمدرفت- اوسو پاسو- بازاريون.

اسان بکر کان درياهه اڪري سکر وياسين ۽ هتي ڏينهن شڪارپور اڪاٽيوسين. اوڏانهن آسان اڳي ڪڏهن ڪو نہ ويا هئاسين. هن شهر جون بازاريون ڏکيون ۽ گنديون هيون. حيدرآباد ۽ خيرپور جا عيوضي اسان جي رهنمائي ڪري رهيا هئا. اتان جو گورنر بہ اسان سان ملڻ آيو. واپاري، پئسا مٽيندڙ ۽ هندين وارا اڪيچار ماڻهو اسان جي ڪئمپ کي گهيرو ڪري ويا. انهن وٽان اسان کي هرات ۽ قنڌار متعلق ايران جي ارادن جي سٽس پئي ۽ اسان جي ڏيان کي ڪنهن هٿي پاسي ڦرندو ڏٺائون. ڪين توقع هئي تہ اسان سنڌو درياهه ۾ سنڌ متعلق ڳالهائيندا سين، پر هن سان اسان ماڳهين هٿي اهم موضوع تي ڳالهه ٻول ڪئي هئي. آخر ۾ ڪين اهڙين تبديلين کان آگاهه ڪيوسون جن جي ڪين توقع ڪا نہ هئي. سنڌوءَ ۾ گهرڻ کان پوءِ بهاولپور جو سردار اسان سان مستقل خط و ڪتابت جو رابطو رکندو آيو، سو اسان جي ملڻ واسطي اتاولو وينو هو ۽ مون کي تڪڙي اچڻ جي گذارش ڪئي هئائين ۽ لکيو هئائين تہ وچ تي موجود جدائي جي پردي کي چاڪ ڪري ساڻس جلدي وڃي ملان. اسان سک حڪومت ۾ سنڌ جي وڏي علائقي جي وچ تي اچي پيا هئاسين. ان ڪري رنجيت سنگهه خوش نظر ڪو نہ ٿي آيو. سک سردار سنڌ جي هن علائقي کي پنهنجو شڪار سمجهيو وينو هو، پر دعوتن ڏيڻ ۾ ڏاڍو مهربان هو. سندس مخالف ڪابل جي حڪمران دوست محمد خان، قاصد موڪلي پاڻ وٽ اچڻ لاءِ دعوت ڏني هئي. اسان شڪارپور ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏهه ڏينهن کن ٽڪياسين. اسان هن شهر جي تجارت متعلق معلومات حاصل ڪندا رهياسين. جنهن جو سڄي ايشيا سانُ واپارُ هلندڙ هو. پر چين ۽ ترڪيءَ سان سنڌن ڏيتي ليتي ڪانه هئي. سنڌوءَ وسيلي تجارت جي نقطهءِ نگاهه کان شڪارپور جو شهر وڏي اهميت رکي ٿو. انهيءَ ڪري نه ته هيءُ شهر ڏيهي صنعت جي واپار سبب مٽانهون آهي، پر پئسي جي ڏيتيءَ ليتيءَ ڪري ڏيساور جي وڏين منڊين سان تجارتي ناتا اٿس. هيءُ شهر سنڌ جي اتر پاسي دنگ سان واقع ۽ سنڌوءَ ۽ بکر کان اٺاويهه ميل سر اولهه طرف آهي. اتر پاسي کان سنڌ جو دنگ روجهاڻ ٿائين آهي. اهو شهر قنڌار ۽ قلات ڏانهن ويندڙ ان رستي تي آهي، جيڪو بولان جي لڪ مان لنگهندو آهي، ان ڪري واپاري سدائين شڪارپور ۽ ديري غازي خان جون ڳالهيون ڪندا ڏسبا آهن. ديرو غازي، شڪارپور کان اتر طرف آهي ۽ ’خراسان جي لڪ‘ جو نالو وٺي ڪابل جي حدن کي نرالو ڪيو ويندو آهي. هر ڏس تي ويندڙ رستا شڪارپور جي واپار سان واڳيل آهن. اهو سڄو واپار خشڪي رستي هلندو آهي. هتان جا ننڍا وڏا واپاري هن خيال سان متفق آهن ته جيڪڏهن هتان جي تجارت کي پاڻيءَ وسيلي پکيڙيو وڃي ته انهن لاءِ وڌيڪ ڪارائتو ۽ لاڀائتو ثابت ٿيندو ۽ سنڌن مفادن جو بہ وڌيڪ تحفظ ٿي سگهندو.

شڪارپور قديم شهر نه آهي، پر هن جي ڀرپاسي اهم ٿاڪ ضرور آهن. اروڙ، سکر، بکر ۽ روهڙي لاڳيتا شهر آهن. شڪارپور جو شهر لکيءَ کان پوءِ ايندو آهي. هي شهر بهاولپور جي موجوده سردار جي ابن ڏاڏن جو هڏايل آهي، جن کي اتان نادر شاهه ڪڍي ڇڏيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هن شهر جو بنياد 1617ع ۾ پيو. اها تاريخ عربي لفظ غوڪ يعني ڏيڏر جي اکر ۾ ڏنل آهي. ابجد مطابق هن لفظ جي اکرن جو انگن ۾ حساب ڪبو ته 1026هجري وڃي بيهندو. هيءُ لفظ ان حقيقت ڏانهن بہ اشارو ڪري ٿو ته هن شهر جي اوسي پاسي ڪي ڍنڍون بہ موجود هيون. هن علائقي جي زمين جو مٽاڇرو آبپاشيءَ نظام واسطي ڏاڍو موزون آهي. ان ڪري دهليءَ جي حڪمرانن سنڌوءَ مان واهُ کوٽائي هن علائقي کي آباد ڪيو آهي (1). ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو سنڌ جي ٻين شهرن کان شڪارپور ۾ وڌيڪ سستائي آهي. سرسبزيءَ ۽ شادابيءَ جي ناتي سان هن کي ’نو لکي سنڌ‘ ڪري سڏيو ويندو آهي. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته مغلي (Mughlee) نالي علائقي مان سڄيءَ سنڌ کان وڌيڪ ڀل اپڙندي آهي. شڪارپور جا رهاڪو، جيڪي هاڻي برٽش انڊيا سان تعلق رکن ٿا، تن جو چوڻ آهي ته سنڌن علائقو هيو بنگال بنجڻ جي لائق آهي. نادرشاهه حملي دوران شڪارپور ۾ آيو هو. هن ڏٺو ته شهر جي اوسي پاسي وارا علائقا ويران ۽ بيابان ٿي ويا هئا. تنهن ڪري ان زماني ۾ مشهور تجارتي مرڪز بڻجي ڪونه سگهيو.

---

(1) اهو غلط آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن حڪومت جي واڳ سدوزئي گهراڻي جي هٿ ۾ آئي ته شڪارپور جي قسمت ٻه جاڳي پئي. شڪارپور جي پلائيءَ جو سال 1786ع کان سمجهڻ گهرجي. ان زماني ۾ تيمور شاهه افغانستان جو فرمانروا هو. هن شڪارپور جي هندن کي وڏيون سهولتون ڏنيون. ان کان پوءِ سنڌ جا امير هن علائقي تي قابض ٿيا. شڪارپور سنڌ جو اهو علائقو آهي جتي هن قبيلي پنهنجو اثر رسوخ پيدا ڪري ورتو آهي. اميرن ٻه عقلمنديءَ جو مظاهرو ڪندي ڪين اتان ٻي دخل نه ڪيو آهي، توڙي جو هو گذريل سورهن سالن کان شڪارپور مان ڪين ٻي دخل ڪرڻ جو سوچي رهيا آهن. هن علائقي مان جيڪا ڍل اڳڙندي آهي، سا حيدرآباد ۽ خيرپور جا امير اهڙيءَ ريت ورهائي کڻندا آهن جو چار حصا حيدرآباد وارن ميرن کي ۽ ٽي حصا خيرپور وارن ميرن کي ملندا آهن.

شڪارپور جي بچاءَ واسطي جيڪو خرچ آيو هو سو ٻه انهن حصن پٽاندڙ پريو اٿن. شهر جي آدمشماري ٽيهن هزارن کان متي آهي، اصلي رهاڪن مان هندن جو انگ تمام گهٽو آهي، جيڪي واپار سانگي سڄي ايشيا ۾ پکڙيا پيا آهن ۽ گهٽي عرصي کان پوءِ پنهنجي مائٽن سان ملڻ لاءِ وطن ورندا آهن. هتان جا هندو، واڻيا، لوهاڻا ۽ پيٽي نسلن سان تعلق رکن ٿا. پر بابا نانڪ سک سان واسطو رکندڙ هندن جو تعداد اڌ کان وڌيڪ آهي. آدمشماريءَ جي ڏهين پتي مسلمانن تي مشتمل آهي، جيڪي افغان آهن ۽ دراني حڪمرانن جي زماني ۾ ڪين شڪارپور جي اوسي پاسي پٽي تي زمينون ڏئي آباد ڪيو ويو هو. شهر باغن جي وچ ۾ موجود آهي پر بچاءَ جي لحاظ کان ڏاڍو ڪمزور آهي. جنهن جي ڪچي قلعي جون پٽيون ڪرڻ تي آهن، تنهن کي قلعو چوڻ غلط ٿيندو. هن جڏي سڏي قلعي کي اٺ ڦاٽڪ آهن. بازار تمام وڏي آهي، جنهن ۾ مختلف قسمن جا 881 هٽ آهن. بازار مٿان تڏن جي ڇانو ڪئي وئي آهي. هتي ڪاٻه اڏاوتي خوبصورتي ڪانه آهي. چيو ويندو آهي ته اونهاري ۾ سخت گرمي ٿيندي آهي. قلعي جي پٽ جي چوڌاري بيٺل پاڻيءَ جون ڪيتريون ڍنڍون آهن. شايد اهو ئي سبب آهي جو هتان جا ماڻهو هن علائقي کي گرم ڪوته سمجهندا آهن. اپريل جي وچ ڌاران هتان جي رات جي وقت 59 ۽ ڏينهن دوران 82 ڪوسائي پد هو. مون کي ٻڌايو ويو ته هن سال موسم ڪجهه خوشگوار آهي. درياهه گذريل ٽن چئن سالن کان لڳاتار اوسي پاسي وارا علائقا ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيا آهن. هن علائقي جي ساليانئي ڍل اٽڪل ادائي لک رپيا ٿيندي آهي. شهر مان ڪسٽم ۽ ٻئي محصول مان 64000 رپيا اڳڙندا آهن. رپئي جو ملهه ڪمپنيءَ جي رپئي جي حساب سان 51/2 في سيڪڙو گهٽ آهي. هي انگ اکر شڪارپور جي سڄي علائقي سان واسطو ڪو نه ٿا رکن، جيڪو ڪڏهن افغانن جي حڪومت هيٺ هو. نوشهرو، لاڙڪاڻي جي ماتحت آهي. هن علائقي جون پيداوارون ۽ جاگيرون مذهبي ماڻهن کي ڏنيون ويون آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪجھ عرصي کان وٺي هوڏ جو پاٽي شڪارپور تائين اچي نڪرندو آهي. جنهن ڪري ڀل ۾ اڌ لک رپين جو واپاري ٿيو آهي، جيڪو مستقل نہ آهي. اهو ضروري ٿيندو جو آءٌ انهن شهرن جا نالا ڏيان، جتي شڪارپور جي واپارين جا پـلاوٽا ڪم ڪري رهيا آهن، انهيءَ لاءِ تہ جيئن انهن جي واپاري اثر رسوخ جو پتو پئجي سگهي. اولهہ طرف کان استرخان کان شروع ڪري ڪلڪتي تائين پهچون ٿا، جن جي وچ تي هر وڏي شهر ۾ سندن گماشتا يا پلاوٽا ويٺل نظر ايندا. اهي هن ريت آهن: مسقط، بندر عباس، هيمان (Heeman)، يزد (Yezd)، مشهد، استرخان، بخارا، سمرقند، قوقن، يارقند، قندين، خُلوم (Khooloom)، سلزوار (Sulzwar)، قندار، غزني، ڪابل، پشاور، بکر، لَيا، ديرا غازي خان، ديرا اسماعيل خان، ملتان، اچ، بهاولپور، امرتسر، جئہ پور، بيڪانير، جيسلمير، پالي، مانڊوَ، بُمبئي، حيدرآباد (دکن)، حيدرآباد سنڌ، ڪراچي، قلات، مرزا پور ۽ ڪلڪتو. انهن سيني شهرن ۾ سندن منديون هلندڙ آهن. گهڻو ڪري انهن سيني شهرن جو شڪارپور سان سڌو واپاري رستو آهي ۽ ڪن ۾ وري سندن پلاوٽا ڪم ڪري رهيا آهن. سندن ڏنڌو هنڊي واپار کان وٺيڪ ڏن جي ڏيتي ليتيءَ سان آهي. اها ہي ڳالھ آهي تہ شڪارپور ۾ تيار ڏن ڪو نہ ملندو، چاڪاڻ تہ هتي ضرب خانو ڪو نہ آهي، جو سون ۽ چانديءَ جو سڪو تيار ڪيو وڃي. ان ڪري هن قيمتي ڌاتوءَ جي درآمد تي ڪين خساري سان منهن ڏيڻو پوي ٿو. مون کي ٻڌايو ويو آهي تہ استرخان ۾ رهندڙ هندو مسلمان ٿي ويا آهن ۽ بخارا ۾ بہ ڪين پهريون پيرو غيرمسلمان هجڻ ڪري ماريو ڪٽيو ويو آهي.

6 اپريل تي اسان کي شڪارپور جي ماڻهن سان ملڻ جو موقعو مليو. هو 'سنڌوءَ' جي مانِ ۾ ڪو خوشيءَ جو ڏڻ ملهائي رهيا هئا، جيڪو چيٽي چنڊ جي موقعي تي ملهايو ويندو آهي. اهو اتفاق سان هن سال محرم مهيني سان گڏ شروع ٿي رهيو هو. جيڪو شيعن جو پاڪ مهينو هوندو آهي. هن موقعي تي سڄي شڪارپور خالي ٿي، وئي هئي ۽ سيئي ماڻهو نڪري اچي پرسان سنڌ واھ تي پهتا هئا، جتي وڏن وڻن هيٺان ماڻهن جا ميڙاڪا لڳا پيا هئا. مان سمجهان ٿو تہ ان ميلي جو 2/3 حصو عورتن ۽ ٻارن تي مشتمل هو. اُهن سيني سنڌ واھ جي پاڻي آڏو جهڪي سجدو ڪيو ۽ پوڄا پاٺ ڪري هڪ ٻئي سان ڏاڍي گرم جوشيءَ سان ملڻ لڳا جيئن يورپي ماڻهو پاڻ ۾ ملندا آهن. تنهن کان پوءِ مائرن ۽ پيئرن پنهنجي ٻارن ۽ پينرن لاءِ اتان انگريزي قسم جا رانديڪا خريد ڪيا. ماڻهو مٺايون ۽ گوشت گهڻو خريد ڪري رهيا هئا. اسان بہ ميڙاڪي جي ماڻهو کي سڱا ہڌا. هتي اسان جهونن ماڻهن جو هڪ جوڙو ڏٺو، جن کي پيرن ۾ چيريون ۽ هٿن ۾ جهانجھ هئي ۽ ڏاڍي سهڻي نموني انهن کي وڄائي ۽ نندين ڇوڪرين جيان ناچ ڪري رهيا هئا. اهي شايد پنڊت هئا، جيڪي پاڻ کي هن عاشقن جي روپ ۾ پيش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري رهيا هئا. اسان پاڻ کي پاڳوند پئي ڀانيو. جو اسان ۾ شڪارپور جي نينگرين جي سهڻين ۽ سباجهين اکڙين ڏسڻ جو موقعو مليو هو ۽ شڪارپور کي به انهيءَ ڳالھ تي فخر هجڻ گهرجي. شڪارپوري ڏاڍا ذهين ۽ چالاڪ آهن. علم ۽ ادب تمام گهڻ آهي. سندن تعليم هٿ جي حساب ڪتاب رکڻ جيترني مس آهي. دل چوي ٿي ته جيڪر سندن دلچسپ بيان ان سهڻي انداز سان لکان. 'جيئن اناستاسيس (Anastasius) جي مصنف پنهنجي برادري سميرنا (Smyrna) جي ماڻهن لاءِ لکيو هو: هو چوي ٿو ته، "سندن دليون ڪپھ ۽ نفيس ڪپڙن ۾ ويڙهيل آهن. اهي سمجهن ٿا ته خدا کين رڳو خريد ڪرڻ ۽ وڪري ڪرڻ (واپار) لاءِ پيدا ڪيو آهي. جيڪڏهن انهن مان ڪو اهو ڏنڌو اختيار نه ٿو ڪري ته سمجهيو وڃي ٿو ته انهيءَ جي زندگي اجائي آهي. هو شادي به انهيءَ ڪري ڪندا آهن ته جيئن واپارين ۽ ڏن جي ڏيتيءَ ليتيءَ وارن ماڻهن جو نسل برقرار رهي سگهي."

اسان ڏهين تاريخ جو موٽي مولينو چاچڙ وٽان سنڌوءَ تي پهتاسين. جيڪو بکر کان ويهارو ميل ڪن پري هو. هتي هيڙيون اسان جي انتظار ۾ بيٺيون هيون. هيءُ علائقو اڌ پنڌ تائين گجگاھ ٻيلن سان پريو پيو هو. شڪارپور پرسان علائقو ڏاڍو ڪليل هو. اتي سنڌ واھ مان نڪرندڙ ڪڙين ڪسين کي ماڻهو صاف ڪري رهيا هئا. هن علائقي جي خوشحالي سنڌ واھ تي مدار رکي ٿي. ٿوري وقت کان پوءِ درياھ جو پاڻي سنڌ واھ ۾ داخل ٿيندو. هن موسم ۾ زمين ۾ واڪٿائيءَ قسم جي هڪ ٻوٽي نظر ٿي آئي. جيڪا هيٿر (Heather) جهڙي هئي. مون دنيا جي، ڪنهن به ملڪ ۾ ايترا گهڻا گلاب جا گل ڪو نه ڏٺا، جيترا اتر سنڌ جي هن علائقي ۾ ڏٺم، پر منجهن سڳنڌ ڪجھ گهڻ هئي. هاڻي توتن جي موسم آهي. هتان جا توت ڏاڍا سُرها ۽ وڏا آهن. هي ميوو گهڻي گرميءَ ۾ پچندو آهي. هاڻي به ڪوسائي پد 95 فارنهائيٽ آهي.

سنڌوءَ جي الهندي ڪناري سان آباد بڙدين، ٻگٽين ۽ مزارين جون ذاتيون آهن. جيڪي جٽ ۽ وحشي آهن: (1) هاڻي اسان جي چوڌاري اچي گڏ ٿيا آهن ۽ شريف ۽ فرمانبردار رهڻ جا واعدا ڪري رهيا آهن. مزارين جي ڌاڙن ۽ ڦرين کان سواءِ ٻي ڪرت ئي ڪا نه هئي، جنهن اسان جي حڪومت جا ڪن اپڙا ڪيا هئا. اسان سنڌ جي حُڪمرانن کي واضح طور ٻڌايو هو ته سندن ڪڏين ڪارروائن کي ختم ڪرائڻ جا جتن ڪن، انهيءَ لاءِ ته جيئن سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن سان امن امان بحال ٿي سگهي. سندن گندن ڪرتوتن کي ٻنجي ڏيڻ لاءِ سڪن به سندن علائقي ۾ فوج موڪلي ڏني آهي. انهن جي ٻن ڳوٺن تي قبضو به

---

(1) انگريزن سان جن مهاڏو اٽڪايو تن کي هنن نفرت وچان وحشي، ڌاڙيل ۽ سازشي سڏيو آهي. (سنڌيڪار)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ورتو اٿن. سندن اهڙن افعالنْ سيني ڏرين کي خبردار ڪري ڇڏيو آهي. مزارين جو سردار بهرام خان برطانيا سرڪار آڏو پيش پيو آهي ۽ پنهنجي قبيلي جي سڀ ماڻهن سان گڏجي پنهنجي جابلو علائقي مان هلي مون سان ملڻ لاءِ خيرپور پهتو هو ۽ مون کي چيو هئائين ته، "مان انگريز قوم جا دامن جهلڻ آيو آهيان." هي سردارْ پاڻ سان پٽ وٺي آيو هو. جيئن ئي هو اسان جي ڪئمپ ۾ داخل ٿيو ته سندس بهادريءَ جا ڳيچ ڳائڻ لڳا. سندن هٿن ۾ سارنگيون هيون، جيڪي سندن آوازن سان سنگت ڪري رهيون هيون. انهن جو آواز صاف ۽ مٺو هو. سمجھ ۾ ايئن پئي آيو ته اهو آوازْ سنڌوءَ جي ڏاڙيلن جو ٿي ڪو نه ٿو سگھي. هنن جهنگلين کي جڏهن اسان پنهنجا بينڊ باجا ڏيکاريا ته وائڙا ٿي ويا. سندن سردار منجهائن ڪجھ عقلمند ماڻهو ٿي ڏٺو. اهي سيئي گھوڙين تي چڙهي آيا هئا، جيڪي سندن چواڻيءَ مطابق گھوڙن کان وڌيڪ شريف ٿينديون آهن ۽ حملن ڪرڻ وقت گھوڙن کان وڌيڪ بڪ ڏڪ سهي سگھنديون آهن. لهڻ کان پوءِ هڪ ماڻهو ڇهن سٽن گھوڙين کي جهلي بيهي سگھندو آهي. هنن ان متعلق هڪ پهاڪو به چئي ٻڌايو ته "هڪ سوار جڏهن گھوڙيءَ تي چڙهندو آهي ته جڻ گھوڙي تي سوار هوندو آهي، پر جڏهن گھوڙي تي سوار هوندو آهي ته جڻ هنو سندس مٿي تي رکيل هوندو آهي." جڏهن پٽ ڳائي رهيا هئا ته مان کائنئن پڇيو ته هو ڪهڙي موضوع تي ڳائيَ رهيا آهن. انهن جواب ۾ چيو ته "پنهنجي سردارْ جي بهادري متعلق ڳائي رهيا آهيون." سندن شاعريءَ جو آزاد ترجمو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

"(دشمن جي) قلعي جي تباهيءَ واسطي اسان خدا جا شڪرگذار آهيون
هو غريبن جا ڏک ڏور ڪندو
بهرام جي التجا ڏانهن ڪن ڏجو
هو ڏاتار آهي، قلعن جو حڪمران آهي.
سندس لشڪر سمنڊ جي ويرين جيترو گھڻو آهي
ڪرمان ۽ دلدار سندس به تجربيڪار سپه سالار آهن
پيران پير جيلاني هن جي مدد ڪر
او! اُچ وارا ولي هن جي سهائتا ڪر
هن دشمن جا سو جوان قتل ڪيا.
هن جهونجهار جو ڏاڪو پري پري پکڙيل آهي.
پري رهندڙ ماڻهو هن کان ڪڏ ڇو ٿا ڪائن؟
هن سان ٻارهن هزار مزاري جوان گڏ آهن.
هن جي دربار 'مٺا' (Mitta) جهڙي آهي.
کيس عليءَ جي مدد حاصل آهي.
مٿس خدائيءَ نُور سدائين چمڪندو رهي ٿو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس گهوڙيءَ جا ڪن قلم جيان نوڪدار آهن
سندس هنُو هزار رپين جو آهي.
دنيا جاتي ٿي تہ لغاري سندس مقابلي لاءِ آيا .
هي خدا تي ڀروسو رکي ميدان ۾ ڪڏي ڪاهي پيو
غلام محمد بام سندس لشڪر جو سالار هو.
رستم مسعيد (Maseed) دشمن کي شڪست ڏني
سندن پنج سو ماڻهو قتل ٿيا
سندن مال ملڪيت ڦري لٽي ويئي
بهرام مزاري دشمن مٿان سوپارو ٿيو.

سندن علائقو اُنَ ۾ شاهوڪار آهي، پر هنن جو لباس سوٽي ۽ جوڙيءَ جي ڪپڙي مان ٺهيل هو. سامهون واري صفحي تي ڏنل تصويرون بلوچن جون آهن، جنهن لاءِ مان پنهنجي دوست ڪئپٽن هارٽ (Captain Hart) جو ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجي چترڪاري ۾ سندن هوبهو شڪليون بيهاريون آهن. سنڌ جي فوج اندر سندن بهادري ڪانَ اسان پوريءَ ريت باخبر آهيون ۽ کين پرکي ڏسڻ واسطي اسان کي ڪيترا موقعا بہ مليا آهن.

اِنن ڏينهن جي هاڪارڻ کان پوءِ اسان سنڌ جون حدون ڇڏي چڪا هئاسين، ان جو ڪارڻ اهو هو تہ واءُ ڏاڍي ستائي هئي، پر ڪجھ سوائي بہ کُهلي رهي هئي، جيڪا اسان جي هيڙيءَ جو ڪوهو اڏائي ڪٽي وئي، هيو بہ ڪيترو ئي نقصان ڪيائين ۽ اسان جي حجم کي بہ ذري گهٽ ماري رکيو هئائين. جيڪو لڏن جي سٽ نہ سهي ڇيڙڪو ڪري وچي درياھ ۾ ڪريو هو. هو حاجي هو. چار ڀيرا حج ڪيو هئائين. هن ايئن پئي سمجهيو تہ هو حج ڪرڻ جي صدقي موت جي ڇنبي ڪان بچي ويو آهي. هڪ ڏينهن جيئن ئي اسان تيز رفتاريءَ سان هاڪاري رهيا هئاسين تہ مان ڏٺو تہ هڪ ماڻهو ڊوڙندو اسان ڪيڏ اچي رهيو هو. مان سندس حال ڏسي هيڙي بيهاري سندس ڳالھ ٻڌڻ جو ارادو ڪيو. هن مون کي نماڻائيءَ سان گذارش ڪئي تہ جيئن تہ ”توهان هن ملڪ جا حڪمران آهيو، ان ڪري نادر شاھ جي زماني ۾ سندس خاندان کان کسيل زمين کيس ڏياري وڃي ۽ ان زمين جا مالڪاڻا حق لکت ۾ اجا بہ وٽس موجود آهن.“ اسان کي هتان جي ديواني قانون جو ڪو پتو ڪو نہ هو تہ مامري کي ڪهڙيءَ ريت نبيرجي. هو اسان کي ورجائي چئي رهيو تہ، ”جيڪڏهن اوهان چاهيو تہ اوهان کي انصاف ڪرڻ جي طاقت آهي.“ هن ماڻهوءَ جي مدد ڪرڻ اسان جي وس کان ٻاهر هئي. هيا تہ ڪيترائي ماڻهو اهڙي قسم جا مامرا کڻي آيا هئا، پر اسان هتان جي گهرو مامرن ۾ ٽنگ اڙائڻ ڪا نہ ٿي چاهي، پر معاهدي مطابق جيڪڏهن ڪو مامرو هجي ها تہ البت ڪجھ ڪري سگهجي ها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن سفارت جي مقصد متعلق ورجائڻ اجايو ٿيندو. ڪيترن ماڻهن اسان کي ڏسي پنهنجي اچرج جو ڏاڍيان اظهار ڪيو هو. جڏهن مان پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندو هوس تہ قبيلن جا سردار ماٺ ڪري ٻڌندا هئا، پر مون ۾ سندن ڪنهن بہ قسم جو ويساهہ ڪو نہ هو.

اسان ٻاڙا (Bara) جي پتڻ وٽ ڏٺو تہ اتان جا مهاڻا هڪ وڏي سيسر کي ڪپي پتيون ڪري پاڻ ۾ ورهائي رهيا هئا. هنن بلا کي سنڌن وٽان ڪاٽيو هئائون. ان جا ڪجهہ حصا تہ کائڻ لاءِ تيار هئا. چئي رهيا هئا تہ هن جانور جا ڳترا کائڻ ۾ ڏاڍا سوادي آهن. مان کائڻ پڇيو تہ سيسر ماڻهوءَ کي تہ ڪونہ کائيندا آهن تہ هنن ترت وراڻيو تہ واڳون ۽ سيسر جو گذران مڇيءَ تي هوندو آهي. مان ڏيڏر، گهوڙي، اڻ ۽ ويسر (Shark) مڇيءَ جو گوشت کائي ڏٺو آهي. منهنجي مرضي هئي تہ هن خوش خوراڪيءَ کان بہ لطف اندوز ٿيان. ڏسجي ۽ مان سيسر جي گوشت جو هڪ ڳترو کائي ڏٺو. مون کي معلوم ٿيو تہ هن جانور جي گوشت ۾ ڪو ساءُ سواد ڪو نہ هو. گوشت ۾ داڻ داڻ هُنُس ۽ ڪا سڳنڌ وغيره بہ محسوس ڪا نہ ٿي. مان تہ هڪدم ڪٽي بس ڪئي. واڳون ۽ سيسر کي پچائڻ کائڻ وارو طريقو اڃا شروعاتي مرحلن ۾ آهي. هن جانور جو پتو ستانڊي رکندا آهن ۽ ناسور ۽ پڪريز واسطي دوا طور ڪتب آڻيندا آهن. اسان کي سندن هن بيان کي جاچي پرکي ڏسڻ جو موقعو ڪو نہ مليو. اهي جانور فقط مڇيءَ تي گذران ڪندا آهن. اسان ٻلهڻ ڦاسائڻ واسطي پورا هڪ سؤ ماڻهو مقرر ڪيا. هو ٻلهڻ تہ ڪو نہ ڦاسائي سگهيا پر هڪ وڏو واڳون پڪڙي آيا، جنهن جي ڊيگهہ ٽيرهن چوڏهن فوٽ ڪن هئي. مهاڻا هن جانور کي اهڙو تہ جوڙڪنبيو ٻڌي سُڪ ڪري ڪٽي آيا هئا جو، جيڪڏهن واٽرٽن (Mr. Waterton) هن جي مٿان سوار ٿي شڪار ڪندو وتي ها تہ ڪيس ڪو ڏيچ ڪو نہ ٿئي ها. (1) جڏهن هن اجگر جو پيٽ چيريو ويو تہ منجهانس چار پلا (Sablefish) نڪتا. معلوم ٿيو تہ مڇي کائڻ ۾ بہ سندس پسند شاندار هئي. ان نشان گڏ سنڌين جي هن خيال کي رد ڪيو هئائين تہ پلو بکر کان مٿي ڪو نہ چڙهندو آهي. واڳون جي هن سَنَڌ کان پوءِ اسان سمجهيو تہ پلو درياهہ جي هن ڀاڱي ۾ بہ موجود آهي. سو اسان هن مڇيءَ ڦاسائڻ لاءِ جاکوڙ شروع ڪئي. هڪ مهاڻي پنهنجي ٻوليءَ ۾ هن ريت چيو. "سائين هيءُ جانور اهڙي وڏي درياهہ ۾ چو نہ هجي. هيءُ تہ پاڻي جو نواب آهي" جتي اسان ڏٺو تہ پاڻي جي وهڪ ۾ تڪائي ڪا نہ هئي تہ اتي اسان کي بيشمار سيسر نظر آيا. اهي پستول جي گوليءَ جي پهچ جيترو پري هئا. مان ڪنڌيءَ تي

---

(1) هن جانور کي هاڻي بمبئي جي ايشياٽڪ سوسائٽي جي عجائب گهر ۾ ڏسي سگهجي ٿو. (ليکڪ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ هنڌ سؤ کن ڪنيءَ جا ڏٺا. تنهن جو ته ڪو انت شمار ئي ڪو نه هو. ڪين قاسائڻ ڏاڍي سولو آهي.

اسان 22 اپريل جو منڻ ڪوٽ پهتاسين ته معلوم ٿيو ته جڻ ڪنهن نئين علائقي ۾ رسيا آهيون. سنڌوءَ ۾ مٽي وچڻ پدران ڪجهه ميل چناب سان هاڪاري احمدپور ۾ پنهنجي پراڻي دوست بهاول خان سان ملڻ ويس. اتان ڪان پوءِ بهاولپور وٽان لنگهي گهاري وسيلي اچ ڪان ٿي وري منڻ ڪوٽ ورياسين. اسان کي هن سفر ۾ مهينو کن لڳي ويو، پر اهو سارو وقت واندا ويٺا ڪو نه رهياسين. مان بهاول خان کي ايئن ڏٺو جيئن انگريز هن کي هميشه ڏسندا آيا آهن. هڪ فرمانبردار دوست ۽ هڪ بادشاهه مهمان نواز. هن هر منزل تي اسان لاءِ لانديون (Landees). تيار ڪرايون هيون، جتي اسان لهي آرام ڪندا هئاسون. هو سدائين اسان ڏانهن گوشت ٿيار ڪرائي موڪليندو هو. جيڪو اسان کي سٺو ڪو نه لڳندو هو. ان ڪان سواءِ اسان ڪان پڇندو رهندو هو ته اسان ڪهڙي شيءِ وڌيڪ پسند ڪندا آهيون. ڪنهن شاهينگ وچي ڪيس ٻڌايو ته اسان ڏيڏر ڪائڻ وڌيڪ پسند ڪندا آهيون. سو هن چا ڪيو جو دُنيا ۾ ڪڏون جاچي سيئي ٿلها دنبا ڏيڏر قاسائي سؤکي ٿيڻ لاءِ هڪ سٺي تلاءَ ۾ ڇڏراياڻين. جڏهن اسان وٽس پهتاسون ۽ ڪيس پتو پيو ته اهو ڪوڙ هو، تڏهن وچي ڏيڏرن جي مَس مَس جان ڇٽي. اهو چڱو پوڳ ٿي ويو ۽ ويچارا ڏيڏر به مرڻ ڪان بچي ويا. اسان کي بهاول پور ۾ هڪ معزز ماڻهوءَ سان ملڻ جو موقعو مليو. سندس نالو ڪئپٽن مئي فرسن (M'pherson) هو. جيڪو خان جو ملازم هو. اتي هڪ انگريز مسٽر ڪرافورڊ (Crawford) سان به ملاقات ٿي. هن پنهنجي مادري زبان وساري ڇڏي آهي.

بهاولپور ۾ پهچي اسان کي معلوم ٿيو ته هڪ يورپي ماڻهو قافلہ سراءِ ۾ رهندو آهي. مان هڪدم هن ڏانهن دعوت موڪلي ته هو اسان سان اچي ملي. مانيسورو بينائر آرگائوڊ، ڪئپٽن دي انفنيٽراءِ (Monseeur Benoir Argoud, Capitainede, Infanterie) هو ۽ لاهور مان اچي هتي پهتو هو. هو جمهوريت جو پرجوش حامي هو. ماني کائي ميز تان اٿياسين ته هو ڪنهن به سٺيءَ شيءِ کان متاثر ڪو نه ٿي ڏٺو ۽ آڏي رات تائين آزادي (Liberty)، برابري ۽ سينٽ سائمنيزم (Sanet Simonionism) زنده باد جا نعرا هڻي رهيو هو. ٻئي ڏينهن صبح جو سوير منهنجي ڪمري ۾ اچي پهتو ۽ رڙيون ڪري چوڻ لڳو ته "ست وچي ويا آهن. جلدي ڪرات- واگرام (Wagram) جي هلندڙ جنگ هاڻي ختم ٿي وئي آهي ۽ منهنجو پيءُ ڪلاڪ کن ٿيو جو وڙهندي مارجي ويو آهي." سچيءَ ڳالهه جو تت اهو هو ته مانسيورو دوست محمد خان سان ملڻ لاءِ ڪابل وڃي رهيو هو، انهيءَ لاءِ ته جيئن هو کيس مشورو ڏئي ته پيغمبر جي سِڻائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قميص جو جهنڊو جوڙي سِکن سان جنگ جو اعلان ڪري. هن اهو به پڪو پهه ڪيو آهي ته جنگ ۾ وڙهندڙ مجاهدن جي خوراڪ واسطي هو پٺاڻن جي پوک ڪندو.

اسان سوچي ان نتيجي تي پهتاسين ته مانسيورو چريو آهي. ياجين فئني ڪمبيل (Fanny Kembel) آرمينين لاءِ چوندو آهي ته سندن 'معاملو ئي ڪجهه ابتڙ' آهي. سو مانسيرو آرگائوڊ جي چريائيءَ جو نمونو به نرالو هو. هو بولان لک مان لنگهي، قنڌار کان ٿيندو وڃي ڪابل پهتو هو. اها ڪا معمولي ڳالهه ڪانه هئي. ڪجه وقت کان پوءِ خوش قسمتيءَ سان وري ساڻس ملاقات ٿي وئي. مون کي چيائين ته "مان پاڻ کي موت جي منهن مان بچائي ورتو آهي. مان مفت ۾ پنهنجي مٿي کي تلوارن جا گهاءَ رسائي مرڻ ڪو نه ٿي چاهيو." پوءِ هن مسلمانن وارو ڪلمو پڙهيو "لا اله الاالله محمدالرسول الله" هن مزيدار گفتگوءَ کان ڪجه عرصو پوءِ اسان جي اکين جي سامهون هڪ واقعو ٿي گذريو. ڊاڪٽر لارڊ جو هڪ سِنڌي جيڪو مذهبي طور هڪ هندو هو، سو پنهنجي ڌرم کان وِڇڙ ٿي ويو ۽ اسلام قبول ڪرڻ لاءِ آتو هو. اهو واقعو منڌ ڪوٽ جي سامهون چاڇڙن جي ڳوٺ ۾ پيش آيو. هن ڳوٺ ۾ خدابخش نالي هڪ ماڻهو هو، جيڪو هڪ پير جي شڪل ۾ ملان هو ۽ ڳوٺ جا ٻار پاڙهيندو هو. تنهن کيس الائي ڪهڙي قڪل جي ڦرهي چاڙهي جو همراه ازن مان نڪري ويو. ڪجه وقت ڳجهيا نياپا سنيها پيا ملندا هئا ۽ ملاقاتون به ٿينديون رهنديون هيون، پر ملان اسان کان ڊنو ٿي ۽ اسان جي موڪل کان سواءِ کيس مسلمان ڪو نه ٿي ڪيائين. اسان جڏهن ان هندوءَ همراه کان سوال جواب ڪيا ته هن وراڻيو ته هو پنهنجي رضا خوشيءَ سان اسلام قبول ڪري رهيو آهي ۽ ان مامري تي هن ڪجه وقت غور به ڪيو آهي. اسان چيو ته هن معاملي ۾ اسان کي وچ ۾ پوڻ نه گهرجي. جيئن سندس مرضي، اسان جو مخالفت ڪريون. مان ۽ ليفٽيننٽ ليچ پڪو پهه ڪيو ته هن جي مسلمان ٿيڻ واري رسم ۾ اسان ضرور شريڪ ٿينداسين. اسان مقرر جاءِ تي پهتاسون ته ڏٺو سون ته هڪ مَنهن هيٺان ڏيڍ سو کن ماڻهو هيٺ ئڏا وڇايو ماڻ ڪيو ويٺا آهن. اتي پهچڻ تي اسان جي پليڪار ڪيائون ۽ هندو جنهن جو نالو ماڻڪو (Mankoo) هو، پنهنجي دل جي حضور سان ڪلمو پڙهي مسلمان ٿي ويو. سندس پراڻو نالي مٽائي مسلمانڪو نالو شيخ دين محمد رکيائون،

مسلمان ٿيڻ کان اڳ ۾ ملي اسلام جا ٽي مختلف ڪلما پڙهيا ۽ هندوءَ به ان جي ڪِيڏ ساڳيا لفظ ورجايا. جڏهن مسلمان ٿيندڙ همراه ڪلما پڙهي بس ڪئي ته اتي ويٺل مسلمانن کيس مبارڪون ڏنيون ۽ ان کان پوءِ دعوت شروع ٿي. مسلمان ٿيڻ واري هيءَ رسم عيسائين لاءِ ناڪافي هئي، پر تنهن هوندي به اهو چڱو ٿيو جو هن اسلام قبول ڪيو. جنهن ۾ گهٽيون اوٽايون نه آهن، پر پوءِ به

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وهمن ۽ وسوسن واري هندو ڌرم کان گھڻين ڳالھين ۾ چڱو آهي. ان ڏينهن کان پوءِ هي همراه مسلمان ٿي جڻ اهل ڪتاب ۽ دنياوي ۽ مذهبي نقطءِ نگاه کان جڻ مانَ وارو بڻجي ويو. چاچڙن وارو ملان پنهنجي تر ۾ وڏي اثر رسوخ وارو ماڻهو هو. منهنجي خيال ۾ سندس تعلق ڪنهن معزز گهراڻي سان هو. هن جا ابا ڏاڏا منڻ ڪوٽ ۾ دفن آهن. ڪنهن زماني ۾ هي شهر سندن ضابطي هيٺ هو. ڪجھ وقت ٿيو جو سکن سنڌوءَ رستي سنڌ تي ڪاهڻ جي نيت ڪئي. سنڌ جا امير وٽس دعا گهرڻ آيا هئا. ڪين جواب ۾ چيو هئائين تہ "هو اڳتي ڪو نہ وڌندا." اهو اندازو هُن حالتن مان لڳائي ورتو هو. اها اڳڪٿي سورهن آنا صحيح ثابت ٿي. جنهن ڪري هن جي عزت آبرو ڪجھ سرس ٿي وئي هئي. البت هن سنڌين کي ڏاڍي چنبڙ ڪيو تہ هو پنهنجن اهم ڳالهين ڏانهن ڌيان ڪو نہ ٿا ڏين. ڪين اهو بہ چيائين، "جيتوڻيڪ دنيا کي تقدير هلائي رهي آهي پر اها تدبير سان بہ هلي سگهندي آهي. اوهان هن اهم مامري ڏانهن ڌيان چو ڪو نہ ڏريو ۽ اوهان کي مقابلي واسطي هڪ وڏي فوج تيار ڪرڻ گهرجي ها."

22 تاريخ جو اسانَ بهاول خان جي عملدارن کان موڪلائي، منڻ ڪوٽ کي الوداع چيو. خان مون ڏانهن سندس قبيلي جي تاريخ موڪلڻ جو واعدو ڪيو هو. ان واعدي کي پوري ڪرڻ لاءِ هن هڪ ڪتاب موڪليو. جنهن ۾ سندس قبيلي متعلق هڪ بگهو احوال قلمبند ٿيل هو. آخر ۾ الله کان دعا گهري هئائين تہ جيئن شڪار ڪرڻ ۾ سدائين سوڀارو رهي. هن ڪتاب جي بدلي مون کي ستارن جي گولي موڪلڻ لاءِ گذارش ڪئي هئائين، جيڪو ڪل جي زور تي هلندو آهي. جيڪو ڪيس موڪلي ڏنم؟ ان سان گڏ مان ڪيس مديني شريف جي نـاهيل تصوير بہ موڪلي ڏني، جيڪا اسان جي برافنس مين مسٽر گون سالويز (Mr. Gon salvez) تيار ڪئي هئي. خان وٽ مڪي شريف جي تصوير اڳ ۾ ئي هئي. مديني شريف جي نـاهيل تصوير ان سان مشابهت ٿي رکي. مان پڙهندڙن کي پنهنجي سفر جي هن ساٿيءَ جي هن وقت تائين سڃاڻ ڪا نہ ڪرائي آهي. هن مون کي ڪيترين ئي تصويرون نـاهي ڏنيون آهن، جنهن ڪري مان سندس ڏاڍو ٿورائتو آهيان؛ انهن تصويرن جي ڪري هيءُ ڪتاب ڪجھ وڌيڪ خوبصورت ٿي پيو آهي. مان ڪيس ڊون جوس (Don jose) جو خطاب ڏنو آهي. جيڪڏهن هيءُ دوست ان خطاب جي لائق نہ آهي تہ هو محنت ڪري ان لائق بڻجي ويندو. جنهن جي مون کي پوري اميد آهي. هي پورچوگيز گوا جو رهاڪو آهي. هن پنهنجي تعليم گوا جي پروپئگنڊا (Propaganda) نالي هڪ اداري مان مڪمل ڪئي آهي. هن جو اصلي ذوق موسيقيءَ سان آهي. هن چترڪاريءَ ۾ مهارت حاصل ڪري جڻ موسيقيءَ جي پيڻ کي پاڻ سان شامل ڪيو آهي. هيءُ ماڻهو پنهنجي مادري ٻوليءَ سان،گڏ فرينچ ۽ لئٽن جي بہ ڪجھ ٻڌ ٻڌ رکي ٿو ۽ ڪنهن حد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تائين انگريزي ۾ ڄاڻندو آهي. حقيقت اها آهي تہ هي پنهنجي شهر ”آلبوڪرڪ (Albuquerque) جو ماڻ متي ڪيو آهي. هن پنهنجي وطن کان دور ٿي پنهنجي هم وطن ۽ مثالي انسان ڪئمونس (Camoens) سان بہ همدردي رکي ٿو. هيءُ پنهنجي دل ڄڻ تہ پوئتي ڇڏي آيو آهي. جڏهن اسان سنڌوءَ جي موجن مٿان سفر ڪري رهيا هئاسون تہ سنڌس اخلاص، خوش مزاجي ۽ موسيقي اسان کي ڏاڍو وندرايو ۽ هاٿي جڏهن هندوڪش جبلن جي برف اسان کي وائڙو ڪري ڇڏيو آهي تہ سنڌس اها ذات ڪنهن نعمت کان گهٽ ڪو نہ آهي. گٽار ٻون جو پيارو ساز آهي. پر اڪاربين (Accordian) جي ساز تي، هوم سويٽ هوم (Home sweet home) جي ٽن ڏاڍي سريلي آواز ۾ ٻڌائيندو آهي. فرينچ ٻوليءَ جو ڪائرا (Caira) پورچوگيز ٻوليءَ ۾ لايل ايئر (Loyal air) بہ سڻائيندو آهي. ڪڏهن وري پنهنجي فانڊانگو (Faundango) جي وچت جي سنگيت بہ ڪندو اٿس. مطلب تہ ٻون جوس گون سالويز هڪ اصلي نوعيت جو ڪردار آهي ۽ اسان جو پيارو ساٿي رهيو آهي. هو پهرئين ڏينهن کان وٺي پنهنجي ٻرافتس مين واري ذميداري کي ڏاڍي ايمانداري ۽ جفاڪشيءَ سان نڀائيندو آيو آهي. رات جي ماني کان پوءِ اسان جڏهن بہ ڪيس گذارش ڪئي هئي هميشہ ساز ۽ آواز سان خوشين کي پکڙيندو رهيو. منهنجي خيال ۾ هاڻي هو بمبئي ۾ رهي ٿو، مون کي اميد آهي تہ ڪتاب جو هيءُ صفحو ضرور پڙهندو ۽ ضرور محسوس ڪندو تہ هي سٽون مان دل جي گهراين سان لکيون آهن. مان سنڌس ڪامياب مستقبل جي لاءِ دعا ڪريان ٿو ۽ سينهورا تائين امن امان سان پهچي وڃڻ ڪري ڪيس واڌايون ڏيان ٿو.

منڻ ڪوٽ ۾ هئاسون تہ رنجيت سنگھ جا ماڻهو اچي پهتا. اسان جي ڏاڍي سٺي نموني آجيان ڪيائون روڪ ڏوڪڙن ۽ مناين جا ڍير ڪري ڇڏيائون. اسان جي پراڻي واقفڪار هري سنگھ کي اسان جو مهماندار مقرر ڪيو ويو هو. هن مهماندار طرفان ٻهرين سوڪڙي ڇهن سڱن وارو هڪ گهنڊو هو. پهريون تہ مان سمجهيو تہ اها ڪا جهڙي تهڙي شيءِ هوندي، پر جڏهن ڏٺم تہ معلوم ٿيو تہ اهو ڏاڍو قيمتي آهي. اسان منڻ ڪوٽ اپئڻ ڪو نہ ڏٺو، جيئن اسان کي ان شهر جو تصور هو. هيءُ شهر ان بهترين ٿاڪ تي آهي جتي اهو تجارت جو وڏو مرڪز بڻجي سگهيو ٿي. علائقو هيٺانهون آهي تنهن ڪري سدائين ٻڏندو هوندو. هن جي اولہ پاسي بہ آگوئي (Aguee) نالي قديم وستي آهي. منڻ ڪوٽ بہ قديم شهر جي کنڊرن تي آباد آهي. دجل جي پرسان هڙند جو شهر آهي، جيڪو هتان کان ڪجھ اندر تي آهي. منهنجو خيال آهي تہ اهو شهر هيريءَ نالي پنيان سڏيو ويندو آهي، جيڪو سڪندر جي غلامن مان هڪ هو.

منڻ ڪوٽ کان متي اسان لاءِ هر چيز نئين هئي. درياھ بہ ڄڻ نئون هو، جنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان نہ سڪندر نہ وري ڪنهن انگريز ئي ڪڏهن هاڪاريو هو. اسان جيٰ لاءِ متي هاڪارڻ هڪ ڏکي ڳالهہ هئي. درياهہ ۾ چاڙهہ هو. سندس رفتار ڪجهہ سرس هئي ۽ ويڪرائي ۾ بہ ڪجهہ وڌيڪ پئي لڳو. مون کي ان ڳالهہ تي يقين هو تہ سنڌوءَ ۾ پاڻي هيٺين حصي کان مٿين حصي ۾ وڌيڪ هوندو آهي. هيٺين حصي ۾ درياهہ جو پاڻي هڪ تہ آباديءَ واسطي بہ استعمال ٿيندو آهي. ٻيو تہ اوستائين پهچڻ تائين سندس پاڻي ٻاڦ وسيلي ڪجهہ اڏامي بہ ويندو آهي. سنڌوءَ ۾ چناب جي سنگم کان مٿان، علائقي جو ڪجهہ حصو چوڏاري پاڻي هيٺ هو. ٻڌ ۾ پاڻيءَ جي ٻئي ڳالهہ مان سمجهيوسين تہ اتي هميشہ پاڻيءَ جي چڙ رهندي آهي. چاڙهہ جي موسم ۾ پاڻي الهندي طرف گهٽو آهلي پوندو آهي. سنڌوءَ ۽ پنجاب جي درياهن جي پاڻيءَ جي ليفٽيننٽ وڊ، سُچيتائي سان جاچ پرتال ڪئي. ڊاڪٽر لارڊ وري انهن درياهن جي پاڻيءَ ۾ موجود لٽ جي في سيڪڙي جو صحيح نموني سان اندازو لڳائي رهيو هو ۽ اهو بہ ڏسي رهيو هو تہ اهو ڪهڙي سياءَ جو آهي. ڪيس اهو معلوم ٿيو تہ ان لٽ ۾، سائليڪس (Silex) اليومن (Alumine)، ڪاربونيٽ ۽ اوپڙ جو ڳار موجود آهي. 'مماير آن دي پلئن آف انڊس' ۾ ڊاڪٽر لارڊ پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

"پاڻيءَ جي في سيڪنڊ رفتار ۽ مقدار جو اسان هن ريت جائزو ورتو آهي تہ مثال طور پاڻي جو مقدار 3000.000 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ آهي. تجربي مان اسان کي اهو معلوم ٿيو آهي تہ ان پاڻي جو 1/500 حصو لٽ آهي. پاڻيءَ ۽ لٽ جي اها نسبت وزن مطابق رکي وئي آهي. مثال طور لٽ جي ڳوراڻ '2' وٺون جيڪا واريءَ جي ڳوراڻ بہ آهي ۽ اها حقيقت جي ويجهو بہ آهي. ماپ مطابق اهو وچي 1/1000 بيهندو. ان حساب سان ستن مهينن جي درياهي پاڻيءَ ۾ 300 ڪيوبڪ فوٽ في سيڪنڊ جي حساب سان لٽ هلندو آهي، ان ليکي سان اهو لٽ 2 ميل ڊگهو، 27 ميل ويڪرو ۽ 40 فوٽ مٿي هڪ ٻيٽ ٺاهي سگهندو. ڪنارن وٽ سمنڊ جيٰ پاڻيءَ جي ماپ پنج فئدم يعني 30 فوٽ هوندي آهي. ايتري لٽ پوڻ ڪري پاڻيءَ کان ڏهہ فوٽ مٿي هڪ ڀوتو ٻڌجي سگهي ٿو. ڪو بہ ماڻهو جيڪڏهن لٽ جي هن حساب کي نظر ۾ رکي سؤ يا هزار سالن جو اندازو ڪندو تہ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي بنجڻ واري سوال کي سمجهي سگهندو."

انهن ڏينهن جي هاڪارڻ کان پوءِ اسان ديري غازي خان پهتاسين. چاڪاڻ تہ ڏکڻ جو واءُ زور سان پئي لڳو جيڪو اسان کي ستائو هو. چيو ويندو آهي تہ عمرو خليفہ عمر ڏانهن لکيو هو تہ مصر هڪ واريءَ سو علائقو آهي. هتي مٿي پاڻيءَ جو هڪ سمنڊ آهي ۽ منجهس گلن جا باغ آهن. جيستائين ان لٽ ۾ مٽيءَ جو تعلق آهي تہ سنڌ جي لاڙ واري پاڳي ۾ بہ اهو جام آهي. هتي بہ اسان مٿي پاڻيءَ جو سمنڊ ڏسون ٿا جو درياهہ جو ٻيو ڪنارو ڏسڻ ۾ ئي ڪونہ ايندو آهي. باقي گلن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي باغن بدران هتي وڏو گاهه ۽ لَوَن جا جهنگ ڏسڻ ۾ ايندا آهن. اسان سوچيو ته گلن جي باغن واسطي اسان کي ڪابل ڏانهن ڏسڻ گهرجي. اسان هاڪاريندا نوشهرو رائڪ ۽ جتوئي ۽ شيروءَ جي پتڻ کان لنگهياسين. اهي ڳوٺ درياهه کان ڪجهه فاصلي تي آهن ۽ هيڙيءَ جي ڪوهي تي چڙهي ڏسي سگهبا آهن. انهن جي پرسان جيڪي وڻ هوندا آهن تن مان به معلوم ڪري سگهبو آهي ته اهي ڳوٺ آهن. هتي درياهه گهڻين شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. اسان بنا ڪنهن سونهين جي هاڪاريندا وياسين. اتان جو ڏيک هڪ جهڙو هو تنهن ڪري ڪجهه بيزار ٿي پياسين. شام جو ٻين وڳين درياهه جو ڪوسائي پد 84 ۽ هوا جو 108 هو. شام جو جڏهن اسان اتي پهتاسين ته سج لٿي کان گهٽو پوءِ ڏکڻ کان لُڪ لڳڻ لڳي، جيڪا اسان کي ساڙي رهي هئي. چادرون پسائي پُسي ڪري مس ماني کاڌي سين. ڪوسائي پد 94 کان هيٺ ڪرڻ نه لٿو. هتان جي آبهوا ڏاڍي گرم هئي. سج اڀريو ته پاڻ سان باهه جا اُلا کنيو آيو. افق کان ٿورو مٿي چڙهيو ته سمجهيوسين ته آگ جا اُلا وسائي رهيو آهي. ان ڪري اسان گهڻن کي ڏينهن لڳي ويو ۽ اچي تپ ورايو. هيڙين ۾ هڪ جاءِ تي ويهڻ ڪري اسان جا همراهه تنگ ٿي پيا هئا. مٿان وري سردارن جون دعوتون هونديون هيون ۽ هر ڪو پيو دل کولي کائيندو هو.

اهو به ضروري ٿيندو ته جنهن علائقي ۾ اسان هاڻي داخل ٿيا آهيون ان جو مختصر احوال ڏجي، جيڪو گهڻين ڳالهين ڪري ڪجهه دلچسپ به آهي. سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري، نمڪ سير کان هيٺان وڃندي ان ماڳ تائين جتي پنجاب جا درياهه سنڌوءَ سان سنگم ڪن ٿا، تنهن سڄي علائقي کي ديره جات جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. هن علائقي جو اهو نالو ان ڪري آهي، جو هتان جا مشهور شهر ديرن جي نالي يعني ديرو غازي خان ۽ ديرو اسماعيل خان آهن. ديره جات عربي لفظ آهي ۽ ديره جو جمع آهي. هن جي هيٺئين پاسي کي مقامي طو سنڌ سڏيو ويندو آهي ۽ مٿئين پاسي کي دامن يعني دنگ ڪري ڪوٺيو وڃي ٿو! ڇاڪاڻ ته ان جي دنگ سان سليمان جبل جون قطارون آهن. زمين هموار آهي ۽ ڪٿي ڪٿي آباد آهي. خاص طور تي ديري اسماعيل ۽ ديري غازي جي پر وارو علائقو ڏاڍو سائو ڏسبو آهي. پر درياهه جي اولهه طرف ٿورن ميلن جي پنڌ تي اسان کي ڪوهه به ڏسڻ ۾ ڪونه آيا. پوکيءَ راهيءَ جو سڄو دارومدار مينهن جي ڇنڊ ڪڻين تي آهي، جيڪو ٽڪرين تان نَيَن جي شڪل ۾ هيٺ وهي ايندو آهي. هن پاڻيءَ کان سواءِ ڪنهن فصل ٿيڻ جو آسرو ڪونه هوندو آهي. هن ڪناري جي سامهون ۽ 'ليا' جي علائقي ۾ سنڌوءَ جي ٻوڏ جي پاڻيءَ جو رخ اوڀر ڏس تي هوندو آهي. زمين زرخيز آهي. فصل تمام ڀلا ٿيندا آهن. انهيءَ ايراضيءَ کي ڪچي جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. ليا جي پرسان ڪميريءَ جو مشهور پتڻ آهي جتان ماڻهو لهندا چڙهندا ۽ سنڌو اُڪري ديره جات واري علائقي ڏانهن پيا ايندا ويندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جابلو علائقو انُن جي قافلن سان پار ڪبو آهي، جيڪي ڪابل ۽ قندار طرف پيا ويندا رهندا آهن. هندستان کان ايندڙ قافلا اوله وچڻ کان اڳ هتي اچي گڏ ٿيندا آهن. ان ڪري ديره جات واپاري مرڪز بڻيل هوندو آهي.

• واپاري قافلا ڪلڪتي کان هلي، لکنؤ دهلي ۽ هاسنيءَ کان ٿيندا بهاولپور پهچندا آهن. بمبئي کان پالي، بيڪانير ۽ بهاولپور کان ٿيندا ملتان پهچندا آهن. امرتسر کان جنگ (Jung) ۽ ليا کان ٿيندا هتي پهچندا آهن. خود ديري غازي خان کان هلندڙ قافلا بهاولپور کان ٿيندا هتي رسندا آهن. اهي سيئي رستا، ديرابند (Dera bund) نالي هڪ ڳوٺ وٽ گڏبا آهن، جيڪو ديري اسماعيل خان کان ٽيهه ميل اوله طرف آهي. هن ماڳ وٽان هڪ مشهور رستو ڦُٽي نڪرندو آهي جيڪو گومل درياهه سان هلندو گولياري (Goolairee) لڪ مان لنگهي اڳتي روانو ٿيندو آهي ۽ هن ٽاڪ کان اڳتي لوهاڻي افغانن جا قافلا ويندا آهن. انهن مان ڪي قافلا ٽاڪ (Tak) کان اوله پاسو ڏئي اتانهين جابلو علائقي ۾ 'چيري' (Cheree) نالي هڪ ننڍي لڪ مان لنگهندا آهن. اهي سيئي رستا وري اچي ديرابند کان 45 ميل پري، هڪ جاءِ تي گڏبا آهن. لوهاڻي افغان ڏراڙ ۽ سانگي ماڻهو آهن ۽ سال ۾ هڪ ڀيرو هندستان جا وڻ به ڏسندا آهن. اها لڏپلاڻ وڻج واپار ڪارڻ ڪندا آهن ۽ گهڻو ڪري اپريل مهيني ۾ هتي اچي گڏ ٿيندا آهن. سندن مٽ مائٽ جيڪي سيارو اچي سنڌوءَ جي ڪنارن سان گذاريندا آهن، تن سان سندن ميڙائو به هتي ٿيندو آهي. تنهن کان پوءِ هو خراسان هليا ويندا آهن ۽ اونهاري جي گرمي واري موسم اتي گهاريندا آهن. هي ماڻهو ٽن يا ڪِريز (Kirees) حصن ۾ ونڊجي لڏپلاڻ ڪندا آهن. منهنجي خيال ۾ ڪريز لفظ جي معنيٰ لڏپلاڻ آهي. هن ڪريز ڪي ٽن، نصير (Nusseer)، خرائوتي (Kharoutee) ۽ ميان خيل (Meea khyl) جي مختلف نالن سان سڏيو ويندو آهي. اهي سندن قبيلن جي شاخن جا نالا آهن، جيڪي سندن لڏپلاڻ جي اڳواٽي ڪندا آهن. پهرئين نالي وارا ماڻهو گهڻا هوندا آهن. ساڻن 50.000 يا 60.000 کن ريون هونديون آهن. پوئين نالي وارن ماڻهن سان هندو واپاري ۽ ولايتي ماڻهو سفر ڪندا آهن. سندن اچڻ وڃڻ جي گهٽائي راهداري ۽ ڪسٽم متعلق ڪتاب ۾ درج آهي، جيڪو ڏيکاري ٿو ته هن سال 5140 سامان سان لڏيل اٺ هتان لنگهيا آهن. ٻيا اٺ جيڪي ماڻهن جو سامان سڙو ۽ تنبو وغيره کڻي لنگهيا تن جو انگ 24000 آهي. نصير وارن جو انگ 17000، ميان خيل وارن جو 4000 ۽ خرائوتي وارن جو انگ 3000 آهي. جن رستن سان سندن قافلا سفر ڪندا آهن سي فقط گس هوندا آهن، جن ۾ جهاڪا ۽ هيٺ مٿانهيون هونديون آهن. گهڻو ڪري وزيري قبائلين جي علائقي مان گومل درياهه سان سفر ڪندا آهن. لوهاڻي قبيلن سان هٿيار به گڏ هوندا آهن، جن وسيلي پنهنجي ۽ مسافرن جي مال ملڪيت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو تحفظ ڪندا آهن. سنڌن قافلا جون مهيني جي وچ ڌاران ڪابل ۾ قنڌار پهچندا آهن. ان ڪان پوءِ هو هرات ۽ بخارا اُسهندا آهن. آڪٽوبر مهيني ۾ جڏهن سيارو شروع ٿيڻ وارو هوندو آهي تہ هيٺ سنڌوءَ جي ميدانن ڏانهن اچڻ شروع ڪندا آهن. ساڻن ڳڏ، رنگ، ميوا ۽ ڪابل جون تيار ٿيل شيون هونديون آهن، جيڪي هنن هندستاني ۽ برطانيہ جي مال عيوض وٺيون هونديون آهن. واپار جو هيءُ رستو تمام قديم آهي. شهنشاهه بابر جو چوڻ آهي تہ هن جڏهن 1505ع ۾ ديره جات تي،هلان ڪئي هئي تہ اوچتو وچي لوهاڻي قبيلي جي واپارين مٿان پيو هو ۽ کانئن ڪپڙي، خوشبودار شين، دوائن، کنڊ، مصري ۽ گهوڙن جي ڦر ڪئي هئي. وٽن سامان تمام گهڻو هو ۽ هن ڪا بہ شيءِ ڪا نہ ڇڏي. اڄ ڪلهہ بہ اسان اهي ساڳيون شيون ڏسون ٿا، جن جو موجوده دور ۾ واپار هلندو آهي. اهو ذڪر ڪرڻ بہ لازمي ٿيندو تہ شهنشاهہ بابر ضرورت وقت هنن کي ڦريو لٽيو، پر جڏهن هن ڪابل ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي ۽ اتي پوريءَ ريت پنهنجا پير پختا ڪيا، تہ کين خلعتون بخشي وڏو مان ڏنو هئائين.

لوهاڻي قافلن جي بيان کان پوءِ اهو ضروري آهي تہ هندستان کان ڪابل ويندڙ مڙني رستن جو ذڪر ڪريان. زباني بيان ڪرڻ، مان سمجهان ٿو تہ ڪجهه مڙئي وڌيڪ ڏکيو ٿيندو. اهي مکيہ ٽي رستا آهن. هڪ لاهور ۽ اٽڪ وارو، ٻيو ديره جات وارو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. ٽيون بولان لڪ وارو جيڪو شڪارپور کان قنڌار ويندو آهي. هنن کان سواءِ وچووارڙيءَ بہ ڪي رستا آهن، جن سان فوجون وغيره اينديون رهيون آهن. هاڻي انهن رستن سان واپاري قافلا ڪو نہ گذرندا آهن. هڪ رستو ديري غازي خان کان هلي سخي سرور لڪ لنگهي بوري (Boree) کان ٿيندو قنڌار پهچندو آهي. هن رستي وسيلي ڪابل جا بادشاهہ انبن جو مزو ماڻيندا آهن. مان انهن ماڻهن سان مليو آهيان جيڪي سنڌوءَ وٽان انبن جو بار کڻي نَون ڏينهن ۾ قنڌار رسندا آهن. بوري جي آبهوا خوشگوار آهي. اهو بيان رڳو ايلفن اسٽون جو نہ آهي، پر مون هن موضوع تي هتان جي ڪيترن ماڻهن کان پڇا ڳاڇا بہ ڪئي آهي. بابر بادشاهہ بہ هيءُ رستو ڏٺي 1505ع ۾ پنهنجي لشڪر سان ڳڏ غزني پهتو هو، جنهن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي. سنڌن گهوڙن کي گاهہ پاڻي نہ هجڻ ڪري سخت تڪليف آئي هئي. قافلن جي رستي هجڻ جي حيثيت ۾ هيءُ گولياري لڪ کان ڪنهن بہ صورت ۾ گهٽ ڪونہ آهي. ڪجهه عرصي کان هيءُ رستو ويران آهي. هيءُ رستو هاڻي فقط قاصد استعمال ڪندا آهن جيڪي هندستان ڏانهن پيا ايندي ويندي ڏسبا آهن. هي ترت پيغام پهچائڻ وارو ننڍي ۾ ننڍو رستو آهي. ديري اسماعيل کان اتر پشاور تائين ڪابہ سڌي آمدرفت ڪا نہ آهي. هتان جا رستا گهڻو ڪري خراب ۽ ڌاڙيلن جي ور چڙهيل آهن. ڪابل ڏانهن ويندڙ سنئو رستو ڪورم (Koorum)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درياھ مان آهي. هڪ رستو ديري غازي خان ڪان هلندو آهي ۽ داجل ۽ هڙند جو ڏکڻ ڏئي تڪرين جو وچ وٺي باغ ۽ ڀاڊر ڪان ٿيندو بولان لڪ ڏانهن ويندو آهي. گذريل پنجويهن سالن ڪانِ قافلن وارا انهن رستن تي ايندا ويندا رهيا آهن. عام ماڻهو شڪارپور ۽ ديري غازي خان کي 'خراسان جو دروازو' سمجهندا آهن. اهڙو ذڪر اڳ متي به ڪري آيو آهيان.

اوسي پاسي وارو علائقو ڏاڍو موزون آهي. هتان جا واپاري تيار ٿيل ڏيهي مال ٻاهر ڪٺي ويندا آهن ۽ ان جي بدلي، ڪڻ ڏاڍو لاڀ ملندو آهي. واپاري ان مال جي عيوض ڪين ٻين ملڪن جو ٺهيل مال ڏيندا آهن، جنهن ۾ ڪجھ ڏيساور جون شيون به هونديون آهن. انهيءَ مال جو اندرون ملڪ ڏاڍو کاپو هوندو آهي. ديري غازي خان ۾ به ڪيتريون ئي شيون جڙنديون آهن، پر خوبصورتيءَ ۽ سنائي ۾ ملتان ۽ بهاولپور جو ٺهيل مال ڪسر هوندو آهي. ڪنهن زماني ۾ هن جي ڏيتي ليتي اولھ سان گڏ اوپر طرف به هوندي هئي، پر برطانيه جي مال اچڻ ڪري سندس اها خوشحالي ڪا نه رهي آهي. هتان جا ڏيهي صنعتڪار اجان به ڪجھ پاڻ ڀرا ۽ مڃيو مانيءَ لائق آهن. هيءَ ماڳ گلبدن نالي ڪپڙي ۽ فراسين ڪري گهڻو مشهور آهي، سادي ۽ چڙيل ريشمي ڪپڙي ڪري به نالي وارو آهي، جيڪو لاهور ۽ سنڌ ڏانهن موڪليو ويندو آهي. هن ورن جو ڪپڙو ٻين ملڪن جي اهڙي ڪپڙي ڪان وڌيڪ سٺو هوندو آهي. اوپر ڏانهن به ريشمي ڪپڙو روانو ڪيو ويندو آهي. ڪچو مال بخارا ۽ مغرب ڪان گهرايو ويندو آهي. اولھ ڏانهن هتان ڪپھ ۽ جوڙيءَ جو ڪپڙو موڪليو ويندو آهي، جيڪو هتان جي روانگي.شين ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. خراسان ۾ هتن شين جو وڏو اگھ آهي، جتي هن مال جو انگريزي ڪپڙي سان مقابلو آهي. هن ڪپڙي جي طلب ان ڪري به وڌيڪ آهي، جو اهو انگريزي ڪپڙي جي ڀيٽ ۾ سادو ۽ سستو آهي. برطانيه جو ڪئليڪو وڙ وارو ڪپڙو هيل اڌواڌ گهٽ هليو. گذريل سال هن ڪپڙي مان 50.000 اپت ٿي. هن سال 24000 جو اپراسو مس ٿيو. مختلف وڙن جون چيٽون به آهن. سوسيون، بافتو ۽ سابيون لنگيون به هن مال ۾ شامل آهن جيڪي سوٽي ڪپڙي جي پنوتريءَ ۾ داخل هيون. اوني ڪپڙو هتي ڪو نه ٺهندو آهي. هتي ٺهندڙ سوٽي ڪپڙي جو ملھ هڪ، ڏيڍ يا ٻه لک رپيا ٿيندو، جنهن جو وڏو حصو ٻاهر موڪليو ويندو آهي. ويڙ جا اوزار، جهڙوڪ: ڪاتيون، چاقو، ڇريون، تلوارون، ڪئنچيون به ديري غازي ۾ ٺهنديون آهن، جيڪي هيرَاتا به ڪتب آڻيندا آهن ۽ ٻاهر به موڪليون ويندون آهن. هن شهر ۾ 1600 ڪن هٽ آهن.جن مان 530 هٽن ۾ ڪپڙو اڄندو ۽ وڪيو ويندو آهي. شهر ڏسڻ ۾ ڏاڍو خوشحال نظر ايندو آهي. منهنجي خيال ۾ اهو سڀ ڪجھ ان ڪري آهي جو هن علائقي کي 'مانسيورو وينچورا' جي حوالي ڪيو ويو آهي. آدمشماري 25000 کن ٿيندي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيو ويندو آهي ته 300 سال کن اڳ هڪ بلوچ هن شهر جو بنياد رکيو هو. هن شهر کي ڪڏهن 'غازي خان' ڪڏهن 'حاجي خان' جي نالي سڏيو ويو آهي. اڳي هيءُ شهر ڪابل جي ماتحت هو. گذريل پنجويهن سالن کان سکن جي قبضي ۾ آهي. سکن هيءُ علائقو بهاول خان جي تحويل ۾ ڏنو آهي، جنهن کي هن علائقي سان ڪا به دلچسپي ڪا نه آهي. سندس لاڪڙين (آفيسرن) هتي ڦرلٽ جي هيگهي مچائي ڇڏي هئي. سن 1832ع کان سکن هيءُ علائقو پنهنجي سنڀال ۾ ورتو آهي ۽ ان کان پوءِ سندس حالت سڌري رهي آهي.

ديري غازي جي چوڌاري زمين ڏاڍي زرخيز آهي. شهر هڪ هموار ميداني علائقي ۾ سنڌوءَ کان چئن ميلن جي پنڌ تي آهي. چوطرف باغ ۽ بگها وڻ اٿس. کجيءَ جي وڻ جي گهڻائي آهي. چيو ويندو آهي ته ديري غازي خان جي چوڌاري 80.000 کجين جا وڻ آهن. انهن سيني کان وڌيڪ هتي نير جي پيدائش ٿيندي آهي، جنهن مان هن سال 2.000 مڻ اولهه ڏانهن برآمد ڪيا ويا آهن. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته هيءُ نير جي سڄي علائقي جي پيداوار آهي. سٺي قسم جي نير جي ميز جي قيمت پنجهٽ رپيا في مڻ آهي. وچولو قسم پنجاهه رپيا ۽ سادي قسم جي قيمت ٻٽيهه رپيا في مڻ آهي. هن وڻ جي برآمد مان هڪ لک رپيا اپت ٿيندي آهي. هتان جو رنگ بهاولپور کان سادي قسم جو آهي پر قيمت ۾ سهانگو آهي جيڪو ڪابل ۽ بخارا ڏانهن برآمد ڪيو ويندو آهي ۽ ٻين جي بنسبت پنڌ ۾ ڪجهه ويجهو به آهي. ديري غازي خان جي ڪپهه سٺيءَ جنس جي ۽ پٽ جهڙي نرم آهي. پيداوار 25.000 مڻ کن ٿيندي. جيڪا ٻاهر موڪلي ويندي آهي. ٿوري وقت کان وٺي هتي ٿوري گهڻي ڪمند جي پوک به ڪئي وڃي ٿي. هتي اُن گهڻو پيدا ٿيندو آهي. ڪڻڪ ۽ جوئن جي جنس تمام سٺي آهي، پر چانور ڳاڙها آهن. جيڪي جنس جي لحاظ کان گهٽ هوندا آهن. جون 1837ع مطابق ان جا اگهه هيٺ ڏجن ٿا. سڪو شجاع الملڪ جو هلندڙ آهي. اگهه گهڻو ڪري شڪارپور جي اگهن جهڙا آهن:

جنس	قيمت
چانور چاليهه سير مڻ	3 رپيا
چانور وچولي جنس	2 کان 3/4– 1 رپيا
ڪڻڪ ڏيڍ مڻ	1 رپيو
جوئر 70 سير	1 رپيو
مهري دال ٻه مڻ	1 رپيو
مگ 50 سير	1 رپيو
لوڻ في مڻ	3 3/4 رپيا
ڏيهي لوڻ ٻه مڻ	1 رپيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳڙ في مڻ	3 1/2 رپيا
مصري ني مڻ	16 رپيا

ديرو غازي جڏهن ڪابل جو ڏنيرو هو، تڏهن هن ملڪ مان ٻاهرهن لڪ محصول اڳڙندو هو، پر هاڻي اهو ساڍا ڇهن يا نَوَ لک آهي. هي اپت، سنگور (Sangur)، هڙند، داجل ۽ درياهه ڪان پار ڪڇي واري علائقي مان ٿيندي آهي. محصول جو انگ ان شخص جو ٻڌل آهي، جيڪو هن وقت ملتان جو گورنر آهي. ديري غازي خان جي چوڌاري ڳوٺن جو وڏو انگ آهي، جن ۾ گهڻو ڪري مسلمان رهندا آهن. ديري غازي خان جي شهر ۾ هندن ۽ مسلمانن جو انگ هڪ جيترو آهي. منجهس هندن جا ڪل 125 مندر ۽ ننڍيون وڏيون 110 مسجديون پڻ آهن، هن انگ ۾ ننڍي وڏي مذهبي جاءِ شامل آهي. ديري غازي خان جو سڌن رستن واسطي اوسي پاسي جي سڀني ملڪن سان رابطو آهي. هن شهر سان ڳنڍيل شهرن جو جيڪڏهن ذڪر ڪبو ته اجايو ڪو نه ٿيندو. شهر هي آهن: آسني (Asnee)، هڙند، ڪڇي، گنداوا، مٺڻ ڪوٽ، شڪارپور، بهاولپور، خيرپور، الله يار، حيدرآباد، ملتان، لاهور ۽ امرتسر.

هن شهر جي بازار ۾ موجود هٽن جو وچور ڏئي، هن علائقي جو بيان هتي ختم ڪندس. مان سمجهان ٿو ته هي بيان اوهان کي شماريات جو دستاويز ڏسڻ ۾ ايندو، پر مان ان جو وچور ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان.

سنڌوءَ جي ڪناري تي وسندڙ شهر ديري غازي جي بازار ۾ موجود هٽن جي پنوتري:

ڪپڙي جا هٽ	113
ريشمي ڪپڙي جا هٽ	25
سوٽي ڪپڙي جي ڪورين جا هٽ	128
ريشمي ڪپڙي جي ڪورين جا هٽ	112
پيجارن جا هٽ	25
ڪپهه وڪڻڻ وارن جا هٽ	17
اَنَ جا هٽ	219
جوتن جا هٽ	55
هندن جا جوتا ناهيندڙ هٽ	25
ٽوپين جا هٽ	15
درزڪا هٽ	50
ڪاسائي	15
ساين ياچين جا هٽ	40

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميوات جا هٽ	32
ڪير جا هٽ	30
مٺاين جا هٽ	75
نانوائي	40
حڪيمن جا هٽ	10
پساري	30
ڪاچ ۽ شيشن جا هٽ	30
لوهرن جا هٽ	45
ٺاٺارن جا هٽ	25
سونارن جا هٽ	60
ڇرين ڪاتين ۽ چاقن جا هٽ	12
جنبيءَ وارن جا هٽ	9
صرافن جا هٽ	30
گهوڙن جي سنجن جا هٽ	20
ڌوٻين جا هٽ	50
رنگ وارن جا هٽ	15
تماڪ جا هٽ ۽ ڀنگ جا گتا	30
نڙن جا هٽ	18
ڪاغذ جا هٽ	18
بند ٿيل هٽ، جن جي بند ٿيڻ جو سبب معلوم نہ آهي.	165
ڪل جوڙ	1597

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

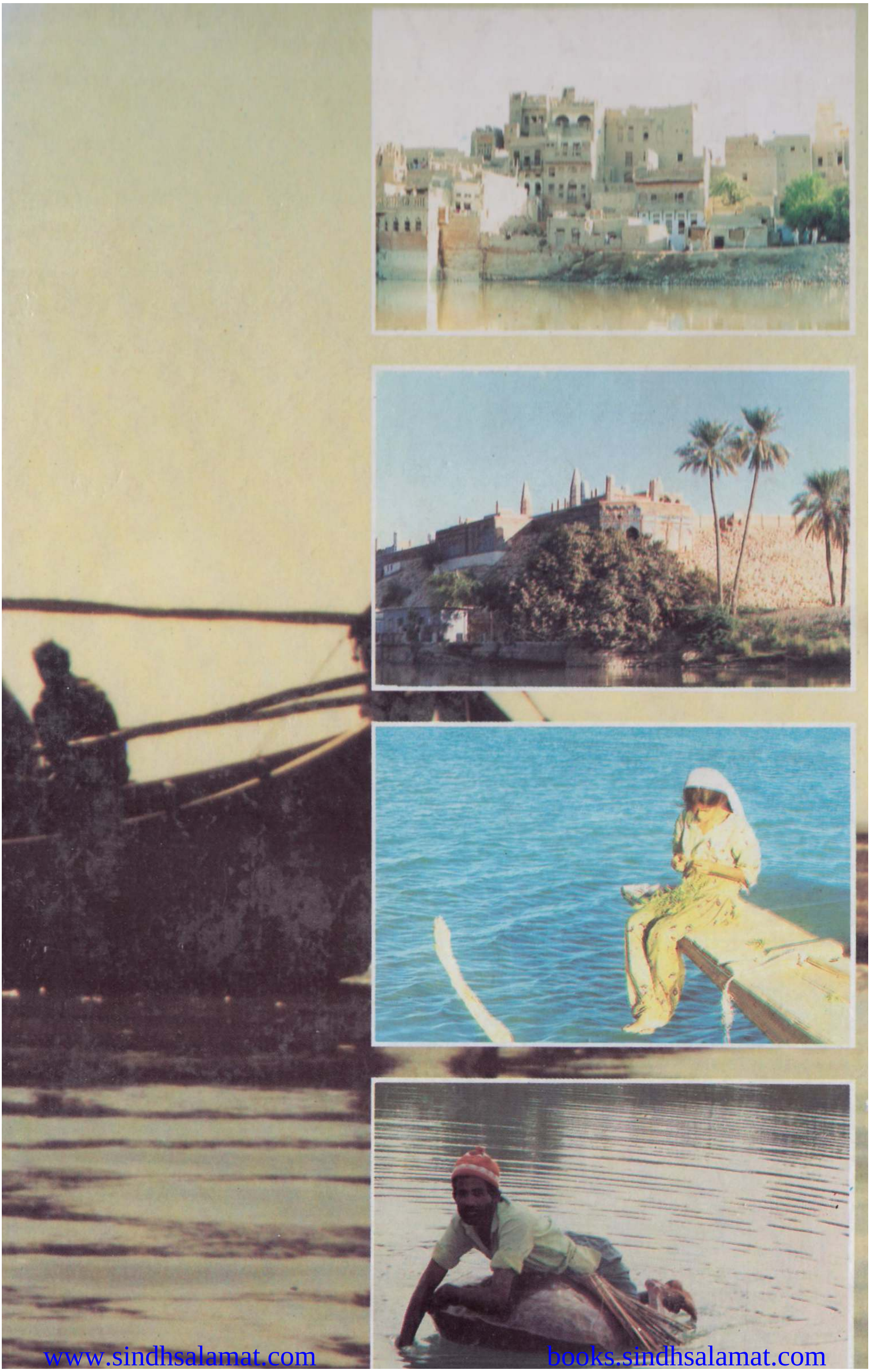

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com